891.9
Գ-19

ՄՈՒՇԵՂ
ԳԱԼՇՈՅԱՆ

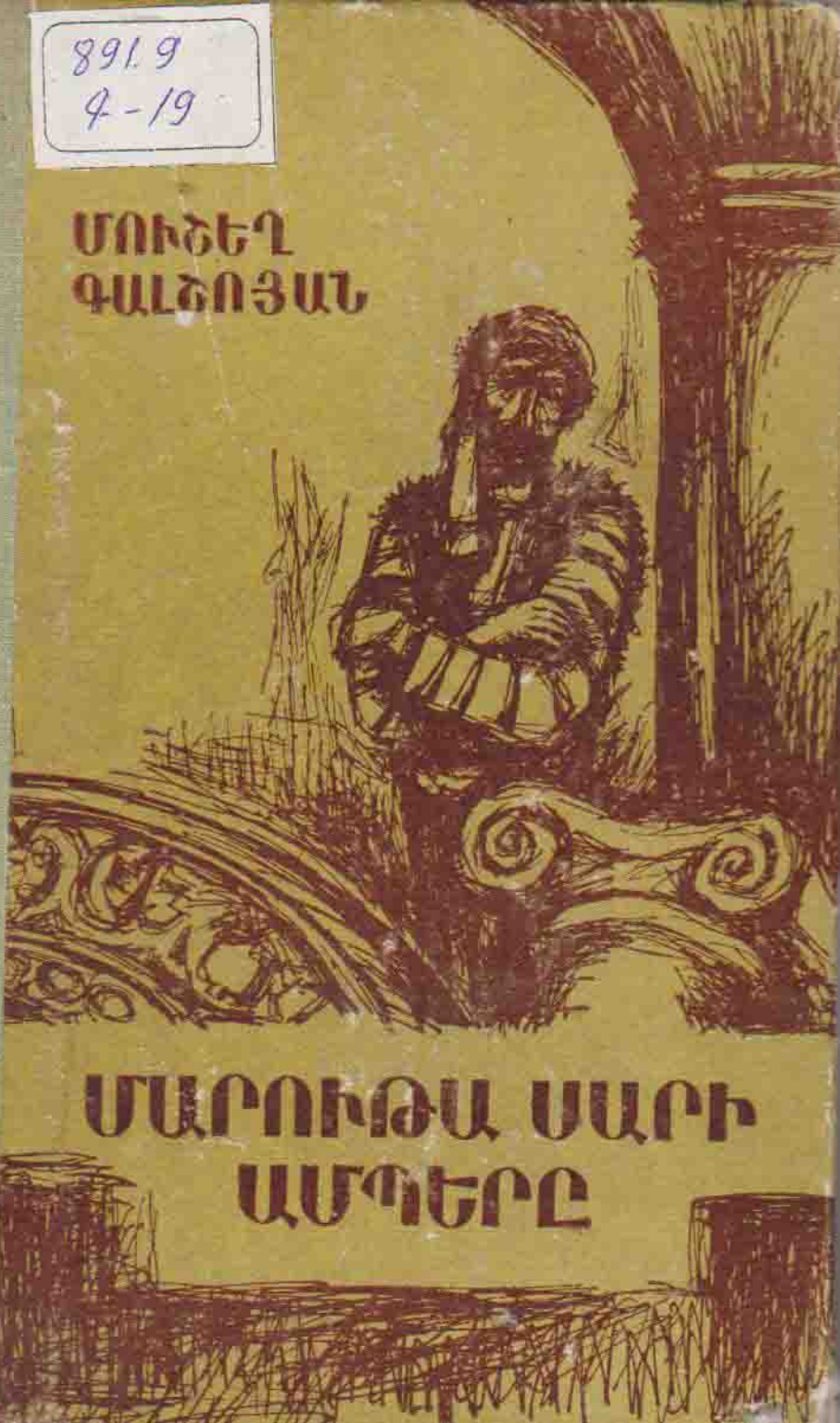

ՄԱՐՈՒԹԱ ՍԱՐԻ ԱՄՊԵՐԸ

891.9
Գ-19

ՄՈՒՇԵՂ ԳԱԼՇՈՅԱՆ

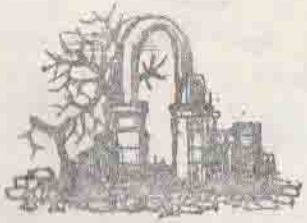

ՀԱԿՈԲ ԳԱԼՍՏՅԱՆԻ
№ 140
ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՄԱՐՈՒԹԱ ՍԱՐԻ ԱՄՊԵՐԸ

«Սովետական գրող» հրատարակչություն,
Երևան— 1981

Ար 2 Ինգեմ ԳՄԴ 84.2 7
Գ 192

12811

Գալշոյան Մ. Հ.

Գ 192. Մարութա սարի ամպերը: Պատմվածքներ.— Եր.: Սովետ. գրող, 1981—308 էջ:

Սերը հայրենիքի նկատմամբ, կարոտը հող ու ջրի, լեռների գլխին ծագող արեգակի, լեռներով լվող ամպերի։ Այս բոլորն են ծնունդ տվել «Մարութա սարի ամպերը» ժողովածուին։ Հերոսները կերպարանգծային տարից մարդիկ են, որ իրենց կյանքի իմաստությամբ են հաստատում հեղինակի արծարծած գաղափարները։

4702080200 (1003)
Գ ——————— 80 «Մ»
705 (01) 80

Ար 2
ԳՄԴ 84.2 7

© «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1981թ.

ՀԱԿՈԲ ԳԱԼՍՏՅԱՆ
№ 140
ՄԱՍՆԱՎՈՐ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԷՍ ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ՕՐԵՐ...

1

Պապի, Ֆո նոր տարին շնորհավոր:

— Պապի...

Քույրերիս երեխաները՝ ոգա, աղջիկ, մեծ, փոքր, լվացված-սանրված, բաց մազերով ներս են խուժում, շրջապատում հորս:

Հայրս նստած է վառարանի մոտ, բևերը ծնկներին ծալած և ինքնուն տարիների հեռվից մշուշոտ հայացքով նայում է պատուհանից դուրս: Մեր պատուհանները բացվում են դեպի հարավ, հայրս այդ մեկը հատատա գիտի, ավելի ճիշտ՝ գիտեր: Հիմա, այս պահին, ես վստահ չեմ, թե հայրս ինչում է՝ որտե՞ղ է գտնվում իմքը, ո՞ր կողմն է նայում և ովքե՞ր են դիպչում ծնկներին հանգչող իր աջին:

Երեխաները ներքով բռնում են հորս աջը:

— Ֆո նոր տարին շնորհավոր, պա՛պ,— գոռում է Արտաշը:

— Աշո՞տ,— ձայն է տալիս հայրս,— դո՞ւ ես:

— Հա՛, պապ,— առաջ է գալիս Աշոտը,— նոր տարիդ շնորհավոր:

— Աշոտ, դու հոս ի՞նչ կանես. գառներն ո՞վ է ֆշե:

Տարիներ առաջ, երբ կառուցում էինք մեր այս տունը, և հայրս պահանջեց, որ բոլոր պատուհանները բացվեն դեպի հարավ, այն ժամանակ նա իր էրկրի մասին դեռ կարգին պատմություններ էր անում՝ տեղը-տեղին, ու հա՞ ինչում էր նաև, որ էրկրում իրենց գառնարածը Աշոտ անունով աշխատաց մի ոգա էր, որ Վարդավառի է՞ն առավոտ գառների հետ բարձրացավ դեպի Սև սար և գառների հետ էլ չվերադարձավ:

— Գառներն ո՞վ է ֆշե, Աշոտ,— կրկնեց հայրս:

— Պապի, ի՞նչ գառներ, գառ չունենք: Ձմեռ է, պա՜պ, նոր տարի է,— Աշոտը գոռաց ճորտ ականջին,— նոր տարի՜...

— Նոր տարի՞:

— Հա՛, պապ, նոր տարի:

— Հայլեեե՜,— ճայրս ամբամբացրեց գլուխը և փորձեց ավելի ճարմար ճառել:— Էս ինձ ու ճոր օրեր,— երգեցիկ, օրենքների պես ասաց ճայրս, և Աշոտը օղու բաժակը խցկեց ճորտ բուռը,— Էս մամոռա օրեր անկոիվ ու անփորձանք ապրիք, էս մամոռա օրեր... էս ո՞ր թիվն է,— ճարցրեց ճայրս:

— Յոթանասունինգ, պապ, յոթանասունինգ:

— Յոթանասունի՞նգ... Մուշեղ ճո՞ս է... Մուշեղ, աշխարհի խաղա՞ղ է:

— Խաղաղ է,— պատասխանեցի ես, և Ֆայրեբիս երեխաները բարձրաձայնեցին՝

— Խաղաղ է, պապ, խաղաղ:

— Խաղա՞ղ ու խաղա՞ղ է... Մեր էրկրի կողմեն թվանքի ձեն չի՞ լսվի:— Հայրս առավ աթոռին ճենված ձեռնափայտը, փորձեց ոտքի կանգնել և զգաց, որ մի բան խանգարում է:— Էս ի՞նչ է,— ցույց տվեց ամուր բռնած բաժակը:

— Բաժակ է, պապի, մեջը արաղ է: Խմիր: Արա՞ղ է:

— Արա՞ղ:— Հայրս կում-կում խմեց մինչև վերջ, ապա ճորից թեերը ծալեց ծնկներին և, ճայացքը պատուհանից դուրս, լռեց:

Քիչ ճետո ճարց տվեց.

— Մուշեղ, Տոնեն էս տարի արաղ շա՞տ ուներ...

Տարիներ առաջ, երբ ճայրս իր էրկրի մասին կարգին պատմություններ էր անում՝ տեղը տեղին, առիթով ճիշում էր ճաև, որ իր փոքր եղբայր Մուշեղը, տեսար, մի բանի ոչխար քշում-իջնում էր Մշո դաշտ, Տոնեի տուն և երկու-երեք օր ճետո վերադառնում մի տիկ օղի շալակած:

— Մուշեղ,— ճետո ասաց ճայրս,— էս գարնան Մովսարի արտերն ի՞նչ ցանենք: Գարի՞ ցանենք, թե՞ գլգիլ:

— Է՜է, Օվե,— ճորս ճամբեկրացի Գրիգորը գլուխը տարավ-բերեց,— ասված ֆու տունը շավերի, Օվե, դու էդ ո՞ւր ես ճասե: Եվ նա մեկնեն ու տաք սկսեց երգել:

— *Սասնո կելներ բարակ ծուխ, հոյ նուբար...*— պարեք, ճժեր,— երգի ճանգվույն կանչեց Լեռի Գրիգորը,— *Սասնո սարեր քարուրար, հայ նուբար...*— շախով պարեք, իմ խորոտիկ ճժեր,— իրախուսեց Լեռի Գրիգորը:— *Նախշուն գոգնոց աղջիկներ, հոյ նուբար, կանաչ վարոց հոտաղներ, հայ նուբար, գարնան կելնեն Մովսարա, հայ նուբար, հայ նուբար, նուբար նուբար...* Օվե՜,— կանչեց ճորս ճամբեկրացին,— էս ինչքա՜ն բան ունես... Պարե՛ք, իմ ճախշուն, իմ կապույտ ճժեր, պարե՛ք:— *Դաշտով կանցներ ջուխտակ գետ, հայ նուբար, մեկ՝ Մուրադ, մեկ՝ Մեղրագետ, հոյ նուբար, հայ նուբար, նուբար, նուբար...*

— Մուշեղ,— շոր ձայն տվեց ճայրս— կխաղա՞ս: Հա՞: Կխաղա՞ս,— կովարար կրկնեց ճայրս:— Էսօր ապրել-մեռնելու օր է, դու կերգիս ու կխաղա՞ս:

— Ի՞նչ է, Օվե,— գոռաց ճորս ճամբեկրացին,— ֆու ուզածն ի՞նչ է:

— Բա էդ խոսք խո՞սք էր, Մուշեղ,— կովարար պատասխանեց ճայրս,— երեկ չէ՞ մեր խոփ ջարդավ: Մենք Գալշոյ Մանուկի տղեքն էղնինք ու մեր գութան կանգնի՞: Հա՞: Մեր գութան կանգնի՞: Էս գիշեր բարոն թե սարից իջնի, ի՞նչ պատասխան կտաս, Մուշեղ,— շոր ճարցրեց ճայրս:— Շուտ ելի կանգնի ոտքի: Թե Խարոն սարից իջնի, ի՞նչ պատասխան կըտաս:

— Պապի՜,— ճորս ականջի մոտ կանչեց Աբրանամը,— ի՞նչ գութան, ի՞նչ խոփ, նոր տարի է, նոր տարի՜...

— Նոր տարի՞:

— Հա, պապ, նո՜ր, նոր տարի:

— Հայլեեե՜...— Հեռու-ճեռվի՜ց, Մովսարի փեշի իր արտերից դարձավ ետ եկավ ճայրս:— Էս ինձ ու ճոր օրեր... էս մամոռա օրեր... Մուշեղ ճո՞ս է:

— Հա՛, պապի, էսաեղ է:

— Մուշեղ, աշխարհի խաղա՞ղ է:

— Խաղաղ է, ճայրիկ:

— Խաղաղ է, պապ,— բարձրաձայնեցին երեխաները,— խաղա՞ղ է...

— Խաղա՞ղ ու խաղա՞ղ է... Դե ասածն բարին, ձգուկ, փառ տիրոջ:

ԿԱՆՉԸ

1

— Ալեեե՜... Ալե, իմ հոգին, Ալեեեե՜...

Սերունին, մահակին հենված, կանչում էր երգեցիկ։ Գառները շաղ էին եկել լեռնալանջին, իսկ Զորոն...

— իսկ ծերունի Զորոն գառնարած չէր. գյուղը ընդհանրապես գառնարած չուներ, օրը մեկն էր բշում հոտը և այդ օր Զորոյի հերթն էր,— իսկ Զորոն՝ խոշորկեկ ու թավամազ, հենվել էր մահակին ու երգեցիկ կանչում էր.

— Ալեեե՜... Ալե, իմ հոգին, Ալեեեե՜։— Արևածագից մահակին հենված կանչում էր ու կանչում։

* * *

Է՜, ե՞րբ էր, էլի՝ գարուն, այսպիսի կապույտ ու փափուկ մի առավոտ կար, կապույտ աշխարհ, Մարութա սարը կապույտ քողն ի դեմքին, ձորերն ու կիրճերը կապույտ երկնքով լցված, ծերպերին ու ձորաբերաններին թառած գյուղերի շունչը կապույտ էր, սանձը կտրած Տալվորիկի հեքից ձորը լցված կապույտը բլթբլթում էր... Մարութա սարի փեշին փռված գառներն ու ուլերը խլշկոտած ծանոթանում էին աշխարհի ու գարնան հետ. մատղաշները դունչ ու լեզվով, վախվորած հայացքներով շոշափում էին քարերը, քարերի նախշուն մամուռները, հոտոտում էին հողի բույրը, սեզերից ու չոր փշերից խրտնում, ճնճղուկների ֆոռոցի վրա ծփում քարեքար... Մատղաշները ծանոթանում էին աշխարհի ու գարնան հետ, իսկ Զորոն՝ տասը-տասնմեկ տարեկան մի տղա կար՝ այծի մազից գործած շալվարով, այծի մազից գործած մուճակով մի տղա կար՝ Զորոն, կանգնած կապտաժեռ վեմին՝ պարսատիկը թափով պտտում էր, վըզզզզ-վըզզզզ-վըզզզզ, և քարեր էր շպրտում դեպի ձորը։ Քարը սուլելով անցնում էր բանջարի հլած աղջնակների գլխավերևով և դահավիժում ձորը։ Հետաքրքիրը հենց այդ էր. քարը սուլլ ու թափով հասնում էր մինչև ձորը, իսկ ձորի վրա ուղեծիրը մեկնն կոտրվում էր, և, քարը քանց դարկված ադռով, թպրտալով ընկնում էր ձորը։

Բանջար հավաքող աղջնակների նախշուն բուլլքը վեռվեռում էր լանջն ի վեր։ Նրանցից մեկը, յոթ-ութ տարեկան պստլիկ Ալեն, սև-պլատան աչքերով ու ջուխտակ բարակ ծամով Ալեն, բոբիկ ու նախշուն գոգնոցով ու կրակի կտոր Ալեն, ամիկի պես՝ հենց իրենց թանիկ ուլի, հենց Զորոյի խլրտուն մատղաշներից էն ճերմակ ականջներով ուլի պես, քարեքար էր թռչկոտում... Ալեն... Ծաղկեպսակ էր գործել-դրել գլխին... Ալեն... Հովից տարուբեր գույնզգույն ծաղիկների մի փունջ... Պստլիկ Ալեն... Եվ Զորոն անակնկալ հասկացավ, զգաց, որ նա իր Ալեն է, ուրիշ ոչ մեկինը, իր Ալեն է ու կա։

Այս կապույտ աշխարհը իրենն է, այս դաշն առավոտը, մեռաքսաքող Մարութա սարը իրենն, Տիրամայր վանքի գլխին որպես լույս իջած ճերմակ ամպի պատառն իրենն է, Տալվորիկ ձուռ գետի գոչգոչունը, գյուղի գլխին բղկված ծուխը, այս խլրտուն ու խլուշտ-մլուշտ ուլերն ու գառները իրենն են, արևը, երկինքը, այս ծաղկած քարերը, ժայռը, որին կանգնած թափով պտտում է պարսատիկը, վըզզզ-վըզզզ-վըզզզ, այս խելառ պարսատիկը իրենն է, Ալեն... ծաղկեպսակը գլխին քարից քար թռչկոտող պստլիկ Ալեն իրենն է, ուրիշ ոչ մեկինը չէ. իրենն է ու իրենը։

2

— Ալեեե՜... Ալե, իմ հոգին, Ալեեեե՜...

Սերունին մահակին հենված կանչում էր երգեցիկ։

Գարնան է՞ն առավոտը նրա համար էր այնքան լուրթ ու գեղեցիկ, որովհետև արևի խավարում պետք է լիներ...

Գալար վարսցով գառնարածը էն առավոտ նրա համար նկատեց, նրա համար գտավ իր պստլիկ Ալեին, որովհետև պետք է կորցներ...

***

Եվ հանդիպեց մեկ էլ հիսունհինգ տարի հետո...

Երբ ամուսնացնում էր իր կրտսեր որդուն, Զորոն որոշեց հարսանիքի խմիչքը անձամբ և անպայման Արարատյան դաշտից բերել... Մյուս որդիներին ամուսնացնելիս նեղն էր և փոքրիկ հավաք արեց. հարսանքանման մի բան։ Իսկ, ահա, փառք, կարող է ողջ գյուղի, հեռու ու մոտիկ բարեկամների համար լի ու բոլ սեղան բացել, անարատ ու ընտիր գինով և անպայման՝ Արարատյան դաշտի և կա ու չկա՝ տնական։ Որքան էլ ավագ որդին, որ առանձին ծուխ էր, միջնակ որդին, որ արդեն առանձին ծուխ էր, որքան էլ համոզեցին՝ խմիչքը բերել գինու գործարանից,— գործարանի գինուն գինի չի հասնի,— Զորոն չհամոզվեց՝ Արարատյան դաշտից, կա ու չկա՝ Արարատյան դաշտից, և ընտրողը ինքը՝ Զորոն պետք է լինի։

Եվ առավոտյան նստեց մեքենա,— միջնակ որդին սեփական ավտո ուներ,— նստեց որդու կողքին ու իջավ դաշտ։

Գյուղեր մտան, դուրս եկան, մտան, դուրս եկան, ամեն գյուղում Զորոն, է՛, քանի կարասի գինի փորձեց, բայց ոչ մեկը սրտովը չէր։

Իրիկնապահ էր արդեն, խիտ ծառաշարքերով երիզված մայրուղով որդին սրդոցած թռցնում էր մեքենան, ծառերի արանքից հանկարծ մի ճանապարհ հայտնվեց, և Զորոն, չգիտես ինչու, խառնվեց իրար,— անցանք,— և ձեռքը գցեց զեկին։ Մեքենան թռավ ճանապարհից և խճճվեց թփուտների մեջ։ Առանձնապես վթար չէր. դուռն մի փոքր քերծվածք, մի քանի խաղ ու մաղ, բայց որդին փրփրել էր։

— Քու սիրտ լեն պահե, լաո,— հանգստացրեց Զորոն,— կպատահի՝ բարին էս էր։

— Էս գեղ իմ սրտին դուր եկավ։— Հետո, գյուղի կենտրոնում, մեքենան կանգնեցնել տվեց,— լավ-վատ՝ էստեղից կառնինք։— Եվ մոտեցավ հավաքվածներին։

Բոլորն էլ գինի ունեին և պատրաստ՝ մառան առաջնորդելու։ Միայն մեկը՝ լողլող մի մարդ, սուս էր, և Զորոն հենց նրան դիմեց։

— Ինչո՞ւ չունեմ,— պատասխանեց մարդը,— այգի ունեցողը գինի էլ կունենա։

— Ասված վկա, իմ տղի հարսանիք քու գինով կանիմ,— հայտարարեց Զորոն։— Էրթանք ձեր տուն։

Որթատունկի թառման ճակատին առած գիներբույր տուն էր։ Տնամերձ ծիրանենու բունն ի կախ տաքդեղի կարմիր շարուկներ կային, և պատրիկ ու ժիր մի պառավ վար էր առնում շարուկները։

— Լավ տուն ու տեղ ունիս, ախպեր։— Տունն ու այգին, իրոք, Զորոյին շատ դուր եկան։— Ուրախ վայելում։

Խոսքի վրա պառավը կտրուկ շուռ եկավ։ Մեկ ուզեց տաքդեղը գցել մազի մեջ և մոտենալ, բայց այդպես՝ կարմիր շարուկը թևին շարունակեց հետաքրքիր նայել անծանոթին։

— Քու նշանա՞ծն է։

— Հա։ Քո երկրացին է։

— Իմ էրգրացի՞ն... Հըմ-արի, հըմ-արի, իմ բուր,—խընդացավ Զորոն։— Հըմ-արի ծանոթանանք։

Պառավը մանրիկ ու չափուկ մոտեցավ, ժպտերես ձեռք տվեց. թևն ի կախ շարուկները խշխշացին, և նա մեղավոր նայեց, որ տաքդեղով է դիմավորում երկրացի հյուրին։

— Էրգրի ձեր գեղ ո՞ր մեկն է, քուրիկ։

Եվ պատասխանի վրա Զորոն կուչ եկավ, ինչպես կծկըվում են շպրտված քարից։— Սարեկա՞ն,— զժվարությամբ մեկնվեց Զորոն,— Սարեկա՞ն,— և շնչած պառավը շատ մոտ էր, Զորոն դեմքը մոտեցրեց և կկոցած նայեց աչքերի մեջ... Հոգնած ու տխուր էին պառավի աչքերը, բայց խորքում չարաճճի ժպիտի մարմրող կայծեր կային։ Զորոն կախեց գլուխը, ապա մտմտուն ու շեղակի նայեց կնոջ թևն ի կախ տաքդեղի շարուկին, հետո հեռո՛ւ-հեռվից, շատ հեռվից եկող մի ժպիտ՝ կոտոր, մեղք ու կրակ, սարդոստայնի պես խճճվեց բեղին, և նա շշնջաց— Ալե՛ն։— Նույնիսկ պառավը լսեց իր անունը։— Ալե՛ն,— շշնջաց Զորոն ու ծանր շտկվեց։ Շտկվեց, ձգվեց, ձգվեց (վերջին տարիներին որդին հորը այդպես շիտակ ու ձիգ չէր տեսել), արտասովոր ձգվեց և դիմացը կանգնած պատրիկ կնոջ գլուխն ի վեր նայեց հեռու, տների ու ծառերի արանքից դուրս լեռնապարը և որքան շունչը հերիքում էր կանչեց,— Հըրիիի՛, Ալեե՛ն... Ալե՛ն,— հայացքը հեռու լեռներին՝ հա՛ կրկնեց,— Ալեե՛ն...

Պառավը ծղլվգած տնտղում էր Զորոյին, որ կիսախուփ,

մշուշոտ հայացքը հեռու, վերացած իր անունն էր կրկնում և ի պատասխան նրան, հարձագանք այդ հեռադնա ու տաք շշնջոցի՝ լացել էր ուզում։

Հետո Զորոն շաղված հայացքը դարձրեց պառավին և էլի շշնջաց.

— Ես Զորոն եմ... Ալե։— Եվ ձեռքերն առավ ափերի մեջ, քամեց, կպցրեց խոնարհված ճակատին, հետո մոտեցրեց շուրթերին։

Պառավը շփոթվեց։ Էրզրի օրենքով կինը պետք է տղամարդու ձեռքը գնար, և շտապեց համբուրել Զորոյի ձեռքը։ Արցունքներն արդեն թափվում էին, է՜, երբվանի՞ց մոռացված-մոլորված արցունքները ելք էին գտել, և հանդրվանը Զորոյի ձեռքերն էին։

Հետո այնպես եղավ, որ միմյանց ձեռքերն էին թոցնում համբուրելու համար, և տաքդեղի շարուկը, որ կախված էր պառավի թևից, շորացած տաքդեղի կարմիր շարուկը խշրվեց նրանց դեմք ու աչքերի մոտ, Ալեն փոշտաց, նա, որ հանդարտիկ թափում էր աչքերից, և լացը այնքան դուր էր գալիս, տրորեց աչքերը և ջերմ ու մաքուր արցունքները պղտորվեցին, կծվացան կոպերի տակ...

Եվ դեմ-դիմաց կանգնած երկու երեխա բռունցքներով տրորում էին կծկծացող աչքերը ու շաղված հայացքներով նայում էին իրար։

— Բաբո, ուշացանք,— հարկ համարեց որդին։

Զորոն սթափվեց։ Աչք դիպցրեց որդուն, ապա տնտղեց տանտիրոջը, դարձավ նայեց Ալեին և գլուխը տմբտմբացրեց։

— Ալեն...— կմկմաց. ինչ-որ բան էր ուզում ասել, բայց էլի դարձավ տանտիրոջը,— ուրեմն... քու նշանածն է... Բարի վայելում։— Եվ վառ ավելացրեց։— Գինին ո՞ւր է։

Մառանում տանտերը պղնձե չափով գինի լցրեց, գավաթի հետ մեկնեց Զորոյին, որ փորձի, իսկ Զորոն հենց չափով խմեց, մի շնչով դատարկեց ու փառավորվեց։

— Օխաա՜շ,— ափով սրբեց բեղերը։— Իմ սիրան հովցավ... Էապես անուշ գինի իմ շրթին չէր դիպե, Ալե։ Անուշ գինի էր։— Եվ գլխահակ, և՛ շեգ ու մի տեսակ իրենից դատվող հայացքը մառանի անկյունում կանգնած պառավի սոլերին, դիմեց որդուն։— Իմացա՞ր, լաո, թե արեծաշից շուրջ

հիմա ինչի համար կմանինք գեղերն ու կելնինք, կմանինք ու ձեռնդարտակ կելնինք դուրս... Իմացա՞ր... Իմ ուզած գինին էս էր ու էս... Լցե՛ք։

— Ինչքա՞ն, բանիսո՞վ,— հետաքրքրվեց տանտերը։

— Կարասը լրիվ իմն է։— Զորոյի ձայնի մեջ կռիվ կար։— Լցե՛ք ու առանց հաթ ու հաշվի... Գինին անգին է,— բոլոքից Զորոն,— գինու արժեքն էլի գինին է, Ալե... Լցե՛ք։

Տանտերը մոտեցավ չափը վերցնելու, բայց Զորոն չտվեց։

— Ուրիշ բանով լցեք. էս իմ բաժակն է։

Որքան էլ որ տանտերը համոզեց, որ ոտքի վրա խմել պետք չէ. տուն կա, սեղան կա, քիչ հետո մարդավայել սեղան կնստեն, կդրուցեն, կարգին կծանոթանան, մանավանդ որ համերկրացի-համագյուղացիներ են հանդիպել, Զորոն չլսեց։ Որդին բշտեց, միջամտեց նաև Ալեն, բայց Զորոն տեղն ու տեղն էր ուզում խմել, հենց՝ պղնձե ամանով, հենց կարասից։

Ստիպված պառավը հաց ու մաց բերեց՝ հարմարեցրեց. սակայն Զորոն ձեռք չտվեց հացին, կարասին մոտիկ հենվեց պատին՝ լցրեց ու խմեց, լցրեց ու տակետակ խմեց... Եվ սրբում էր բեղերը ու բռի մեջ տնքում,— Ալե...

Պառավը նստել էր իր հարմարեցրած սեղանի մոտ և մբտամտոր նայում էր։ Քիչ առաջ, երբ Զորոն նոր մտավ բակ, նա միր ու կայտառ էր, հիմա կուչ էր եկել, իրոք՝ մի բուռ պառավ, թմբիրի մեջ, աչքերը դեռ կծկծում էին, բայց զգում էր, որ բնդհատված անուշ լացը ալիք-ալիք բարձրանում է։

— Քու էրիկին տեսանք. Ալե. ուրիշ ի՞նչ ունիս։

— Փառք աստծո, տղեք ունեմ, ախպեր Զորո,— և որոշեց դադար լացը,— հարսներ ունեմ, ամուսնացած աղջիկներ ունեմ, թոռներ ունեմ։ Դո՞ւ ինչ ունես, ախպեր Զորո։

— Փառք աստծո, տղեք ունիմ, Ալե, հարսներ ունիմ, կարգված աղջիկներ ունիմ, Ալե, բոլ թոռներ ունիմ, էս գինին էլ։— Զորոն էլի լցրեց պղնձե ամանը,— էս անուշ գինին էլ իմ փոքր տղի ուրախության համար է, հարսանիքի համար է, Ալե... Հրիկի՜, Ալե, իմ հոգին։

Եվ սկսեց երգել։

Տանտերը, կարասի վրա խոնարհված, անթարթակով բրեց Զորոյին և տակետակ ժպտաց— գնահատեց իր գինու ուժը։

— Էս ի՞նչ անուշ գինի էր, Ալե,— երգի միջից ու երգա-

Հանգ կանչեց Զորոն։— Էսքան ժամանակ էսպես անուշ գինի էղնի հոս, ու ես անտեղյակ։ Հրիի՜ի, Ալեե։— Եվ կցեց կըտրված երգը։

Տանտերն ու որդին ավարտեցին գինու չափն ու հաշիվը։ Զորոն երգում էր, տանտերը ծխախոտ վառեց ու նստեց կնոջ կողքին, Զորոն երգում էր, որդին գինով լի տիկ ու տակառիկները տարավ՝ տեղավորեց, դարձավ կանգնեց մառանի կենտրոնում, Զորոն ինքնամոռաց երգում էր։ Պղնձե ամանը դատարկ էր արդեն. վերջին չափ գինին, երգելիս, շաղ էր տվել, ինքն էլ չիմանալով, թե ինչպես, ոտից-գլուխ օծել իրեն։

— Հրիի՜ի, Ալեե։— Ինչպես սկսել էր, այնպես էլ ավարտեց երգը, աչքերը բացեց, սակայն ոչ մեկին չտեսավ, ոչ մոլորիկ Ալեին, ոչ խնդմնդացող տանտիրոջը, ոչ կողքին կանգնած որդուն, որ պղնձե ամանը առավ ձեռքից և մտավ թեը։

— Գնացինք, բարու։

Զորոն թեը փախցրեց և պինդ սեղմվեց պատին։

— Մարաթուկ վկա, իմ ոտքն էստեղից դուրս չի էլնի։ Ալե՜ե...

Տանտերը առաջարկեց, որ գնան տուն. Զորոն պառկի, մի քիչ հանգստանա։

— Հայ-հաա՜յ, էլ իմ աչաց քո՞ն կգա։— Եվ բռունցքներով տրորեց աչքերը։— Ալե՜ե,— կանչեց Զորոն,— դու ո՞ւր կորար։

Հետո որդին նորից բաշեց, և Զորոն հրեց ու հայհոյեց, վիրավորեց նաև տանտիրոջը։ Երեխայի պես կառչել էր պատից և չէր ուզում պոկվել և մեջ-մեջ կանչում էր,— Ալե՜ե...

Եվ տանտերը տեղին գիտողություն արեց։

— Դու զիս կվռնդի՞ս, հայ։— Զորոն ձայնի վրա չքշեց միայն նրա համար, որ կառչած տեղից չպոկվի. չհեռանա։— Հացն ու գինին. Տեր կենդանին, կզարկիմ ու քու կարաններ կանիմ ջարդուխուրդ։ Զի՞ս կվռնդիս... Ալեե՜ե։

Ստիպված՝ որդին ու տանտերը քաշքշելով տարան, և Զորոն, կանչը շուրթերին, աջ ու ձախ որոնում էր Ալեին և չէր նկատում, և քաշքշվելով ելավ մառանից։

Պառավը, որ հուզված կուչուրել էր, փլվեց ծնկներին և հոնգուր-հոնգուր լաց եղավ։ Դրսից լսվում էր կանչը,— Ալե՜ե, — ոչ ոք իրեն այդպես չէր կանչել՝ այդպես ջերմ, այդքան սրտանց, այդպես կարոտիկ, աղոթքի նման, երգի պես, հեռու լեռներից եկող արձագանքի պես...— Ալե՜ե,— գնալով հեռվից էր լսվում կանչը։

Զորոն մութ փողոցում կանչում էր, գյուղից դուրս ելան՝ նույնը, և մինչև քնելը։

Եվ քնած, շուրթերը խլվլում էին, —Ալե՜ե...

3

— Ալե՜ե... Ալե, իմ հոգին, Ալեեե՜ե...

Ծերունին մահակին հենված երգեցիկ կանչում էր ու կանչում։ Լանջն ի վեր մի մանչ ու մի աղջիկ էին բարձրանում. Զորոյի թոռնիկներն էին, կրտսեր որդու երեխաները, նրա, որի հարսանիքի գինին Ալեենց տնից բերեց։

Հարսանիքից հետո էլի մի երկու անգամ իջավ դաշտ. ի տես Ալեին, հետո ձմեռը վրա տվեց, հետո գարուն՝ Զորոն բան ու գործի, առօրյա հոգսերի հետ, երբեմն հիշեց՝ միտք դրեց իջնել դաշտ, և ամեն անգամ մի բան խանգարում էր... Եվ այդպես տարիներ անցան։

Վեց տարի։

Իսկ այսօր... Իսկ այս առավոտ Զորոյի հոգին տակն ու վրա էր։

Մտհան էր արել դառները, իր տեղը, որ գյուղի Թիկունքի սարն էր, իր գոյությունը... Դիմացը երկնագույնով լցված ձորերն ու կիրճերն էին, Արարատյան դաշտը՝ ծավե շղարշի տակ և այդ ծովածուփ շղարշի վրա՝ արծաթ գոտի—Եվման Արաքսը, դենը՝ տակը փոթորիկ մտած վրանների ելևէջ շարուկը— Հայոց լեռնապարը, բայց նրա համար գարնան մի ուրիշ առավոտ կար, աչքերի առջև գարնան հետ պսակադիր, է՜, մի ուրիշ աշխարհ՝ կապույտի մեջ սուզված ուրիշ սարեր, դժված մի ուրիշ գետ, արևի ու աշխարհի հետ ծանոթացող դառ և ալերի մի ուրիշ հոտ կար, դալար վարոցով դառնարած մի տգա և բանջարհավաք աղջնակների մի նախշուն բուկ, և ծաղկեպսակով պսակիկ մի աղջիկ՝ քարեքար թռչկոտող...

— Ալեե՜,— հայացքը հորիզոնին կանչում էր ծերունին,— Ալե, իմ հոգին, Ալեեե՜ե...

Եվ թոռներին նկատեց այն ժամանակ, երբ կողքին էին, և աղջնակը փիսոյի պես քսվում էր սրունքներին։

— Բա դառներն ո՞ւր են, պապ։

— Դառնե՞ր,— ծերունին ուշ հասկացավ թոռան հարցը,— դառնե՞ր,— հեռու-հեռվից վերադարձած հայացքը պրտըտեց շուրջբոլորը։— Դառներին ի՞նչ կպատահի, դառնուկ։

Ծնկները նվում էին, գետինը քաշում էր, անքայլով նրստեց, բայց հորիզոնը ձգում էր հայացքը, իսկ միտքը անընդմեջ նույնն էր կրկնում։

— Ուտենք,— աղջնակը շտապ բացեց հացի կապոցը,— բոլո՞ր կուտենք, պապ։

«Դավաթ մի գինի կպիտեր։ —Մտածեց Զորոն և տեղն ու տեղը որոշեց։— Էլնիմ ու էրթամ Ալեի մոտ»։

— Դառներն ո՞ւր են, պապ։

«Աստվածն իմ խելքի տունն ավերե,— հայացքը դաշտին մտածեց Զորոն,— Ալեն, հա՞ա, իմ աչաց դեմ, ու ես ինչքա՞ն ժամանակ չեմ տեսե գինը։ Էլնիմ ու երթամ Ալեին ի տես»։

— Դառները չկան, պապ։

— Չկա՞ն,— Զորոն մահակին հենված ոտքի ելավ։

«Էրթամ Ալեին ի տես»։

— Դառներն, է՛, էնտեղ են,— անորոշ մեկնեց փայտը։— Գնա ժողվե-բեր, քու բրոչ հետ հաց կերեք, ես հասնիմ գեղն ու դառնամ։

Ճանապարհին, մինչև տուն հասնելը, Զորոն հա՛ մեղադրեց իրեն, որ այսքան ժամանակ Ալեին տեսության չի գնացել։ Եվ զարմացավ. ինչո՞ւ չի գնացել. ժամանա՞կ չկա, աչք ու ոտքի՞ց է տկար, կարողությո՞ւն չունի, ճամփա ու ավտո՞ չկա... Ախր, ինչո՞ւ չի գնացել, միտք բերած օրը ինչո՞ւ է հետաձգել այցելությունը։

Եվ, չգիտես ինչու, մեղավորը դուրս եկավ կինը։ Ու երբ տուն մտավ, կնոջ վրա զայրացած էր արդեն։

— Քու ձեռքի հացն հարամ է։— Ոտքը շեմից ներս դնելն ու կռիվը մեկ եղավ։ —Հարամ է,— կրկնեց Զորոն։— Դու քու աչ ձեռքով հաց ես ավե, ձախով իմ հոգին առե,— ասաց Զորոն։— Դու իմ հոգին իմ բերանն ես հասցրե։ Կպիտի էս փեսա քու գլխին ջարդիմ։

Եվ փայտը, բռունցքի հետ, խփեց իր գլխին։ Խփեց ու նոր միտք ունեցավ.

«Աստվածն իմ խելքի տունն ավերե, Ալեին էլ ի՞նչ տեսությունն... էլ ի՞նչ տեսությունն... էրթամ գինը առնիմ ու գամ»։

Պառավը շփոթ ու շիվար կանգնել էր։

— Իմ խանգարիչ գու ես,— վերաձայնեց Զորոն։

«Մարդկանց խոսք ճշմարիտ է՝ հայի վերջին խելքն էղներ իմ գլուխ... էն օր, է՞ն գինու օր հարկ էր Ալեին առնել ու գայ»։

— Իմ խանգարիչ քու երեխեքն են։ Քու աղջիկներն ու քու տղեք։

«Հենց էն օր հարկ էր Ալեին նստեցնեյ ավտոն ու բերեյ»։ Եվ մտքով անցավ, որ տղան գեմ կկանգներ, թույլ չէր տա։

— Իմ խանդարիչ քու միջնակ տղեն է էղե, քու փոքր տղեն է, ու ես իր ձեռքի տակ կապրիմ... էս տուն բանտ է, իմ շունչ մեջ էս տան չի էլնի... Ես կբաժանվիմ։— Մեկեն ու հաստատ որոշեց Զորոն։

«Էսօր էն քողտիկ կարդի բերիմ, լուսուն էրթամ Ալեին առնիմ ու գամ»։

— Երկինք դիպնի երկրին կբաժանվիմ ու կբաժանվիմ,— պնդեց Զորոն։

«Խաթրով չեղավ՝ կփախցնիմ ու կբերիմ»։

— Բավ է, խաթրով էղնի կբաժանվիմ, զոռով մնաց՝ կբաժանվիմ։

Եվ պառավի զարմացած, շփոթված հայացքի տակ Զորոն փնչալով քշեց դուրս։

Նոր տան թիկունքին քողտիկ կար. հին տունն էր, դուռը մեռազալարով կապկպված։ Հին իրեր էին լցված քողտիկում։ Սերացած օրսրոց, այրված վառարան, խոփ, գերանդի, եղան... Տանելի մի վառարան ընտրեց, երկու աթոռ, մնացածը կրեց-դատավորեց քողտիկի թիկունքին, մաքրեց պատ ու առիք, դուռը ամրացնդեց... կարդի գցեց հին տունը։

Իսկ երեկոյան, երբ տղաները հավաքվեցին-եկան, հայրը տեղադրել էր արդեն իր մահճակալը, անկողինը, աման-չաման էր բերել, մի պարկ այլուր... Հայրը առանձին տուն էր ու գանը նստած հանգիստ ծխում էր։ Տղաները իրար անցան,— ո՞վ է վիրավորել բարոյին,— միմյանցից հաշիվ էին պահանջում, մորն էին հարցուփորձում, հենց իրենից՝ բարոյից էին ուզում պատճառն իմանալ,— ո՞վ է վիրավորել,— իսկ Զորոն կարճ էր կապում.

— Աշխարքն է վիրավորե Զորոյին... Մեջ աշխարքին ինչքան մարդ կա՝ Զորոյին վիրավորանք է հասցրե։ Ու Զորոն աշխարքի հետ խռով է ու...— «մենակ Ալեն... մեջ աշխարքին՝ մենակ Ալեն»,— ու կրաժանվիմ։

Ինչ արին-չարին, տուն չգնաց և ոչ էլ՝ առանձին ծխատեր զույգ որդիներից մեկն ու մեկի հարկի տակ։

Բաժանումը հաստատ էր ու հաստատ։

4.

Հաջորդ օրը կեսօրին Զորոն արդեն դաշտի դյուղում էր։ Մի քանի անգամ գնաց-եկավ Ալեի տան դիմաց՝ փողոցում էր ուզում հանդիպել, գնաց-դարձավ, կանգ տվեց ճյուղերը տան պատուհանին քսող թթենու տակ, թխկթխկացրեց պատուհանը և, թթենու բնի ետևը պահ մտած, սպասեց արձագանքի՝ Ալեն չի՞ երևա պատուհանի մոտ... Թե երևաց՝ ձեռքով նշան կանի-կկանչի։ Գնաց-եկավ՝ թխկթխկացրեց, պահ մտավ, բայց Ալեն չկար ու չկար։ Փողոցում երեխաներից բացի ոչ ոք չէր երևվում. գարուն էր, ամեն մեկն իր բան ու գործին։

Եվ Զորոն ստիպված էր մտնել բակ։

Բակ մտնելն ու Ալեին տեսնելը մեկ եղավ՝ նույն ծիրանենու մոտ էր, որ գինի տանելու օրը տեսավ (տաքդեղի կարմիր շարուկն էր հավաքում)։ Հիմա ծիրանենու շուրջբոլորը բանջարեղեն էր ցանված, և Ալեն փիրեցում էր անում։

Շատ պատիկ էր։ Նստած էր թմբին, ուս ու պարանոցով թեքվել էր կողքի և իմիջիայլոց,— Զորոյին այդպես թվաց,— իմիջիայլոց փիրեցնում էր ու գնդնում,— Զորոյին այդպես թվաց,— ոչ խոսք լսեց, ոչ գնդնոց լսեց, բայց նրան թվաց, թե Ալեն, իրոք, խաղ էր ասում, է՛, էրդրի հին խաղերից, գինին տանելու օրը ասած իր խաղերից մեկը Ալեն գնդնում էր։

Զորոյի ձայնի վրա պառավը տարիքին անսովոր կտրուկ նայեց։

— Իմ հո՞գին, Ալե։— Զորոն փայտը հենեց ծիրանենու բնին և պառավի ձեռքերն առավ ափերի մեջ։— Բարով տեսանք... Փոքրացե՛-դարձե բուռ մի... է՞ն Ալեի չափ։— Եվ գլխով արեց լեռների կողմ։— է՞ն պստլիկ Ալեի չափ։ Կհիշի՞ս... Օրն էսօրվա պես գարնան օր էր... Կհիշի՞ս... Քանց էս-

օր՝ իմ աչաց դեմն է։ Դու կհիշի՞ս... Քու գլխին ծաղկեպսակ կար, ու դու քանց ուլիկ՝ էս քարեն՝ էն քար, էս քարեն՝ էն քար։ Կհիշի՞ս... Օր է՞ն նշանավոր օրն իմ սիրտ ճղփաց...

Եվ ստացվեց այնպես, ինչպես առաջին հանդիպման ժամանակ. Զորոն՝ ձգված, մշուշոտ հայացքը հեռու լեռներին, իսկ դիմացը կանգնած պստլիկ պառավը՝ ծգվված, աչքը էրդրացու կիսախուփ աչքերին։

— Էրթանք տուն, ախպեր Զորո։

— Չէ, տուն չէ, տուն չէ, իմ հոգին,— աշխուժով վրա բերեց Զորոն,— այ,— այգու խորքում ջահել խնձորենի կար,— էն ծառի տակ։

Հետո պղնձե ամանով գինի խնդրեց և փայտն առավ, գնաց-նստեց խնձորենու տակ։ Գլխարկը հագցրեց ծնկին և նայեց լեռների կողմ։ «Իմ գործն արդար է, ու Մարաթուկն ինձ օգնական»։

— Իմ գործն արդար է, Ալե,— գինին առավ պառավի ձեռքից,— ու Մարաթուկն ինձ օգնական։— Խմեց գինին և գործնական շտկվեց տեղում։

— Դե հիմա հարց տուր, թե ինչի համար է էկե Զորոն։

— Մանոթ բարեկամ մարդ ենք, ախպեր Զորո, էրդրացի գնալ-գալն աշխարհի օրենքն է։

— Հրմբ էդքա՞ն, Ալե... Նոր,— Զորոն ձեռքը մեկնեց ծիրանենու կողմ,— նոր քեզ բան ասի... Օր էսօրվա պես անուշ օր էր, ու իմ սիրտ ճղփաց քու վրա, Ալե։

Զորոն սպասեց պատասխանի, իսկ պառավը հարցական նայում էր։

— Հաց բերե՞մ, ախպեր Զորո։

— Հաց չէ, գինի կպիտի։

«Ցա Մարաթուկ,— մտքում օգնություն խնդրեց Զորոն,— քու սուրբ ձեռքով բորբոքած կրակ, քու սուրբ ձեռքով թոզ հով ու զով դառնա»։

— Էդ օր,— հենց պառավը հայտնվեց, Զորոն շարունակեց խոսքը,— էդ գարնան օր, որ Մարուխա բարձրիկ վանք քու սերն ճիրեց մեջ իմ սրտին, Ալե, քու բոյ, ա՛յ, էսքան էր,— մի թիզ կտրեց գետնից։— Իմացա՞ր։ էն օր ես ուշքի եկա, որ Ալեն, բորիկ ու շաղոտ ոտքերով Ալեն, ծաղկեպսակով Ալեն իմ Ալեն է։ Իմ Ալեն է ու իմ Ալեն է։ Իմացա՞ր... էն օր Մա-

12811

բաթուկ սեր ավեց, հրմը մեկել օր անօրենների խլեցին... Բոբենին ընկավ մեջ մատաղաշներին, ավեր ու կոտորում, առ ու փախ ու ալան-թալան էղավ ու արեի խավարում էղավ... արեի խավարում էղավ, Ալե, ու ես ու դու կորցրինք ղերար... Իմ խոսք ճշմարի՞տ է, իմ հոգին։

— Քու խոսքը կոտորումի մասին չէ՞, ախպեր Զորո։

— Կոտորումի մասին է ու... սիրո մասին է, Ալե։

Ծերունին գինի խմեց, նոր ծխախոտ վառեց և սպասեց արձագանքի։ Պառավը լուռ էր, ուս ու պարանոցով կողքի թեքված, և մաշված մատները խաղում էին կանաչների հետ։

— Նորեն դու իմ Ալեն ես, —շշնջաց ծերունին։— էն օրը չի կորե, Ալե, էն օրը կա, գարնան էն օր քանց իմ աչաց դեմն է... Ուլերն ու գառներ կխաղեն Մարաթա փեշին, դու...

Նախորդ առավոտի հետ հայտնված, է՛, անցած-դնացած գարնան օրը, որ թավիշ ու գունեղ պարուրել էր ու պոկ չէր գալիս, Զորոն նորից պատմեց։

— Հը՞... Մարաթուկ կնքեց իմ սերն ու էն օրից չուքի էսօր էդ սուրբ մեղք մեջ իմ հոգուն է, Ալե... Ելի ու քու գոտին ժրե ու էրթանք, իմ հոգին։

— Ո՞ւր,— զարմացած նայեց պառավը։

— Կհարցնե՝ ո՞ւր... Հը էսքան հեքիաթ ո՞ւմ համար էր, Ալե. ելի ու հետ իրար էրթանք մեր դեղ։ Իմ քոչից բաժանվեցի ու բաժանվեցի, քանի մի տարվա կյանք է մնացե՝ հետ իրար ապրինք ու թող Մարաթուկի սրտով էղնի։

— Խելա՞ռ է,— ափն ի շուրթ, մեկուսի առավ պառավը և ակամա փորձեց գինին վերցնել Զորոյի դիմացից։

— Չէ՛, գինին չէ՛... Գինին էստեղ ի՞նչ մեղք ունի, գինին չէ, Ալե, էս է,— ափը դրեց սրտին,— էս է, իմ հոգին, էս է... էն խորտ հեքիաթն ո՞ւմ համար էր, Ալե։ Էէ ինչի՞ էն լուս-առավոտ ծնվեց-եկավ աշխարք, թե ես ու դու մեր պուքի հետ իրար չգնինք մեկ բարձի...

Թե՝ չպիտի լինի... թե՝ չպիտի լիներ, էն կապույտ առավոտը ինչո՞ւ ծնվեց, թե Զորոն էդ առավոտ իր պատիկ, նախշուն Ալեին պետք է գտներ ու իրիկուն չեկած կորցներ. էդ լույս-առավոտը ինչո՞ւ եղավ, Ալե... եղավ, որ դար էս մեղավոր աշխարհի մեղքը ավելացներ ու էրթա՞ր, եղավ, որ դու դաղեր Զորոյի հոգին ու էրթա՞ր, որ Զորոյին ասեր, թե աշ-

խարհում էսպես-էսպես անուշ բա՞ն կա, ասեր ու էրթա՞ր, Ալե... Երա՞զ էր... Խորոտիկ հեքիաթ էր... Չէ, էն լույս-առավոտը եղել է ու կա։

— Ելի ու քո գոտին ժրե ու էրթանք,— պահանջեց Զորոն։

— Ախպեր Զորո, երկինք վկա, դու քո խելքը թոցրել ես,— նեղսրտեց պառավը։

— Կփախցնեմ,— Զորոն բռունցքը խփեց գետին։

Պառավը ափի մեջ խնդմնդաց։

— Ինչպե՞ս կփախցնես, ախպեր Զորո։

— Պտղի՞կ, բուռ մի բան ես. կդցիմ մեջ պարկի ու... Դժվար շուրի գեղից դուրս գալն է։ Հետո աշխարք թափի-գա, Ալեն իմ Ալեն է։ Կփախցնեմ։— Պինդ կրկնեց Զորոն։

Բակից տղամարդու ձայն լսվեց. Ալեին էր կանչում։ Եվ ձայնը Զորոյի ականջին հնչեց որպես հեռախոսականչ,— ալո՞ո...

— Իմ մարդն է,— պառավը շտապեց ելնել։

— Քու էրիկ լավ մարդ է, հրմը՝ կփախցնեմ։ Դիշեր է մնացե՝ կփախցնեմ,— և քաշեց փեշից ու շշնջաց։— Քու բերան զոց կպահես ու ձեն-ձուն չես հանի։

Պառավը էլի խնդմնդաց և գոգնոցի ծայրով սրբեց բերանը։

— Ել, ախպեր Զորո, ել էրթանք տուն։

— Տունն ես ի՞նչ գործ ունեմ... Չիս կդցիմ գեղից դուրս, մութն ընկավ՝ էլի կդառնամ հոս ու իմ աչք քու ճամփին։ Խոսք մեկ ու տասված մեկ։

Տանտերը նորից ձայն տվեց։

— Էստեղ եմ,— պատասխանեց Ալեն,— ախպեր Զորոն է եկել։

Զորոն քաշեց պառավի փեշը, տղամարդավարի կրճատացրեց ու բռունցք ցույց տվեց։

— Կփախցնեմ, Ալե,— շշնջաց,— կամիս-չկամիս՝ կըփախցնեմ։

— Հա՜,— տանտերը հայտնվեց,— դո՞ւ ես։ Բարով ես եկել։ Դինի՞ ես ուզում,— ծիծաղեց տանտերը։

— Ես գնում, ախպեր։— Կոտրված խոստովանեց Զորոն։— Քու գինու պես գինի մեջ աշխարքին չկա ու չի պատահի։ Մեծ բրթելու ու իմ գլուխը ջարդելու իրավունք ունիս։

Մինչ այս, մինչ այն, գերդաստանը հավաքվեց,— զույգ տղա, զույգ հարս, թոռներ,— հավաքվեցին և նստեցին սեղան։

«Շեն տան սեղան է,— մտքում գնահատեց Զորոն։— Քանց հարսանիքի սեղան... Մարաթուկ վկա, իմ ու Ալեի հարսանիքն է»։

Գերդաստանն, իրոք, ուրախ էր, իսկ Ալեի որդիները՝ ոգևորված։ Գինին տանելու օրը տանը չէին։— Մի մարդ է եկել, իրենց մոր համերկրացի հետաքրքիր մի ծերունի, պըզընձի չափով չգիտեմ քանի գինի է խմել, երգել է ու խմել, երգել է ու խմել, և դժվարությամբ են մառանից հանել դուրս։ Դրանից հետո՝ էլի է հայտնվել, բայց, ափսոս, որ դարձյալ չեն տեսել։— Եվ, տես, այդ հետաքրքիր ծերունին իրենց հյուրն է, ճերմակ, թավ բեղեր ունի, պինդ կնճիռներ, խոսում է բարձրաձայն, հաճույքով մինչև տակ խմում է և անմիջապես լցնում բաժակը։

— Դու մեր մորեղբայրն ես։— Կրտսերը ավելի խանդավառ էր։— Մոր կողմից մենք ոչ մի ազգական-բարեկամ չունենք, դու, իսկապես, մեր մորեղբայրն ես։

«Օտար կհաշվիս գիս, թե քեռի, քու գործն է,— Զորոն մտքում պատասխան տվեց,— հրմը էս գիշեր քու մոր կըփախցնիմ... Կփախցնիմ, լաո»։

Կրտսեր որդին մորը շատ էր նման։

«Ալեն է ու կա»,— մտածեց Զորոն և հարց տվեց.

— Քո նշանածն ո՞րն է, գաու։— Եվ տղայի կինը, որ հենց իր ուսնկիցն էր, շատ դուր եկավ։

— Ձեր կենաց։— Վրա-վրա երկու բաժակ գինի խմեց ու ավելի ուշադիր նայեց տղային։ Տղայի բիբերը ուրախ առկայծում էին, և աչքերի մեջ երգ կար։ Հա՝ երգ կար. Զորոն որքան նկատել է, այդպիսի աչքունքով երիտասարդները, բոլորը, ձայնեղ են լինում։

— Դու խաղ ասել գիտե՞ս։

— Գիտեմ,— ուրախ պատասխանեց տղան։

— Թե էդպես է, քու քեռու բաժակին մի խաղ ասա։

Տղայի երգի ընթացքում էլի խմեց ու զգաց, որ աչքերը մշուշվում են... Այդպես շո՞ւտ... փոքրիկ գավաթներով դեռ մի քանի գավաթ է խմել... Ուրեմն էլ խմել պետք չէ... Զորոն կեռուխմի համար չի եկել... Տանտերը թող խմի... թող տանտերը խմի ու հարբի, որդիները թող խմեն... իսկ Զորոն նպատակ ունի... Ո՞ւր է Ալեն։

Պառավը մանրիկ ու չափուկ դուրս ու ներս էր անում և շուրթերին գոդտուկ ժպիտ կար։

— Ապրիս, լաո։— Զորոն բաժակը մոտեցրեց շուրթերին և երկմտեց՝ խմի՞, չխմի՞, բայց խմեց։— Ավելի շնորհք ունենաս... Հիմա դու ականջ դիր, ես ասիմ իմ խաղ։

Եվ մինչև սկսելը Զորոն փակեց աչքերը և գլխահակ ուս ու իրանով տարուբերվեց, օրորվեց, օրորվեց. հետո ձայն տվեց իր երդին,— Հըիիիի՜-աա՜խ,— և կանչի հետ ձեռքը բարձրացրեց գլուխն ի վեր ու սկսեց երգել... Երգում էր խրոպոտ, ծերունական բեկբեկուն ձայնով, աչքերը գոց, ինքնամոռաց ու քանդվելով։

Երգը բնության մասին էր. նախշուն քարերով ու գույնզգույն ծաղիկներով սարերի և սարն ի վեր ելվերող սայլուղու ու սայլի, և դեպի երկինք ճախրող բոց լծկանների, սարի կրծքին՝ դեմ արևգական փռված կորեկի կլոր արտի...— Զորոն ձեռքը բարձրացրեց գլխից վեր ու վար բերեց. մի շիշ տապալվեց, ուսնկիցի հարսը քաշվեց մի կողմ՝ ծերունու երգող ձեռքին ասպարեզ տալու,— երգը կանաչ վարոցներով հոտաղների մասին էր և բանջարի եղած նախշուն գոգնոցներով աղջիկների...

Երգը բնության ու սիրո մասին էր...

Զորոն ավարտեց երգը, բայց, դեռ երգի հետ՝ տարուբերվում-ճոճվում էր, աչքերը դեռ գոց էին և այդպես ու հակված կանչեց.— Ալեեեե՜...

Ե՞րգ էր, երգի վերջին ելևէջը, թե՞ իր պառավի անունը տվեց, տանտերը չհասկացավ։

Ալեն բան ու գործ թողած կուչ էր եկել սեղանի եզրին. չկար պահ առաջվա կայտառությունը, շուրթերի անկյուններում ծվարած գոդտուկ ժպիտը չքացել էր, տխուր ու շիվար մի պստլիկ պառավ համերկրացուն էր նայում։

— Ալեեեե՜,— Զորոն նայեց պատուհանից դուրս. լեռների վրա արևն արդեն հանդչում էր։— Արևմարք լեղներ մեջ աշխարքին,— երգահանգ շշնջաց Զորոն,— կեսօր ու արևմարք ու իրիկուն ու գիշեր լեղներ, ամառ ու ձմեռ լեղներ... Կպիտեր՝

Թաք գարուն... Թաք գարուն ու առավոտ... Ու մեծնալ չեղներ, Ալե, էրեխան մնար էրեխա, ես՝ էն նախշուն քարի վրա, գոռ՝ շաղոտ կանաչների մեջ ու քու գլխին ծաղկեպսակ ու քու գլխին ծաղկեպսակ, Ալե...

— Մա, քեզ հետ է։— Բոլորը սուս արած լսում էին ծերունու մենախոսությունը և տանտիրոջ կրտսեր որդին հուզվել էր։— Քեռի Զորոն քեզ հետ է, մա... Նստիր քեռի Զորոյի մոտ։

Իսկ մայրը դժվարանում էր ոտքի ելնել։

Տղան օգնեց՝ մորը բերեց քեռի Զորոյի կողքին նստեցնելու։

— Յա՜, Մարաթուկ։— Զորոն ոտքի կանգնեց ու պառավին գիրկն առավ։

Հետո պառավը գեմքը սեղմել էր ծերունու կրծքին, իսկ Զորոն խոնարհել էր գլուխը, այտը հպել Ալեի մազերին և շեղ ու կիսախուփ նայում էր պատուհանից դուրս ու երգեցիկ կանչում.

— Ալեե՜ե... Ալե, իմ հոգին, Ալեեեե՜...

ՔԵՌԻ ԹՈՐՈՍԸ

1.

Ուի առավոտ, իսկ այդ երկու տարի առաջ էր, Քեռի Թորոսը արթնացավ և քշեց ուղիղ մարագ։ Կիսահագնը-վել, անլվա, ափալ-թափալ մտավ մարագը և շվար կանգ առավ. մարագում ոչ մի գործ չուներ։ Ոչ մի անելիք։ Ասենք ինքն էլ պարապ էր. դարման կես՝ ոչ խոտ, ոչ գարման. մի քանի շաբաթում գարմանն գաղջ մլուր էր գործվել պատ ու առիքին, և մարագը լցված էր խոնավության ու սարդոստայնի ծոծրակ խուտուտ տվող հոտով։ Եվ կիսամութ մարագի կենտրոնում կանգ տված Քեռի Թորոսը ծոծրակը քորեց. ի՞նչ գործով շտապեց մարագ... Ո՛չ մի գործ։

Հետո աչքն առավ դիմացի պատն ի կախ հին ու մին իրերի թնջուկը, իրար ագուցված մի քանի սամի ու դույնզգույն սամաթել, մի կծիկ սրեմ ու մի փոկ՝ բորբոսի կանաչ փառակալով։ Է՜, երբվանից էին, Քեռի Թորոսը երբվանից ոչ լուծ ու լծկան էր բանեցրել, ոչ սամի, ոչ սամաթել, ոչ սայլ ու փոկ։ Եվ այլևս ոչ ինքն է բանելու, ոչ այդ հնոտիները, որ միմյանց փաթաթված մարել էին։ Քեռի Թորոսի սիրտը ճմլվեց. այդ ճլվատան սամին ու ճաճռան փոկը աչքները մարագի դուռը երկար ապասել էին, հուսահատվել և իրար գրկած հանգչել։ Եվ մի պահ մտքով անցավ, թե հենց դրանց համար է մարագ մտել։ Թնջուկը վար առավ. շուռումուռ տվեց, ապա փորձեց հանել կախիչը։ Իսկ կախիչը պինդ էր խրված։ Քեռի Թորոսը ուշադիր նայեց, շոշափեց՝ ափով մեկ սև փայտ էր, բայց շատ հետաքրքիր թվաց։ Նորից փորձեց դուրս քաշել... Հինկեկ կապուկը դրեց մի կողմ՝ երկու ձեռքով փորձեց... Չէ՞ արտակարգ պինդ էր խրված։ Եվ կախ[illegible]

ՀԱՅՈՐ ԳԱՍՏԱՆԻ
№ 140
ՄԵԾԱԾԱՎԱՆ ԴՐԱԴԱՐԱՆ

Ի վեր, ի վար մի քանի բռնցքահարված հասցրեց և, ծունկը պատին, թափով քաշեց... Ցա՜... կախոցը... կախիչը իր սուրն էր... իր թուրն էր ու կար... Կարճկոթ թուրը, որի կա ու չկայի մասին մտհան էր արել։ Վաղուց էր մոռացել, որ սուր ունի, այն օրից, երբ կարճկոթ թուրը խրել էր մարագի պատը, այդ օրից... գոնե ինքը չէր հիշում, թե սուրը միտք բերած լիներ։

Փտե՞լ է, թե դեռ կենդանի է։

Արևի տակ շուռումուռ տվեց, ափով շփեց, շուռումուռ տվեց, շեղբը թեթև սեղմեց ծնկին... քիչ ավելի ամուր... ավելի ուժեղ... Չէ՝ կենդանի էր։ Ժանգը պատել էր, բայց ողջ էր։

Քեռի Թորոսը այդպես՝ կիսահագնվել, արևկող արեց և թուրը մեկնեց ծնկներին։ Հա՜ շուռումուռ էր տալիս ու հա ափով շփում, բայց սուրը անտարբեր էր. չէր ընդունում Քեռի Թորոսի ափը։ Խռովել էր։ Ոչ երբեմնի տիրոջ ձեռքի դողն էր ընդունում, ոչ արևի շողերը։ Հիշողություն ու փայլ կորցրած ժանգոտ երկաթի մի կտոր էր, իսկ Քեռի Թորոսը շուռումուռ էր տալիս ու շփում... Գիտեր, որ ինքը մեղավոր է։

Ժանգոտ սուրը ծնկներին երկար նստեց արևի տակ։

Հարսը մի քանի անգամ հացի կանչեց, իսկ նա ուտել չէր ուզում։ Հետո, երբ լսվեց ինքնաթիռի ձայնը, ուզեց անպայման նկատել։ Քեռի Թորոսը այդ օրը որոշեց անպատճառ տեսնել ինքնաթիռը։ Եվ տեսավ։ Եվ սուրը մեկնեց դեպի ինքնաթիռը,— է՜, էն է,— ուրախացավ, որ տեսել է ու ոտքի ելավ։

Գործնական մտավ տուն, թուրը դրեց բարձի տակ, ապա լվացվեց, սրբվեց, սրբվելուց Քեռի Թորոսը հիշեց, որ երկու շաբաթ է չի սափրվել, դարձավ սափրվեց, դարձավ նորից լվացվեց, հագնվեց կարգին, հետո պահած տեղից հանեց վառվռուն մետաքսաշորը...

Որդան կարմիր նախշած մետաքսի այդ կտորը մի ժամանակ հին մի գիրք էր ծրարել, ավելի շուտ՝ բզկտված մի մատենիկ... Տարիներ առաջ Երևան տարավ՝ հանձնեց ում որ պետք էր։ Այրված թերթերին հրաժեշտի համբույր տվեց՝ հանձնեց, իսկ մետաքսի կտորը պահեց։ Խնամքով պահել էր, բայց մի օր հարսը գտել-լվացել-արդուկել էր. ուզում էր վրձնոց դարձնել իր համար, և Քեռի Թորոսը տիրից դուրս եկավ։

— «Հացի տեղակ՝ նշխարք»։— Ողջ գիշեր չէր հանգստանում Քեռի Թորոսը, իսկ գիշերը անկողնում լացել էր ուզում։— «Նշխարք՝ մեջ սապնաջրին»։— Լվացվելուց շատ բան էր պակասել, այլևս չկար այն բույրը, որ ամեն անգամ խելքամաղ էր անում Քեռի Թորոսին։

Այնուամենայնիվ մետաքսաշորը նորից պահեց և, տես, որ պետք եկավ։ Պահած տեղից հանեց. փաթաթեց սուրը և ձեռնափայտով կանգնեց բակում։ Քեռի Թորոսն ուզում էր, որ նորեն ինքնաթիռի ձայն լսի, չնայած գիտեր, որ մեկ էլ իրիկնապահին է ինքնաթիռ գալու, բայց շատ էր ուզում նորից լսել ձայնը և նորից տեսնել ինքնաթիռը։

Հետո առույգ մի քանի քայլ արեց և տեղն ու տեղը նկատեց, որ ձեռնափայտի կարիք չի զգում... Հա, ձեռնափայտն ավելորդ էր... Զարմանալի բան, արդեն քանի՞ տարի ձեռնափայտ էր օգտագործում, ձեռնափայտով էր իջնում գյուղ՝ գրասենյակ, հավաքատեղի, ձեռնափայտին հենված վերադառնում էր տուն, բայց տես, որ գավազանի պետք ամենևին չունի։

Քեռի Թորոսը՝ բարձրահասակ ու ջղուտ, այդ առավոտ, ահա, քայլում էր առանց ձեռնափայտի, ուսերը ետ էին գնացել, իրանը շտկվել էր, հայացքը հավաքվել գետնից,— մի գիշերվա մեջ որքա՜ն բան փոխվեց,— Քեռի Թորոսը՝ արծվաքիթ, խստությունը հոնքերի արանքում իրար զարկած կնճիռների մեջ, ահա, այս առավոտ վայրահակ ճամփով իջվարում էր շիտակ ու ձիգ և շիկակարմիր փաթեթը ձեռքերի հետ ետևը դրած,— առավոտվա հետ քանի՞ տարի վար ընկավ ուսերից,— Քեռի Թորոսը՝ հայացքը գյուղն ի վեր կտրող, քայլում էր հանդարտ և հարձագանք ականջն ընկած բարևների, ծանր շարժում էր գլուխը,— ամեն օր՝ բարև, առավոտյան՝ բարի լույս, կեսօրին՝ բարի օր, երեկոյան՝ բարի իրիկուն, ինչ դատարկ բաներով են զբաղված մարդիկ։ Փողոցը նեղ էր ու ծուռտիկ, մի ժամանակ ուղեկիցները երկկողմանի քարե պատշարերն էին, ելնել-իջնելուց մի տեղ նստում էր. շունչ քաշում. այն ե՞րբ էր Քեռի Թորոսը այդքան ծեր ու հոգնած, պատահում էր գրուցակից էր հանդիպում, և ճամփա ու տուն մոռացած գրուցում էին, որքա՜ն դատարկ բաներով է զբաղվել Քեռի Թորոսը։ Հիմա ի տեղ քարե ցանկապատերի մետա-

գալարերն էին, փշալարերը, բնառնե հիմքի մեջ խրված մետաղեցանցը և ցանց ու փշալարերով բանտարկված այդ փողոցով Քեռի Թորոսը՝ բարձրագնա հայացքով ու հանդարտաքայլ, վար իջավ, հասավ գյուղի կենտրոնական փողոցը, այնտեղից թեքվեց ձախ և ուղիղ մինչև դարբնոց...

2.

Եվ կլոր մեկ տարի, երբ գյուղի գլխին գվվում էր ինքնաթիռը, գյուղի երկնքով ամեն օր նույն ժամին ինքնաթիռ էր անցնում, երբ հայտնվում էր ինքնաթիռը, Քեռի Թորոսը գործնական ոտքի էր ելնում։

«Քու ծնողներ մինուկ թող պարծենան,— մտքում դիմում էր օդաչուին և որոնում ինքնաթիռը,— քու պապ մինուկ թող պարծենա, օղորմի իրեն,— շատ դեպքում ինքնաթիռը Քեռի Թորոսի աչքին չէր ընկնում, երկինք շպրտած կապույտ ու ձիգ պարանն էր,— գնա մինուկ դու պարծեցի,— դիմում էր օդաչուին,— քու համար ոչ սար, ոչ ձոր, ոչ պատ, ոչ ցանկապատ»։— Եվ պահ էր լինում, որ իր բոլոր թոռները՝ ուսուցիչ, բժիշկ, ինժեներ... բոլորը թվում էին փալնքոտներ։

Ինքնաթիռի գվվոցը թե տանն էր ականջն ընկնում, ձրմռանը կամ ամպ ու դամպ օրերին Քեռի Թորոսը ո՞ւր պետք է լիներ. ճիպոտը մի կողմ դցած մարդ, կոլանտեսության գործերին արդեն չէր խառնվում, մի տարի էր դրասենյակ չէր գընում, սկյամբրիլ խազալուց (որ գյուղի ծերունիների մխիթարանքն էր) ձեռ էր քաշել, իսկ պատմություններ՝ էրզրից, կռիվներից, դաշտ ու կալից լսելու ու պատմելու ցանկություն չուներ, արդեն պատմում էր ինքն իր համար, թե տանն էր՝ փայտե թախտին մենկված, մատների արանքում «ջղարան» ու թաղրեն, ինքնաթիռի ձայնի հետ հանդարտ վրա էր գալիս, բարձի տակից վերցնում փաթեթը և ծուռտիկ փողոցով իջնում գյուղ։

— Եկա՞ր, Քեռի Թորոս։— Գարբնի համար Քեռի Թորոսը անսովորության հաճախորդ չէր. Քեռի Թորոսը պետք է զար և պիտի զար օրվա այս ժամին, հենց հիմա, երբ գյուղի երկնքով ինքնաթիռ անցավ։

Քեռի Թորոսը լուռ անցնում-նստում էր իր տեղը, կլոր

տարին ամեն օր՝ նույն տեղը,— հիմա էլ դարբնոցի անկյունում գրված կոճղը Քեռի Թորոսի անունով է,— անծպտուն նստում էր իր կոճղին և հանում ծխատուփը՝ արծաթե, կափարիչին ընծայագիր. «Քեռի Թորոսիկին»։ Վաթսունհինգ տարի առաջ, Թորոսը՝ տասնվեց-տասնյոթ տարեկան մի պատանի, թուրք ոստիկանապետին մերկ մատներով կրակ մատուցեց և այդ ծխատուփը ընծա ստացավ։ Իհարկե՝ ոչ ոստիկանապետից։

Այնտեղ՝ էրզրում էր. աշնան մի օր շեհիտ Մեհմետ էֆենդին իր կատաղի խմբով մութուլուսին գյուղ էր մտել՝ զինվորահասակ տղաներին հաշվառելու։ Կանգնել էր գյուղի կենտրոնում, Թորոսենց ընկուզենու տակ և սպասում էր, որ ասկյարացու աղերքը հավաքվեին... Տարիներ առաջ Թորոսը թուրք ոստիկանապետին էլի էր տեսել. նորից աշուն էր, Թորոսը յոթ-ութ տարեկան երեխա, ընկուզենին թափ էր տվել և քրոջ հետ ընկույզ էր հավաքում-լցնում քթոցները, նույն շեհիտը հայտնվեց, մի քանի ընկույզ փորձեց՝ հավանեց և գլխով նշան արեց իր ոստիկաններին։ Եվ նրանք վրա պրծան։ Այդ հպարտ կատաղիները տեղն ու տեղը քթոցներում հավաքած ընկույզները պարտակեցին ուսապարկերում ու գնացին, իսկ... երեխա մի տղա, որ Թորոսիկն էր, թավալվում էր ընկուզենու տակ, վիրավորանքից թավալվում էր ու լաց լինում... Հետո հայրը եկավ. շալակեց-տուն տարավ տղային... Հիմա նորից Մեհմետ էֆենդին իր կատաղիների հետ հայտնվել էր, ցցվել ընկուզենու տակ, ծխամորճն էր լցնում և սպասում, որ գյուղի ասկյարացու ջահելները ներկայանան։ Ոստիկանները հրացաններին հենված կանգնել էին թիկունքին, իսկ շեհիտը դանդաղ ու երկար լցնում էր ծխամորճը և գյուղատեղին շտապեցնում։ «Համբերե, աղա, ժողովուրդը թող քնից ելնի, աղա»,— գյուղատերը մտախոհ էր. ինչպե՞ս վարվել, որ բոլոր ջահելները ցուցակի մեջ չմտնեն։ Եվ Թորոսը, արդեն տասնվեց-տասնյոթ տարեկան, փայտի բոցկլտուն կրակը մերկ մատների արանքում, կրակը ցուցամատով ու միջնամատով բռնած մոտեցավ շեհիտին. «Վառե քու դալլոն, աղա,— ոստիկանապետը նե-նե գնաց,— մեկ ասկյարացու ես, քու դալլոն վառե, աղա,— Թորոսը սուր նայում էր շեհիտի

աչքերի մեջ,— վառե, աղա, էլ ի՞նչ ասկյարացու, թե կրակ չառնե մեջ իր մատներուն,— ոստիկանապետը նա-նա էր գնում,— քու դայլոն վառե, աղա.— Թորոսը ատամները սեղմած նայում էր Մեհմետ բեյի աչքերի մեջ,— վառեմ։— Շեհիտը ահաբեկված նայեց իր ոստիկաններին, և նրանք հասկացան, որ դյուղից հեռանալ է պետք...

Հաջորդ օրը դյուղապետը արծաթե ծխատուփ նվիրեց Թորոսին՝ «Քեռի Թորոսիկին» ընծայագրով։ Եվ այն օրից «Քեռին» Թորոսի անվան կեսն էր։

Դարբնոցի անկյունում իր կոճղին նստած, նախշուն փաթեթը ծնկներին, Քեռի Թորոսը սուսուփուս ծխում էր։ Եվ դարբինը չէր շտապում ճանապարհել նրան, թոսքը շուրթերին իր գործին էր։ Քեռի Թորոսը հետևում էր կամ հակված էր ծնկներին, լսում՝ կես ու պռատ պատասխան էր տալիս կամ մտքերի հետ էր։ Դարբինը ավարտում էր ձեռքի գործը, նորն էր սկսում, միևնույն է, Քեռի Թորոսը չի շտապում, ուրիշ անելիք չունի, դարբնոցից ուղիղ տուն կգնա, տանն էլ անելիք չունի և հաջորդ օրը նույն ժամին նորից դարբնոց կգա։

— Տուր,— վերջապես հարկ էր համարում դարբինը։

Եվ Քեռի Թորոսիկը բացում էր փաթեթը. բացում էր հանդարտ, մի տեսակ զգույշ, թվում էր, թե մետաքսաշորի միջին ծիտ է, ապա հայտնված կարճկոթ թուրը պահում էր աչքերի դիմաց, «հայավ ու մաշավ»,— ամեն օր մտածում էր Քեռի Թորոսիկը և սուրը զույգ ձեռքով մեկնում էր դարբնին։

— Խնամքով սրե,— ամեն օր պատվիրում էր Քեռի Թորոսը։

Դարբինը, բաց ժպիտը դեմքին, վայ Քեռի Թորոս, Քեռի Թորոսիկ, վերցնում էր սուրը, մոտենում պատուհակ հեռանաքարին, իսկ Քեռի Թորոսը լարված հետևում էր... Շեղբը պարուրած կայծերը սրից անդարձ հեռացող մասնիկներն էին, և կայծերը Քեռի Թորոսի աչքերից էին պոկվում, և աչքերը ցավում էին, ու մետաքսաշորը սեղմվում էր բոի մեջ։

— Բավ է,— և դարբնի ձեռքից վերցնում էր սուրը ու փորձում դաստակի մաղերին։

— Հը՞, սրվե՞լ է, Քեռի Թորոսիկ,— դարբինը բաց ժպտում էր՝ վայ, Քեռի Թորոս, վայ Քեռի Թորոսիկ։

Քեռի Թորոսը լուռ փաթաթում էր սուրը և դուրս գալիս դարբնոցից։

Կլոր մեկ տարի Քեռի Թորոսիկը իր կարճկոթ թուրը հեռանել տվեց, ամեն օր, չհաշված ձմռան բացառիկ ցուրտ ու փոթորկոտ օրերը, երբ տնից դուրս գալը դժվար էր և դարբնոցն էր փակ, կլոր մեկ տարի՝ ամեն օր, չհաշված պատահական այն օրերը, երբ դարբինը բացակայում էր գյուղից, կլոր մեկ տարի՝ ամեն օր, չհաշված այն օրը, որ բժիշկ թոռանը տղա էր ծնվել, և Քեռի Թորոսին Երևան տարան, որպեսզի իր անունը ընծայի ծոռին։

3

Նույն երազը մի շաբաթում երեք գիշեր այցի եկավ Քեռի Թորոսին։

Երեք անգամ՝ նույն սարսափելի երազը։

Երազում ինքն ու Մեհմետ էֆենդին նորից հանդիպեցին։ Տեր աստված, ոստիկանապետը այդ ի՞նչ կերպարանքով էր։ Դեմքը, իհարկե, նույնն էր՝ նույն կլոր ու արնմխած աչքերն էին, նույն նենգադավ ժպիտը, իսկ մարմինը... մարմինը սև մի գունդ. ոչ կուրծք, ոչ իրան, ոչ ոտք, ոչ ձեռք, մարմինը խոշոր ու ճլատան մի գունդ էր, և այդ անճոռնի գունդը ուներ անհամար մագիլներ՝ երկար, օձանման, պիրկ, դալարուն։ Այդպիսի կենդանի Քեռի Թորոսը կյանքում չէր տեսել... Բայց, ախր, նա էր, շեհիտը, որին ահա երրորդ անգամ է հանդիպում և երեք անգամ էլ նույն տեղում՝ իրենց ընկուզենու տակ։ Երազում Քեռի Թորոսը տեղը-տեղին հիշում էր՝ առաջին անգամ հանդիպեցին, երբ ինքը երեխա էր, իսկ ոստիկանապետը քառասունին մոտ, երկրորդ հանդիպմանը ինքը արդեն կարգին ջահել էր, իսկ, ահա տարիներ են անցել, իր հաշվով վաթսունհինգ-վաթսունվեց, բայց շեհիտը... զարմանալի բան, շեհիտ Մեհմետի դեմքը չէր փոխվել։ Նա էր. երկրորդ հանդիպման ժամանակ, երբ մերկ մատներով կրակ մատուցեց, այդ օրը շատ մոտիկից ու սուր նայեց ոստիկանապետի աչքերի մեջ և արնապարտ այդ աչքերը մոռանալ չի կարող, շրջոթել չի կարող... Նա էր ու կար կլոր աչքերի մեջ և փոչոտ դեմքին դարանած նույն դավադիր ժպիտն էր։ Իսկ մար-

մի՞նը... ճիրանավոր անհաշիվ սև մագիլներով ճլստան ու անճոռնի այդ գո՞ւնդը...

Եվ խռվտացող, կծկվող ու բացվող մագիլները տարածած ոստիկանապետը պատվում էր ընկուզենու շուրջբոլորը, խարդախ ժպտում էր ու ոլորվում։ Մագիլները կառչում էին ընկուզենու ընից, ձգվում-փաթաթվում ճյուղերին, օձերի պես գալարվում սաղարթի մեջ... Ընկուզենին սրսփում էր և արմատների հետ երերում,— երազում Քեռի Թորոսը զգում էր, թե հողը ինչպես է դողում իր ոտքերի տակ,— իսկ ինքը քարացել էր և չէր կարողանում աչք կտրել Մեհմետի աչքերից։ Ամենասարսափելին հենց աչքերն էին, աչքերի ժպիտն էր. գիտեր, որ այդ սև մագիլների արմատները Մեհմետի աչքերի խորքում են,— երազում Քեռի Թորոսը նկատեց նաև, որ ճիրանները իրենց շարժումը՝ խռվտոցն ու գալարքը այդ ժպիտից են առնում։ Այ, եթե կարողանար թրատել այդ քստմնելի ժպիտը, Քեռի Թորոսը երազում փորձում էր բացել մետաքսաշորի փաթեթը, որի մեջ սուրն էր, փորձում էր մերկ սուրը ձեռքն առնել— եթե կարողանար թրատել այդ ժպիտը, եթե կարողանար՝ պիրկ ճիրանները պարանների պես կփրռվեին ընկուզենու տակ, անշնչացած, կտոր-կտոր կկախվեին ծառի ճյուղերից... Հա՜ փորձում էր հանել սուրը, հա փորձում էր, բայց մատները անշարժացել էին... Անզոր կատաղությունից լացը գալիս էր, և ինքը, կախարդված հայացքը ճիրանները տարածած շեհիտին, փորձեց ատամներով բացել կապ ընկած-հանգուցված փաթեթը և ընթացքում նկատեց... տեսավ... տեսավ, որ Մեհմետը իր անճոռնի մարմնով ու մագիլներով կծկվեց... կծկվեց, փոքրացավ, բայց ավելի կատաղի էր ոլորվում ընկուզենու շուրջբոլորը, ավելի փոքրացավ, դարձավ ողնու չափ, բայց միշտ սև, ճլստան և գալարուն մագիլներով,— դարձավ բռունցքի չափ,— բայց մոլեգին շարժումներով, ավելի պուճուրացավ, երազում Քեռի Թորոսի աչքերի դիմաց Մեհմետը տեղում մոլեգին պտտվող ածուխի մի կտոր էր. խճճված մագիլներով, մագիլները կարիճի խայթոցի չափ էին, կարիճի խայթոցի պես կեռ,— հետո դա էլ աչքագնդից չրացավ և հանկարծ զգաց... զգաց,— երազում Քեռի Թորոսը հանկարծ նրան զգաց իր կոկորդում... կարիճի կեռ խայթիչների նման ճիրաններով այդ մոլեգին ածուխի կտորը,

որը իրրև թե ոստիկանապետ շեհիտ Մեհմետ բեյն էր, զգաց իր կոկորդում։

Երազից հազով արթնացավ։

Քեռի Թորոսը մութ սենյակում աչք բացեց և անմիջապես ձեռքը տարավ կոկորդը։ Ինչ-որ բան էր դեմ առել կոկորդին, շատ որոշակի զգում էր։ Երազը՝ երազ, բայց կոկորդում մի բան կար. ահա բոր է տալիս, ճանկռում է, ծանրացրել է շունչը։ Եվ ինչո՞ւ է հազում։ Եվ հազն էր բռնել, և Քեռի Թորոսը ինքն էր փորձում ավելի խորքից հազալ-մաքրել կոկորդը, ազատվել կոկորդի այդ տհաճ խռվտոցից։

Քեռի Թորոսը պետք ուներ նաև շփելու փշաքաղված դեմքը, թեքերը, կուրծքը։ Բայց հազը խեղդում էր։

Սենյակում գոնե մեկը լիներ։ Կնոջ մահից հետո, արդեն հինգ-վեց տարի, սենյակում մենակ էր քնում և առաջին անգամ մեկն ու մեկի անհրաժեշտությունը զգաց։ Մեկը լիներ՝ վառեր լույսը. խոր գիշեր էր, և քստմնելի երազը մթան հետ շաղված չէր ուզում սենյակից դուրս գալ. լույսը վառել էր պետք, իսկ ոտքն ու ձեռքը դեռ կաշկանդված էին, ինչպես երազում։ Մեկը լիներ՝ վառեր լույսը։ Նրան թվում էր, եթե լույս լինի, և՛ կոկորդի ճանկռոցը կանցնի, և՛ հազը։

Քեռի Թորոսը մի կերպ անկողնուց պոկվեց, ափլփելով վառեց լույսը և, դեռ փշմտած, նայեց շուրջբոլորը... Կամաց-կամաց երազը սենյակից պոչը քաշում էր, բայց Քեռի Թորոսը զգաց, որ նա, նողկալի պատկերով այդ երազը, ընդհանրապես հեռացողը չէ, մթան մեջ ինչ-որ տեղ ծպտվեց, ծառերի մութ սաղարթներում, դուռ ու պատուհանի տակ դարանել է և սպասում հայացքով հետևում է իրեն... Հենց լույսը մարեց՝ ներս է խուժելու։

Սենյակի կենտրոնում կանգնած շփում էր կոկորդը և, հազից արցունքակալված, նայում էր հատակին, առաստաղին, փակ դռանը, բաց լուսամուտին, թախտի տակ, հետո հայացքը կանգ առավ բարձին, և Քեռի Թորոսը մեկեն բռնկվեց։

«Կչարդիմ»։— Եվ հերսոտ քայլերի հետ երազի շոշափուկները, որ երակների մեջ էին, երակների մեջ վխտացող սև մագիլները փրթիկ-փրթիկ եղան, և երազը արդեն սարսափելի չէր։ Քեռի Թորոսը բարձի տակից հանեց փաթեթը, սու-

բը ձեռքն առավ և արհամարհանքով նայեց բոցկլտացող շեղբին։ Սուտ էր. պողպատի այդ հրեղեն լեզուն սուտ էր խոսում, խաբում էր Քեռի Թորոսիկին։

«Մեջ երազին նմանապես պետք չկար»,— տնքաց Քեռի Թորոսը և մի պահ ցանկացավ դուրս գալ—թրատել գիշերվա մութը, որի մեջ երազի սատանորդի ժպիտն էր դարանած։

Այնուամենայնիվ հագնվեց, վերցրեց փաթաթված թուրը և ելավ դուրս։

Մինչև լույս Քեռի Թորոսը քայլեց բակում, տան շուրջբոլորը, ծառերի տակ, նստեց, վեր կացավ ու սպասեց լույսառավոտին։ Իսկ արևածագի հետ իջավ գյուղ,— այդ ժամին դարբնոցը երբեք բաց չէր լինում,— նստեց փակ դարբնոցի դռանն ու սպասեց։

— Խե՜ր է... էդքան շուտ ինչո՞ւ ես եկել, Քեռի Թորոսիկ,— հետաքրքրվեց դարբինը։

— Էդպես պատահեց,— մռայլ պատասխանեց Քեռի Թորոսը և մեկնեց սուրը։— Կարգին սրե,— ասաց,— կարգին սրե,— խիստ կրկնեց Քեռի Թորոսը։

Հաջորդ գիշեր երազը նույն պատկերով նորից այցելեց Քեռի Թորոսին։

Շաբաթվա վերջին՝ երրորդ անգամ...

Այլևս ամեն արևամուտ Քեռի Թորոսիկի համար արևի խավարում էր՝ ահ ու փորձանք բերող։ Մթից ու անկողնուց սարսափում էր. լույսը չէր մարում, անկողին չէր մտնում։ Կլոր մեկ ամիս Քեռի Թորոսը շորերը չհանեց հագից, ողջ գիշեր ոտքի վրա ներս ու դուրս էր անում, նստում, վեր էր կենում, հաղում էր ու շրջում բակում, տնամերձում, սենյակում, հետո. հալից ընկած, մեկնվում էր շրացված անկողնուն, աչք էր կպցնում ու հազով աչք բացում։

Գնալով հազը սաստկանում էր։

Եվ բժիշկ Թոռը Երևանից եկավ։ Իսկ Քեռի Թորոսը բժշկի գնալու միտք ու ցանկություն չուներ, հատկապես Երևան, պրոֆեսորի մոտ գնալը ավելորդ էր համարում։

— Իմ ցավն ինձ հայտնի է, ջանըմ,— խորհրդավոր տրմբտրմբացնում էր գլուխը,— իմ թշնամին իմ աչքով տեսա. մկան չափ, սև-ճլստան բան էր՝ կարիճի խիթոցներով. ես ասիմ հըրիր, դու ասա հըդար խիթոց... իմ աչքով տեսա. ծըփաց ու մտավ մեջ իմ կոկորդին ու էսպե՜ս,— Քեռի Թորոսը մատները խլվլացնում էր,— էսպես կխտվտա։ Նստե իմ շնչին, կխտվտա ու իմ ջլեր կքաշե։

Քեռի Թորոսը այդպես էլ Երևան չգնաց։ Բժիշկ Թոռան հետ պրոֆեսորը եկավ գյուղ։

Եվ պրոֆեսորն ու հիվանդը բակում հանդիպեցին։ Արևամուտ էր. Քեռի Թորոսիկը դռանը նստած արևմարքն էր նայում։ Ջնայած շունչը ընդհատ էր, վրա-վրա պոռթկում էր հազը, և հազալիս ջլերը փրթիկ-փրթիկ էին լինում. սակայն Քեռի Թորոսը չէր տնքում, չէր տրտնջում, և հազի միջոցին նույնիսկ արևը արցունքակալված աչքերում էր։ Լեռան շեղբին արևը գլուխկոնծի էր տվել, ճառագայթները թռել էին դեպի երկինք և ամպե մի բարդոց բոցավառվել էր։ Քեռի Թորոսիկը, է՜, արևմարք որքա՜ն էր տեսել, բայց առաջին անգամ էր նկատում, որ Արևելքի վերջին շողերը երկնքի բաժին են, գնում են այնտեղ, որտեղից եկել են։ Կլանված նայում էր և զժգոհեց, որ պրոֆեսորն ու թոռը հայտնվեցին ու տեղավորվեցին իր կողքին՝ մեկը աջ, մեկը ձախ։

Պրոֆեսորը, Քեռի Թորոսը միայն մի հայացք դիպցրեց՝ երիտասարդ էր, հաղիվ ճերմակած քունքերով, պրոֆեսորը սրաշեղ նախ կատակ անել. ասաց, թե իրենց հիվանդանոցում սիրուն, առույգ մի պառավ կա, որ Քեռի Թորոսիկի մասին լսել է՝ Քեռի Թորոսի բժիշկ թոռն է պատմել, լսել է՝ շատ է ցանկանում տեսնել և ինքը հիմա եկել է Քեռի Թորոսիկին պառավի մոտ տանելու։

Քեռի Թորոսը չարձագանքեց. կատակը շատ անհամ թվաց. նամանավանդ շատ անպատեհ։ Նա հասկացավ, որ պրոֆեսորը դեռ Երևանից է այդպես որոշել՝ հիվանդ ծերունու հետ պրոֆեսոր սիրուն-կատակով... Եվ այս մաշված կատակով։ Այնինչ նա, պրոֆեսոր մարդը, եթե, իրոք, պրոֆեսոր է, ուրիշ խոսք պետք է ասեր... ուրիշ բան... երբ տեսավ, որ ինքը, Քեռի Թորոսը, որ մթից ու անկողնուց փախչում է, ինչպես սիլիքվա սատանայից— պրոֆեսոր մարդը այսքանը պետք է հասկանար— և դռանը նստած արևին է նայում, մայր մտնող

արևի հետ է, պետք է խոսք բացեր հենց արևի մասին, միայն՝ արևի մասին։ Իսկ եթե պրոֆեսորը այդքանը չհասկացավ, սրբեմն Քեռի Թորոսը թույլ չի տա, որ իր հիվանդության մասին իզուր հարցուփորձ անի։

— Իմ ցավն ինձ հայտնի է։— Ասաց և ոտքի կանգնեց։

Թոռն ու պրոֆեսորը, իրոք, խանգարում էին. Քեռի Թորոսն ուզում էր երկինք թռած շողերի հետ մենակ լինել։ Բայց հարկ համարեց պատվիրել.

— Էդ մարդի համար,— կողքանց նայեց թոռանը,— մի գառի վիզ կտրեք։— Ասաց և խոսքի հետ ուղեղից տաք մի հոսք խուժեց-ճնշեց քունքերը, ճակատը, գանգը, և աչքերը մթագնեցին։ Այդպես լինում էր, երբ հանկարծակի մի բան էր հղանում, շատ կարևոր մի միտք։ Նույնն էր... Քեռի Թորոսը ոտքը կախ գցեց, սրվեց, բայց հոսքը զարկեց ու անցավ։ Նա քայլեց դեպի տան թիկունքը. ուզում էր բարձրանալ մարդի տանիքը և այնտեղից նայել արևմուտք, մտմտալով ու քրքքալով գնաց և մտքում նորից կրկնեց,— մի գառի վիզ կտրեք,— փորձեց բռնել տեղ չհասած միտքը, բայց այս անգամ ուղեղը ոչ մի արձագանք չտվեց։

3

Այդ օր— աշնանամուտի օր էր— Քեռի Թորոսը արշալույսին իրեն անկողնուց դուրս գցեց։

Վերջին երկու շաբաթում դամված էր անկողնուն, արդեն չէր խոսում. խոսել չէր կարող— ձայնը կտրվել էր արդեն, շունչը հևհև էր, ուժահատ, աչքերը փոս էին ընկել, և մահճին դամված խեղդվում էր հաղից և մշուշոտ ու բորբոքուն հայացքով բաց պատուհանից նայում աշխարհին։ Իսկ թե դուրս էր ելնում՝ որդու, հարսի կամ մեկն ու մեկին օգնությամբ։

Իսկ այդ լուսադեմին Քեռի Թորոսը ծնկներում ուժ զգաց և՝ ձեռնափայտը բավ էր։ Ձեռնափայտին հենված նյավ դուրս։

Ոտքը շեմից դուրս դնելուն պես ցրվեժը խշշաց ականջների մեջ։ Մի պահ նրան թվաց, թե իրոք՝ ցրվեժի ձայն է... Ջրվեժի ձայն է, և ինքը կարող է խոսել, արտաբերել— քարվազի ձեն,— Քեռի Թորոսիկի շուրթերը շարժվեցին, բայց՝

ձայնը ականջը չընկավ, ականջներում ցրվեժի խշշոցն էր... Իսկ որտեղի՞ց, ո՞ր սարի թիկունքից, ո՞ր ձորից է գալիս-հասնում գյուղ, որ ինքը առաջին անգամ է լսում... Հետո գրլխի ընկավ, որ դա արշալույսի ձայնն է։ Արշալույսի ձայնն էր... Քեռի Թորոսիկը, է՜, քանի անգամ է դիմավորել արշալույս, իսկ ե՞րբ է պատահել, որ աղոթարանին ոտքի վրա չի եղել, բայց նոր-նոր է լսում ձայնը։

Հետո նայեց երկինք։ Գլուխը բարձրացնելիս ուս ու պարանոցի ջլերը կարծես աքցանով քաշեցին, սկսեց հազալ, բայց շատ էր ուզում տեսնել աստղերը, գոնե մեկ հատիկ, հաղից արցունքակալվել էին աչքերը, սրբում էր ու որոնում, գոնե՝ մեկ հատիկ, իսկ աստղերը չքացել էին արդեն։ Միայն Լուսաստղն էր թրթռում Հայոց լեռնապարին, իսկ Քեռի Թորոսիկը ուզում էր սովորական աստղեր տեսնել. Լուսաստղը նրան թվաց աստղերից տարբեր՝ կիսաստղ, կիսալուսին, նրման մի բան։ Մի՞շտ է այդպես եղել... Միշտ՝ լեռնապարին ու հենց այդպե՞ս... Ջրվեժի ձայնը... Երկնքում ու երկրի վրա դեռ որքա՞ն բան կա, որ Քեռի Թորոսիկը չի նկատել, չի զգացել... Աղոթարանի ձայնը... Մի՞շտ է այդպես եղել...

Հրաշք է աշխարհը։

Հրաշք էր երկինքը, որ պայծառ օր էր խոստանում, հրաշք էր երկիրը, բացկուրծք սարերը, որ լուսաբացի կապույտ հորձանքն էին արձակել— Քեռի Թորոսը կոկորդը դեմ էր արել հովին և զրթացնելով կուլ էր տալիս—հրաշք էր մութ անձավներում խծկած ձորը, ձորով գետի պես արշալույսն էր հոսում, հրաշք էին խմաստուն քարերը, արշալույսի սարսուռով բռնված ծառերը, խոտերը, ընկուզենին՝ այդ գյուղում հիմնվելու առաջին գարնանը Քեռի Թորոսիկը իր ձեռքով տնկեց՝ տնամերձ հողամասի եզրին, ձորի կողմը, և ընկուզենին արդեն հիսունվեց տարեկան էր— հրաշք էր աշխարհի գետերի ու ցրվեժների տնազն անող թլորիկ առվակը... Այսպիսի հրաշք-արշալույս Քեռի Թորոսիկը առաջին անգամ էր տեսնում։

Ինչպես ողջ գիշեր արևի մասին էր մտածել. այնքան երկար էր գիշերը, արևը այնքան հեռու։ Քեռի Թորոսիկը էրգրի չափ կարոտել էր արևին, և իրեն անկողնուց դուրս գցեց արևմայրը տեսնելու, բայց հիմա ուզեց, որ աղոթարանը երկարի։

Հրաշք էր արշալույսը՝ ջրվեժի նման հզոր, գմփդմփան, նորածնի պես անմեղ ու անարատ— կարծես աշխարհի առաջին լուսաբացն է— զուլալ ու անարատ, անմեղ ու անարատ... Այդ ինչպե՞ս է լինում։ Քեռի Թորոսը ծանր շնչում էր, կուրծքն ու թոքերը ճռճռում էին, ջլերը քանդվում, բայց նա, ձեռնափայտին հենված, առեղծված աշխարհի հետ էր. ինչպե՞ս է պատահում. ահա, արևը դուրս կգա, արևածագից առաջ ու հետո աշխարհը կլցվի մարդկանցով, հեղձուցիչ օրը կթավալվի երկրի վրա, արևի շողերը կթաթախվեն թույն ու փոշու մեջ, փոշի կմաղվի աշխարհի գլխին, մարդիկ օդի հետ աղու կընչեն, ուրախության հետ՝ տխրություն, սիրո հետ՝ դավ, կըսպանեն ու կսպանվեն, մարդիկ կծնվեն ու կմեռնեն, կգտնեն ու կկորցնեն, կծիծաղեն ու լաց կլինեն, տեսակ-տեսակ հիվանդություն բուն կդնի մարդկանց մարմնում... այս նոզկալին, այս նոզկալին... գոնե ինքը, Քեռի Թորոսը գիտի, աչք-աչքով տեսել է, թե ինչ նոզկալի տեսք ունի կարիճի կեռ խայթիչներով այս մոլեգին ածուխի կտորը... այդ նոզկալին մագիլները կխրի մարդկանց կոկորդը—Քեռի Թորոսը մատներով աքցանեց կոկորդը—կպիտի խեղդիմ զինք—սեղմեց, բայց մատները անզոր էին — այդ նոզկալու սև մագիլները նենգորեն կսուզվեն արևի շողերի մեջ և կկառչեն աշխարհի կոկորդին և շնչակտուր Երկիրը... և օրը... և երկիրը... և արևը շնչակտուր կընկնեն լեռների վրա, մթնշաղը կթափթի օրվա կորուստը, հետո մթնշաղի ազնիվ, մանուշակագույն տխրությունը կպատանքվի սևով, հետո մարդիկ օձիքները պոկած անկողին կմտնեն՝ մի գիշերով մեռնելու-մոռանալու աշխարհը, բայց սարսափելի երազները վրա կքշեն։ Հետո... հետո այսպիսի արշալո՞ւյս... անմեղ, անվրդով, անարատ... Որտեղի՞ց է ծնվում այսպես անարատ, ո՞ւմ ժառանգն է։ Ուրեմն... ուրեմն— Քեռի Թորոսիկը թող հոգուն մեղք գործի— ուրեմն արշալույսը խաբում է... Արշալույսը նոր ծնված այն երեխան է, հենց նոր աշխարհ եկած այն երեխան է, որ բոլոր նորածինների նման անուշ ձայն ունի, բայց մեծանում-դառնում է հոգեառ... Թե չէ, ահա, Քեռի Թորոսիկը խեղդվում է, իսկ արշալույսը այսպես անմեղ ու անվրդով, անվրդով...

Քեռի Թորոսը, թիկունքը ծառին տված, խեղդվում էր՝ հա-

զից, շհենվեր ծառին, ոտքի վրա չէր մնա, հաղը կտապալեր։ Հետո մի կերպ շունչ առավ, ճիգով բարձրացրեց գլուխը և արցունքակալված աչքերով նայեց աշխարհին... Գեղեցիկ էր արշալույսը, արցունքների միջից՝ զուլեղ ու ավելի խորհրդավոր... Շատ գեղեցիկ էր անտերը։ Եվ շատ անմեղ։ Քանց երեխան անմեղ, քանց երեխան անարատ... Իսկ արևացայտը... արևածագը... արևը, ահա նորածին Արեգակը... Տես մորե-մերկ, լողացած այս հրաշք մանկիկը... Ինչո՞վ է մեղավոր։

«Երկինքն ու գետին ի՞նչ մեղք ունին,— ցավերն ու հիվանդությունները... հիվանդություններն ու ցավերը ոչ երկնքի գործն է, ոչ երկրի, ոչ երկնքից են գալիս, ոչ երկրից։ Հիվանդ մարդիկ տարերն են գնում, որ հովերն իրենց ցավը քաշեն, հիվանդ մարդիկ ծովերն են գնում, որ ջրերն իրենց ցավը քաշեն, արևի մոտ են գնում, որ շողերն իրենց ցավը քաշեն... Հիվանդ մարդկանց վերջին, ամենավերջին հույսը էլի բնությունն է... Երկինքն ու երկիրը ի՞նչ մեղավոր են. հիվանդությունն ու ցավերը մարդակերպ հոգեառների բանն է, սատանաների գործն է։ Բնությունն ի՞նչ մեղք ունի։ Քեռի Թորոսիկը շուրթ շարժեց, իմ ցավն ինձ հայտնի է. իմ աչքով տեսա, թե զրերն ուստից հասավ։ Քեռի Թորոսը, աչքը արևին, խոսում էր, չէր մտածում, ինքը գիտեր, որ խոսում է, շուրթ է շարժում, բայց ձայնը չէր ընկնում ականջը։

Որդին նստել էր պատի տակ և ալեխառն գլուխն առել ափերի մեջ։ Նա գիտեր, որ հայրը խոսում է... Եվ դա չէր ուզում տեսնել՝ անձայն խլվլացող հոր շուրթերը, բայց գիտեր, որ հայրը խոսում է, բան է ասում, բողոքում է, ով գիտե, գույն խմացած մի բանի բաց ադոթքն է արտասանում, գույն խաղ է ասում—ձայնը կարվելու նախօրեին Քեռի Թորոսը գիշեր-մինչ ի լույս երգում էր՝ ընդհատումներով, հաղալով ու շունչը տեղը բերելով մինչև լույս խաղ էր ասում, Քեռի Թորոսիկը երգել չգիտեր, բայց երգում էր, ավելի շուտ՝ երգ չէր, այլ երգի արձագանք։

— Էս արջար Արեգակն ի՞նչ մեղք ունի,— խոսում էր Քեռի Թորոսը,— հոգ՝ լույս ու տարություն, հոգ՝ լույս ու տարություն, էս սարի վրա կծագի, էն սարի վրա կծագի, էն...,— Քեռի Թորոսիկը հիշեց էրգրի իրենց արևածագը՝ Ծովասարի

Քիկունքից էր,— վրը Սովասարին կծաղկի,— Քեռի Թորոսիկին թվաց, որ այդ պահին իրենից մի մասնիկ, մի հյուլե տեղն ու տեղը Սովասար հասավ. չէ որ ինքը Արեգակին է նայում, արևը իր աչքերի մեջ է, իր հայացքը արևի շողերին է խառնված, իսկ Արեգակը մեկն է, միակն է, նույն Արեգակը հիմա, հենց այս պահին Սովասարին է նստած, նույն շողերը, որ իր հայացքը տարան, միևնույն շողերը այնտեղ են սփռված, էրդրում, իրենց սար ու ձորի գլխին, իրենց գյուղի վրա, ընկուզենու, էն ընկուզենու... Մարմնով դող անցավ. էրազից հետո սարսափով էր հիշում իրենց ընկուզենին։ Եվ Քեռի Թորոսը, որ թիկնած էր ընկուզենուն, ափերով շոշափեց ծառի բունը— շատ դող էր— հետո ճիգով գլուխ բարձրացրեց— ծայրի ճյուղերը բոցավառվել էին արդեն։— Հիմա այնտեղ, էրդրի իրենց ընկուզենու կատարին նույնպես արև է դիպել... Սրսփոցը դեռ չէր անցել, և փշմսած դեմքը շփելու փոխարեն Քեռի Թորոսիկը ընկուզենու բունն էր շփում։

— Երկինքն ու գետին ու Արեգակն ի՞նչ մեղք ունին,— ասաց Քեռի Թորոսը,— իմ թշնամին հայտնի է. աչք-աչքով տեսա. դարձավ դանդ մի ու ծփաց մեջ իմ կոկորդին։ Էս է։— Քեռի Թորոսը աքցանեց կոկորդը.— կպիտի խեղդիմ դինք։— Եվ մատների անդորությունն էլի զայրացրեց նրան։ Հետո...

Հետո ուղեղից տաք մի հոսք պոկվեց-դարկեց քունքերին— նույնն էր, ինչ երկու ամիս առաջ, երբ թոռան հետ պրոֆեսորը էր եկել, և ինքը պատվիրեց՝ «էդ մարդի համար մի գառի վիզ կտրեք»— տաք հոսքը ճնշեց ճակատն ու քունքերը և այս անգամ տեղ հասավ... տեղ հասավ, և հայտնված մտքից Քեռի Թորոսիկի աչքերը բոցկլտացին... Տեր աստված, այս հասարակ բանը մինչև այսօր, մինչև այս առավոտ ինչպե՞ս չի անցել մտքով, ինչպե՞ս չի մտածել... փառք քեզ, Արեգակ, որ պայծառեցրիր Քեռի Թորոսիկի ուղեղը, խառնիխուռն մտքերի միջից գտար-մեկնեցիր այն միակը, միակ ճշմարիտը, որ, հա՜, գալիս էր՝ դարկվում քունք ու ճակատին, գալիս էր ու տեղ չէր հասնում։ Հազար փառք քեզ, Արեգակ, Քեռի Թորոսը այժմ և հավիտենից հավիտյան պարտք է, այն մյուս աշխարհից նույնպես քեզ կփառաբանի։ Զլիներիր դու... եթե, բան է, այսուր չլիներիր դու, հենց հիմա չծաղկեիր դու, Արեգակ, էգուց արդեն ուշ կլիներ. գիշերը, հավանաբար հենց գի-

շերը, Քեռի Թորոսի թշնամին, որ մագիլները խրել է կոկորդի մեջ, կխեղդեր Քեռի Թորոսիկին և կհաղթեր։ Եվ կհաղթեր... Հիմա արդեն ուշ է՝ չի կարող, Քեռի Թորոսի թշնամուն արդեն փրկություն չկա... Փառք քեզ, Արեգակ, հիմա արդեն Քեռի Թորոսիկը գիտի իր անելիքը... գիտի իր անելիքը և...

Շտապել է պետք, ի՞նչ իմանաս, թշնամին մի ակնթարթում, մի քայլի վրա, Քեռի Թորոսի դողդոջ մի քայլի վրա, մի շնչի հետ. Քեռի Թորոսիկի վերջին կում շնչի հետ, կարող է փրկվել... փրկվել. խեղդել Քեռի Թորոսին և ինքը մնալ կենդանի...

— Չէ՜, էլ քեզ փրկում չկա,— Քեռի Թորոսը ցուցամատը ոխով տարավ-բերեց կոկորդին և դժվարությամբ հայացքը պոկեց Արեգակից։

— Անդո,— կանչեց Քեռի Թորոսը։ Նա ուզում էր անմիջապես իր անելիքը մտնել, իսկ որդին, գլուխը ափերի մեջ, նստած էր պատի տակ, հենց այն պատուհանի տակ, որ բաց նայում էր այգուն ու Քեռի Թորոսին։— Անդո,— նրան թվաց, թե կարող է նաև ձայնել,— Անդո,— և ձեռնափայտը թափով ու անհամբեր խփեց ծառի բնին՝ մեկ, երկու, երեք...

Որդին վախեցած բարձրացրեց գլուխը, իսկ Քեռի Թորոսը շարունակում էր հարվածել ծառի բնին։

— Անդո,— Քեռի Թորոսը նայեց դիմացը խեղճ կանգնած որդուն և նայեց շատ պինդ, վճռական։

Որդին զարմացավ. հոր աչքերը արտակարգ խլրտուն ու աշխույժ էին, այդքան կենդանի հայացք հայրը նույնիսկ այս անիծյալ հիվանդությունից առաջ, ավելի վաղուց չուներ։ Որդուն թվաց, թե հոր աչքերում նաև ժպիտ կա՝ մի տեսակ ինքնավստահ ու արհամարհական։

— Անդո,— Քեռի Թորոսի շուրթերը խլվլացին,— տղա, դու ինչի՞ համար ես սեսագե ու նստե,— զգաց, որ որդին հասկանում է,— թող ու գնա քու գործին,— ձեռքը մեկնեց դեպի սարերը։— Գնա, տղա, իմ թշնամու հախից ես կգամ,— և աչքերը բոցկլտացին։— Էս թշնամին մինակ իմ կոկորդին չէ,— Քեռի Թորոսի աչքերը ճչում էին։— Մինակ իմ թշնամին չէ. իմ թշնամին ճանկեր բովանդակ աշխարքի կոկորդն է խրե, տղա, բովանդակ աշխարքի։— Շուրթերը վրդով շարժվում էին,

իսկ ձայնը աչքերից էր դուրս գալիս, խլրտում ու այրվում էին աչքերը։— Ու ես կսպանիմ զինը։

Քեռի Թորոսիկը այնքան էր ափսոսում, որ ձայն չունի, որ միտքը որդուն չի հասնում... Ափսոս, հազար ափսոս, գոնե տառաճանաչ լիներ. գրել իմանար ու գրեր, որ որդին իմանար... Թող բոլորը իմանային, որ այն, ինչ քիչ հետո պետք է լինի, ինքնասպանություն չէ, բոլորովին էլ ինքնասպանություն չէ, հե՛նց ինքնասպանություն չէ... Քիչ հետո Քեռի Թորոսիկը սուրը իր կոկորդին չի դեմ անելու... Քեռի Թորոսիկը քիչ հետո իր թշնամուն է սպանելու, կթրատի իր թշնամու լպրծուն ժպիտը, որ երազում չկարողացավ։

— Հասկացի, տգա։

Որդին հայացքը փախցրեց. անձայն խլրտացող շուրթերը դեռ ոչինչ. բայց հոր աչքերը՝ խլրտուն, այրվող, և բոցով բռնկված հայացքը սարսափազդու էին։ Եվ նա հայացքը փախցրեց ու կախեց գլուխը։

«Էս որոշումն հարկ էր՝ մեկ-երկու ամիս առաջ,— մտածեց Քեռի Թորոսը։— Էս խեղճ տղին շատ տանջեցի... բովանդակ քոչին տանջանք պատճառեցի ու անտեղի... Էս որոշումն հարկ էր՝ մեկ-երկու ամիս առաջ... ավելի առաջ,— մտածեց Քեռի Թորոսիկը,— էն դիշերն... էն երազի գիշերն, որ արթնացա ու թշնամին մեջ իմ կոկորդին, հենց էն գիշեր հարկ էր սպանել զինը... Հըմը՝ էն գիշեր... Անցա՜վ... Անցավ ու իմ թշնամուն իրավունք տվեցի, որ ինք տանջե ու խեղդե զիս... Ջուրի էսօր։ Ջուրի էսօր... Բայց էսօր...»։

— Փառք Աբեգակին։— Քեռի Թորոսը նայեց արևին, հազաց և մտածեց, որ ուշանում է։— Գնա, տգա,— մատնացույց արեց ծիրանենու ճյուղից կախված գերանդին և ձեռքով արեց դեպի սարերը։— Գնա ու զիս մի խանգարե... Ուշ է։

Ոչ կարոտով նայեց որդուն, չնայած գիտեր, որ վերջին անգամ է տեսնում և ոչ վերջին խոսք ասելու պետք ունեցավ. Քեռի Թորոսը մեռնելու չէր գնում, այլ գնում էր կռվի. գնում էր իր ոսոխին սպանելու, և ձեռքով քշեց որդուն և անհամբեր հայացքով պահանջեց, որ շուտ հեռանա։

Վերջին մեկ-երկու ամսում, որ արդեն դարբնոց չէր գնում կարճկոթ թուրը սրելու, ամեն առավոտ ու իրիկուն երկնային տիրոջից մի ափ հող էր խնդրել։ Մի ափ հող... Ինչ սոսկալի

բան կլիներ, եթե հանկարծ... հանկարծ ու երեկ Քեռի Թորոսիկը մեռած լիներ, երեկ, մյուս օրը, էն մյուս օրը, մի ամիս առաջ... Հանկարծ ու հիմա Քեռի Թորոսիկը շնչահեղձ լինի, կոկորդն իր ախոյանի մագիլների մեջ՝ պարուված ընկնի ծիրանենու տակ... Քեռի Թորոսին կթաղեն, իսկ այդ նողկալին կենդանի կմնա և հողի տակ նույնիսկ կժպտա նենգորեն։ Շտապել է հարկավոր։

Որդին արդեն հեռացել էր. Քեռի Թորոսը կարող էր գնալ... գնալ-մտնել իր սենյակը, բայց երկինքն ու երկիրը կապել-կապել էին, և ոտքը ոտքի առաջ չէր ընկնում։ Բայց— հարկ է շտապել— թշնամին կարող է փրկվել, շտապել է պետք... Արևին ու աշխարհին նայելու դեռ ժամանակ կլինի. Քեռի Թորոսիկը Աբեգակին ու Երկրին մեկ էլ պատուհանից կարող է նայել...

5

Քեռի Թորոսը մտավ իր սենյակը, դուռը կողպեց-ստուգեց, իրոք՝ փակել էր, հետո մոտեցավ իր թախտին— երազից... հիվանդությունից հետո այդքան հանգիստ ու անկաշկանդ, այդպես անդող չէր մոտեցել անկողնուն— բարձի տակից հանեց փաթեթը և բացելիս մտածեց, թե մետաքսաշորը ի՞նչ է անելու... Մատենիկի փաթթոցն է եղել, տարուց ավելի թուրն է ծրարել, հիմա ի՞նչ է անելու...

Կարճկոթ թուրը ավելի հատու թվաց, հինգ-վեց շաբաթ դարբնի մոտ չէր տարել, բայց կարծես ավելի սուրսայր էր, քան երբևէ, որ ամեն օր հեսանելու էր տանում, ավելի ծանր էր և հատու, կտրուկությունը շեղբի մեջ զսպած։ Ի՞նչ խելք, ինչպե՞ս է ձեռքը բռնել ու այս հրեղեն սուրը որպես կախիչ թաղել մարագի պատի մեջ, թե երբ, Քեռի Թորոսը նորից փորձեց հիշել, բայց չհիշեց։ Իսկ եթե այն օրը պատահականորեն մարագ չմտներ, չնկատեր, սուրը կփտեր մութ մարագում, իսկ Քեռի Թորոսիկի ախոյանը այսօր, հենց այսօր...

— Ինչի՞ ես կծկվել։— Քեռի Թորոսը հանկարծ զգաց, որ կոկորդում ճանկռտոց ու տհաճ խժռտոց չկա, ոչ քղկոց, ոչ հազ, և կարգին շնչում է։ Թշնամին կուչ էր եկել— Կվախենա՞ս։— սրի ծայրը դրեց կոկորդին։— Բայց գիտեր, որ

դեռ ժամանակը չէ. Քեռի Թորոսիկը մի անգամ էլ պետք է աչք դիպցնի աշխարհին։

Եվ մինչև պատուհանին մոտենալը զգաց, որ կարեոր մի անելիք ունի... ի՞նչն է... ի՞նչ պետք է անի... Սուրը ձեռքին կանգնած նայում էր անկողնուն, ուղիղ՝ ներքնակին, կռահում էր, որ անելիքը թախտ ու անկողնու հետ կապ ունի, բայց... ինչ պետք է անի... Հա՜ա... Քեռի Թորոսը ձեռքը տարավ ներքնակի տակ և հանեց ծխատուփը... Արծաթե ծխատուփը ձեռքն առավ և փառավոր ժպտաց. մի անգամ, աշնան մի օր Քեռի Թորոսիկը մերկ մատների արանքում առած կրակով քեղ, շեհիտ Մեհմետ, ընկուզենու մոտից քշեց, քեղ և քո կատաղի ոստիկաններին քշեց գյուղից։ Քեռի Թորոսը շոյեց ընծայագիրը՝ «Քեռի Թորոսիկին», գիրը մոտեցրեց աչքերին, ինչ սիրուն տառեր են... տառեր են... «Քեռի Թորոսիկին», ինչ գեղեցիկ տառեր են... Ափսոս, որ Քեռի Թորոսիկը կարդալ ու գրել չգիտի... Եվ ինչո՞ւ չսովորեց... ինչո՞ւ լիկկայան չգնաց...

Հետո սիրտը ծխախոտ ուզեց։ Միանգամ։ Քեռի Թորոսը ծխախոտ պատրաստեց,— ամսից ի վեր չէր ծխել, չէր կարող և ծխախոտ գուր չէր գալիս, իսկ ահա սիրտն ուզում է—վառեց ծխախոտը, ապա ծխատուփը դրեց նախշուն կտորի վրա, դարձավ փաթաթեց մետաքսաշորի մեջ— թող պահեն... Ցանկանում են պահել, թող պահեն, չեն ուզում՝ թող դնեն Քեռի Թորոսիկի հետ... իրենց գործն է, և սուրը ձեռքին կանգնեց բաց պատուհանի մոտ։ Ինչ անուշ օր է։ Եվ արդեն օրը ուրիշ ձայն ուներ. ամռան օրը լցված էր մեղուների պարսի զվվոցով։ Իրենք մեղրաճանճ չունեն— իզուր չեն պահում— բայց հարևանը— Քեռի Թորոսը չհիշեց, թե ով— բայց թաղում մեկը մեղրաճանճ ունի, մեղուները պարս են տվել. նոր ընտանիք են կազմում, մոտերքում մի ծառի գլխի հավաքված գրվվում են։ Լավ կլիներ, եթե պարսը իրենց այգու վրա լիներ, հենց դիմացի ծիրանենու վրա։

Թոռնիկը վեց-յոթ տարեկան բարալիկ մի աղջնակ, վազվզում էր այգում, ափերը առաջ մեկնած ծիծաղում ու վազում էր, թիթեռնիկ էր ուզում բռնել։ Քեռի Թորոսը, ափսոս, թիթեռը չտեսավ, բայց համոզված էր, որ թիթեռի ետևից է վազում թոռնիկը։ Եվ որքա՞ն նման է Քեռի Թորոսիկին... Թոռնիկի աչքերը կապույտ չեն, բայց, ինչպես խնձորը երկու

կես անես... Եվ Քեռի Թորոսի վերջին թոռն է, մնացած բոլորը, որ նոր պետք է աշխարհ գան՝ ծոռներ են լինելու, որդու թոռներ, թոռան թոռներ, որդու ծոռներ, ծոռան ծոռներ... Քեռի Թորոսիկը դեռ որքա՞ն ճամփա ունի անցնելու, սատանայի աչքը կույր, Քեռի Թորոսիկը դեռ որքա՞ն պետք է ապրի այս արդար արևի տակ։ Միայն թե... միայն թե մարդու մեջ թաքնված սատանան աչք չբացի, մարդը չպարտվի իր մեջ նստած սատանայից և դուրս չգա մարդու դեմ, բնության դեմ... միայն թե անօրենները դավ չկազմակերպեն Քեռի Թորոսիկի արյան դեմ, Քեռի Թորոսի կոկորդը բռնած թշնամին մատիլները չմոտեցնի Քեռի Թորոսիկի ցեղի երակներին։

«Թորոսիկի աչքերն ի՞նչ գույնի են»։

Քեռի Թորոսը հիշեց իր ծոռանը, բժիշկ թոռան որդուն, իր անվանակիր ծոռանը։ Անվանակոչությանը գնաց. բաշխեց իր անունը, բայց տես, որ աչքերի գույնը չի հիշում։

— Ձկուկ,— Քեռի Թորոսը շշնջաց ինքն իր մեջ,— Ձկուկ,— կրկնեց Քեռի Թորոսը։ Այնպես ուզեց տեսնել իր ցեղի ամենամատաղաշին, որը իրավունքով ամենամեծն էր, որովհետև իր տոհմակիցներից ամենաերկարը նա էր ապրելու այս աշխարհում. այս առավոտ՝ նա էր, և եթե Քեռի Թորոսը կա ու չկա վերջին խոսք պետք է ասի, վերջին ցանկություն ունի, նրան՝ Թորոսիկին է ապսպրելու— Ձկուկ, մեծանաս ու չդառնաս Քեռի Թորոսիկ,— ինքն իր մեջ շշնջաց Քեռի Թորոսը։— Էղնի ու, Ձկուկ, նա դառնաս իմ եկած ճամփով,— ցանկացավ Քեռի Թորոսը։— Էն ճամփեն, սար ու ձորի մեջ քանց թել խճճված կովի ու կոտորումի իմ մոլոր ճամփեն, դու կծկիս ու նա դառնաս, Ձկուկ...

Հետո փորձեց հիշել իր մանկությունը, բայց միտք բերեց միայն մորմոք մի պատառիկ. ինքն ու քույրը ընկույզները հավաքել-լցրել էին բթոցները, և հանկարծ հայտնվեց Մեհմետ ոստիկանապետը...

Քեռի Թորոսը ձեռքը տարավ կոկորդը։

— Էլ իմ ձեռքից չես պրծնի։— Ասաց և մտածեց, որ դանդաղում է. ութսուն և ավելի տարի տեսել է այս աշխարհը, անուշ բան է անտերը, և հիմա նորից կալվել-կապվել է պատուհանի մոտ, իսկ... Հարսը ահա գալիս է։

Հարսը, ճիպոտը ձեռքին— գառներն էր հոտին հասցրել — դանթարը ուսած ելվեր փողոցով ղլխահակ բարձրանում էր։

«Հալալ կաթնակեր դուրս եկավ,— մտածեց հարսի մասին։— Շատ չարչարեցի... Քու չարչարանքն ապաշխարանք, հարսնուկ։— Քեռի Թորոսին դուր եկավ, որ դուլլերը լիքն են։ Հաջողության նշան է, և ցանկացավ մի բաժակ սառը ջուր խմել և մեղադրեց իրեն։ Հըմը դիս ետ է կպահիմ...»։

Սուրը ձեռքի հետ մեկնված էր պատուհանի գոգն ի վար։ Սուրը ձեռքին էր, և ախոչանը ծպտուն չէր հանում։

Քեռի Թորոսը բարձրացրեց սուրը, պատուհանից դուրս բերեց, թրով խաչ ձգեց երկնքին և հանդարտ մոտեցավ թախտին։

Հարդարեց անկողինը, ապա թախտի տակից քաշեց իր զգեստների համարուկը, ընտրեց մաքուր ու ճերմակ ներքնաշորերը՝ հագավ, մեկնվեց անկողնուն և շոշափեց կոկորդը... Որտե՞ղ ես, դավադիր անօրեն, ինչո՞ւ ես սկսվել— Քեռի Թորոսն ուզում էր, որ իր թշնամին գլուխ բարձրացնի, իրեն զգալ տա— վախենո՞ւմ ես, խաբո՞ւմ ես Քեռի Թորոսիկին։ Չէ՞, Քեռի Թորոսիկը թեզ լավ է ճանաչում, եթե հիմա սուրը փաթաթի ու դնի բարձի տակ, դու օձի պես կկանգնես պորտիդ, և կարիճի խայթոցներդ կշոշափեն Քեռի Թորոսի կոկորդը, եթե հիմա Քեռի Թորոսիկը վեր կենա և հիմարավարի սուրը տանի-խրի մարագի պատը ու ետ դառնա, տուն չի հասնի, հա, չի հասնի, ճանապարհին դու կխեղդես Քեռի Թորոսին... Քեռի Թորոսիկը քեզ նոր-նոր չպիտի ճանաչի— դու վախկոտ ու նենգ, նենգ ու վախկոտ մարդասպան ես։

— Հըլա կխաբի՞ս դիս... կպիտի քեզ երկու կես անիմ, ճիշտ ու ճիշտ՝ երկու կես։— Քեռի Թորոսը շոշափում էր կոկորդը. ուզում էր ամենահարմար տեղը գտնել, ճիշտ տեղը, ամենաճիշտ տեղը... Ահա...

Քեռի Թորոսը սուրը բարձրացրեց։

Արևը ընկել էր մահճակալին, և թուրը կայծկլտաց բոցերի մեջ։

— Մեռնիմ քո գորությանն, ժպտաց Քեռի Թորոսը...

Հետո... Հետո հաջորդ օրը, որ Քեռի Թորոսիկի թաղումն էր, հուղարկավորները — Քեռի Թորոսի թաղմանը հած բազմությունն էր հավաքվել— մարդիկ պետք է զարմանային, թե ինչպես պայծառ է ժպտում Քեռի Թորոսիկը, կնճիռները ինչպես են ետ գնացել, և որքան խաղաղ է Քեռի Թորոսիկի դեմքը։

ՆԵՐՍԵՆ

1

Գլխավոր հաշվապահը գործնական ներս մտավ, մոտեցավ իր գրասեղանին, բայց չնստեց. նայեց օգնականին և ափերը հռանդուն շփեց իրար. լավ տրամադրության նշան էր։

— Տակաս,— հաշվապահը ուրախ աչքով արեց օգնականին։— Էսօր լավ օր է։— Ապա վերցրեց անդրել մի թուղթ, դարձավ թուղթը փոխեց. դարակից հանեց «խաս» թուղթ, մեկնեց օգնականին։— Գրիր։ Առաջինը՝ իմ անուն-ազգանունը։ Երկրորդ... ոչ, սպասիր,— նա թուղթը օգնականի գրասեղանից վերցրեց— դրեց հաշվետար Ներսեի գրասեղանին։— Քո ձեռագիրը սիրուն է։ Գրիր։ Առաջին՝ իմ անուն-ազգանունը։

— Ի՞նչ բան է,— հարկ համարեց Ներսեն։

— Կիմանաս։ Գրիր իմ անուն-ազգանունը։ Երկրորդ,— մատնացույց արեց օգնականին,— անուն-ազգանունը։ Երրորդ՝ քո անուն-ազգանունը։

— Ջանմ, ի՞նչ բան է։— Ներսեն ետ քաշվեց։— Չիմանա՞մ, թե զիմ անուն-ազգանունն ինչի համար է կգրիմ։

— Մի վախեցիր, անունդ դատարան չենք ուղարկելու։

— Կիմանայիս ու չե՞ս ուզարկի,— վիրավորվեց Ներսեն։— Ո՞ր մեկ մեղքի համար զիմ անուն հարկ է դատարան մանի, ու դու՝ կիմանայիս։

— Սկսվե՞ց...

Գլխավոր հաշվապահը շատ կուզենար ազատվել «ցիցլիտիս» իր հաշվային աշխատողից, բայց Ներսեն տեղափոխվելու կամ թոշակի գնալու մտադրություն չուներ, չնայած յոթանասունն անց էր, իսկ ազատել... ինչպե՞ս պատճառաբա-

նել, ի՞նչ անուն դնել՝ բանիմաց է և աշխատանքի ներկայանում է ժամանակից շուտ, չնայած դյուղից է գալիս, որ շրջկենտրոնից ինը-տասը կիլոմետր հեռու է, սակայն գործատեղ է հասնում առավոտ շուտ և մինչև ներս մտնելը դեռ մի քանի պտույտ է անում հիմնարկի՝ շրջկոոպի շուրջբոլորը։ Քայլում է ձեռքերը քամակին դրած, միշտ մտաղբաղ, մի տեսակ խռով ու հերսոտ։ Հետո մտնում է հիմնարկ, դրավում քսան տարվա իր աթոռը — յոթ գլխավոր հաշվապահ է ընդունել ու ճանապարհել — և սուսուփուս սկսում իր գործը. եթե թիվ ու հաշիվ է՝ համրիչի հատիկները թափով զարկում է իրար գլխի, իսկ դրում է հանդարտ ու բծախնդիր. որբանոցից սովորած ճոթավոր ու գեղեցիկ տառերով։ Աշխատանքի աղատ պահերին դարակից հանում է գիրքը — սովորաբար՝ հայոց պատմություն է լինում — և հոնքերը խառնած կարդում է ու փնչալով ընդգծում։ Խոսեցնես՝ կես ու պռատ կպատասխանի, իսկ եթե խոսողը գլխավոր հաշվապահն է, վեճ է ոտացվում։ Սկսում են հաշտ, վերջացնում՝ կռվով։

— Սկսվե՞ց,— նորից մաղձոտվեց գլխավոր հաշվապահը, բայց որոշեց չխորացնել՝ տրամադրությունը գցելու օր չէր։— Ա՛յ Ներսես, ի՞նչ անհամբեր մարդ ես, գրիր՝ հետո կիմանաս։

— Մինչև չիմանամ՝ չեմ գրի։

— Էս մարդը հեշ սյուրպրիզ չի սիրում։— Եվ հանդիսավոր հայտարարեց։— Էսօր մեր շրջկոոպի նախագահ Վիրաբ Եղորիչի ծննդյան օրն է։ Պրծա՞նք։

— Ի՞նչ ես ասում։— Ոգևորվեց օգնականը։— Հրավիրե՞լ է մեզ։

— Ողջ կոլեկտիվին՝ մեկ մարդու պես։ Դե, մենք էլ մարդ ենք՝ կազմակերպված ձևով, ինչպես որ պետքն է։

— Իհարկե... իհարկե,— օգնականը ոտքի ելավ։— Ո՞րերորդ ամյակն է, Վիրաբ Եղորիչը քանի՞ տարեկան դարձավ։

— Դու էլ հո Ներսեն չե՞ս, համբերիր. երեկոյան մեխակները կհաշվես՝ կիմանաս։— Եվ նորից դարձավ Ներսեին։— Հիմա ամեն ինչ պա՞րզ է։ Դե գրիր։

Ներսեն աջ ու ձախ փնչմնչաց և երկմտեց՝ իր անունը գրի՞, թե ոչ։ Ճիշտ է, որ նույն հիմնարկի աշխատողներ են, բայց միմյանց հետ ի՞նչ կապ ունեն, «նախագահի աշխարհն՝ ուրիշ, իմն՝ ուրիշ,— մտածեց Ներսեն,— ամիսը մեկ՝ պատահակա-

նորեն հանդիպեն կամ չէ, հազարից մեկ միմյանց բարևեն կամ՝ չէ։ Նախագահը իրեն կարծես չի էլ նկատում, ավելի լավ, ով էդ ավազակից հեռու է, աստծո տանն է մոտ։ Եվ արժե՞, որ իր ծանր տեղը թեթևացնի. վեր կենա— գնա՝ թե քո աշխատողն եմ, եկել եմ քո ծնունդը շնորհավորելու»։

Գլխավոր հաշվապահը հասկացավ Ներսեի երկմտանքը և ցանկացավ, որ նա հրաժարվի— կգա, ուրախությունը կհարամի—և մտածեց բարեհամաբար խորհուրդ տալ. թե, ա՛յ Ներսես, դու մեծ մարդ ես, գյուղ պետք է գնաս, Վիրաբ Եղորիչն է՝ հյուրերին մինչև առավոտ բաց չի թողնի... Բայց հասկացավ, որ Ներսեին բորբոքելու է, ավելի լավ է՝ թողնի իր կամքին։

«Փարեն կտամ, բայց չեմ էրթա»,— որոշեց Ներսեն և հոնքերը իրար զարկած գրեց իր անունը։

Ցուցակը գրեց-վերջացրեց, ապա գրողանից հանեց տասը ռուբլի և ցուցակի հետ մեկնեց հաշվապահին։

— Շատ է ու քիչ չէ,— ասաց։— Կգամ, թե ուզեցիր, էդ էլ իմ բանն է։

— Թե չես գալու, վերցրու փողդ։ Հո ողորմություն չե՞նք հավաքում,— վիրավորվեց գլխավոր հաշվապահը,— վերցրու փողդ։

— Տվել եմ ու ետ չեմ վերցնի։

— Դու եկողը չես, գիտեմ։ Վերցրու փողդ։

Եվ Ներսեն զգաց, որ հաշվապահը չի ուզում, չի կամենում, որ իրը երեկոյին մասնակից լինի։

— Կգամ,— կովարար պատասխանեց,— քեզնից շուտ կմտնեմ էդ մարդի տուն։

2

— Քանի՞ հատ եղավ,— նորից հարցրեց Ներսեն։

Գլխավոր հաշվապահի օգնականը, որ Ներսեին ուսնկից էր, արորից շաղված աչքերը։

— Մինչև թատասունը հաշվում եմ, հետո անտերները խառնվում են իրար։

— Քու կերածը հարամ է ու բա գրած թվերը՝ սուտ. փունջ մի ծապիկն ի՞նչ է, որ դու կհաշվիս ու կսխալվիս, կհաշվիս ու միևնույն վերջ չես հասնի։— Ներսեն արդեն տաք էր։ Նա որոշել էր ոտքի վրա մի բաժակ վերցնել՝ շնորհավորել իրենց նախա-

գահին ու թողնել-գնալ գյուղ, բայց նստեց ու մնաց նստած։

Ընդարձակ ճաշասենյակը հյուրերով լեցուն էր, բոլորն արդեն՝ տաքցուած, և եթե Ներսեն դուրս գար, մանավանդ որ նվագախմբին ու դռանը մոտիկ էր նստած, ոչ ոք չէր նկատի։ Բայց տեղից չէր շարժվում. խմել էր ուզում և ընդհանրապես այդ զմբզմբան ուրախությունը դուր էր գալիս։

— Էն նկար կտեսնի՞ս,— Ներսեն մատնացույց արեց «Անհայտ կնոջ» դիմանկարը, որ դիմացի պատից հպարտ ու առինքնող հայացքի տակ էր առել սեղանակիցներին։

Հաշվապահի օգնականը գլխով արեց։ Նա կկոցած նայում էր Վիրաբ Եգորիչի դիմացը պոռթկած մեխակներին։

— Գիտե՞ս ում նկարն է... տիկին Արմենուհու,— բացատրեց Ներսեն։— Իմացա՞ր։

— Տիկին Արմենուհին ո՞վ է։

— Պարոն Կարապետի կնիկն է. մեր Հաղվե քաղքի հայտնի վաճառական պարոն Կարապետի կին տիկին Արմենուհին է։

Հաշվապահի օգնականը տարակուսած շարժեց ուսերը։

— Բը՞ը։— Ներսեն բաժակը օդի լցրեց։— Քու բաժակ վերցրու, խմինք... Դու իմ սրտին շատ դուր կգաս։

Այդ պահին Ներսեն բոլորին սիրում էր։ Ուրախությանը մասնակից ով կար՝ պաշտոնավար ու անպաշտոն, սիրում էր։ Հատկապես՝ Վիրաբ Եգորիչին, որ հային վայել տուն է կառուցել— առաջին անգամ էր շրջկոոպի նախագահի հարկի տակ — լայն ու բացսիրտ ճաշասենյակ՝ նախշազարդ պատ ու առաստաղով։ Ներսեին հատկապես դուր էր գալիս «Անհայտ կնոջ» դիմանկարը, որը հանկարծ նրան հիշեցրել էր իր ծննդավայր Սասնո Հաղվե քաղաքի վաճառական պարոն Կարապետի կնոջը՝ տիկին Արմենուհուն։ Հաղվե քաղաքի հայ աղջիկներին դաշնամուրի անվճար դասեր էր տալիս։ Համաձայնեց սովորեցնել նաև Մուհամեդ բեկի աղջկան... Տիկին Արմենուհին՝ ամուսնուն թևանցուկ, հպարտ անցնում էր փողոցով, հանդիպողները խոնարհվում ու հարգանքով ճանապարհ էին տալիս. հայ, քուրդ, թուրք, կին-աղամարդ դուռ ու լուսամուտներից ծիկլակում էին— տիկին Արմենուհին է անցնում— իրենք՝ երեխաները, խաղը թողած, թև կովում էին, կռիվը թողած, ձգվում էին և հայացքով ուղեկցում տիկին Արմենուհուն։

— Քանց էսօր կհիշիմ. տիկին Արմենուհին հենց էսպես էր,— Ներսեն մատը տնկեց դեպի դիմանկարը։— Ասված է վկա, տիկին Արմենուհու նկարն է... Խմենք։— Սակայն ոչ ոքի չսպասեց, հայացքը նկարին՝ խմեց, ափով սրբեց բեղերը և շարունակեց։— Բայց էն փետուրն ավելի է. տիկին Արմենուհու գլխին գլխարկ կար, գլխարկի վրա փետուր չկար. էդ փետուր սուտ-շանորդություն է։— Ներսեն խոսում էր բարձրաձայն և ոչ մեկին չէր դիմում, հայացքը «Անհայտ կնոջ» դիմանկարին՝ խոսում էր և աղմուկ-աղաղակի մեջ իր խոսքը միայն ինքն էր լսում։

Հետո էլի խմեց, ուզեց մի բան վերցնել սեղանից, բայց չկողմնորոշվեց։

— Ախպեր, էսքան բան ինչի՞ են լցրել սեղանին,— գանգատվեց Ներսեն։— Մարդ կշիվարի՝ ո՞րն ուտի, որը թողեմ։ Մարդուն ի՞նչ է պետք. կտոր մի հաց, աման մի ճաշ։ Ոչ էն կա, ոչ էն։ Հացն ո՞ւր է,— դարձավ հաշվապահի օգնականին,— կտոր մի հաց տուր։

— Սուս,— կամաց դիտողություն արեց ուսնկիցը,— թամադան բեզ հետ է։

Ներսեն նայեց կանգնած թամադային, բայց նա ընդհանրապես էր գիտողություն անում. լռություն էր խնդրում՝ Մազմանյանը խոսք է խնդրել, իսկ լսող չկա։

«Թե իմ լսած ճիշտ է, էս մարդ մեր նախագահի աթոռին այլ ունի,— մտածեց Ներսեն և որոշեց ականջ պահել։— Տեսնենք ի՞նչ կխարբեսա։— Մի քիչ լսեց և զարմանքով գլխի ընկավ, որ, ի պատիվ Վիրաբ Եգորիչի, կենաց-մաղթանքները դեռ շարունակվում են։

— Հինգ ժամ է կխմինք ու էդ կենաց չպրծա՞վ։

Ուսնկիցը քաշեց Ներսեի փեշը և աչքունքով հասկացրեց, թե անհարմար է, մարդը խոսում է։

Իսկ Մազմանյանը խոսում էր կարելվույն չափ բարձրաձայն ու ոգևորված։ Եվ երկար խոսեց. հաբելյարին գնահատեց թաղմակոպմանի։ Նրա ճանաչած հաբելյարը որպես մարդ ազնիվ էր ու բարի, որպես ընկեր՝ հավատարիմ ու անփոխարինելի, որպես տնտեսական աշխատող՝ ձեռներից ու ճկուն, որպես դեկավար՝ անաչառ ու սկզբունքային, որպես քաղաքացի՝ ազնիվ ու անհաշտ հասարակության մեջ գեռևս գոյություն ունեցող խարդ բարքերի ու երևույթների նկատմամբ,

որպես հարևան՝ կամեցող և ուշադիր, ապա գնահատեց որպես հավատարիմ ամուսին, որպես սիրող հայր... վերջը...

Ներսեն ուշադիր լսում էր և մեկ-մեկ աչք էր դիպցնում Վիրաբ Եգորիչին, որ ձեռքն ի ճակատ հակվել էր։ Իսկ Մաղմանյանը խոսում էր զիլ ու ոգևորված, համարյա խանդավառ։

«Էս մարդն որ էսպես կխոսա, էն մարդու աթոռին աչք չի անենա,— մտածեց Ներսեն։— Սուտ է։ Մեղք առնել է։ Մեր ժողովուրդ բամբասանք շատ կսիրե, ջանմ»։

Ներսեն ունկ պահեց նաև հաջորդ բարեմաղթողին... նույնն էր ասում։ Ճիշտ է, Մաղմանյանի պես ոգեշունչ չէր, խոսում էր հանդարտ ու մի քիչ կմկմալով, բայց նույն գնահատանքն էր։

«Ջանմ, թե բոլոր նույնն է կխաբրին, ուրեմն, ճիշտ է,— մտածեց Ներսեն։— Հա, մեր ժողովուրդը բամբասանք շատ կսիրե։ Մեր նախագահի մեղքն անտեղի էդքան կառնին։ Համ ժողովուրդ կսխալվի, համ՝ ես։ Մինչև էսօր էդ մարդու դեմ ես մեղք եմ գործե. էդ խեղճ մարդն ո՞ւմ հետն է ապաներ։— Եվ ակամա նայեց «Անհայտ կնոջ» դիմանկարին։— Տիկին Արմենուհին է ու կա... Վիրաբ Եգորիչն ապրի, զորանա, որ մեջ իր տան էս նկարին տեղ է տվե... էն էլ՝ կենտրոնական տեղ։

Եվ երբ թամադան էլի հարցրեց, թե ուրիշ ցանկացող չկա՞, Ներսեն ոտքի ելավ։

Գլխավոր հաշվապահը, որ վերին շարքում էր, անհանգիստ շարժվեց և հեռվից աչքունքով խոսեց Ներսեի կողքին փլված օգնականի հետ։

— Ժողովուրդ,— սկսեց Ներսեն,— էս մարդ,— ձեռքը մեկնեց Վիրաբ Եգորիչին,— շատ հայրենասեր մարդ է։ Հա՛, դուք ի՞նձ հարցրեք՝ հայրենասեր ու պատվավոր մարդ է։ Աշխատողների հանդեպ հարգանք ունի, մեծ ու փոքր իր համար մեկ է։ Աղնիվ, հայրենասեր ու արդար մարդ է։

Վիրաբ Եգորիչը ոտքի կանգնեց.

— Երբ ընկեր Ներսեն է խոսողը,— ժպտադեմ ասաց նա,— պետք է կանգնած լսել։

Ներսեն գոհ մնաց, շոյվեց։

— Հա, ախպեր, հոգի ունիմ տալու,— շարունակեց և արդեն խոսք ու հայացքով դիմեց ուղիղ նրան, իրենց նախագահին։— Էսքան մարդ վկա, ու ես կհայտարարիմ՝ դու հայրենասեր, դու ազնիվ ու արդար մարդ ես։ Շատերն գուցե չիմանան, բայց ես քու աշխատողն եմ ու գիտեմ՝ էդպես է. դու մեծի հետ՝ մեծ, փոքրի հետ՝ փոքր, ով կուզե թող խոսի, բայց դու լիաչք մարդ ես. շատ ու քիչ քեզ համար մեկ է, քու ձեռք միշտ բաց է քու ընկերոջ համար, քու հարևանի համար, քու մարդ ու բարեկամի համար։

Բոլորը լուռ լսում էին, միակ խոսքը, որ բոլորը սուս արած լսեցին, Ներսեինն էր։

— Ապրես, Ներսե,— գլխավոր հաշվապահը ոգևորվել էր։

— Մալադեց Ներսեն,— մեկ-մեկ այս ու այն կողմից բացականչում էին, իսկ Վիրաբ Եգորիչը պարզապես հուզված էր։ Ում, ում, բայց Ներսեի խոսքը անապատելի էր նրա համար։ Երբ Ներսեն բաժակը ձեռքին կանգնեց, նա տհաճ զգացում ունեցավ։ Տե՛ս, որ սխալվել է։

— Քու դատածն ու ունեցած հալալ էղնի քեզ։ Քու տունն էս շեն ու բոլ սենյակն, էն սիրուն նկարն իմ սրտին շատ դուր կգան... Առողջ ու շեն մնաս, օրհնանք քու տուն ու տեղին, քու սեղանին... Բայց բան մի ասիմ, քու սիրտ թող չմնա։ Մարդուն ի՞նչ է պետք. կտոր մի հաց. ման մի ճաշ։ Աշխարհն ինչ կա-չկա, թափել ես սեղանին ու մարդ կշիվարի՝ ո՞րն ուտի, ո՞րը թողնե։

Եվ Ներսեն ծափ ու ծիծաղի, նվագի տակ խմեց օղին, ափով սրբեց բեղերը և վերցրեց մի կտոր հաց։ Սակայն հաշվապահը պահանջեց, որ Ներսեն լցնի իր բաժակը.

— Ներսեի բաժակին ես պետք է երգեմ։— Եվ ոտքի կանգնեց։

3

Ներսեն երբ տուն հասավ, կեսգիշերն անց էր։ Կինը աչք դիպցրեց թե չէ, հասկացավ, որ էրիկը խմած է։

— Հա, վալլահ,— կռահեց կնոջ հայացքը,— խմեցինք ու լավ խմեցինք։ Մեր նախագան պատվավոր մարդ է։ Հա՛։ Շատ հայրենասեր ու պատվավոր։ Ես էլ ելա, բաժակաճառ մի ասեցի, բաժակաճառ մի, որ իր լոթը պորտին բավ է։

— Դու ու բաժակաճա՞ռ,— թերահավատ նայեց կինը։

— Ինչի՞, Ներսեի հերն ո՞ւմ հորից էր պակաս։ Ասեցի ու լա՛վ ասեցի։

Հետո մի բաժակ թանջուր խմեց և անկողին մտնելն ու քնելը մեկ եղավ։

Սակայն կինը դեռ չէր հասցրել աչք կպցնել, Ներսեն արթնացավ։

Ներսեն աչք բացեց, տրորեց դեմք ու ճակատ, ապա կիսախավարում ճանաչեցրեց աչքերը. զգաց, որ տհաճ ինչ-որ բան է հիշելու... Հա՜, բաժակաճա՜ռը... բաժակաճա՜ռը, հիշեց ու անքաց։

— Քեզ վա՞տ կզգաս։

Ներսեն չպատասխանեց կնոջը։

— Թանջուր բերի՞մ։

— Կարի քու ձեն,— հերստեց Ներսեն, շուռ եկավ մյուս կողքի և փորձեց մանրակրկիտ վերհիշել իր բաժակաճառը... Քարի պես լավ էր հիշում՝ տեղը-տեղին, բառ ու բառ։

«Քու հոգին ես ծախե»,— փնչաց Ներսեն և շուռ եկավ մյուս կողքի։

Եվ ինչպես սովորաբար՝ երբ մարդիկ իրենց սխալը արդարացնող պատճառներ են որոնում. որովհետև սխալն ընդունելը ավելի դժվար է, քան ինքնախաբեությունը, Ներսեն նույնպես փորձեց խաբել իրեն։

«Ջանմ, էդ մարդ մեջ իր օջախին սեղան էր բացե, որ ուտենք-խմենք ու հայհոյե՞նք։ Կէղնե՞ր։ Չէր էղնի»։— Բայց այդ միտքը երկար չդիմացավ. ախր, մաղթանքի խոսք, հա՜, հասկացանք, բայց կարելի էր երկու բառ ասել, ողջույն ցանկանալ ու խմել։ Վերջ։ Կամ, ասենք, ո՞վ էր սպասում իր խոսքին, ո՞վ ստիպեց, թե՝ Ներսե, վեր կաց, ոտքի կանգնիր, բաժակաճառ ասա։ Ո՞վ էր ստիպել... ո՞վ ստիպեց, որ Վիրաբ Եգորիչի գովքն անի։ Եվ այն էլ ի՞նչ գովք... Մնում էր, որ գոռան մոտից գնար, հասներ սենյակի վերին գլուխը, Վիրաբ Եգորիչի ճակատը համբուրեր։

«Ամո՛թ»,— փնչաց Ներսեն։

— Ես էլ շնչավոր եմ քու կողքին, ա՛յ մարդ,— չհամբերեց կինը,— քու ցավն ի՞նչ է, ասա, իմանամ։

— Քու ձեն,— սասանեց կնոջը, բայց մտքում պատասխան տվեց։— «Իմ ցավն էն է, որ էդքան մարդու ներկայությամբ շուն-շանորդություն արի... Ես էդ մարդու մասին ի՞նչ կմտածիմ, ու էդ մարդ ճիշտ ու ճիշտ իմ մտածածն է, բայց բաժակն առա իմ ձեռքն, ելա ոտքի. իմ մտածածին հակառակ խոսեցի։ Ամո՛թ։ էդքան մարդու վկայությամբ... էդքան մարդ հիշ. ցավն էն է, որ ես իմ հոգին ծախեցի։ Ամո՛թ։ Շուն-շանորդություն արի, իմ հոգին ծախի ու ներկաներ ծափ տվեցին»։

Ներսեն նաև հիշեց, որ գլխավոր հաշվապահը «ծաղկեցրեց» իր բաժակը. ի պատիվ՝ երգ ասաց։

«Բա ի՞նչ,— մտքում դիմեց հաշվապահին,— ես որ սուտ խոսիմ, դու ուրախությունից կերդիս»։

Եվ, լդիտես ինչու, նա մտածեց, թե հաշվապահը առավոտյան անպայման ժպտալու է իրեն։ Հա՜, կդիմավորի ժպիտով։ Ներսեն նույնիսկ պատկերացրեց այդ երկդիմի, խընդմընդուն ու թափանցիկ ժպիտը,— էլ ո՞ւր էիր էդքան բարձր թռչում, գլուխդ ցցած գալիս-գնում ես, որպես թե՝ ինձպես ու Վիրաբ Եգորիչի պես պետ քեզ համար գոյություն չունի. որպես թե՝ ես Վիրաբ Եգորիչի ձեռքերին ջուր լցնող եմ, իսկ դու քո բարեն էլ շատ ես համարում, տեղի-անտեղի հակադրվում ես ինձ, որպես թե...,— Ներսեն շատ որոշակի պատկերացրեց գլխավոր հաշվապահի խնդմնդոցը և դայրացավ։

«Էլի կհակառակվիմ»։— Բայց զգաց, որ էգուցվանից հաշվապահի և իր հարաբերությունը մի տեսակ ուրիշ է լինելու՝ այլևս անկաշկանդ ու ինքնավստահ հակադրվել չի կարող նրան։

Ապա, որտեղից որտեղ, մտքով անցավ, որ շրջիկոոպի նախագահը առավոտյան կանչելու է իրեն... Մտածեց և տեղնուտեղը համոզվեց՝ էդպես է ու կա՝ կկանչի կաբինետ, ձեռքով կբարեի, խոսք կբացի անցած զիշերվա կերուխումի ու հոգեածության մասին, կտեղեկանա, թե Ներսեն զիշերը ինչպես հասավ գյուղ. ընդհանրապես կհետաքրքրվի Ներսեի կյանքով և մանրամասնորեն զիտուղություն կանի, թե՝ ինչո՞ւ է մի տեսակ բաշված, ինչի՞ կարիք ունի. «դիֆիցիտ» ապրանք է, էհ, էն է... ուշուն է, թեկուզ՝ ածուխ... Ով տեսե, զիմում է, իսկ Ներսեն, որ «սխատեմիս» աշխատող է, քաշվել է մի կողմ։

Չէ, Ներսեն այլևս չի կարող նախագահի կողքով անցնել սովորականի պես՝ անտուրջ, առանց հարկավոր բարև տալ ու առնելու։ Վերջացավ։

— Ինոռ՜,— բարձրաձայնեց Ներսեն և շարունակեց մըտ-

քում։— «Մի գիշերվա մեջ ինչքա՞ն բան փոխվեց մեջ իմ կյանքին, ու ես գլխի չեմ»։

— Ներսե՛ս...

— Քու ձեն,— կտրեց կնոջ խոսքը և տեղնուտեղը որոշեց.

«Էր կանչին չեմ սպասի, առավոտ շուտ ես կմտնիմ իր կաբինետ...»։

Հենց այդպես. Ներսեն թույլ չի տա, որ գլխավոր հաշվապահը խնդմնգա և ոչ էլ կնստի ու կսպասի նախագահի կանչին՝ առավոտյան կմտնի կաբինետը և ինչ որ պետքն է՝ կասի։ Այդպես։ Որոշված է։

Ներսեն հանգիստ շունչ քաշեց։ Նույնիսկ մտածեց մի երկու խոսք փոխանակել կնոջ հետ, հանդստացնել՝ առանձնապես ոչինչ չկա, բայց ավելորդ հարցուփորձից խուսափեց. ավելի լավ է քնել, որպեսզի առավոտ կանուխ...

«Ջանմ, իրիկվա գործ լուսվան չեն թողնի»։

Եվ գործնական հագավ շորերն ու ելավ դուրս։

— Տգա, ելի,— կինը լուրը հասցրեց որդուն,— քու խաչ հերը գնաց։

Մինչև որդին հասավ, Ներսեն արդեն ասֆալտապատ ճանապարհին էր. ավտոյի էր սպասում։

— Ո՞ւր, բարու՛— Բռնեց հոր թևը և մոտիկից ստուգեց... Չէ՝ հարբած չէր. ինչպես մայրն էր Ներկայացրել, շատ էլ լուրջ էր, զգաստ ու հանգիստ։— Էս գիշերով՝ ո՞ւր։

— Շրջկենտրոն կերթամ։

Եվ այլևս որդու հարցուփորձին չպատասխանեց, միայն պնդեց՝ երկինք ու գետին իրար գան, գնալու է և՝ առանց որդու։ Այնուամենայնիվ, որդին սպասեց. հույս ուներ՝ գոնե միասին կգնան։ Բայց Ներսեն իր խոսքի տերն էր՝ մենակ նստեց մեքենա։

— Տնի՞ց ես խռովել, բիձա,— հետաքրքրվեց վարորդը։

— Տնից չէ, լաո, ինձնից եմ խռովե։

4

«Դրա պալատն էս չէ՞ր»։— Ներսեն ուշադիր նայեց և համոզվեց, որ չի սխալվել. շիփ-շիտակ եկել-կանգնել է գոռանը։

Ոչ լույսերն էին վառվում, ոչ էլ ձեն ու ձայն, կոր։

Ներսեն բռունցքով թակեց դուռը և սպասեց... նորից թակեց՝ ավելի երկար ու զիլ... պատասխան չկար։ Գուցե էլեկտրական զա՞նգ ունի։ Անպայման կունենա՝ առանց զանգի մնացող չէ։ Որոնեց զանգի կոճակը, բայց չգտավ։

«Եսիմ ո՞ւր է թաքցրե, որ ամեն մարդ չգտնի»։— Եվ այս անգամ ինչքան ուժ ուներ, բանցքահատեց դուռը... լույսը վառվեց, և Վիրաբ Եգորիչը ներսից ձայն տվեց։

— Ես եմ, Ներսեն է... հրլա բա՛ց, բա՛ց...

— Ներսե՛, — մարդը քնաթաթախ կանգնեց շեմին։— Ի՞նչ է պատահել, ներս արի։

— Չէ, իմ ոտքն էլ քո շեմից ներս չի մտնի։ Ես եկա դիմ խոսքն ետ առնիմ ու էրթամ։

Վիրաբ Եգորիչը դույգ ափով տրորեց դեմքը և նորից նայեց... Չէ, երազ չէր, Ներսեն ձիգ ու համառ կանգնած էր դիմացը, և կովարար ասաց.

— Հասկացա՞ր... չեմ ուզի, որ իմ սուտ խոսքի վրա առավոտ բացվի։ Գիշերով եկա դիմ խոսքն ետ առնիմ ու էրթամ։ Ով ինչ ճառեց, աստված իր հետ, բայց ես դիմ բաժակաճառն ետ է կառնիմ, դիմ գովքն ետ է կառնիմ, ախպեր, հոգի ունիմ ապրու... Դու ի՞նչ հայրենասեր, ժամանակ-ժամանակ կճառես ու մարդկանց աչքին թոզ է կփչես...

— Դու հո գիշերվա փորձանքը չե՞ս։— Շրջկոմի նախագահը անհանգիստ շարժվեց, և Ներսեին թվաց, թե նա ուզում է ներս գնալ։

— Կխնդրիմ քլիկ մի համբերես,— բռնեց թևը,— գիշերով էսքան ճամփա եմ կտրե, թող արա դիմ խոսքն ասիմ ու էրթամ։ Հա։ Դու ինչ պատվավոր ու սկզբունքային մարդ,— շարունակեց Ներսեն,— իրիկուն, կերուխումի ժամանակ, Մազմանյանի հետ ջան ու զուրբան, առավոտ՝ թուր ու թվանք։ Դու ի՞նչ ազնիվ ու արդար. քու շահն ինչ պահանջեց, դու էն կանիս։ Դու ի՞նչ լիաշք մարդ, միլիոն ունենաս, էլի քիչ կթվա...

Շրջկոմի նախագահը այլևս չհամբերեց.

— Ի՞նչ ես գլխիցդ դուրս տալիս,— թևը կոպիտ ազատեց Ներսեիից։

— Հանգի՛ստ, հանգի՛ստ,— խրատեց Ներսեն,— խնդրիս էլ, էլ չեմ խոսի։ Ես գնացի...

ԴԱՎՈՆ

1

Հողե հատակին բացված անկողնում պառկած է Դավոն։ Խնամքով ասիրված է, հագել է բոլորովին նոր սպիտակեղեն— դեռ անցյալ տարվանից էր գնել՝ հատուկ այսօրվա համար — և, օրն է՝ հագել է ու մաքուր անկողնում մեկնվել թիկունքն ի վար։ Աչքերը կիսախուփ են, թեները՝ ծաղկավոր վերմակին ձգած, շապիկի փողպատը բաց է, և կրծքի ճերմակ մազերը խճճված եղյամի պես գլխահակ խորհում են։

Պատուհանից ներս փրթած լուսե մի թել եկել է Դավոյին երկինք տանելու։ Արևի փունջը շուլալվել է նրան, խաղում է կրծքի ճերմակ մազերի, կոտրված ճերմակ բեղի հետ, կարմիր ու կապույտ կայծկլտում կիսախուփ աչքերի դիմաց, խուտուտ տալիս կոպերը։

Դավոն լուռ է։ Միայն կոպերն են շողիկի հետ հարց ու փորձի մեջ։ Ճակատն ու աչքերը խուտուտ տվող լույսի շողը, կոպերի վրա պարս բռնած կարմիր ու կանաչ պեծերը ինչ-որ բան են հուշում՝ անցած մի օր, մի դեպք, ցանկալի մի բան... Եվ Դավոյի խլվլացող կոպերը, ճակատի առնական կնճիռները լարված որոնում են...

Համերկրացի ծերունիները շրջապատել են նրան։

Առավոտյան, երբ Դավոն պատվիրեց, որ նոր սպիտակեղենը հագցնեն, ապա և՝ անկողինը թափտից վարտանեն-բացեն գետնին և որդուն ուղարկեց Պչուկին կանչելու՝ իր համերկրացուն, անցած կոիվների զենքի իր ընկերոջը, բոլորը հասկացան, որ Դավոն ճամփորդ է... Եվ համերկրացի ծերունիները եկան-հավաքվեցին։ Առաջինը եկավ տոհմիկ երկաթագործ Համզե Պչուկը, եկավ Գեորգ Ջաուշի արնակից մքենեցի Գրիգորը, եկավ Բջե Ավեն, եկավ խրբլչողա Մանուկը, եկավ խուբա Միրոն, եկավ Տիգրանը, հիթենքցի Մոսեն... Բոլորը եկան. Դավոն էր գնում։ Մարութա վանքում խաչի փոխարեն սուրը համբուրած տալվորցի Դավոն գնում էր։ Արևմարքի հետ Դավոյի շունչը խառնվելու էր Մարութա սարի ամպերին, և Կաբլոբաքարի կատարին ճախրող ծեր արծիվը կրծքից մի փետուր էր պոկելու, ու իրիկնապահի բոցերով այրվող փետուրը թպրտալու էր Տալվորիկի երկնքում։

Համզե Պչուկը ոտքը շեմից ներս դնելու հետ կանչեց.

— Դավո՞ն, ավեր տուն, կերթա՞ս... Կերթա՞ս։— Կրկնեց Համզե Պչուկը և ծունկ ծալեց ընկերոջ մահճի մոտ։— Ջիս մենա՞կ է կթողիս, Դավո։

Դավոն գտավ, սեղմեց ընկերոջ ձեռքը, և Պչուկը դարմացավ.

— Մեջ քու երակներուն էդքան ուժ կա, Դավո, դու ո՞ւր է կերթաս։

«Կռիվ է կերթամ, Պչուկ»,— Դավոն մտքում պատասխան տվեց և հանկարծ... հիշեց... Այն, ինչ այդպես լարված որոնում էր՝ գտավ, անցած-գնացած այն պատմությունը, որը աչքերին ընկած շողքն էր հուշում, կոպերի դիմաց թռվռացող կարմիր ու կանաչ պեծերի պարսը, Դավոն հիշեց... Ցիցքարի կռիվն էր... Հիշեց ու ավելի ամուր սեղմեց ընկերոջ ձեռքը։

«Կհիշի՞ս, Պչուկ, Ցիցքարի կռիվ քու մի՞տքն է»,— կընճիռները ողողվեցին ժպիտով։

— Քու ճակտին ուրախություն կա, Դավո,— նկատեց Համզե Պչուկը,— դու էրգի՞ր է կերթաս։

«Կռիվ է կերթամ, Պչուկ, կգա՞ս»։— Նրան թվում էր, թե կարող է բարձրաձայնել, բայց չէր հասկանում, թե ինչու բերան չէր բացում։

— Քու սիրտն ի՞նչ կուզե, Դավո,— հիթենքցի Մոսեն անժամանակ հարց տվեց։

Դավոն դժգոհ անթաց։

«Իմ սիրտ կուզե...,— հետո ուզեց շուրթ շարժել, որ Մոսեն լսի և նրան թվաց, թե, իրոք, ձայնարկու ասաց,— ղիս լիանգարիս, Մոսե, թող որ...,— և սեղմեց ընկերոջ ձեռքը,— կռիվ է կերթամ, Պչուկ, կգա՞ս... Ով զարկվեց՝ դավաճան է... Ցիցքարի կռիվ քու մի՞տքն է... կհիշի՞ս...

2

Թշնամին բազմաթիվ էր։ Նեղում էր։ Նեղում էր հատկապես ձախ թևից։ Այդ կողմ, թշնամու ձախակողմյան ճակատի թիկունքին, գյուղ կար։ Բնակիչները հավաքվել էին գյուղեղբին, պարզ երևում էր, մեծ ու փոքրով, կին, տղամարդ հավաքվել՝ աղմուկ-կանչվռտուքով խրախուսում էին ցեղակից զինվորներին։ Մետաղե իրերի շխկշխկոց, հրավառություն, ոռնոց, գյուղեղբի տան կտուրին կանգնած մեկը երգում էր՝ ոռնոց, ազդիլ ու անընդմեջ... Թալանչի՞ ամբոխի ոռնոցը հնչ, բայց ռազմադաշտի գլխին ծորացող այդ գանգուր ու արնաթաթախ երգը խենթացնում էր։ Եվ իրեն այնպես էր թվում, թե հենց այդ երգն է պատճառը, որ իրենց ձախ թևը թուլացել է, ձախաթևը կողմյան տղերքը այդ երգից փախչել են ուզում... Եվ ո՞ւր է զորավար Անդրանիկը. աջի կամ կենտրոնի հաշվին, թեկուզ մի դասակով, ինչո՞ւ չի ամրապնդում ձախ թևը...

Ձախակողմից ճապաղ մի բլրակ էր զատում ճակատները և ով առաջինը գրավեր բլրակին ցցված ժայռաբեկորը, հաղթանակը նրանն էր։ Կռվի ելքը որոշելու էր հարմար դիրքով այդ ցիցքարը. զորավար լինել պետք չէր այդքանը հասկանալու համար... Պշուկին ուսնկից կռվում էր, բայց ուշքն ու միտքը ցիցքարն էր... Ուր է, թե ինքն ու Պշուկը հաջողացնեին դիրք բռնել այդ քարի թիկունքին։ Լիներ ու դառնային ճնճղուկ, լիներ ու դառնային օձ, լիներ ու դառնային... Եվ քաշեց Պշուկի թևից...

«Ուրիշ ելք չկա»,— համաձայնեց Պշուկը։

«Ու զարկվել չկա։— Գոռաց ինքը ու նայեց Պշուկի աչքերի մեջ։— Ով զարկվեց՝ դավաճան է»։

Հետո... Քարի թիկունքից իր ու Պշուկի հրացանները որոտում էին անընդմեջ. «ով զարկվեց՝ դավաճան է»,— փոխնիփոխ գոռում էին ինքն ու Պշուկը, և նշան բռնելու ժամանակ չկար։ Եվ հարկ չկար. սրտներում գալարվող վրեժը հրացանների փողերից պոռթկում—պարպվում էր թշնամու նամարդ ճակատին, շանթում ռազմադաշտին ծորացող երգը։

Իրիկնապահին թշնամին նահանջեց, և մտան գյուղ։ Բնակիչները գյուղը չէին լքել, նույնիսկ չէին թաքնվել, գիտեին, որ գյուղ մտնողը Անդրանիկ փաշի բանակն է՝ ոչ ոքի մատով չի դիպչի։ Նրանք աղ ու հացով դիմավորեցին գյուղեղբին, հենց այնտեղ, ուր առավոտից հավաքված ոռնոցով ոգևորում էին ցեղակից զինվորներին։ Դիմավորողները ծերունիներ էին, կանայք, երեխաներ և մի երիտասարդ՝ բարձրահասակ, գեղեցիկ աչքունքով ու ինքնահավան կեցվածքով։ Նա, ամբոխով շրջապատված, բոլորից մի գլուխ բարձր, քաղցր-մեղցր ժպտում էր զորավար Անդրանիկին։

«Դու ինչո՞ւ զենք չես վերցրել,— փորձեց զորավարը,— և ինչո՞ւ չես կռվում»։

«Ես զենքի մարդ չեմ, մեծ փաշա,— երիտասարդի շուրթերից ծորում էր ժպիտը,— ես միայն երգել գիտեմ»։

Սա՞... ուրեմն սա՞ էր... սա՞... կատաղությունից լալկվեց ինքը, աչքերի դիմաց թռվռացին կարմիր ու կանաչ պեծերը, խենթացած քաշեց սուրը և լսեց Անդրանիկի նաստող ձայնը՝

«Դավո»։

«Փաշա, զիմ թև մի բռնե,— գժված դարձավ զորավարին և դեմքը հազիվ նկատեց. Անդրանիկի դեմքը նշմարվեց՝ պարուրված թռվռացող կարմիր ու կանաչ պեծերով։— Իրավունք տուր, փաշա»։

«Դավո, փեղեվանկը գեղեցիկ է և երգել գիտե. պետք է ապրի»։

«Իմ տոհմի էգն ու որձը գեղեցիկ չէ՞ր, փաշա։ Ո՞ւր են։ Իմ տոհմի երգ չունե՞ր, փաշա, ո՞ւր է իմ տոհմի երգ... Իրավունք տաս-չտաս՝ կսպանեմ...»։

3

— Կսպանեմ, փաշա,— լսվեց Դավոյի կռվարար ձայնը։

Ներկաները անհանգիստ նայեցին Դավոյին, և Բջե Ավեն կանչեց.

— Ելի՛, ելի, Դավո, Տալվորիկ կոի՞վ է, տնավեր, ինչի՞ ես պատկե։

Դավոյի հոնքերը գժգոհ զարկվել էին իրար, և նա ծանր բնում էր...

4

«Կսպանիմ»,— գժվել էր ինքը և նույնիսկ չզգաց, թե ինչպես թոցրեց երիտասարդի գլուխը և... տեղն ու տեղը ականջը ընկավ զորավարի հրամանը՝

«Մահ Դավոյին»։

«Փաշա,— Պշուկը կանգնեց Անդրանիկի դիմաց,— Դավոն է»։

«Մահ Դավոյին»։

Սասունցի զինվորներից էլի միջամտողներ եղան. Մանուկը, Իսրոն, Զոլոն, Ախոն... Բայց զորավարը իր որոշման տերն էր։

«Դու քաջ զինվոր ես, Դավո,— ասաց զորավարը,— ես քեզ չեմ մոռանա։ Բայց դու ստիպեցիր...,— և աչքերը լցվեցին։ — Ընդունիր վճիռը, Դավո»։

«Չեմ ընդունի, Փաշա, քու վճիռը սխալ է»։

«Զինաթափ անել,— կատաղեց զորավարը,— կապկպել՝ գցել գետը»։— Եվ ընտրեց չորս զինվոր։

Իրիկնապահ էր։ Պատժիչ զինվորների առաջն ընկած քայլում էր դեպի գետը, Արածանին։ Գնում էր լուռ, գլխահակ։ Եվ այնքան փափուկ ու դուրալի էր գարնան իրիկնապահը, փորփոշտ գետինը... Արեգակի իրիկնապահի շողերը կոպերին ու ճակատի վրա գնում էր. իրիկնապահի շողերը ձգում տանում էին դեպի արևմուտք... Լիներ ու այդպես գլուխկախ քայլեր, այդպես լուռ ու անշեղ գնար ու հասներ Մուշ ու բարձրանար Կեպին, ելներ Միրնկատարի գագաթը ու բերան բացեր,— էհեհեե՜ե-ևև, Տալվորիկ, ես եկա...

5

— Էհեհեե՜եե, Տալվորիկ, ես եկա,— Դավոն նորից շուրթերը շարժեց. հուշերը ձայն առան։ Դավոյի ձայնը լսվեց հեռվից, բեկբեկուն, երգի արձագանքի պես։ Համերկրացիները նայեցին միմյանց. Դավոն արդեն գնո՞ւմ է... Գնում է և իր վերջին խոսքն ասաց։

— Էհեհեե՜եե, Տալվորիկ, Դավոն եկավ,— լցված ու երգեցիկ կանչեց մքթենցի Գրիգորը և սկսեց երգել։

Երգը Դավոյի սրտին դուր եկավ. կոճիռները ժպտացին... Ուրեմն Դավոն չի գնացել, կա...

— Դավո՜ո,— կանչեց Համզե Պշուկը,— թե էրգիր է կերթաս, հետ իրար էրթանք, մինակ ո՞ւր է կերթաս, տնավեր։

«Մեջ ելման գետի քցվելու է կերթամ, Պշուկ, փաշի հրամանն է։ Կհիշի՞ս...»։— Դավոյի կնճիռներն ու կիսախուփ կոպերը խլվլոցով շոշափեցին արևի շողքը...

6

Այդպես իրիկնապահի արևը ճակատին ու աչքերի մեջ՝ քայլում էր դեպի արևմուտք։ Լիներ ու այդպես լուռ ու անշեղ քայլեր ու հասներ Մուշ ու ելներ Կեպին ու...

Բայց Արածանիի ափին կանգ առան։ Պատժիչ զինվորները խուսափուկ նայեցին իրեն։ Նրանք խուսափում էին նաև միմյանց աչքերին նայել, և զինվորներից մեկը վառոդ ծխատուփը հանեց, ու նստեցին գետափին։

Գետը ելման գնում էր։ Առանց կապկպելու էլ այդ կատաղի ալիքներից չէր պրծնի. կքշվեր-կմիանար նրանց, որ, ասում են, հավաքվել-խցանել են գետի հունը, և գետը ափերից դուրս է եկել, հեղեղել Արարատանի անապատը...

Եվ մահապատժի հրամանի տակ նստած, ահ ու դողով նայում էր գետի պղտոր ու հուզված ալիքներին։ Չէ, ահուդողը մահապատժի հետ կապ չուներ։ Դավոն մեռնելուց չէր վախենում. Դավոյի ահն ու մահը վաղուց էր անցել. այն օրը, երբ Անդոկի գլխին, զինվորական խորհրդի ժամանակ, Փեթարա Ախոն առաջարկեց. եթե կա ու չկա՝ պարտություն է, նահանջ է, լավ է Անդոկի գլխին խարույկ սարքել, մեծ ու փոքրով լցվել խարույկի մեջ, մեծ ու փոքրով այրվել, Անդոկի գլխին ծուխ դառնալ... Եվ ինքը Ախոյի հետ համաձայն էր... Այ, էդ օրից տալվորիկցի Դավոյի ահն ու մահը անցել էր... Բայց Արածանիի ափին վախից փշմտել էր, գետի ալիքներին սարսուռով էր նայում— ուր որ է հայոց Արածանին չանչ արած մի ձեռք ցույց կտար իրեն, տալվորիկցի Դավոյին, սահմռկած

Թուրը մերկացրած՝ սուրաց։ Քշեց զորքի մեջ, անցավ զորավար Անդրանիկի կշտով և ընթացքում գոռաց.

«Թշնամու թիկունքը դատարկ է, փաշա... Դատարկ է»։

«Դավոն է։— Ականջն ընկավ զորավարի խնդուն ձայնը։— Դավո՞ն»։— Կանչեց զորավարը, և գա հնչեց հրահանգի պես. զորավարը, կարծես սրամարտի հրաման ավեց։ Ընթացքում աչք դիպցրեց ուսն ի ետ... Օ՜, Մարաթուկի Տիրամայրը... արևի տակ վառվռում էին սրերը... Գալիս էին...

«Ով գարկվի՝ զավաճան է»,— գոռաց ուսն ի ետ և նորից մտավ ձիու ականջը։ Գնդակները վժժում էին գլխավերևում, ականջի տակ, բայց ինքը համոզված էր, որ չի զարկվելու։ Դավոն այդպիսի զավաճանություն չի անի, տալվորիկցի Դավոն դեռ վրեժ ունի լուծելու։ Եվ թուրը ճակատին պահած՝ սուրում էր դեպի՝ Թշնամին, դեպի արևմուտք, դեպի հեռու լեռներին փշրված արևը։

9

Դավոն քամեց ընկերոջ ձեռքը, և Պշուկը նորից դարմացավ.

— Դավո, մեջ քու երակներուն էդքան ուժ կա, տղա, դու ո՞ւր է կերթաս։

«Կորիվ է կերթամ, Պշուկ, կհիշի՞ս...»։

— Ըբը քու սիրտն ի՞նչ կուզե, Դավո։— Հիթենքցի Մոսեն էլի իրենն ասաց։

— Ըբը քու սիրտն ի՞նչ կուզե, Դավո,— նեղսրտած հեգնեց խրբլջոդա Մանուկը։— Դավոյի սիրտ տանձ ու խնձոր կուզե, Դավոյի սիրտ, մեղր ու կարագ կուզե, Դավոյի սիրտ շարքաթ է կուզե, Բաղդադու խուրմա է կուզե, Դավոյի սիրտ հնդու նարինջ է կուզե, Մոսե, Դավոյի սիրտ քանց քու գլուխ ջոջ ձմերուկ է կուզե...

— Հրիի՜ի, ձմերուկ,— երդեցիկ կանչեց հիթենքցի Մոսեն։— Անտեր էրեվան, անտեր շուկա, ձմերո՜ւկ...

Դավոն տնքաց։ Թեքեց գլուխը, ուզեց թողնել Պշուկի ձեռքը, բայց ավելի ամուր կառչեց, ապա դեմքը նորից շտկեց և արևի շողքն առավ աչքերի վրա։

— Անտեր ձմերուկ,— հոգոց հանեց հիթենքցի Մոսեն և հուզվեց։— Իմ աչքերն ելնեն, Դավո, ու էն օր քեզ էդպես չտեսնեն։

10

Ամռան միջօրեի արևի տակ փոշու մեջ թավալվում էր շուկան՝ դզդզված մի աղբարկղ, շուրջբոլորը վխտացող որբերով։ Որբերը՝ թափառիկ շների նման լմկված, գողունի ու վախվորուկ հայացքներով, բայց միմյանց դեմ ատամ կրճտացնող ու անողոք։ Ձմերուկի կլեպ էին խլխլում իրարից, խաղողի չանչ, դեպի իրենց շպրտվող մի հատիկ կորիզի համար թափվում գլուխ- գլխի, գզվռտվում, թավալվում փոշու մեջ և փոշու մեջ կորած կորիզի համար սուր եղունգներով բզկտում իրար ու, փոշեթաթախ, արնվիկ դեմք ու կրծքով, գոռնում— նայում էին շուկայի կողմ։

Եվ այս բզկտված, անգութ ու անդեմք որբերի մեջ Դավոն սրանում էր առհմակից, բարեկամ, ծանոթ... Անհույս էր, բայց փնտրում էր։ Եվ որբերը, այդ թափառիկ, վախվորուկ լակոտները, չգիտես ինչպես հասկացան, թե մաղ ու մուղի մեջ կորած այդ մարդուց պետք չէ վախենալ— չնայած սա իրենց տեսած մարդկանցից ամենավայրենի, ամենաահարկու դեմքն ուներ— և հավաքվեցին նրա շուրջբոլորը։ Ի՞նչ էին ուզում նրանից, չէին իմանում, բայց ճանճերի պես պարս կապեցի՞ն և սիսեցին զզզոց շուրջբոլորը։

Եվ Դավոն քշեց շուկայի վրա... Դավոն քշեց շուկայի վրա, հետևից որբերի զզզված թափորը։ Շուկան ահից դողաց ու քար կարեց։ Շուկայում ով կար ահով ու շնչահատ Դավոյին էր նայում— ո՞վ է, ո՞ր աշխարհից հայտնվեց՝ այծի մազից գործած շալվարով, գոտին մազե երկար փաթթոցով պնդած, մերկ թիկունքին քաշած այծենիով, բաց կրծքից ժայթքած մազերով, այտ ու երես մազի մեջ կորած, ո՞վ է, ո՞ր աշխարհից հայտնվեց, արնմխած աչքերով, կատաղի հայացքով այդ վայրենին։

Իսկ Դավոն ոչ մեկի չէր նայում, ոչինչ չէր տեսնում, շուկան սրարելով գնում էր՝ շալակված սովալլուկ որբերով։ «Գերեք... գերեք...գերեք»,— վայրենին տնքում էր, թե խոսում, ով մեկը չէր հասկանում և ոչ էլ՝ որբերը, նրանք գիտեին միայն, որ դա շուկայի վրա հարձակվելու խրախույս է։ Եվ աջ ու ձախ ալիք էին տալիս, չանթում ինչ պատահի՝ կլլում, լցնում ձոպերը, գրկում և շատ խույս տալիս, շուլալվում շու-

կայի տերերի հերն անիծած մարդուն։ «Գերե՛ք... գերե՛ք... գերե՛ք»,— ասում էր Դավոն և տրորում շուկան։ Եվ մեկ էլ թիկունքից վնգստոց լսեց ու շուռ եկավ։ Ինն-տասը տարեկան մի աղջիկ, ձմերուկը ամուր սեղմած կրծքին, շան լակոտի պես վնգստում ու թավալվում էր, բայց ձմերուկը բաց չէր թողնում։ Երբ Դավոն շուռ եկավ, ձմերուկի տերը ծլկեց, նա փախչում էր ձայնը գլուխը գցած՝ օգնություն աղաղակելով։ Դավոն չգնաց նրա ետևից. մոտեցավ, ծունկ ծալեց ձմերուկով լցված ջվալի տակ, և շուկայի չոված աչքի դիմաց ջվալը խլվրլաց ու շարժվեց տեղից։ Քիչ առաջ, յոթը-ութը տղամարդով, ջվալը սայլից հաղիվ-հաղ վար բերեցին — դեռ բերանն էլ չեն բացել — հիմա՝ այդ վայրենին շալակն առած տանում էր։ Բեռի տակից Դավոն չէր երևում. ո՛չ նախամարդու այծենին կար, ո՛չ խռնված բաշն էր երևում, ո՛չ մազակալած դեմքը, ո՛չ զարդանդուն աչք ու հայացք... Մնում էր միայն մի ուժեղ բեռնակիր։ Ձմերուկի շարժվող ջվալը, որ, տես, շուկայից դուրս եկավ ու գնում է, և մի ուժեղ բեռնակիր։

Եվ ամբոխը վրա ավեց ու տեղն ու տեղը տապալեց բեռնակրին, իր բեռի հետ։

Եվ սարսափի կախարդանքից ազատված ամբոխը տրորում էր Դավոյին։ Դավոն ոչ դիմադրում էր, ոչ շարժվում, երեսի վրա փռված էր փոշոտ փողոցում, իսկ խենթացած ամբոխը տրորում էր նրան։ Շուկայի գժված տերերը ոտքի տակ էին առել սեփական վախը, որ սպանեն, ետ դառնան՝ շուկայից քշեն թափառող շներին։

Որբերը այս ու այն կողմերից ծիկրակում էին, ծղրտում, որբերը.— լի բերաններով, շուկայի բարիքներից խեղդվող կոկորդներով — վնգստում էին, ու Դավոն միայն նրանց ձայնն էր լսում և, հաբձագանք՝ քունքերը զարկում էին. «Գերե՛ք... գերե՛ք... գերե՛ք...»։

Շուկայի տերերը, իրար հրմշտելով, Դավոյին ոտքի տակ էին առել՝ տրորում էին, տրորում էին, տրորում էին... Իսկ Դավոն անշարժ ու լուռ էր։

Հետո մեկը ուշքի եկավ, «հերիք է,— ասավ»,— և քիչ առաջվա իրենց ահն ու սարսափը փողոց շպրտած, թիթեռացած վերադարձան շուկա, իրենց բանին։

Փողոցում մնաց միայն Դավոն, երեսի վրա փռված։ Անցորդները ուշք չէին դարձնում նրան, ավելի ճիշտ՝ չէին նկատում— այդ օր ու ժամանակի, փոշու մեջ թպրտացող գավառական այդ քաղաքի սովորական պատկերը— և Դավոյին չէին նկատում։ Իսկ որբերը խառնվել էին իրար, միայն նրանք գիտեին, թե ով է փողոցում ընկած՝ քիչ առաջվա իրենց աղատությունը, իրենց համարձակությունը, ծոցերն ու կոկորդները հաճելիորեն խուտուտ տվող ամենաանուշ բանը... այնտեղ՝ փոշու մեջ ընկած։ Եվ այս ու այն կողմից ձեն-ձենոց ողրում էին։ Հետո, չգիտես ինչպես, հասկացան, որ իրենց՝ որբերի լացն ու կոծը վտանգավոր է, իրենց աղմկել չի կարելի ու սկվեցին, մեկեն ու միանգամից հասկացան, որ շուկային այդ օրը մոտենալը վտանգավոր է, և շաղ եկան քաղաքում։

Իսկ Դավոն շարժվելու, ելնելու փորձ չէր անում. չէր ուզում։ Հողը ծծում էր ոսկորների տնքոցը, բարկ արևը սպեղանի էր մաղում ջնջված թիկունքին, և այդպես հաճելի էր։ Ինչո՞ւ աչք բացել, ո՞ւմ տեսնել, ի՞նչ տեսնել, ելնել ո՞ւր գնալ... ավելի լավ է մեռնել այդ տաք, սիրտ ու ոսկորների ցավը ներշնչող փոշու մեջ... Եթե վերջը այսպես պետք է լիներ. արած բոլոր կռիվների վերջը՝ պարտություն, ճիշտն այն կլիներ, որ Դավոն վերջին գնդակը մեխեր իր կրծքում և ընկներ այնտեղ՝ Անդոկի վրա, Սև սարում, Ծովասարի փեշին, Կարլոբաբարում, Տալվորիկ գետի անուշ ջրերի մեջ... Հենց՝ այդպես։ Եվ այդպես էր պետք՝ վերջին գնդակը մեխեր կրծքում կամ ճակատը գեմ աներ թշնամու գնդակին և ընկներ այնտեղ։ Անցավ... Ու մեղավորը ինքն է, տալվորիկցի Դավոն է, որ սեփական կամք ու ձեռքով կորցրեց մեռնելու ամենաճիշտ պահն ու տեղը։ Եվ արժե, որ հիմա շանսատակ լինի այս փոշոտ փողոցում։ Եվ նա շարժվելու, ելնելու փորձ չէր անում։ Չէր ուզում։

Հետո հեռվից, կարծես երազում, լսեց իր անունը՝ Դավո...

11

— Իմ աչքերն ելնեն, Դավո, որ էն օր քեզ էդպես չտեսնեին,— հուզվեց զիթենքցի Մոսեն։

Դավոյի շուրջբոլորը հավաքված համերկրացի ծերունիները

գիտեին այս պատմությունը, բայց Մոսեն փորձեց պատմել, սակայն Համզե Պչուկը հերստեց։

— Բավ է էվել-պակաս խոսիս, Դավոն էդ մա՞ղն է ու դու է՞դ հիշեցիր։ Դավոյի վերջին շունչը մի հարամե,— նեղացավ Համզե Պչուկը և դարձավ մքթենքցի Գրիգորին։— Դավոյի համար երգ մի երգե։

Դավոյի կնճիռների մեջ նորից թրթռաց ժպիտը։ Հետո Պչուկը զգաց, որ Դավոն ձգում է իր ձեռքը և հակվեց նրա կրծքին։

— Պչուկ...

Ձայնը քարանձավից էր գալիս։ Պչուկին թվաց, թե Կաբլորաքարի քարանձավից լսեց Դավոյի ձայնը։

— Ձիմ ձեռքեր... չխաչիք,— ասաց Դավոն։— Ձիմ ձեռքեր թողեք... թող բաց մնան...

Դավոն գնում էր արդեն...

Պչուկը հազիվ-հազ զգաց, որ Դավոն իր ձեռքը սեղմում է։ Բայց կոպերը դեռ շոշափում էին արևը։ Պատուհանից ներս ընկած լուսե թելը դեպի երկինք էր ձգում Դավոյին։

Եվ Դավոն գնում էր։ Ձիու ականջը մտած, մերկացած սուրը ճակատին, Դավոն սուրում էր դեպի բլրակը՝ թշնամու գիրքերը... Իրիկնապահի արևը բոցկլտում էր մերկ սրին, համբուրում ճակատը, և աչքերի դիմաց կայծկլտացող կարմիր ու կանաչ պեծեր, Դավոն սուրում էր դեպի արևմուտք, դեպի հեռու լեռների վրա փշրված արևը։

ԾՈՎԱՍԱՐԻ ՕՀԱՆԸ

1

Օհանը աչքը կպցրել էր, թե չէ, լսեց կանչը՝

— Օհա՞ն...

Նա աչքերը բացեց և սարսռաց։

Նստեց անկողնում և մթան մեջ խաչակնքեց։

— Իմ հոր ձենն էր,— ակամա պատուհանից նայեց դուրս, իմ օղորմածիկ հոր ձենն էր,— շշկլված հայացքը պտտեց սենյակում։

Թոռները խաղաղ քնած էին։ Նա որոնեց հոր անվանակիր թոռանը, նշմարեց, իջավ մահճակալից, չիմացավ ինչու, ուզեց արթնացնել նրան՝ հոր անվանակիր թոռանը, բայց խնայեց և ափրիելով գնաց ճաշասենյակ, անցավ մյուս նստարանը, ուր որդին և հարսն էին քնած։ Որդին առանց կանչի արթնացավ։ Հայրը, ոտից գլուխ ճերմակ՝ ճերմակ բեղ ու մազերով, ճերմակ ներքնաշորերով, անորոշ ահով էր լցրել սենյակը։

— Դու ձեն լսեցի՞ր,— հարց տվեց հայրը։

— Ի՞նչ ձեն, բարո։

— Իմ հոր ձեն քու ականջ չընկա՞վ։

Որդին հասկացավ, որ հոր հետ անսովոր մի բան է կատարվում։ Եվ պահի մեջ զգաց՝ եկել է ժամանակը, որ հորը հայրություն անի։ Ու հավաքեց իրեն։

— Բարո, քո հերը կա՞, որ ձենը լսենք։ Դու մոռացե՞լ ես...

— Մոռացե՞լ ես։— Հայրը բարի քմծիծաղեց, ինչպե՞ս թե, արեևն Օհանը չգիտե՞, որ հայրը չկա։ Ախր, հորը Օհանի աչքի առջև են սպանել, ինքը քանի՞ անգամ է պատմել՝ սպանվեց Մովսասարի փեշին, իր աչքի դիմաց։ Դա մոռանալո՞ւ բան է։ Այն ժամանակ ինքը տասնհինգ-տասնվեց տարեկան

էր և ամեն ինչ լավ է հիշում։ Իսկ որ հիմա, մի քիչ առաջ, Օհանը իր հոր ձայնը լսեց, դա հաստատ ու հաստատ է։ Որդին կարող է չհավատալ, հարսը (որ արթնացել ու շիվար մեկ ակնարքայրին էր նայում, մեկ ամուսնուն) կարող է չհավատալ, բայց Օհանը իր ականջներին հավատում է։

— Էս գարնան գիշեր վկա,— երդվեց Օհանը,— իմ հոր ձենն էր։

Որդին ու հարսը տարակուսած նայեցին իրար։ Հետո հարսը ջուր բերեց և, չնայած Օհանը ծարավ չէր, տեղի տվեց հորը՝ խմեց մի բաժակ ջուր և որդու ու հարսի ուղեկցությամբ դնաց պառկելու։

«Մահա՞ն ես արե... Տղի խելք, մարդն իր հոր սպանվել կմոռնա՞»։

Օհանը այսօրվա պես է հիշում՝ հայրը ծոցից հանեց դանակը։ Ոսկրե կոթով, լայնշեղ դանակ էր, հայրը նոր էր ձեռք գցել և պահում էր ծոցում։

«Թե մեռնել է, էլ խոխռալն ի՞նչ է»։— Հայրը հայհոյեց և բացեց դանակը։ Առավոտ էր. ասկյարները նորից խումբ-խումբ «սանրում» էին Ծովասարի փեշերը։ «Կիրակո՛ս... էլո՛... Սերո՛ք... Ռեհա՛ն...,— ասկյարները հայերեն կանչում էին,— արե՛ք... արե՛ք,— որպեսզի թփուտ ու մացառների, քարերի մեջ թաքնվածները սթափվեն՝ խլվլան, մատնեն իրենց տեղը։ Երեք ասկյար գալիս էին հենց իրենց թաքստոց-թփուտների վրա և մեկը կանչեց,— Օհա՛ն...»։

«Ձեր արնախում...,— հայհոյեց հայրը։— Գերդաստանից պուտ մի արուն է մնացել, էն էլ ուզեք»։— Եվ որոշեց հարձակվել հենց այն ասկյարի վրա, ով կանչեց՝ Օհան։ Հետո հայրը կարգադրեց, որ Օհանը տեղից չշարժվի, ինքը կղբաղեցնի մարդասպաններին, իսկ Օհանը, առիթից օգտվելով՝ փրկության ճար գտնի։ Եվ կարգադրեց խիստ... Եվ հոր վերջին համբույրը հերսոտ էր, թվաց՝ ոչ թե համբուրեց, այլ ապտակեց... Մարդասպանները մոտենում էին։ Եվ երբ զենքերը ուսերից վար առան. «սանրելու» թփուտը, հայրը, բաց դանակը ձեռքին, ծփաց... Ամեն ինչ կատարվեց ակնթարթում... Նա, որ կանչում էր՝ Օհան, տապալվեց, իսկ հայրը վազեց թփուտների հակառակ ուղղությամբ։ Եվ վազում էր զիգզագ։ Ասկյարները թիկունքից համաչափ տվեցին... Հայրը ծառս եղավ... Ջարկվեց... Ջարկված էր, բայց չէր ընկնում, ծալմլվելով գնում էր. մարդասպաններին քաշում իր ետևից... Հետո ընկավ, փռվեց երեսի վրա, բայց ճիգով հավաքվեց և սկսեց գլորվել լանջն ի վար։

Ասկյարները վազեցին հոր ետևից։ Հետո մեկը ետ դարձավ՝ խուզարկեց ընկած ընկերոջ գրպանները, հանեց փոքրիկ մի կապոց, շտապ ծանր ու թեթև արեց, կապոցից ոսկե մի առամ ընկավ, ասկյարը վերցրեց, թքեց առամի վրա, ապա կապոցի հետ հարմար տեղավորեց իր գրպանում, առավ ընկածի հրացանը և նորից վազեց։

Հայրը գլորվում էր Ծովասարի փեշն ի վար։ Ասկյարները հայհոյում ու կրակում էին, իսկ հայրը գլորվում էր, և կարծես, գնալով թափ էր առնում։ Թվում էր, թե հայրը սարի կանաչ ու փափուկ փեշին խաղ էր անում՝ գլորվում, գլուխկոնծի տալիս... Եվ մի պահ այնքան հաճելի թվաց, կանաչների վրա գլորվելը այնքան ցանկալի, որ Օհանը ուզեց գլոր-մլոր իջնել հոր հետքով, մանուկ օրերի պես խաղ անել Ծովասարի լանջին։

«Ինչ անո՞ւշ կգլորվեր իմ հեր,— մտածեց Օհանը։— Թող որ մեռնելուց առաջ իմ հեր, քանց էրեխա, գլորիկ խաղաց Ծովասարի անուշ փեշին... Ինչ անո՞ւշ կգլորվեր իմ հեր,— կրկնեց Օհանը և ցանկացավ։— Բան չէ, հերիկ...,— լիներ և Օհանը գլորիկ խաղար Ծովասարի լանջին, գլուխկոնծի տար, գլոր-մլոր իջներ, բարձրանար, գլոր-մլոր իջներ, ելներ... արևածագից մինչև արևայատաց խաղ աներ Ծովասարի անուշ փեշին... Գլորվեր, ելներ...

Եվ Օհանը սկսեց երգել։

Կանաչ վառոց ճոտաղներ,
Հոյ, նուրար,
Նախշուն գոգոց աղջիկներ,
Հոյ, նուրար,
Գարնան կելնեն Ծովասար,
Հոյ, նուրար,
Հոյ, նուրար, նուրար, նուրար,
Հոյ, նուրար,
Սասնա սարեր Բարուրար,
Հոյ, նուրար...

Որդին ու հարսը տագնապով ներս մտան։ Որդին վառեց լույսը և կանգնեց հոր մոտ։

— Խաչո,— Օհանը հուզված նայեց որդուն,— իմ կյանքի մեջ էս երգն հազար անգամ լսած կամ, հազար անգամ երգած կամ, բայց նո՞ր-նոր հասկացա, թե ինչքան ճիշտ ու ճիշտ է։ Օղորմի էս երգն ստեղծողի հոր... ճիշտ ու ճիշտ էդպես էր, Խաչո։ Գարնան բացվելուն պես...,— Օհանը ուզեց պատմել Ծովասարի մասին։ Բայց երկմտեց։— Պատմի՞մ, թե՞ երդիմ։

— Քնիր,— խնդրեց որդին,— կեսգիշերն անց է, բարո, քնիր։

Օհանը երեխայի պես տարուբերեց գլուխը։

—Իմ երդելն է կգա,— ասաց,— քնել կա ու կա, գառ։ Մեծ քուն կա։— Եվ մեկեն ու կտրուկ դարձավ պատուհանի կողմն։— Ցա՞ա,— որքան շունչը հերիքում էր ձգեց՝ շշկլված, ջարմանքով և կարևոր մի բան հասկացած տոնով։— Աստված իմ խելքի տուն չինե,— հայացքը ասուղոտ երկնքին, ասաց Օհանը։— Իմ հոր ձենը նշան էր, թե իմ մահը մոտ է... իմ հերն ու Ծովասար կկանչին ղիս, Խաչո։— Եվ դարձավ որդուն ու հարսին։— Առավոտ կերթամ,— հաստատ ասաց Օհանը և շեշտեց,— առավոտ ճամփորդ եմ։ Դե, քնեք, որ առավոտ շուտ էլնեք, ճանապարհք ղիս։ Ես էլ քնիմ։

Օհանը վերմակը քաշեց գլխին և քիչ անց արդեն հանգիստ քնած էր։

Իսկ արևից առաջ ոտքի վրա էր՝ արտակարգ աշխույժ ու գործնական։ Մի հարմար ձեռնափայտ ընտրեց, հնամաշ խուրջինը մարագի պուճախից բերեց-հանձնեց հարսին և պատվիրեց, որ տասնհինգ-քսան օրվա պաշար դնի՝ հաց և պանիր, ուրիշ ոչինչ պետք չէ։ Հա, նաև՝ մի քիչ աղ։ Երդրի բանջարները, Ծովասարի խավրծիլը՝ ագի հետ, անպատմելի բան է։

— Էսօր մնա,— փորձեց հարսը,— հաց թխեմ, քո շորերը մաքրեմ, էդուց կգնաս։

— Չէ,— կտրուկ մերժեց Օհանը,— իմ շորեր մաքուր են, հացն էլ ինչքան կա՝ բավ է։ Չիս ճամփից ետ մի ձգե, հարսնուկ։

— Բարո,— որդին, որ աստիճաններին նստած մոայլ ծխում էր, ոտքի ելավ,— էդ ի՞նչ ես մացրել գլուխդ, ո՞ւր ես գնում, սահման կա, սահմանապահ կա։

Օհանը սրտնեղեց. պատահում է, որ որդին երեխայի պես

է մտածում— սահման կա, սահմանապահ կա —կարծես ինքը, Օհանը, չի իմանում։ Օհանը հո փախստական չէ, հո գաղեպող չի անցնելու սահմանը. շիփշիտակ կգնա հենց սահմանապահների հրամանատարի մոտ. կբացատրի, կպարզի իր միտքը, և հենց հրամանատարը ուղեկից կլինի՝ կբռնի Օհանի թևից, Արաքսը կանցկացնի այն կողմ, թուրքին կհրամայի՝ թող էս հալևորը գնա Ծովասարը տեսնի ու ետ գա։

— Թե ոուան հրամայեց, ասկյարն ո՞վ է, որ հրամանը չբկատարի, տղա։

Եվ թող որդին հաստատ իմանա, որ Օհանը ճամփից ետ կանդնողը չէ, ճանապարհի կեսից ետ դարձողը չէ։ Իսկ հիմա՝ շտապ կբարձրանա գերեզմանոց. պառավին լուր տալու, որ երդիր է գնում և մինչև ետ գալը, խուրջինը պատրաստ լինի։

2

Գերեզմանոցը գյուղից դուրս. բարձունքի վրա էր։ Օհանը կայտառ ու փութավուն ելավ դարը, բարձրաձայն հանգստություն մաղթեց բոլոր ննջեցյալներին, ապա կանգնեց կնոջ շիրմաքարի մոտ։

— Պառավ, էրգիր կերթամ,— շտապեց հայտնել,— կբարմանա՞ս...

Գիշերը, ախր, հայրը ձայն տվեց կանչեց, և Օհանը այսօր ճամփորդ է։ Բան է, թե տերը կամեցավ, Օհանը հենց այնտեղ Ծովասարի անուշ փեշին կընդունի իր հավերժ քունը, թե՝ չէ, մի քանի օր ման կգա սար ու ձորերում, բանջար կուտի, աղբյուրներից ջուր կխմի, ծաղիկ կհավաքի, Ծովասարի փեշերին գլդորիկ կիսաղա, գլոր-մլոր կիջնի սարի կանաչ ու փափուկ լանջով, կբարձրանա, գլոր-մլոր կիջնի, կբարձրանա մինչև Ծովասարի կատարի լճակը...

— Կհիշի՞ս, պառավ, գարնան բացվելուն պես...

Եվ նա էլի մտաբերեց երգը։

— Օղորմի էդ երգն ստեղծողի հոր... էդ երգն ինչքա՞ն ճիշտ է, պառավ, անցած գիշեր նո՞ր-նոր հասկացա։

Եվ պատմելու փոխարեն երգեց.

Կանաչ վառոց ճառագեր,
Հոյ, նարար,
Նախշան զգնոց աղջիկներ,
Հոյ, նարար,
Գարնան կելնեն Ծովասար...

— Ուշ է,— Օհանը աչք դիպցրեց արևին,— էրթամ-գամ, նոր պատմիմ... Թե գամ՝ քեզ համար ի՞նչ բերեմ։ Ի՞նչ բանջար՝ խավրծի՞լ, նոխի՞կ... ի՞նչ ծաղիկ բերիմ... Ծովասարի գլխի լճակից՝ ջո՞ւր...— Հետո դարձավ ձայն տվեց իր հարևկրացի ընչեցյալներին։— Էրո՜, Մանո՜ւկ, Մուրգի՜կ... Էրգիր է կերթամ, տղեք, ձեզ համար Ծովասարի հոզ կբերիմ...

3

Երբ Օհանը դյուղ իջավ, դռանը ավտոմեքենա էր կանգնած։ Նա հեռվից նկատեց ավտոն և ուրախացավ.

«Հաջողության նշան է։ Մինչև շրջկենտրոն ավտոյով կերթամ»։

— Խաչո,— հեռվից ձայն տվեց,— ավտոն չթողիս էրթա, մինչև՝ հասնիմ։

Հարևանի դռանը կանգած գլուխ-գլխի հավաքված նայում էին Օհանին, անծանոթ մարդկանց կողմն և քշփշում։ Քիչ այն կողմ, փողոցը երիզող պատաշարի մոտ էլի մարդիկ կային, բայց Օհանը ուշադրություն չդարձրեց, ավելի ճիշտ՝ չուզեց նկատել. հարկավոր է սուսուփուս գնալ, թե չէ, տեսար՝ տաբեկիցները ոտքի կան, գոտիները պնդեցին, թե՝ մենք էլ ենք ուզում... Քանի՞սն են։ Յոթը... Կարգին մի խումբ... Իսկ սահմանապահ հրամանատարը խումբ մարդկանց էրգիր գնալու իրավունք չի տա, Օհանը սուսուփուս պետք է գնա։ Եվ որքան լավ է, որ ավտո կա։ Հենց դռանը կանգնած է։ Եվ այն էլ՝ որդու ընկերոջ ավտոմեքենան։

Օհանը ուրախ ողջունեց և շտապ որդուն ասաց, որ խուրջինը բերի։

— Ո՞ւր ես գնում, քեռի Օհան։

— Էրգիր է կերթամ, ախպոր տղա։ Իմ օղորմածիկ հերն է կանչե դիս, Ծովասարն է կանչե... Կերթամ։

— Գնացինք, քեռի Օհան։

— Իմա՞լ։ Դո՞ւ էլ միտք ես դրե, տղա։ Չեղավ, ախպոր տղա, հեչ չեղավ։ Չիս կթողին, հըմբ քեզ...

— Քեռի Օհան, ես քեզ մինչև սահմանը կհասցնեմ ու ետ կդառնամ։

— Էղավ։

— Խաչո,— Օհանը խառնվեց իրար։— Խուրջին բեր, հարսնուկ...

Հարսը, որ հաղիվ էր զսպել լացը, փաթաթվեց սկեսրայրին և փղձկաց,— բաբո...

— Կնկա խելք,— Օհանը շոյեց հարսի մազերը,— փոխանակ ուրախանա, որ բաբոն էրգիր է կերթա, լաց կէղնի։ Անխելք, խաղաղ աշխարհ է, բաբոյին ի՞նչ կպատահի։ Խուրջին բեր, գառ։

— Խուրջինը մեքենայում է,— միջամտեց որդու ընկերը։

Օհանը տեսավ, որ որդին էլ է ավտո նստում. ուրեմն ուզում է իրեն ճանապարհել. դրա համար հուզվեց. բայց փոքր-ինչ որդուն ետ պահել, խզուր ինչո՞ւ կտրվի բանուգործից ի՞նչ է, Օհանը էրգրի ճամփան չի՞ իմանում։

— Մինչև շրջկենտրոն թող ուղեկցի,— միջամտեց որդու ընկերը։

— Թող ձեր խոսքն էղնի,— համաձայնեց Օհանը։— Ցաաեր,— աչք դիպցրեց երկնքին և ուրախ ու գոտեպինդ նստեց ավտոմեքենան։

ՓՈՂՓՈՒՉ ՄԵԼՈՆ

1

Ասացին, թե Փողփուչ Մելոն մահացել է։
Ես նրան վաղուց գիտեի։
Մի ժամանակ մեր գյուղում դպրոցը յոթնամյա էր, և ով ուզում էր միջնակարգն ավարտել՝ պետք է շարունակեր հարևան գյուղում։ Ճամանը դժվար էր, բայց, ընդհանրապես գնում ու վերադառնում էինք կարճ ճանապարհով։ Անցնում էինք գյուղի ձորը—այն ժամանակ ձորը գյուղից ահագին հեռու էր—բարձրանում գյուղահայաց դարը, շարունակությունը մինչև Դժնձոր քարակուտակներով ծանրաբեռնված արտեր էին, արտերի, դարուփոս միջնակներով հասնում էինք Դժնձոր, իծաշարուկ իջնում-ելնելով, ապա մեր բացած կածանը կտրում էր ձորապոնկի արտը և բարձրավանդակի փեշին ճյուղավորվում, դառնում քանդված, տուտերը իրարից գնացած պարան։ Այդտեղից՝ Դժնձորի հետ վերից վար ձգվող-ոլորվող այդ բարձրավանդակի փեշից ամեն մեկը սարավանդում էր ինչպես հարմար էր գտնում։ Շատ եկած ելնում էինք և բարձրավանդակի գլխին, ուս-ուսի նստած քարերի մոտ, հավաքվում։ Դա մեր «կայարանն» էր, ճանապարհը կես էր անում։

Թիկունք-թիկունքի թառում էինք քարերի վրա, և ես դեմքս միշտ դեպի հյուսիսակողմն էի անում. այդ կողմի վրա, բարձրավանդակի շեղբին ինձ տոհմակից մի տղամարդ էր թաղված։ Զարկվել էր այնտեղ և հենց տեղում էլ թաղվել։

Առաջին օրը, երբ միացա կածանով դասի գնացող-եկողների խմբին, բարձր դասարանցիները մեզ առաջնորդեցին, ու հասանք «կայարան»։ Բարձունքից նայեցի շուրջբոլորս, և իմ արնակցի գերեզմանը բաշեց հայացքս. ես հանկարծ գլխի ընկա, որ բարձրավանդակի հյուսիսակողմում, քարերի մեջ,

ինձ ծանոթ քարակուտակն եմ որոնում։ Եվ ինձ թվաց, թե տեսնում եմ, երևում է։

Տունդարձին, «կայարան» չհասած, թեքեցի ճանապարհս։

Ճամփես թեքեցի դեպի մեր տոհմակից տղամարդու գերեզմանը և տեղնուտեղը հասուն զգացի ինձ... Ավելի հասուն էի, քան նախորդ օրը, քան առավոտյան, քան նոր՝ միջնակարգ դպրոց ոտք դնելու պահը, քան այն պահը, երբ որոշեցի այցելությյան գնալ և հիշել նրա մասին իմացածս բոլոր պատմությունները։

Առասպելներ էի լսել նրա մասին։ Բայց այդ բոլորի մեջ այն ժամանակ ինձ ամենաշատը գուր էր գալիս մի պատմություն՝ այնքան տեսանելի, որչափ էկրանով շարժվող պատկերը։ Ահա տասնվեց տարեկան կապուտաչ, բարակ ու ջղուտ մի տղա՝ ոտքերին թաղիքե մուճակներ, գոտուց կախ սուր մի դանակ, ուսն ի կախ ճտպտուն խուրջին՝ մի աչքում երկու բուռ դարի, պարան ու սանձ, մյուսում՝ չորս կտոր թաղիք ու այծի մազից ոլորած լարան։ Սասնո սարից իջնում է Մուշ քաղաքը։ Նա թողել է Առաքելոց վանքի մոտով տանող ճամփան, թողել է մյուս բոլոր կածանները և ընտրել է նոր ուղղություն՝ Արջոլորի ծերպերով կորյունի պես ճկուն ու փափուկ իջվարում է։ Մինչև իսկ ինքը չի լսում թաղիքե ոտնամանների քստփստոցը։

Շունչը պահած անլուսին գիշեր է։

Մշո գետակը վշշում է քնած քաղաքի ականջի տակ և ավելի խորացնում գիշերվա լռությունը։ Տղան ձոր ու ձոր, գետի հետ, կտրում-անցնում է Ջորի թաղը, ապա՝ Սուրբ Մարինեի թաղը և Տաշո թուրքական թաղում ելնում է ձորից։ Այս թաղում է ապրում այն բեկը, որ պուտպուտուրիկ մի ձի ունի... Նա մագլցում է գոմի կտուրը, երդիկն ի վար պարան ձգում, իջնում գոմը։ Ձին խլշտած փռնչում է, փորձում է կտրել կապը, իսկ տղան փաղաքուշ խոսքեր է ասում, շշուկով փաղաքշում է ու մոտիկ-մոտիկ անում... ահա՝ շոյում է արդեն, շոյում է, և բռով գարին մոտեցնում դնչին, խուրջինը կախում ձիու պարանոցից, շոյում է և փորձում բարձրացնել սմբակը, շոյում է և թաղիքի մի կտոր դնում սմբակի տակ, շոյում է և սմբակը առնում թաղիքի մեջ՝ կապկպում լարանով, շոյում է և սմբակները փաթաթում թաղիքով... Հետո

անձում է, դուրս քաշում ձին, ծփում մեջքին և ականջը մտած՝ փափուկ վարդում է դեպի Վերին Թաղը. այս անգամ՝ այգիների միջով. Առաքելոց ճամփով՝ դեպի Մինկատար, դեպ Մասուն...

Ահա և բացատը։ Արշալույս է, և հայդուկները զենք են կապում... Եվ տասնվեց տարեկան մի տղա ձիու հետ կանգնել է Գեորգ Չաուշի դիմաց ու սպասում է վճռի։ Գեորգը սանձն առնում է տղայի ձեռքից։ Փորձնական հանձնարարությունը կատարված է։ «Բեկի ձին գեղեցիկ ձի է,— ասում է Գեորգ Չաուշը,— լավ աշխատ է, բայց մեզ պետք չէ,— խփում է ձիու դնչին։— Իսկ տղային զենք տվեք։ Փամփուշտ տվեք։ Փամփշտակալ կապեք։ Արժանի է»։

Առաջին անգամ, երբ լսեցի այս պատմությունը, հիշում եմ, խորը շունչ քաշեցի և հարցրի հորս, թե ես հոխպեր Իսրոյին նմանություն ունե՞մ։ Հայրս մտածեց-մտածեց, ինձ թվաց, թե լսեց կամ պատասխանել չի ուզում, և առանց ինձ նայելու ասաց. «Իսրոյի աչքերն նմանապես կապուտ են»։

Երբ թեքեցի ճամփաս դեպի հոխպեր Իսրոյի գերեզմանը, աչքերիս առջև այդ պատմությունն էր։ Եվ երբ բարձրացրի գլուխս, տեսա ոչխարի փոքրիկ հոտը։ Խոյեր էին։ Բոլորը կեռ, զորեղ պողերով, ինչպես մեր գյուղի խոյերը։ Ակամա կանգ առա։ Մեր գյուղում հարու տվող խոյեր կային, երբ երեխա էին տեսնում, պոկվում էին հոտից և վրա քշում։ Ես գնում էի «վագրի սիրտ կերած» մի մարդու մոտ և ամաչեցի, որ խոյերի ահից կանգնել եմ։ «Թող գան»,— վիրավորված մտածեցի ես և, իրոք, ցանկացա, որ խոյերից մեկը... երկուսը պոկվեն՝ գան ինձ վրա։

Գերեզմանին մոտիկ, հարմար մի քարի նստած է խոյարածը։ Այն ժամանակ արդեն տարեց էր, ճերմակած մազ ու բեղով։ Սեպտեմբերի 1-ն էր, միջօրե, երկնքից դեռ ամռան կրակ էր թափվում, իսկ նա բամբակյա բաճկոն ու շալվար ուներ հագին։ Եվ փափախ։ Բարևեցի, բայց նա չպատասխանեց, կարծես չլսեց. թվաց նաև, թե չնկատեց ինձ։ Մտամոլոր, մշուշված հայացքով նայում էր գերեզմանի կուտակ քարերին։

Ես նստեցի նրանից քիչ հեռու, մի ուրիշ քարի և փորձեցի լինտրանանալ, միտք բերել— հիշել Իսրոյի մասին իմացածս բոլոր պատմությունները։ Որոշել էի նաև երդել նրա լսած երդերից և ապառասցի, որ ծերունու ներկայությունը պետք է խանգարի։ Ինձ ամենից շատ դուր եկած պատմությունը ճանապարհին հիշել էի արդեն։ Հիմա որտեղի՞ց սկսել...

Հանկարծ նկատեցի, որ ծերունու ծնկներին մեկնված ճիպոտը ծխում է։ Ուշադիր նայեցի։ Ճիպոտի ծայրին ծխախոտ կար... Ուրեմն՝ ճիպոտ չէր, ձեռնափայտ չէր, այլ՝ չիբուխ... Այդպիսի երկար ծխամորճ չէի տեսել։ Երկար մեկնված էր ծնկներին, իսկ ծայրի «շղարան», թերթի, թե գրքի թղթով պատրաստված ծխախոտը, մարմանդ ծխում էր։

Նա ձեռքն առավ չիբուխը, տարավ շուրթերին. իրար վրա ձգեց, նորից մեկնեց ծնկներին. ապա բացեց գոտուց կախ կապված «բլեսկեր», հանեց ծխախոտ, թերթի կտոր և սկսեց նոր «շղարաս» փաթաթել։ Եշրանք ծխախոտ էր՝ փաթաթելուց բթով արտրեց պինչը ու փոշտաց։ Փոշտոցի վրա մի խոյ պոկվեց՝ վազելով եկավ։ Ահա, եկավ հարու տալու, դիմադրել է պետք։ Ես ոտքի ելա։ Բայց խոյը ինձ ուշադրություն չդարձրեց, մըլմըլալով պատյտ արեց ծերունու շուրջբոլորը և ճակատը քսեց նրա ծնկին։ Եվ, տեսա, ծերունին ծխամորճի ծայրը դրեց խոյի բերանը։ Խոյը, ինչպես աղ ուտելիս, չփչփացրեց շուրթերը, ծխեց, էլի էր ուզում, բայց խոյարածը թեթև հարվածեց նրա դնչին, և խոյը դնաց՝ գլուխը թափ տալով, փոշտալով։

Եկավ մեկ ուրիշը... եկավ մյուսը... մյուսը... Հետո պոկվեցին-եկան խումբ-խումբ։ Եկան. իրար հրմշտելով բոլորեցին ծերունուն, և նա հերթով ամեն մեկին ծխել տվեց և՝ մի թեթև ապտակ։

Ծխախոտն արդեն չիբուխի շուրթն էր այրում. խոյարածը նոր պատրաստած ծխախոտը ականջակոթից առավ, վառեց, ամրացրեց ծխամորճին, մի քանի անգամ թունդ ձգեց և ծխամորճը նորից մեկնեց ծնկներին։

Կանգնած նայում էի այդ տարօրինակ ծերունուն և նրան շատ էի սիրում՝ հանդիպել էի ցեղակցիս գերեզմանի մոտ. ահա մտասույզ ու մշուշոտ նայում է գերեզմանի մամռոտ քարակուտակին... Ես համոզված էի, որ նա Իսրոյին տեսել է, հանդիպում է. նրա մասին եղած բոլոր առասպելները գիտե։ Ինձ թվաց, որ այդ պահին խոյարածը Իսրոյի մասին է մտա-

ծում և մտաբերում է այն բոլոր պատմությունները, որ ես պետք է հիշեի։ Գուցե նաև երգել է ուզում և նեղսրտել է, որ ես հայտնվեցի։ Դրա համար էլ չի ուզում ինձ նկատել, մոռացել ես։

Այդպես էլ նա ինձ չնկատեց, և ես հեռացա։ Անընդհատ ետ էի նայում. սպասում էի, որ երգ պետք է լսեմ և Գինձորն իջնելիս թվաց, թե լսում եմ, ծերունին արդեն երգում է։

Երեկոյան որպես նոր՝ միջնակարգ դպրոցի առաջին օրվա տպավորություն, պատմեցի խոյարածի մասին, որ նա ձեռնափայտի չափ երկար շիբուխ ունի և խոյերին ծխել է սովորեցրել։

— Փոզփուշ Մելոն է,— ասաց հայրս։

Ես մտովի նորից տեսա շիբուխը և, իրոք, ինչպե՞ս չէի նկատել, շիբուխը հենց սրնգի երկարություն ուներ և սրնգի տեսք։

— Ճիշտ է,— ասացի ես,— նրա մուշտուկը սրնգի նման էր։

— Փոզփուշ Մելոն է,— մի տեսակ հեռու տեղից վերադարձած ձայնով կրկնեց հայրս։— Էրզրի Կուսգեռ գեղից էր... Մելոյի փոքր ձենն ամբողջ Սասունն էր բռնել։— Հայրս ծընկներին հակված լռեց։ Դա հորս սովորական նստվածքն էր։ այդպես՝ թևերը ծնկներին խաչած, հակված ու համբացած՝ հայրս էրզիր էր գնում։

— Ժամանակ-ժամանակ Մելոն կելներ սար՝ տղեքի քով... կելներ սար. տղեքի համար փող կփչեր... Գևորգ Չաուշի տղեքի...,— հայրս մի պահ լռեց և ավելացրեց.— Իսրոն կսիրեր զինք... շատ կսիրեր զինք... Մելոն փոզփո՞ւշ էր...

Հայրս «փոզփուշը» ասաց մի տոնով, որի մեջ և՛ գնահատական կար, և՛ ափսոսանք, և՛ հուշ, կորուստ, կարոտ և չրգիտեմ էլի ինչ, և ա՛յն, որ Փոզփուշ Մելոն հիմա, կարծես թե սրինգ չի նվագում։ Ես այդպես հասկացա։

— Հիմա փող փչո՞ւմ է։

— Կփչեր,— կողմնակի պատասխանեց հայրս ու լռեց։

Հաջորդ օրը դպրոցում Փոզփուշ Մելոյի համադյուղացի աշակերտները նույնպես հաստատեցին, որ իմ տեսած խոյարածը Փոզփուշ Մելոն է։ Այդ օրը նրանց հետ ժպտում էին ինձ, որ ես իրենց գյուղացի Փոզփուշ Մելոյով հետաքրքրվում եմ,

ճանաչում եմ նրան։ Իսկ դասից հետո նրանցից մեկը ինձ քաշեց դպրոցի անկյունը և գաղտնիք ասելու պես շշնջաց, թե՝ Փոզփուշ Մելոն իմ տեսած շիբուխով նաև նվագում է. այդ երկար ծխամորճը միաժամանակ սրինգ է։ Լսողներ են եղել. բեռի Մելոն էդ շիբուխով նվագում է։ Ես մտովի նորից տեսա Փոզփուշ Մելոյի շիբուխը... Նախորդ օրը շատ ուշադիր էի նայել, շիբուխի վրա ոչ մի անցք չկար՝ ինչպե՞ս է նվագում։ Իմ տեսածը ծխամորճ էր ու կար, միայն թե՝ սրնգի չափ երկար և սրնգի տեսքի։

Տունդարձի ճանապարհին որոշեցինք հանդիպել Փոզփուշ Մելոյին։ Մերոնք, մեր գյուղի աշակերտները, չէին հավատում, որ խոյերը ծխում են։ Արտակարգ ծխամորճը հեշ, բայց չէին հավատում, որ խոյարածը իր խոյերին ծխել է սովորեցրել։

— Հիմա կապացուցենք, որ դու փչան ես,— կրքոտ ու համոզված ասում էր առանձերորդցի մեր պեպենոտ գերազանցիկը։ Նա գպրոցի բացարձակ գերազանցիկն էր, նրա անունով մեր ուսուցիչներն ու ծնողները մեզ խրախուսում-խրատում էին, մեզ ամոթանք էին տալիս։ Նա, իրոք, գերազանցիկ էր և խիստ կարգապահ։ Տարբ տարում ոչ մի ժամ չէր բացակայել և բոլոր աշակերտներին հանել էր իր դեմ, հատկապես՝ մեր գյուղի։ Նա ավելի շատ ուսուցիչ էր, քան՝ աշակերտ։ Մեզ այդպես էր թվում։

— Հիմա կապացուցենք,— մի տեսակ ոխով կրկնում էր, ասես ցնցված նայում շարքերդրորը և ափսոսում, որ խոյերն ու խոյարածը չէին երևում։

Տեսանք երկու շարքի հետ։ Եվ առաջին նկատողը գերազանցիկն էր։

— Վերջապես,— ուրախացած մատնացույց արեց։

Եվ մենք «կայարանից» բարձրավանդակի լայն շեղբով գնացինք գեղի խոյարածը։

Փոզփուշ Մելոն նույն բարին, նույն դիրքով նստած էր՝ ծխացող շիբուխը ծնկներին երկարած, մշուշոտ հայացքը գերեզմանի կուտակ քարերին։ Ինձ թվաց, թե նա այդպես էլ տեղից չի շարժվել։

Մենք բարևեցինք բարձրաձայն ու իմբռվի կանգնեցինք։ Եվ այս անգամ լսեցի նրա ձայնը՝ թավ էր ու երգեցիկ։

— Ասում բարին,— պատասխանեց ու հետաքրքիր նայեց մեզ։

Խումբը լուռ ու սպասողական կանգնած էր։ Այդ պահին բոլորը ենթարկվել էին պեպենոտի տրամադրությանը. նրանց սպասողական հայացքներում նաև խիստ պահանջ կար, հարցապնդում,— ճի՞շտ է, որ խոյերին ծխել ես սովորեցրել... Ցույց տուր տեսնենք։— Խմբի լուռ, բայց անողոք հարցապնդումը յկտիությանն էր հասնում. խոյարածը պետք է որ վիրավորվեր։ Ծերունին՝ Փողփուչ Մելոն, ինձ համար շատ հարազատ մի մարդ էր, որին ահա երկրորդ անգամ եմ տեսնում և էլի իմ ցեղակցի գերեզմանի մոտ... Ես զղջացի, որ պատմել էի նրա մասին։ Իսուր էի պատմել։ Արժեր, որ երկար չիբուխով խոյերի հետ ծխող հրաշք ծերունին մնար իմ գաղտնիքը։

— Գնանք,— ասացի ես։

— Սպասիր,— տասներորդցու և գերազանցիկի իրավունքով սաստեց պեպենոտը։— Ի՞նչ ապացուցեցիր, որ գնանք։

Խումբը համառորեն սպասում էր, և Փողփուչ Մելոն ստիպված էր հարցուփորձել։ Ես դա ճիշտ հասկացա. նա ստիպված հարցրեց, թե ովքե՞ր ենք, ո՞ր գյուղացի ենք... Եվ երբ իմացավ մեր գյուղը, անմիջապես աչք դիպցրեց գերեզմանին, նորից նայեց մեզ, այս անգամ՝ զննող։ Եվ ես այնպես հասկացա, թե Փողփուչ Մելոն ասաց՝ այս գերեզմանն էլ ձեր գյուղացի է։ Գիտե՞ք։ Եվ հանկարծ գլխի ընկա, որ խմբից ոչ մեկը իմ ցեղակցի գերեզմանին չի նայել, չի նայում, մինչև իսկ աչք չի դիպցնում։ Դա շատ վիրավորական էր։

— Գնանք,— կրկնեցի ես։

— Այստեղ ծխող խոյ չկա,— հայտարարեց գերազանցիկը։

— Կա՛։— Եվ տեղնուտեղը ափսոսացի, որ երկու օր առաջ պաշտպանել եմ նրան. տղաների մի մասը ուզում էր Դժնձորում նրան դնդստել, իսկ ես դեմ կանգնողների թվում էի. մըտածում էի, թե նախանձից ծեծել են ուզում... ոչ մի նախանձ, սա ծեծի արժանի է, դրան ծեծել է պետք։— Կա՛,— պատասխանեցի կովարար,— բոլորն էլ ծխում են։

Փողփուչ Մելոն հետաքրքրվեց, թե ես է՞լ նույն գյուղացի եմ։

— Հա՛... սա իմ հոխպոր գերեզմանն է։

Այս անգամ նա հետաքրքիր նայեց ինձ, մի բան շշնջաց, որ լսեցի, հետո բացեց կաշվե ծխատուփը, հանեց ծխախոտի փշրանք, թերթի մի կտոր և փռշտաց... Հենց այնպես փռշտաց, և խոյերից մեկը պոկվեց ու վազելով եկավ...

Աչքերս մեկեն լցվեցին։

Բայց նրան, այդ քինոտ գերազանցիկին արտասուք ցույց տալ պետք չէր։ Եվ պետք չէր նրան ուսնկից նայել, թե հերթի կանգնած խոյերը ինչպես են ծխում։ Դա արդեն ինձ չէր հետաքրքրում։ Ես քաշվեցի մի կողմ, նստեցի մի քարի և, որպեսզի լաց չլինեմ, հիշեցի իմ սիրած պատմությունը։— Ահա, տասնվեց տարեկան մի տղա Սասնո սարից իջնում է Մուշ քաղաքը...

— Իսկ դու դրանով նվագո՞ւմ ես։

Հանկարծ լսում եմ պեպենոտի ձայնը և սրվում՝ ի՞նչ կըպատասխանի... Փողփուչ Մելոն ի՞նչ կպատասխանի... ի՞նչ կասի... Իսկ նա լուռ է։

— Նվագո՞ւմ ես... դա սրի՞նգ է,— պոկ չի գալիս և կամակոր հայացքով ինձ է որոնում։

Ես ատամներս սեղմած ոտքի եմ ելնում. դրան պետք է ծեծել... ծեծել է պետք... ծեծել...

— Սրինգ չէ,— փոխարենը ինքն է պատասխանում՝ կես ծերուհուն, կես ինձ։ Եվ չարախինդ հարցապնդում։— Ասա, դա սրի՞նգ է...

2

«Հը՞, Մելո, էդ փո՞ղ է...»։

Մելոն կռուրին կրակ էր արել, շուղերը շարել կրակի մեջ և չիկացած շուղերով սրնգի երկարությամբ մի փայտ էր ծակում։

«Փող է կշինի՞ս, Մելո»,— հետաքրքրվում էին ներկանները, իսկ Մելոն անձպատուն փայտն էր ծակում։

Դա վազուց էր. գաղթից հետո, այդ նոր գյուղում հաստատվելուց հետո առաջին գարնանն էր։ Զմեռնամուտին էին եկել-ծվարել լեռնային այդ խարխուլ գյուղում, գարուն էր բացվել, և մի իրիկնապահի տեսան, որ Փողփուչ Մելոն տանիքին կրակ է արել ու նստել կողքին։ Մարդիկ— Սասնո աշ-

խարհից կային, Մուշից, Խնուսից, Ալաշկերտից...— որ այս ու այնտեղ՝ օտար պատ ու ցանկապատերի տակ նստոտած՝ մոլորվել էին՝ լուծ ու լծկանի, սերմացուի մասի՞ն մտածեն, թե՝ ելնեն կորցրածը գտնելու, Փողփուշ Մելոյին տեսան կտուրին նստած և հավաքվեցին-գնացին նրա մոտ. հիմա Մելոն կփշի իր փողը...

Թող Մելոն փշի իր փողը, և թող թոհուբոհից, լաց ու կանչից խլացած ականջները բացվեն հեռացած-մոռացված հնչյունների առջև... Գարնան իրիկնապահին Ծովասարից գյուղ իջնող ոչխարներն ու գառները ինչպե՞ս էին մայումկանչում իրար՝ հիմա Մելոյի սրնգի շրթից կլսեն։ Հովը ի՞նչ էր շշնջում սարում ծաղիկների հետ գիշերող յայլավորների ականջին՝ Մելոյի սրնգի շրթից կլսեն։ Աղբյուրների արծաթե զլզլոցը, կիրճում գալարվող Տալվորիկ գետի վշշոցը, մութ անձավներում մոլորված Ջենով Օհանի կանչը հիմա սրնգից կլսեն։ Արշալույսի սարսուռով բռնված դեղին արտերի շըրշյունը, լորերի մանվող ֆռռոցը կորեկի փափուկ արտերում՝ կլսեն։ Հիմա Մելոն կփշի իր փողը, և մշուշոտ աչքերի դիմաց կհայտնվեն հեռացած-կորած պատկերները... թող Մելոն նըվագի, և թող քարացած սրտները փափկեն. թող նա գան, հայտնվեն կորած արցունքները...

Մարդիկ, որ պատ ու ցանկապատերի տակ մոլոր նստոտած էին, տեսան, որ Փողփուշ Մելոն կտուր է բարձրացել, ելանգնացին նրա մոտ։ Գնացին, տեսան, որ Մելոն կրակ է արել և շիկացած միլերով սրնգի երկարությամբ, սրնգատեսք մի փայտ է ծակում։

«Մելո, բա քու փողն ո՞ւր է»։

Գիտեին, որ նա իր ծիրանի փողը հինգ տարի՝ թե՛ կռիվների մեջ, թե՛ փախեփախին գոտին խրած պահել է։ Ո՞ւր է։ Ծիրանի փողը ո՞ւր է։

«Քու ծիրանի փող կորե՞լ է, Մելո»։

Մելոն, գործի հետ, գլխով արեց՝ կորել է։

«Նոր փո՞ղ կշինես»։

«Աստված էվելի շնորհք տա, Մելո, փող շինե, փող փշե, թող մեր հոգին քրքրվի...»։

Ոչ մեկի մտքով չէր անցնում, որ Մելոն շիբուխ է պատրաստում։ Մելոն, ախր, ծխող չէր։

Հաջորդ օրը և էլի մի քանի օր Մելոն զարձյալ նույն գործով էր զբաղված։ Իսկ շաբաթ հետո կտուրին հայտնվեց տարօրինակ շիբուխով։

Մելոն տանիք ելավ՝ շիբուխը սրնգի պես պահած, հետո շիբուխը խրեց գոտին, նորից կրակ արեց, անվարժ մատներով անճոռնի մի «ջղարա» փաթաթեց-վառեց, ամրացրեց մուշտուկի ծերին և, կրակի կողքին նստած, ծխեց ու փչեց, ծխեց ու փչեց։ Գարնան իրիկնապահ էր, Փողփուշ Մելոն ծրխեց ու փչեց դեպի մայր մտնող արեգակը...

3

Ասացին, որ Փողփուշ Մելոն մահացել է։

Եվ ես որոշեցի գնալ կրճատ, այն ճամփով, որով երեք տարի դպրոց էի գնացել-եկել, չնայած գիտեի, որ կածանը արդեն չկա, արահետը փակվել է, ինչպես լեռներով ու դաշտերով ոլորվող առուն է լցվում հողով ու սեղով, երբ ակունքից կտրում են ջուրը։

Բայց ես գնում էի անշփոթ, չխախվելու համար կողմնորոշվելու պետք չկար, և ինձ թվում էր, թե ոտքերիս տակ արահետը բարախում է՝ զարթնել է կածանի հիշողությունը, և ծայրեծայր հոսում է թրթիռը։

Մեր «կայարանից» թերվեցի բարձրավանդակն ի վեր։ Իմ ցեղակցի շիրմաքարի մոտ պետք էր մի բաժակ օղի խմել, և նստեցի այն քարին, որի վրա առաջին անգամ տեսել էի Փողփուշ Մելոյին։

Եվ վերջին անգամ, տարի առաջ, այդտեղ էի հանդիպել ընկերոջս, որը հենց Փողփուշ Մելոյի համագյուղացին էր։ Այդտեղ, շիրմաքարի մոտ նստած զրուցում էինք, նկատեցինք, որ մեկը Դժնձորից ելավ և դեպի մեզ է գալիս։ Ո՞վ կլինի. կածանը վաղուց փակվել է, իսկ մարդը հովիվ չէր, գաշտապահ չէր։ Այդ կողմերը վաղուց հանդապահ չունեն։ Ո՞ւմ մտքով է անցել լռած արահետը։

— Հիմի, Մելոն է։— Դեռ հեռվից ճանաչեց ընկերս։— Փողփուշ Մելոն է։

Նա էր։ Ձիրուխը ձեռնափայտի պես առաջ գցած, հակված ու ծանր բարձրացավ դարը, եկավ։ Մենք ոտքի ելանք,

բարևեցինք, և ես զիջեցի իր քարը։ Մի պահ գլուխկախ կանգնեց, և թվաց, թե մեղ չի նկատել, ապա նստեց իր քարին ու պատասխան տվեց.

— Ասում բարին։

Եվ ափը ճակատին պահած նայեց։ Նայում էր, և շուրթերը դժգոհ խլվլում էին. ովքե՞ր են, ի՞նչ մարդիկ են, այստեղ ի՞նչ գործ ունեն, ինչո՞ւ են եկել։ Ապա բացեց ծխատուփը։ Նույն կաշվե «քիսիկն» էր, որ ես, է՞, տարիներ առաջ տեսել էի։ Եվ սկսեց «ջղարա» փաթաթել... Հիմա կփռշտա, և հոտի խոյերից մեկը կպոկվի-կգա, Փողփուչ Մելոյի ծնկին կքորի ճակատը, և նա չիբուխը կդնի խոյի շուրթերին։ Բայց խոյերի հոտ չկար. կոլտնտեսությունն արդեն քանի տարի է խոյ չէր պահում, և Մելոն արդեն խոյարած չէր, բայց առաջվա նման արշալույսին դուրս էր գալիս գյուղից և վերադառնում մթնշաղին։ Ես դա գիտեի։

— Որտեղի՞ց ես գալիս, քեռի Մելո,— հարցրեց ընկերս։

Մերունին ուշացումով պատասխանեց։

— Դու ո՞վ ես, որ դիս կճանչնաս,— հայացքը կախ ասաց Փողփուչ Մելոն։

— Ես ձեր գյուղացի եմ, քեռի Մելո, ինձ չե՞ս ճանաչում։

Նա բարձրացրեց գլուխը և փորձեց որոշել, թե խոսողը ով է։

— Ես եմ, քեռի Մելո,— ընկերս ասաց իր անունը,— ինձ չե՞ս ճանաչում։

— Չէ, լաու— Մի քիչ լռեց։— Ուստից ճանչնամ... Քու հերն ո՞վ է... Էրգրի ո՞ր գեղից է։

Եվ ընկերոջս պատասխանի վրա զարմացավ՝

— Յա՜... Քոլոսկա Պետրոս հո՞ս կբնակվի,— ծխացող չիբուխը ուղղեց ուսն ի հետ, դեպի իրենց գյուղը։ Հետո մեկեն լռեց, չիբուխը երկարեց ծնկներին և կախեց գլուխը։ Տրմբտրմբացնում էր, և փափախի ջարդված ականջները ճոճվում էին։

— Քու հեր կապրի՞,— հարց տվեց և պատասխանի չսպասեց։— Քու հոր կճանչնամ... Քու հերն ինձնե քսան տարի փոքր է... կճանչնամ. մեջ Քոլոսկիկն եմ տեսե... մեջ Հարսանիքին եմ տեսե... Շախով կխաղեր։ Ջահել տղա էր, հրմը լավ կխաղեր... Յարխուշտա չէ, հրմը Գորանի շախով կխաղեր... Կերգեր ու կխաղեր...

Փողփուչ Մելոն գլուխկախ խոսում էր։ Երկար խոսեց։ Մոռացավ, որ քոլոսկեցի Պետրոսի մասին էր պատմում, անցավ ուրիշ հիշողության, հետո՝ Սև սարի բացատի պատմությունը. թե ինչպես մի անգամ բարձրացել էր սար՝ «տղեքի» համար փող փչելու, ապա բացատրում՝ «տղեքը» Յարխուշտա պարեցին... Սպաղանաց Մակարն ու Իսրոն էին դեմ-դիմաց, Սպաղանաց Մակարը ծեր էր։ «Տղեքից» ամենամեծը Սպաղանաց Մակարն էր, իսկ Իսրոն՝ ջահել, և պարելուց Մակարի ափը... աջ ձեռքի ափը ճաք տվեց՝ արյուն ելավ...

Փողփուչ Մելոն, ծխացող չիբուխը ծնկներին, գլուխկախ երկար խոսեց։ Թռավ պատմությունից պատմություն, խոսքից խոսք... Անսկիզբ ու անվերջ խոսում էր։

Եվ հանկարծ գլխի ընկա, որ նա մոռացել է մեր գոյությունը։

Մոռացել էր մեզ, մոռացել էր իր տեղը, մոռացել էր, որ խոսում է... Նրան թվում էր, թե ինքն իր մտքերի հետ է, ամեն օրվա պես՝ հիշում է...

ԹԱԹՈՆ

1

Սերոբ, գեղացիք բոլոր իրենց արտերն հերկեցին-ցանեցին, իմը մնաց։— Դեռ արևը չծագած Հլոյի Թաթոն կանգնեց հարևանի դռանը։— Գարունն անցավ-կանցնի ու իմ թաք արտ մնաց, Սերոբ։

Սերոբը հասկացավ, որ ծերունի Թաթոն լծկաններն է խնդրում։ Եզները... Այսօր կան, ահա ուս-ուսի կապված են գոմում, էգուց-էլօր պետք է քշի-տանի կոլտնտեսություն... Իր լեզվով պետք է թելադրի դիմում, թե՝ խնդրում եմ, ուրիշ ինչպե՞ս, շատ եմ խնդրում, որ ինձ, իմ հող ու ջրով, իմ ընտանիքով, իմ եզներով, սայլով, արորով, իմ հավ ու ճվով... ընդունեք կոլտնտեսություն։ Իսկ ծերունի Թաթոն, որ մի լաթ արտից բացի, որ... որ մի խուրձ բեղից բացի ուրիշ ոչինչ չունի. ոչ ընտանիք-բանող ձեռք, ոչ լուծ ու լծկան, ինքն է ու իր շոր գլուխը, նույն իրավունքով պիտի կոլտնտեսություն ընդունվի և նույն իրավունքով՝ օգտվի բարիքներից։

Սերոբը ձեռքի ցախավելը շպրտեց արևածաղը աղդարարող աքաղաղի վրա և հանեց ծխատուփը։

Թաթոն, որ պատասխանի էր սպասում, վիրավորվեց։

— Սերոբ,— ծանր ամբտամբացրեց ծերունին,— թե էրգրի մեր Արդվոնք գեղից պատահի ու մեկն հանդիպի քեզ...

Հուր ու սրից պոկված լինի ու՝ հանդիպի, ադամարդ լինի, թե կին, մեծ լինի, թե փոքր, միևնույնն է. Սերոբը թող հարց տա. եղե՞լ է մի գարուն, որ Հլոյի Թաթոն լուծ ու լծկանի համար խեղճացած լինի։

— Էս մանուկ արեգակ վկա, իմ ցավն ու կարոտ վկա, չի եղև, Սերոբ։ Էսօր էլ... գարունն անցավ-կանցնի ու իմ թաք արտ մնացե առանց ցանքի։

Ոչինչ, Թաթո, նեղսրտած մտածեց Սերոբը, հոգ մի արա, մի քանի ամիս հետո, աշնանը, Սերոբը, դիմումի հետ, եզները կհանձնի կոլտնտեսությանը և այն ժամանակ Սերոբն ու Թաթոն կհավասարվեն։ Այնպես որ, հաշվիր, թե այսօրվանից Սերոբը եզ չունի՝ ոչ զույգ, ոչ կենտ, հաշվիր, թե եզներից մեկը քոնն է, եզներից մեկի մի ոտքը, մի կճղակը, մի պոչը, մի մաղը քոնն է. տար, ինչպես ուզում ես այնպես վարվիր՝ ուզում ես լծկանների հերն անիծիր, մորթատերծ արա...

— Մեր հարևան գյուղում,— Սերոբը գլխահակ ծխում էր և ձեռքը անորոշ մեկնեց,— մի մարդ իր եզները մորթել է։

Ծերունին հարցական նայեց. հարևանը ինչ-որ բան է ակնարկում... Ի՞նչ է ուզում ասել։ Նա փորձեց բռնել հարևանի հայացքը, բայց Սերոբը հակված ծխում էր և, կարծես ինքն իր համար, շարունակեց՝

— Զույգն իրար հետ զարկել է գետին, իր ձեռքով մորթել։

— Ջի՞նչն է մորթե,— հարցրեց ծերունին։

— Եզները։

— Եզնե՞ը։— Այդպես էլ Թաթոն շիփ-շիտակ չէր հասկանում կատարվածը։ Գուցե հարևանը երկդիմի՞ է խոսում, գուցե՝ խաղերով է մերժում...

Է՛, հարևան, հարևան, Հլոյի Թաթոն այնքան ընկած-կորած մարդ դարձավ, որ դու շիտակ պատասխա՞նն էլ շատ ես համարում։

— Կալխոզ տանելու փոխարեն,— Սերոբը նորից խոսեց և դարձյալ ինքն իր մարի հետ,— գույգ եզը մորթել է։

— Յա՜-Մարաթուկ։— Ծերունին ըմբռնեց։ Հասկացավ։ Պատկերացրեց... Եվ մարմնով դող անցավ։— Յա՜-Մարաթուկ։— խաչակնքեց ծերունին։ Նա փորձեց էլի ինչ-որ ասել, բայց ոչ մի բառ չդուրս։

Իսկ հարևանը ծանր ոտքի կանգնեց և բացեց գոմի դուռը...

2

Երբ գյուղից դուրս եկավ— եզները լծի տակ, լուծն ի կախ արորը, չալակին պարանով կապկպված կես պարկ սերմացու ու կես խուրձ խոտը— ծերունին մի պահ կանգ տվեց. փորձեց իր արտի ուղղությունը բռնել-գնալ անսխալ ու կարճ

ճանապարհով։ «Ներևացող է՞ն բլուր կանցնինք,— բացատրեց ինքն իրեն և եղներին,— բլրից էն կողմ ձորա՞ մի կա՝ կանցնինք, ձորակն անցանք, քշիկ մի կերթանք, կելնինք բլրակ մի...— Բլրակի անունն ի՞նչ էր,— մտածեց ծերունին,— էլի մատահան արի... տասնչորս-տասնհինգ տարի է հոս կբնակվիմ ու էս սար ու ձորի անուն չսովորեցի։ Հոս՝ լսի, հոն՝ մրատահան արի։ Էդ բլրակն էլանք-իջանք,— շարունակեց ծերունին,— քշիկ մի կերթանք, կհասնինք ձորին։ Հոն, ձորաբերանին իմ արտն է... Հո, զուրբան, էրթանք... Ցա՜-տեր»,— ուզեց երկնքից օրհնություն խնդրել, բայց հիշեց, որ Հարևան գյուղում մեկը իր եղները մորթել է։

«Էդ մարդու հացն ուտելու չէ,— մտածեց նա,— հոգին չարքերին ծախած էդ անօրենի հացն հարամ է»։

— Հո, զուրբան,— արտակարգ ջերմություն զգաց լծկանների նկատմամբ։— Գառ ջան, ախպեր ջան, հեր ջան... Հեր ջան։— Կրկնեց կրքոտ և ոտքը կախ գցեց։— Հըիիի՜,— հայացքը կապույտով մշուշված Հայոց լեռնապարին, քակվեց Հլոյի Թաթոն։— Իմ ջոջ եղ, Հլո... Իմ ջոջ եղ, իմ հեր։— Հիշեց էրգրի իրենց ջոջ եղին, նրան, որ Հլո հոր անունն էր կրում՝ թե ինչու և երբվանից, ինքն էլ չգիտեր։ Իրենց ջոջ եղան անունը Բաշե էր, բայց գյուղում Հլո էին ասում։ Այդպես էր կոչում նաև ինքը՝ Հլո հայրը։ Եվ կոչում էր շոյված, որովհետև իր անվանակիր եղը ուժեղ էր և աշխատասեր։

— Իմ ջոջ եղ՝ իմ հեր, դու ինչպե՞ս իմացար, թե էդ գարնան աչք փակելն ավելի լավ էր՝ քու երեց տիրոջ եռեից էրթալն ավելի լավ էր...

3

Հոր մահվան առթով (Հլո հայրը 105 տարեկանում ձրմռան մի արշալույսին ելավ դուրս, երկար, երկար նայեց աշխարհին, դարձավ՝ քնեց ու մնաց քնած)... և հոր մահվան առիթով Թաթոն յոթ օր գոմ չէր մտել։ Իսկ ութերորդ օրը, մութուլուսին, երբ բացեց գոմի դուռը, անասունները՝ կովը, երինջը, արջառը, զույգ եղը մզոցով ու մի աչք դարձած նայեցին Թաթոյին։ Չէ, անասունների ձեն-ձենոցն ու համախումբ նայվածքը խոտ ու դարմանի պահանջ չէր, Թաթոն դա

հասկացավ, նրանք կարոտած ողջունում էին իրենց տիրոջը և փորձում հասկանալ պատահածը։ (Թաթոյին թվաց նաև, որ անասունները ամեն ինչ հասկացել են, գիտեն՝ իրենց երեց տերը չկա... գնացել է)։ Հետո ջոջ եղը բռնեց տիրոջ հայացքը, և Թաթոն ցնցվեց. նրան թվաց, թե Հլո հայրն է նայում իրեն... ճիշտ ու ճիշտ հոր նայվածքն էր՝ հոգնած, մի քիչ տխուր, բայց պատրաստակամ։ Նա խաչակնքեց, որ պատրանքը անցնի, բայց եղան աչքերից համառորեն նայում էր հայրը։ Նա էր՝ հենց Հլո հայրը... Եվ մի՞շտ է այդպես եղել, թե՞... Կպատահի լուսհոգի հոր հոգին անցած լինի...

«Մեղա-տեր»։— Սիրտ չարեց ավարտել միտքը։

Իսկ ջոջ եղան աչքերից նայում էր հայրը։

«Դու իմ Հլո հերն ես,— շշնջաց Թաթոն։— Իմ հեր չկա,— բարձրաձայն հայտարարեց նա։— Իմ հեր գնաց իր օգորմածիկ հոր կողքին ննջելու, բայց դու, իմ ջոջ եղ, դու իմ Հլո հերն ես»։— Եվ շոյեց եղան ճակատը։

Եղը հնազանդ երկարեց վիզը ու տխուր մղդաց։ Եվ ծռված հայացքում սպասում ու տագնապ կար։ Այդպես Հլո հայրն էր նայում Մարաթուկին կուտակվող կարկտաբեր ամպերին։

4

— Քու հոգին արդար ու իմաստուն էր, իմ ջոջ եղ։— Բարձրաձայնեց ծերունին։ Հուշերի ու բեռի տակ հակված գնում էր։ Շտկվեց, որքան տարիքն ու բեռը՝ կես պարկ սերմացուն ու կես խուրձ խոտը թույլ էին տալիս, շտկեց մեջքը և նայեց մշուշով պարուրված լեռնապարին։— Իմ Հլո եղ...

Դու ինչպե՞ս իմացար, որ գարունը արնոտ պետք է լիներ... Որ մեր բարձրիկ երկնքից, մանանայի աղեկ, արյուն պիտի ցողվեր մեր անուշ սար ու ձորերին, խեբատ Դավթի որձ գետերի մեջ։ Դու ինչպե՞ս իմացար, որ էդ գարնան ու չուրի հիմա իրար հետ ակոս չենք բացի Մարութա սարի փեշին, կորեկ չենք ցանի, ու Մարաթուկի սիրուն սարյակները կմնան առանց կորեկի ու Արզվանքա անտառի արջերն ու քոթոթները էդ տարին ու չուրի հիմա կմնան առանց կորեկարաի... Դու ինչպե՞ս իմացար, որ լուսհոգի իմ հորից հետո խև Դավթի ցեղից ուրիշ մեկը էդ գարնան ու չուրի հիմա մեր կանաչ,

մամոտ հանգստարանում էլ չի ննջի, մեր անուշ հողի մեջ հող չի դառնա... Դու ինչպե՞ս իմացար, որ քո լծընկերները էդ գարնան իրենց արդար վզերին լծի տեղակ անօրենի յաթաղանը պիտի առնեն... Դու ինչպե՞ս իմացար... էդ բոլորը դու ինչպե՞ս իմացար, իմ ջոջ եղ, իմ հեր։ Քո սիրտն ավետարա՞ն էր։ Իմ Հլո հոր հոգի՞ն կանչեց քեզ... Իմացար ու գնացիր քո երեց տիրոջ նեկից...

Ծերունին գնում էր՝ խոհերի ու բեռի տակ կքած։

Նորից ուղղեց շալակը՝ միմյանց ագուցված խուտն ու սերմացուն, աչք դիպցրեց արևին, լծկաններին շտապեցրեց և շարունակեց զրույցը.

— Էդ օրն ասված զիմ խելքն առել էր, իմ Հլո եղ, ու քու խոսքն էդ օր չհասկացա։ Էդքան տարի մենք հետ իրար վար ու ցանք արինք ու մեջ իրար աչքերի նայելով հասկացանք իրար։ Բայց էդ օր ասված զիմ խելքն առել էր, և ես քու աչքերի խոսքը չհասկացա։

5

Մի շաբաթ եղը բերանը չմոտեցրեց մսուրին։ Գերդաստանը ոգի մեջ էր. երեկ-մյուս օր հեռացավ օջախի մեծը և, տես, երկրորդ կարուսան է վրա տալիս՝ ջոջ եղն է գնում։ Ամեն մեկը իր հերթին ջուր է հրամցնում եղին, տաք հացի իր բաժինն էր հրամցնում. մեկի չէ, մյուսի ձեռքից կընդունի, ու թե մի պատառ կերավ՝ փրկված է։ Բայց եղը բերան չէր բացում։ Բեկված հայացքը գոմի դռանը, տխուր մզզում էր։ Եվ շնչած արձակ էր. ազատություն էր տրված, բայց նա տեղից չէր շարժվում. մի շաբաթ է նստած էր՝ գլուխը կողերին ձգած, բեկված հայացքը՝ գոմի դռանը։

Թաթոն յոթը օր անկողին չմտավ, գոմի անկյունում նստած՝ հսկում էր։ Իսկ կիրակի արշալույսին, երբ ծանրացած կոպերը կպցրեց ու բացեց, եղը կանգնած էր դռան մոտ և փորձում էր պողերով բացել դուռը։

«Յա՜-տեր»,— ուրախացավ Թաթոն, բայց եղան մզզոցից հասկացավ, որ ամեն ինչ վերջացած է. եղը մեռնելուց առաջ ուզում է աշխարհը տեսնել։ Ջոջ եղը տխուր մզզում էր և փորձում պողով դուռը բացել։

(Այդպես Հլո հայրն էր երկու շաբաթ առաջ, արշալույսին, ափլփում տան դուռը. «Թաթո դառ, գիս հանեք դուրս... աչք դիպցնիմ աշխարհքին, դառնամ զիմ աչքեր գոցիմ»)։

Թաթոն բացեց գոմի դուռը, և եղան պարանոցը գրկած՝ եղան դուրս ու կանգնեցին բակում։ Թաթոյի թեկ տակ դողում էր եղան պարանոցը՝ բանած-ողորկ-ճաքճքված-սեաթույր ու տաք... Ու եղան մաշկի տակով հոսում էր դողը։

Գարնանամուտի ծլվլան արշալույս էր։ Հալվել էին ատաղերը, Մարաթուկի գլխին մնում էր միայն կուսաստղը՝ սարի ճերմակ, կայծկլտացող կատարից թռած ձյունե մի պեծ։ Գյուղահայաց լեռնալանջը իր քար ու թփուտներով դեռ ձյունածածկ էր, լանջի ճակատն ի վար սև ակոսի պես իջվսրում էր հեղեղատի հունը, և տեղ-տեղ ձյունածածկը ճաք էր տվել. ջուրը ընկել էր ձյան տակ։ Ջորով դեռ հեղեղ չէր անցնում, բայց գարնան արշալույսում հեղեղատի հոտն ու խշշոցը կար... Եվ սարյակները եկել էին արդեն-ճկճկում էին քիվերին, տանիքներին, կիսատ դեզերի վրա։

Թաթոն եղան սրթսրթուն պարանոցը գրկած՝ նրա հետ և նրա փոխարեն նայում էր աշխարհին և գիտեր, որ նա էլ գարնան նույն նշաններն է տեսնում, նրա ծռված աչքերում էլ նույն պատկերներն են, թորշոմ ականջներում՝ գարնան արշալույսի ձայներ։

Հետո եղան ոտքերը ծալվեցին, և նա փլվեց բակում։

Արևածագից առաջ գյուղը արդեն գրնգում էր՝ Հլոյի տան ջոջ եղն է մեռնում... Ծերունիները եկան-հավաքվեցին Թաթոյի բակում։ Եվ մինչև իրիկնապահ, թիկունքները՝ որձաքարե պատերին, արդվոնքցի ծերունիները խոսքը շուրթից շուրթ առնելով օր ու գեպք հիշեցին պապ Հլոյի և Հլո եղան կյանքից։ Հիշեցին, թե ինչպես, դեռ ամիսներ առաջ, զատիվար՝ երկնքից կախված է՞ն, էն մյուս ու մեկել ճամփով Հլոն ու Հլո եղը խոտի տակ ճկած սայլը գյուղ էին հասցնում անվթար։ Թե ինչպես Հլոյի տան ջոջ եղը Հլոյի կամ Թաթոյի խբրախուսիչ ձայներ առնում էր թե չէ՝ կրակ էր կտրում և զատիվար՝ երկինք ձգվող է՞ն, էն մյուս ու մեկել ճամփով ճախրում էր վեր երկինք... Արդվոնքցի ծերունիները մեռնող եղան յուրքրոլորը նստոտած օր ու գեպք հիշեցին Հլոյի և նրա եղան կյանքից։ Եվ միտք բերեցին նաև, թե գյուղի ջրաղացքարը

ինչպես հանեցին Տալվորիկի ձորից։ Քրաղացքարը Տալվորից բերեցին յոթը տղամարդով և յոթը զույգ եզով։ Տղամարդկանցից մեկը Հլոն էր, իսկ եզներից մեկը Հլո եզն էր...

6

— Թե աստված կամեցավ ու նոր եզ ունեցա, կանվանեմ Հլո,— որոշեց Թաթոն։

Նա բեռի տակ խոնարհված քայլում էր՝ հայացքը շուլալած ոտքերին։ Այծի մազից գործած մուճակները մաշված էին. հարկ էր մի զույգ տրեխ ճարել։ Եվ տրեխի մասին մտածելիս նորից հիշեց, որ հարևան գյուղում մի մարդ իր եզները մորթել է... էգուց չգնա՞ հարևան գյուղ...

— Չէ,— ինքն իր դեմ ելավ Ծերունին։— էդ անօրենից առած կաշին հարամ է։ էդ անօրենի ձեռք դիպած կաշին կը-դառնա օձ ու կփաթաթվի իմ ոտքերին։

Հետո նա շալակի տակից աչքեց շուրջբոլորը և գլխի ընկավ, որ անցել է իր արտը։ Եվ դարձավ, կանգ տվեց արտի գլխին։

Թաթոն կանգնեց արտի գլխին, ծնկեց՝ զգույշ իջեցրեց խոտն ու սերմացուն, հետո թիկն տվեց բեռին և նորից տնտղեց իր արտը։ Ջորափին կպած մի լաթ էր՝ քարակուտակներով ծանրաբեռ և ճերմակ խճերի խիտ ցանքով։

— Մինչև արևը կոտրվի՝ կպրծնինք։— Ասաց լծկաններին։— Շնչիկ մի առնիմ, ակոս մի երկու բացինք ու ձեզ կեր տամ։— Ավելացրեց Ծերունին։

Նա ճաքճքված մատներով ծխախոտի փշրանքից «չղարա» փաթաթեց, հանդարտ ծխեց և լծկաններին պատմեց Էրգրի Սեմալ, Շենիկ ու Փեթար գյուղերի «անուշ թութանի» մասին ու ոտքի ելավ։

Ծերունին արորը ագուցեց լծին, սեղմեց մաճը, գլուխը բարձրացրեց՝ երկնքից օգնություն առավ, ապա ճոճեց ճիպոտը և շվարեց.

— Բա եզների անունն ինչպե՞ս է։— Թաթոն շփոթված նայեց լծկաններին։

Եվ մաճը թողած, դարձավ նայեց գյուղի կողմ։

— Սերոբ, անաստված մարդ,— դժգոհ դիմեց լծկանների տիրոջը,— դու եզներն առանց անունի՞ տվեցիր։ Աստված դիմ ուշքն ու միտքն է առե ու մտահան արի՝ չհարցրի, դո՞ւ ինչի՝ չբաշխեցիր։

Եվ այդ թյուրիմացության համար Թաթոն, չիմացավ ինչու, հայհոյեց հարևան գյուղացուն, նրան, որ իր եզները մորթել է։

Հետո նա հարցական նայեց լծկաններին. փորձեց գուշակել անունները, բայց չգտավ ոչ մի նշան. ոչ արտակարգ գույն, ոչ ճակատներին ճերմակ ծաղիկ, ոչ ընդգծված պողեր... անունները հուշող ոչ մի նշան չկար։

— Հարկ էր, որ աստված ձեզ լեզու տված էղներ։— Բողոքեց Ծերունին, լծկաններն արձակեց, սերմացուն ու խոտը գատեց իրարից. սերմացուի պարկը ծրարեց քարերով, իսկ խոտը դրեց նկների դիմաց և պատվիրեց.

— Կերեք... Ես հասնիմ գեղ. ձեր անուններն իմանամ ու դառնամ...

ՁԵՌՆՔԱՀ ՀԵՐՈՆ

1

Կեսօրին Հերոն այլևս չհամբերեց։ Պարկը սեղմեց թևի տակ ու ելավ դուրս։ Վաղ գարուն էր։ Եղանակը եթե այդպես տաք գնար, եթե չուշանար գարնան առաջին անձրևը, մի տասը օրից ձյունը կգնար, սար ու դաշտ կբացվեին։ Տասը օր... տասնհինգ օր... բայց կովը կհամբերի՞, պոչից քնկած էն երկու ոչխարները կհամբերե՞ն։ Կես օր բան չեն կերել, մսուրներն են կրծում։

Աշնանը շատացվեց՝ Հերոն հիվանդացավ. լուր ուղարկեց քաղաք՝ տղային, որ դա ժամանակին անասնակերի հարցը լուծի, իսկ տղան եկավ, բժիշկ կանչեց, դեսից-դենից դեղոբայք ճարեց-լցրեց հոր կողքը— իսկ մի ավտո ծղոտի եղածն ի՞նչ է, երբ ասես, կբերեմ— հուսադրեց՝ էսօր-էգուց գցեց, բայց չբերեց։

«Հարկ է, որ մարդն իր տղի ձեռքին էլ չնայե»։— Հերոն անցավ հարևանի դռնով, աչք գցեց մարագի փակ դռանը— հարևանի մարագն էլ սրբվելու վրա էր, բայց շաբաթ առաջ՝ մի բթոց դարման տվեց, Հերոն գոհ ու շնորհակալ է, ապա կանգնեց փողոցում ու նայեց վեր ու վար։ Նա գիտեր իր գընալիք տեղը՝ ուղիղ կալ... ուղիղ կոլտնտեսության կալ՝ ուրիշ ճար չկա։ Բայց կանգնած վեր ու վար էր նայում, որպես թե՝ ո՞ւր գնալ, ո՞ր կողմի վրա։ Մի տղա էր թռվռալով գալիս։ Երբ մոտիկացավ, Հերոն ասաց.

— Կերթամ դաշտ, դեպ ձոր. քիչ մի խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ-բերիմ... Ուրիշ ճար չկա...

Իսկ տղան շնկատեց էլ քեռի Հերոյին, գարնան հոտը պնչներում, խայտալով անցավ-գնաց։

Մինչև գյուղից դուրս գալը, կոլտնտեսության կալը գյուղից վար էր, ով հանդիպեց՝ կին, տղամարդ, երեխա, Հերոն հարկ համարեց բացատրություն տալ.

— Կերթամ դաշտ, դեպ ձոր. խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ-բերիմ...

— Հերո, դաշտում հիմա ի՞նչ կա։

— Ինչ կա-չկա, կերթամ հավաքիմ-բերիմ։

Եվ երբ դուրս եկավ գյուղից, կալի վրա մեկեն չքշեց, թեքվեց-գնաց դեպի ձորը և ինքն իրեն կրկնում էր.

— Էրթամ դեպ ձոր. խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ,— բարձրաձայն կրկնում ու գնում էր, կրկնում ու գլուխկախ քայլում էր, ետ դարձավ, քշեց դեպի կալը, նույնն էր բարձրաձայնում,— խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ-բերիմ... ուրիշ ճար չկա։

Պահակը, որ ներքին թաղեցի Գևոն էր, չկար. փոխարենը երևի էլի տղային էր ճամփել, իսկ երեխան ինչ-որ տեղ իր համար խաղ էր անում։ Ասենք, Հերոն չնայեց էլ. գլուխ բարձրացնել—շուրջբոլորը նայել չէր կարող, իր խոսքը խլվրլան շուրթերին, հայացքը կախ գնաց ու ծնկեց դարմանի շեղջի առջև։ Կաշվե ձեռնոցներ ուներ՝ հանեց-դրեց մի կողմ բացեց պարկի բերանը ու սկսեց լցնել. «խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ... ուրիշ ճար չկա... խշվաշ-մշվաշ...»,— ասում էր ու լցնում, ինքն իրեն ասում էր, չխոսել, չասել չէր կարող, և սեղմում էր պարկը...

Այդպես էլ Գևոն չերևաց։

— Գևո, օղորմի քու հոր։— Հերոն պարկը շալակեց, բայց գյուղ գնալու փոխարեն քայլեց ձորի կողմ։ Եվ երբ կալից անապին հեռացել էր, նոր դարձավ դեպի գյուղը։

Փողոցում առաջինը դանթարը ուսած մի կին հանդիպեց։ Ո՞ւմ կինն էր, ո՞ւմ հարսն էր, Հերոն ե՞րբ շիտակաչք նայեց։ Բայց հարկ համարեց խոսել։

— Հարս,— ասաց,— ձորից կգամ...

Կինը մտքի հետ գնում էր, Հերոյի խոսքի վրա ոտքը հարկադիր կախ գցեց։

— Ի՞նչ ասիր, քեռի Հերո,— հարցրեց կինը։

— Ձորից կգամ,— կրկնեց Հերոն։— Քիչ մի խշվաշ ժողվեցի-բերի։

— Խշվա՞շ։

Կինը զարմացած նայեց. Հերոյի դարմանոտ ոտն ու գլու-

խը դեռ հեչ, պարկի բերանը բաց էր և պարզ երևում էր, որ շալակինը դարման է։

— Հա, խշվաշ-մշվաշ,— վայրահակ ու կոպկախ կրկնեց Հերոն։— Զորից ժողվեցի-բերի։ Շատ կար...

— Գժվե՞լ է,— մեկուսի ասաց կինը և հետաքրքիր նայեց Հերոյի ետևից։

Հերոն գնում էր պարկի տակ խոնարհված, ավելի վայրահակ, քան պետք էր, և ինքն իրեն խոսելով. «խշվաշ-մշվաշ», — կինը միայն այդքանն էր լսում։

Եվ այնուհետև, մինչև տուն հասնելը, մեծ հանդիպեց, թե փոքր, Հերոն կրկնեց իր խոսքը և միշտ ավելացրեց. «էլի կերթամ... ուրիշ ճար չկա»։

Ամեն ինչ բարեհաջող էր... Մարագում զգույշ իջեցրեց պարկը և շիտակաչք նայեց... Ահագին դարման էր... Կարելի էր ավելի սեղմել պարկը, իզուր շտապեց. ո՛չ Գևոն կար, ո՛չ մարդ ու մուրդ, պարկը պինդ սեղմած պետք է լիներ... բայց եղածով պետք է գոհանալ։ Փառք, մի երեք օր կարելի է յոլա գնալ։ Երեք օր հետո մի բան...

«էլի կերթամ»,— մտածեց Հերոն և ձեռնոցով սկսեց թափ տալ վրագլուխը։ Եռանդուն թափ տվեց և գլխի ընկավ, որ ձեռնոցի մեկը չկա։ Նայեց կողքերները, ստուգեց գրպանները՝ չկար։ Որտե՞ղ կլինի։ Գուցե պարկի՞ մեջ է. պարկը լցնելիս դարմանի հետ... Եվ ափսոսաց, որ ձեռնոցը մի երկու բուռ դարմանի տեղ իզուր կորցրել է։ Որոշեց պարկը դատարկել, միենույնն է, դարմանը օրերի պետք է բաժանել։

Ձեռնոցը պարկում էլ չկար։ Իսկ ո՞ւր կլինի։ Կորե՞լ է։ Գընալիս կար, կալում, լավ հիշում է՝ զույգը միասին դրեց մի կողմ, ետ դալիս... Հերոն երկմտեց, ուզեց տեղնուտեղը հիշել, բայց լսեց կովի բառաչը և շտապեց գոմ։

Այդ երեկո Հերոն սկյամբիլ խաղալու չգնաց... հավաքատեղին ձգում էր, բայց ինքն իրեն համոզեց, թե սկյամբիլ խաղալու ժամանակն արդեն անցնում է. գարուն է։ Ավելի լավ է պառկել, ծխել ու մտածել։ Եվ, առանց զգեստները հանելու, մինչև ուշ գիշեր թիկունքն ի վար մեկնվեց մահճակալին ու ծխեց։

2

Հաջորդ օրը Հերոն մտավ ակումբ և առաջինը նկատեց պահակ Գևոյին։

Եվ պահակի ձեռքին՝ իր կորած ձեռնոցը։

— Ը՞հը,— ուրախացավ Հերոն,— իմ թաթման գտա։

— Ես էլ իմ դարմանի գողին գտա,— հանդիստ պատասխանեց պահակը։

Հերոն բերանբաց կանգնեց։

«Դարմանի շեղջի մոտ եմ թողի»,— հասկացավ։

Սայթաքել էր. թաթմանը պահակի ձեռքին տեսնելիս՝ տեղնուտեղը պետք է գլխի ընկներ... դեռ՝ իր մոտ մնացած թաքը ծրարեր... իսկ ինքը ի՞նչ արեց, տեսավ ու վազը տվ կանգնեց։

«Դդում»,— ինքն իրեն ասաց Հերոն և փորձեց պահակի խոսքը ականջի ետև գցել. նստեց ձեռնոցի թաքը ծածուկ, իր հաշվով՝ ծածուկ, դրեց տակը, նայեց պատուհանից դուրս և ասաց.

— Անձրևը կամ դուռն է կամ երդիկ։

— Քու թաթմա՞ննն է,— պահակը մեկնեց ձեռնոցը։

Հերոն սուսուփուս մեկնվեց վերցնելու, բայց պահակը ձեռնոցը ետ քաշեց։

— Քու թաթմա՞ննն է,— կրկնեց պահակը։

— Ախպեր, վալլահ, իմ թաթմանն է։ Տուր։ Տուր ու զողորմին ստացի քու հոր համար, Գևո,— խնդրեց Հերոն։— Ուստի՞ց գտար։— Հերոն նորից սայթաքեց՝ «ուստից գտա՞ր», սխալվեց, ասաց և նոր գլխի ընկավ. ախր, Գևոյի հարցապնդումը հենց նրա համար էր, որ կամաց-կամաց ձեռնոցի հանապարհը բերեր-կանգնեցներ շեղջի մոտ, իսկ ինքը Գևոյին օգնեց, որ տեղնուտեղը մատնացույց անի՝ շեղջի մոտից գտա։ Ասի էլ, մեղավոր չէ մարդը։

Իսկ Գևոն, կարծես, խնայեց.

— Ուր թողել էիր, էնտեղից գտա,— ասաց։

Եվ Հերոն թեթևացած շունչ քաշեց։

— Ջանմ,— ժպտերես խնդրեց Հերոն,— իմ թաթմանը տուր, պրծնի-էրթա։

— Ջեմ տա։ Մնա հիշատակ,— պատասխանեց պահակը և կեսլուրջ-կեսկատակ ավելացրեց,— ձեռնքաշ Հերոյից։

Հերոն սառեց... ձեռնքաշ... էս տարիքին լավ անուն վաստակեցիր, Հերո... ձեռնքաշ... Դե, գնա մեռի... ձեռնքաշ... անօրեն Գևո, բա Հերոն...— Նա ելավ, որ թաթմանը խլի Գևոյի ձեռքից, թաթմանով մի հատ հասցնի վզակոթին ու թողնի-հեռանա, բայց շատ թեթափ էր։

— Աստված է վկա,— շշնջաց,— Հերոն ձեռնքաշ չէ։

Հասավ տուն և անմիջապես անկողին մտավ։

Կինը ինչպես ուզում է թող պահի անասուններին, Հերոն այլևս տերը չէ։ Ուզում է՝ կեր ճարի— պահի, ուզում է գոմից դուրս վռնդի և ով կամենում է՝ թող տեր դառնա, Հերոն այլևս տերը չէ, ուզում է... Իսկ ավելի ճիշտ, կինը թող լուր տա էն լակոտին. թող էն փուչ լակոտը, որ խոստացավ անասնակեր ճարել ու մինչև էսօր դեռ հույսով է կերակրում, քաղաքից գա՝ տանի-վաճառի՝ վերջանան-գնա, Հերոն տերը չէ։

Բայց կինն ու կովը հանգիստ չէին տալիս, և հաջորդ օրը կեսօրին Հերոն հասկացավ, որ իր արածը անխելքություն է։

«Ջանմ, Գևոյի մեկ խոսքի համար արակիմ ու մեռնի՞մ»։

3

Եվ ելավ գյուղամեջ— ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա— գարուն է. հովիվ, նախրորդ ընտրելու մասին մտածո՞ւմ են, թե չէ։ Բայց չուզեց ակումբ գնալ— շան կաթ ծծած Գևոն երևի ձեռնոցի թաթը տնկած նստել է վառարանի մոտ— թեքվեց դեպի գրասենյակ և հեռվից նկատեց, որ մի խումբ ջահելներ գրասենյակի դռանը կանգնած՝ խոսում-ծիծաղում են։

«Ինչի՞ կծիծաղին,— մտածեց Հերոն։

Բայց տղաների տրամադրությունը դուր եկավ։ Այդ վարորդ Անդրուշը շատ խնդմնդուն, հանաքչի տղա է. ով կանգնեց մոտը, փորը կրոնի։ Հենց տղերքի... Անդրուշի մոտ պետք է գնալ։ Գնալ, մասնակցել ջահելների խոսք ու զրույցին և մի քիչ ծիծաղել։ Հենց այդպես՝ ծիծաղել։

— Ձեռնքաշ Հերոն եկավ,— քշփշաց Անդրուշը, և ծիծաղը նորից պոռթկաց։

— Ծիծաղեք, լաո,— բարևի փոխարեն ասաց Հերոն,— ում

վրա կուզեք՝ ծիծաղեք... ուրախացեք։— Եվ ձեռնոցի թաթը դրեց անթատակն ու ծխախոտ հանեց։

— Քեռի Հերոն մեզ պես ջահելների հերն է անիծել,— Անդրուշը ակնարկեց կաշվի ձեռնոցը։— Հըլա տուր, փորձեմ։

— Ա՜ռ, լաո, էս մեկն էլ քեզ էղնի։

— Բա մյո՞ւսն ուր է, քեռի Հերո,— խոսք բացեց Անդրուշը։

— Գևոյի մոտ է ու չի տա։

— Գևոն ի՞նչ մարդ է որ, ափսոս ձեռնոցը տվել ես։

— Իմ կամքո՞վ տվի, լաո, ես կորցրի, ինք գտավ ու չի տա։

— Դարմանի մեջ ասեղ կորցնես, Գևոն կգտնի։ Որտեղի՞ց է գտել, քեռի Հերո։

— Լաո, վայլահ, գլուխ չեմ հանի։ Գևոյի ասելով՝ կալ, դարմանի շեղջի մոտ է գտել։ Ջրեր կտանին ու կբերին գիս. իմ թաթման կալ, դարմանի շեղջի մոտ ի՞նչ գործ ունի, քամի՞ն քշեց-տարավ, ինչպե՞ս էղավ, ինչի՞ գնաց հասավ կալ ու Գևոն գտնի ու չտա։ Անդրուշ, լաո, պատահի ու տեսնիս զինք, իմ թաթման առ, բեր,— խնդրեց Հերոն։

— Հայ, հաա՜յ,— Անդրուշը դարձավ ընկերներին,— մարդիկ հատուկ վարչության նիստ են գումարել, քեռի Հերոն ձեռնոցի մասին է մտածում։

— Ի՞նչ վարչության նիստ։

— Կոլտնտեսության վարչության նիստ։— Եվ Անդրուշը ձեռք ու գլխով ցույց տվեց գրասենյակը։— Հաա՜, մարդիկ տաքացել-կպել են իրար։

— Ջի՞նչ կրաժանին, ի՞նչ կուզին իրարից։

— Հայ-հաա՜յ, բանից անտեղյակ մարդ... Տո, քո հարցն են քննում, քեռի Հերո, դու չգիտե՞ս։

— Ջիմ հա՞րց։

— Այո, քո հարցը։ Դարմանի հարցը։ Գևոն...— Անդրուշը միջանկյալ հայհոյեց Գևոյին,— Գևոն քո ձեռնոցի թաթը տարել-դրել է նախագահի սեղանին։ Հիմա էլ վարչության նիստ է, ու մարդիկ տաքացել-կպել են իրար։

— Օհոոո՜, դընդ ու դրհոլի ձեն է,— գլուխկախ շշնջաց Հերոն, իր հաշվով մտածեց։— Դընդ ու դրհոլ է, ու ես՝ անլուր։

— Ա՜յ մարդ, անօրենք բան են անում. հարցը քննում են և չե՞ն բարեհաճում մարդուն տեղյակ պահել, մասնակից

դարձնել։ Իրավունք չունեն,— կրքոտ բողոքեց Անդրուշը։— Ես կբողոքեմ։ Քեռի Հերո, շատ մի մտածիր, տեսնենք ինչ են որոշում, էն ժամանակ... տղերք, բողոքելու ենք,— կոչ արեց վարորդ Անդրուշը, և բոլորը համաձայնեցին։

Հերոն կանգնել էր գլխահակ։ Ծխախոտը արդեն մատներն էր այրում, իսկ նա ուշքի չէր։ Հետո գցեց ծխախոտը, ձեռնոցով շփեց ձեռքը և մտամոլոր սկսեց խաղալ ձեռնոցի հետ։ Մինչև անցյալ տարի Հերոն երբեք ձեռնոց չէր ունեցել. ո՛չ բրդե, ո՛չ կաշվե, և չէր մտածել այդ մասին, բայց նախորդ գարնանը նվիրեցին. գյուղի թիկունքի սարում երիտասարդ մի երկրաբան կաշվե նոր ձեռնոցներ նվիրեց, և Հերոն սիրով կրում էր ու միշտ ջերմությամբ հիշում նրան։ Իսկ հիմա մրքում մեղմ կշտամբեց երկրաբանին. «Լաո, էս անտեր թաթմանն ինչի՞ կպցրիր իմ փողպատ»։

— Դուք սպասեք,— ասաց վարորդ Անդրուշը,— ես գնամ ականջ դնեմ. հըլա տեսնենք ի՞նչ են խոսում։

Անդրուշը գնաց, քիչ հետո վերադարձավ, հայտնեց, թե Միսակ քեռին է խոսողը։ Միսակը՝ Հերոյի համերկրացին, Էրգրի Հերոյի համագյուղացին։

Միսակի ասածն ի՞նչ է,— հետաքրքրվեց Հերոն։

— Ասում էր՝ ամոթ չէ՞...

— Ամոթ քեզ,— չհամբերեց Հերոն և ձեռքը խոսքի հետ ուղղեց դեպի դրասենյակ՝ համերկրացի Միսակին։— Ամոթ քեզ,— կրկնեց Հերոն,— Մարութա սա՞րն է իմ թիկունքին, ու ես չեմ բարձրանա իմ ժողված խոտն ու տերև բերի ու կերթամ կոլխոզի կա՞լ։ Հա՞... Հա՞, Միսակ,— հարցապնդեց Հերոն։— Մյուսները ջահել են ու չեն տեսե ու չգիտեն, դո՞ւ ինչի քու խիղճ կծախես։

Ապա նա դարձավ տղերքին, պատմեց, թե ինչպես ելնում էին Մարութա սար— այսօրվա պես հիշում է— տուն-տնովի բարձրանում էին սար, կուտակում անասնակերը։ Ում ինչքան պետք էր՝ կուտակում էր և տեղնուտեղը թողած—ամռանն ու աշնանը՝ տեղափոխելը դժվար էր— իջնում գյուղ և սպասում ձմռանը։ Ձմռանը սահնակներով— սայլի մեծությամբ սահնակներ էին, տակը՝ լայն դահուկներ— այդ սահնակներով ելնում էին Մարութակ, բարձում խոտն ու տերևը և քանց փութորիկ իջնում գյուղ։

— Մտահա՞ն ես արել, անտանվուծ։— Հերոն խոսքը նորից ուղղեց դեպի դրասենյակ՝ համերկրացի Միսակին և վարորդ Անդրուշին խնդրեց։— Տես, էլ ի՞նչ կխոսան։

Անդրուշը գնաց, եկավ և ասաց՝ հիմա կուսկոմկերպուբյուրոյի քարտուղար Վասիլյանն է խոսում։ Ասում է, որ Հերոն խախտել է հասարակական համակեցության կանոնները, որ վարկաբեկում է մեր հասարակությանը։

— Ճառե՞-ճառե՞,— Հերոն խոսքն ուղղեց Վասիլյանին,— մեջ լեղվին օգուտ չկա. հանգիստ կպատի, ճառե՞... Օրն էն օրն էր, որ քու հեր, մեշոկ թեի տակ, կկանգներ իմ դռան։ Լաո,— և դարձավ տղաներին,— դրա հեր, հողը լոր չտանին, դրա հեր թամբալ մարդ էր։ Անհատ ժամանակ, դուր փոքր եք, չեք հիշի, անհատ ժամանակ դրա հոր արտերից երկուսը խոզան էր. մեկել երկուս՝ մեջ մոլախոտերին կորած ու ինք, մեշոկ թեի տակ, խալիի դուռ... իմ դռան,— շշնջաց Հերոն։— Ու էդ հոր տղեն էսօր քարող կկարգա Հերոյի հրախին... ճառե՞-ճառե՞,— դեմքը դրասենյակին արած կանչեց Հերոն, որ Վասիլյանը լսի.— դու իրավունքն է։

— Շատ հոդ մի արա, քեռի Հերո,— նորից հուսադրեց վարորդ Անդրուշը,— մենք քեզ կպաշտպանենք։ Տեսնենք հարցը ինչպես կվերջանա։— Եվ նորից գնաց լուր բերելու։

Գնաց և վերադարձին հեռվից ձեռքերով ու դիմախաղով հասկացրեց, որ գործերը լավ են։ Վերջին խոսքը, հասկանալի է, նախագահին է պատկանում, իսկ կոլտնտեսության վարչության նախագահ Դավթյանը պաշտպանում է.

— Ասում է՝ մեծ մարդ է, ոչինչ, արել է, արել, երևի ըսիրվված է եղել։ Ասում է՝ եթե քեռի Հերոն էդքան նեղն է, պետք է օգնություն կազմակերպել։ Էդ մասին պետք է մտածել։ Մեր պարտքն է։

— Օղորմի ուր հոր։— Հերոն հանգիստ շունչ քաշեց և սիրտն ուղեց տղերքի ֆիլտրով ծխախոտից ծխել։ Ափը շնորհակալությամբ դրեց աչքերին՝ առավ, շուռումուռ տվեց ֆիլտրով ծխախոտը, գնահատեց. ասաց, որ աշխարհում լավ բան շատ կա։— Լավ մարդ էլ շատ կա,— ավելացրեց Հերոն։— Դավթյանի հեր, գինք լավ կհիշիք. բարի մարդ էր։ Մտածող ու բարի ու կամեցող։ Հաղար օղորմի։ Լավ մարդ էր ու լավ ժառանգ թողեց։ Արուն ջուր չի դառնա, լաու։

Հերոն հաճույքով ծխում էր և փառավորված տմբտմբացնում գլուխը։ Ապա օրհնեց Անդրուշին և նորից խնդրեց, որ գնա, նոր լուր բերի։

Այս անգամ վարորդ Անդրուշը վերադարձավ հերսոտ։

— Էդ Միսակի ձեռքից պրծում չկա, ա՛յ մարդ, կանգնել է, թե...

Հերոն չհամբերեց, որ խոսքն ավարտի։

— Հըմ, թողեք գիս,— դիմացը կանգնած տղերքին հրեց մի կողմ,— թողեք գիս,— և հայհոյելով քշեց գրասենյակի վրա։

Միջանցքի դուռը բաց էր, հայհոյելով մտավ, թափով բացեց գրասենյակի դուռը և... շփոթված կանգնեց շեմին։

Գրասենյակում ոչ ոք չկար։

— Ցա՜,— զարմացած ձգեց Հերոն,— էսպես խաբե՞լ կէղներ, որ խաբեցին գիս։— Եվ լսեց տղերքի քրքիջը։

— Հա՜-հա՜-հա՜,— ձայնակցեց Հերոն և որոշեց դառնալ՝ տղերքի հետ մի լա՜վ ծիծաղել, բայց մտավ դատարկ գրասենյակը։

— Հա՜-հա՜-հա՜,— ծիծաղեց Հերոն,— Անդրուշ, աստված քեզ էվելի շնորհք տա... Հա՜-հա՜-հա՜... աստված քեզ ուրախություն տա, լաո... Հա՜-հա՜-հա՜...,— Հերոն քայլում էր դատարկ գրասենյակում, օրհնում Անդրուշին ու ծիծաղում։— Հա՜-հա՜-հաա՜... էրգրից հետո էսպես ծիծաղած չկամ, լաո... հա՜-հա՜-հաա՜...

Հետո մեկեն լրջացավ, ափով սրբեց դեմք ու շուրթերի ժպիտը և գլուխկախ ասաց.

— Էրթամ դեղ ձոր. քիչ մի խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ-բերիմ... Ուրիշ ճար չկա։

ԱՂՈՐԻՔ

1

Կլոր քսանհինգ տարի Խալեն բնակվում էր սարին թառած այդ փոքրիկ գյուղում, բայց տնամերձ-հողամասը երբեք այնքան ցորեն չէր տվել, որքան այդ տարի։

Պատերազմի հաղթական տարին էր։

Հա, տնամերձի բերքը առատ էր և կոլտնտեսությունից էր սպասվում կարդին բերք։

Փառք, գարնան հետ և՛ փայփայած հաղթանակը եկավ, և՛ առատ ու բարի անձրև, կալուկութի ժամանակ նույնիսկ այդ գյուղի, շրջակա գյուղերի, բոլորուն քարախեղդ լեռների համար անձրևը անպատեհ չէ, ժամանակին առատ անձրև եկավ, փառք տարվա տիրոջը, որ Զուկն էր, ճիշտ ժամանակին Խալեն երեք անգամ ոռոգեց իր արտը և, բացառիկ հաջողակ տարի էր, ոչ մի հատիկ կարկուտ չընկավ արտ ու գյուղի գլխին, և Խալեն առոր-փառոր հնձեց ու կալսեց, շոլ ու փալասով ծրարեց թեղը, և երկու ցերեկ ու գիշեր մեծ ու փոքրով պահակ կանգնեցին, որ հավերը չփռտկեն թեղը, անասունները վրա չքշեն, քամին չտանի, մի շաբաթ Խալեն գիշերեց տաք թեղի մոտ և, ահա, անցած գիշեր քամհար մեքենայի հերթը հասավ...

Իսկ արևածագին Խալեն պանծացավ. ցորենի այդպիսի առատ շեղջ մեկ էլ էրգրում էր ունեցել. գաղթից չորս տարի առաջ։

Ամբարը արդեն պատրաստ էր. վերանորոգված, մաքուր, հիմա կկրի՝ կլցնի ամբարը, բերանը կծեփի ու կգնա կոլտնտեսության կալ... Ամբարը բերնե-բերան կլցվի. հաստատ ու հաստատ է— Խալեն աչքաչափ ունի— դեռ մի երկու կոտ էլ կավելանա։

«Կրիմ՝ լցնիմ մեջ ամբարն ու էրթամ գործի»։

Բայց չէր շտապում. ծխում էր ու պտտվում շեղջի շուրջբոլորը։ Արևը— ամռան վերջն էր և առավոտի մեջ աշնան շունչ կար— արևը այնպես փափուկ էր ու ջերմ, ինչպես աղորիքի շուրթերից սորսորացող ալյուրը։ Խալեն՝ տարիքը զելված տրեխի պես ոտքի տակ գցած— յոթանասունն անց էր, բայց պինդ թևութիկունքով— թավ հոնք ու ընչացքը մղեղոտ, փափախի տակից դուրս պրծած մազերը քրտինքով ու մղեղով շաղված թաղիք, դեմք ու պարանոցի կնճիռների արանքում մղեղ, ծոցը մղեղ, տրեխների մեջ դարման ու ցորեն, հաճույքով ծխում էր ու պտտվում ցորենի կոնաձև կուտակի շուրջբոլորը, և շեղջը ծիածանի գույներով փողփողում էր մրեղոտ թարթիչների դիմաց։

«Քանց արևով անձրև»։— Ջերմ մի ալիք կուրծքն ի վեր սահեց դեպի ճակատը, և նա տաք գլխապտույտ ունեցավ։

Կինը ներս ու դուրս էր անում և ամեն անգամ աչք էր դիպցնում ցորենին։ Աղջիկն ու հարսը... Հարսը...— Հեյ գիդի, լիներ ու որդիներից մեկը, կովի դաշտում կորած որդիներից մեկը... մեկը, գոնե Սարհատը, որ ջահել կնոջն ու մատաղաշներին թողած կռիվ գնաց ու չկա, լիներ ու վերադառնար... Մյուս երկու որդիները գոնե պսակված չէին, լավ է թե վատ՝ գոնե պսակված չէին. ջահել կին ու երեխաներ չթողեցին անտեր... Խալեն թե բախտ ունի. թե կորած որդիներից մեկն ու մեկը պիտի հայտնվի, այդ մեկը թող լինի Սարհատը։— «Մեղա, տղեք»,— Խալեն ներողություն խնդրեց մյուս որդիներից... Սարհատը գա, Խալեն անարատ ու արդար այս ցորենից տաք հաց կբաժանի գյուղով մեկ, դինի կբերի, ուրախություն կանի, այս արդար ու անարատ ցորենից...

Խալեն կանգ տվեց, նայեց շեղջին ու մտածեց.

«Էս շեղջը... երկինքն էս արդար ու բոլ ցորեն միխթարանք է ուղարկե»։

Կինը ներս ու դուրս էր անում, հարսն ու աղջիկը ծխախոտ հավաքելու էին գնացել, դպրոցահասակ երեխաներն ու թոռները՝ նույնպես, մանրիկ թոռներ թավռում էին կտուրի վրա։ Նրանց խաղ ու ձայնի մեջ ցորենի խնդությունը կար. ցնծալի աղմկում էին, բայց շեղջին մոտիկ չէին գալիս— պապը այդպես էր պատվիրել— աջ ու ձախ քար էին շպրտում կչկչան

հավերին. պապը այդպես էր պատվիրել՝ մինչև ցորենը չըկրի-լցնի ամբար, ոչ ճիժ ու պժի ոտք մտնի կալը, ոչ հավ ու ճիվ։

«Ուշ է՝ կրիմ-լցնիմ մեջ ամբարն ու էրթամ գործի»։

Խալեն հա՜ շտապեցնում էր իրեն ու հա պտտվում շեղջի բոլորը. ցորենի կույտից բաժանվել չէր կարող։ Այսպիսի լի ու բոլ շեղջը...

***

Հա, ցորենի այդպիսի շեղջ մեկ էլ էրգրում է ունեցել...

Ողջ գիշեր դարմանը քամուն տվեց— քամհար գոյություն չուներ— հովշունչ երկու գիշեր թեղը հովին տվեց-դարմանն ու ցորենը գատեց իրարից, իսկ առավոտյան ցորենի շեղջը ծանր ու մեծ նատած էր արևի տակ։ Փողփողուն շեղջը, արևածագն ու կանչը մեկ եղան՝

— Եկա՜ն,— ընկավ Խալեի ականջը։

Եվ Խալեն փոթորկվեց.

— Ջարդված հատիկ մի չեմ տա,— պատասխան տվեց կանչին, մոլեգնած մտավ մարագը. թաքստոցից վերցրեց «չախմախլի» հրացանը, պատրույգը, հրահան քարն ու պողպատի կտորը և ելավ սար և դիրք բռնեց ճամփեզրին։

— Ջարդված հատիկ մի չեմ տա։— Որոշումը հաստատ էր. հարկահանները յոթը կլինեն, թե քառասուն, թուր ու թվանքով կլինեն, թե թիկնապահ ասկյարներով, միևնույն է, Խալեն ջարդված մեկ ցորենահատիկ չի տա, մի մաղ հավկուտ չի տա։ Որոշված է։ Հարկահանները ցորենի շեղջին կարող են մոտենալ միայն... միայն Խալեի դիակի վրայով։ Այդպես։

Խալեն աչքն ի ճամփին, ոլոր-մոլոր կածանը Մշո կողմից էր ելվերում, աչքը ոլորանին լցրեց հրացանը, հրահանով կրակ արեց-կպցրեց պատրույգը ու սպասեց։

— Ձեր կրոն...— հայհոյեց ու հայացքով խուզարկեց ոլորանը,— ձեր անօրեն կրոն...— հայհոյեց ու սպասեց. բրոնցը խփեց քարին ու սպասեց, քարը զարկեց քարին ու սպասեց... Իսկ հարկահանները ուշանում էին... Արևածագից մինչև կեսօր— արևը կախվեց Սև սարի վրա, այրեց թիկունքը— մինչև կեսօր հայհոյեց ու սպասեց, հետո մտքով ան-

նը ձեռքին, մինչև ծնկները գարմանի մեջ խրված, աշխատում էր ու հաշիվ-մաշիվ անում։ Շուտով կոլտնտեսությունը բերք է բաշխելու և, որքան Խալեի ականջն ընկել է՝ աշխօրին շորս կիլոգրամ... Այսպես շեն կոլտնտեսությունը երբեք չի եղել՝ շորս կիլոգրամ... Գերդաստանով ունեն... կունենան... որքա՞ն աշխօր... Հա փորձում էր մինչև վերջ իր աշխօրի ու հասանելիք բերքի հաշիվը անել, բայց ոչինչ չէր ստացվում։ Իսկ որ ահագին ցորեն ու գարի է ստանալու՝ հաստատ է ու հաստատ։ Երկուսուկես կոտ հաշվապահի հորը պարտք է՝ կտա, ձմռան աղունը կառանձնացնի, մնացածը կտանի շուկա։ Իսկ ամբարը... Չէ՞, ամբարին ձեռք չի տա, մինչև գարուն ամբարի բերանը չի բացի. կոլտնտեսությունից սպասվելիքը բավ է և՛ աղունի համար, և՛ այլևայլ կարիքների։— Աղնոն բոբիկ ու չիփլախ։— Աղնոն հասած աղջիկ է. Աղնոյին նմանապես պետք է կարգին հագցնել, ինչ հարսի համար գնեց, նույնը՝ աղջկան։— Մուրդիկ բոբիկ, Քնոն բոբիկ ու չիփլախ,— դպրոց են գնում, ամոթ է,— Նախշուն բոբիկ, Սմբոն բոբիկ, Աբեթնակ... Չէ, Աբեթնակը դեռ մատմիս երեխա է, դպրոց էլ չի գնում... Պատիկ թոռների համար Խալեն սոլ չի առնի, տրեխ կկարի, պատիկ թոռներին միայն շոր՝ կապույտ դեգենալից, դիմացկուն, կեղտակորուս։

Եվ մղեղով, գարմանով, կալի խառատ տվող բույրով ու արևով պարուրված Խալեն հանդարտ ու համաչափ գարման էր վրա տալիս— արևի շողերից դեղին ու փայլփլուն կտոր էր գործում — դեռ արևածագից թերթերունքներն ի կախ ծիածանը փոդփոդում էր հայացքի դիմաց։

Երբեմն բրիգադիրի վերվերի ձայնն էր անցնում ականջի մոտով, հանձնարարություններ էր տալիս կալվորներին, մի երկու անգամ էլ Խալեին մոտեցավ՝ գովեց-խրախուսեց, երբեմն աչքը դիպչում էր կալեզրի խումբ գործավորներին, սիլոսի խրամատ էին փորում և բարձրախոսում։— Խալեն տեսնում էր, բայց չէր նկատում, լսում էր ու չէր հասկանում. իր գործ ու մտքերի հետ էր։

«Իմ խղճուկ պառավին նմանապես փոթ մի պետք է։— Կնոջ համար, է՞, երբվանից՝ ոչ շոր, ոչ սոլ։ Պատերազմից առաջ, երբ Սարհատ որդու հետ գնացին քաղաք հարսին պրոսակաշոր, նշանի մատանի ու զգեստ գնելու, այն ժամանակ

կնոջը նույնպես շատ ու մոր առավ։ էդ էր ու էդ... Եվ միտք բերքդն ու նախաձեռնողը որդին էր, Սարհատն էր... Լիներ ու այս սատա աշխանը հայտնվեր... Կորած տղերքից մեկն ու մեկը երևար... Այ, այդ առթով արժեր ամբարի բերանը բացել... Հա, գարուն չեկած, Խալեն մեն ու միայն այդ առթիվ կբացի ամբարի բերանը, դահոլ ու զուռնայով կբացի, ինչպես նպատակով պահած յոթը տարվա գինու կարասն են բացում... Հրաշք լիներ ու հայտնվեր որդիներից մեկն ու մեկը։— Անօրեններ զիմ տղեք խլեցին— Խալեն հայհոյեց Հիտլերին — զիմ ասլան տղեք խլեցին ու երկինքն էս շեղջ մխիթարանք ուղարկեց։— Նրա աչքերի առջև էլի ցորենի կուտակն էր։ Կրել էր՝ ամբարել, բայց հայացքի դիմաց էլի շեղջն էր ու կար։— Էս արդար շեղջ մխիթարանք է։— Բայց այդ մտքի վրա այս անգամ մեղավոր զգաց իրեն. որդիներ է կորցրել և հացո՞վ պետք է ամոքվի, է՞, եսիմ որտեղ շաղ եկած արյան փոխարեն որպես սփոփանք մի կուտուկ ցորե՞ն, մեղա, տղեք, մեղա, ի տեղ սիրով ու բարությամբ լի ջահել ու եռանդուն որդիների որպես սրտիհովանք տաք հա՞ց, մեղա, տղեք, մեղա։ Ցինված—սառած արյան ամոքիչը դալար երակների մեջ բողբոջող արյունն է... Սարհատ որդու տեղը կանաչ է. Սարհատը ժառանգ թողեց... Ուր է թե, մինչև կռիվը, մյուս երկու որդիները նմանապես կարգված լինեին... Խալեն գիշեր կաշխատեր, ցերեկ կաշխատեր, եզի փոխարեն լուծ կքաշեր, բար կաղար, հող կմաղեր, երկնքից աղոթք ու աղաչանքով, անեծք ու հայհոյանքով ջուր կբերեր, Խալեն... Խալեն ձեռնբաշություն կաներ և կպահեր իր ժառանգների ժառանգներին, իր արյան արյունը... Թե չէ՝ մարդ տղեք կորցնի ու հացո՞վ մխիթարվի։ Բայց արշալույսի հետ տան կշտին ճոթերը հավաք բաղմած ծիածանը՝ ցորենի շեղջը Խալեի համար մնում էր։ Կար... Ու թե դա մխիթարություն չէ, այդքան ցորեն երկինքը որպես հովություն չէ ուղարկել Խալեին, ապա՝ որպես ի՞նչ... Այս լեռնային քարեմսուր գյուղում, ուր քսանհինգ տարի ապրում է Խալեն, այսպիսի առատություն չի եղել։ Պատահեց... Եղավ ու հենց այս նշանավոր տարվա հետ։ Հավատալու բան չէ։— Տարվա հետ՝ համ հաղթություն, փառք, համ հաղթություն, համ խաղաղություն, համ առատություն... Էգնելո՞ բան է... Էս շեղջ թե մխիթարանք չէ... Ու մխիթա-

բանք չէ,— պնդեց Խալեն,— ուրեմն... ուրեմն փորձանք մի կա... Հա՜, երկու երանի հետ իրար Խալեին չի հանդիպի ու չի հանդիպի, ջանմ, փորձանք մի կա։ Աստված թե մի բան տվել է Խալեին, մեկ ուրիշ բան է խլել, երբ Խալեն սխալվել է ու ծիծաղել, նույն օրը լալու պետք է ունեցել, թե առավոտյան է ծիծաղել, իրիկուն չեկած լացն է վրա տվել, թե իրիկունն է ծիծաղել՝ առավոտյան լացել է։ Միշտ ու միշտ հդպես. Խալեի բախտը հա մի կողմի վրա է պտտվել, միշտ՝ մի կողմի վրա, ինչպես աղորիքը։ Թե աղորիքն իր պտույտի ուղղությունը փոխեց, կփոխվի նաև Խալեի ճակատագիրը։— Աղորիք մեկ կողմի վրա կպտտվի, ջանմ... Շեղջ մի ցորեն ու անփորձանք վայելո՞ւմ... Չէ՜, փորձանք մի կա»։

Խալեն նշանը խրեց գարմանի մեջ, դադրած հենվեց եղանին ու նայեց շուրջբոլորը։ Կալեղրին սիլոսի խրամատ պատրաստողները զլխանց խոսում էին, աղմուկ-աղաղակ էր և, մեկ էլ, Խալեի ականջը ընկավ,— հեղե՜ղ...

— Հեղե՜ղ...— Խալեն ցնցվեց։

Եվ չիմացավ, թե ինչպես հասավ գործավորների մոտ, ո՞ւմ ձեռքից խլեց բահը, ո՞ւմ ձեռքից քլունգը խլեց, ո՞ւմ հրեց, որ քլունգը ձեռքից բաց չէր թողնում, ո՞ւմ հայհոյեց, որ ատամները բաց հոհոում էր... Եվ չիմացավ ինչպես հասավ ամբարի մոտ։

3

Հայլեեե՜ն... Հեղեղ է ու կատաղի հեղեղ... Սարից պոկված-գյուղի վրա քշած այդպիսի ամեհի սելավ Խալեն չի տեսել։ Որքան ուժդահա է այդ անիծվածը, որ ճոթ տալով, գյուղի առու ու փողոցներով բաշխվելով, բաշխվելով այսքանը բաժին է հասել Խալեին, և քշում է ուղիղ ամբարի վրա, հենց՝ ամբարի... Խալեի հայացքի դիմաց պղտոր ու կատաղած ալիքները զարկվում էին ամբարին, գալարվում ու զարկվում էին ամբարի պատերին։ Եթե չթուլանա, եթե չդադարի՝ ամբարի պատը չի դիմանա։

— Հատիկ մի ցորեն չես տանի։— Հայհոյեց Խալեն։— Խալեին կտանես ու հատիկ մի չես տանի։— Եվ քլունգը ձեռքին նետվեց հեղեղի մեջ ու զգաց, որ սխալ արեց. բահ ու քլունգով այդ հրեշի-հոսքը փոխել չի լինի։ «Քու ուշք քու գլուխ պահե, Խալե,— մտքում խիստ զգուշացրեց իրեն,— էս հուշապի գլուխը հարկ է քարերով ջանջխիս»։

Եվ կից պատաշարից քարեր կրեց ու զարկեց հեղեղի գլխին, կրճատցով հայհոյեց ու քարերը թափով շպրտեց դեպի ամբարը թռչող ալիքները— հատիկ մի չես տանի— կրեց ու զարկեց, բայց տագնապով, կովով ու վճռականությամբ բբնկրկված աչքերի դիմաց քարերը կուլ էին գնում, հեղեղը քանց տաշեղ քշում էր շպրտած քարերը և ավելի կատաղի հարձակվում։

— Քու ուշք քու գլուխ պահե, Խալե,— ձայնարկու և ավելի խիստ զգուշացրեց իրեն,— քու բերած քարերն առվակ մի ջուր չեն կալի, էս անիծվածը հուշապ է։

Եվ պատաշարից ընտրեց մեծ քարերը։ Մեծ, որքան կարելի է՝ մեծ... Խալեն փափախը շպրտեց մի կողմ, այծենին հանեց-շպրտեց ու զրկվեց մեծ մի քարի։ Որձաքար էր ու խոշոր, բայց հենց դա էր պետք, հենց դրանով Խալեն պետք է ընչիի վիշապի գլուխը, որձաքարով... դժվարը գետնից կտրելն է,— յա՜-տեր։— Չէ, Խալեի թեութիկունքի ուժը քամին դեռ չի քաշել, որ հեղեղը ամբարը քշի... Երկտակված, կուրծք ու ծնկներով հասցրեց քարը, բայց շպրտել չէր կարող, հարկ էր ճեղքել հեղեղը... Օհոո՜հոո՜ոհոո՜ո... ծունկն ի հար է... Մեկ է՝ մի հատիկ չի տանի։

Քարը թիկունք արած հենվեց ամբարին, կուրծքը՝ մոլեգին ալիքներին դիմադիր։

— Դե զարկ։— Խալեն փնչաց հայացքի դիմաց փրփրած ալիքներին։ Պետք են միայն այդպիսի քարեր, միայն այդպիսի խոշոր որձաքարեր... Ահա։— Յա-տեր։— Ուժ տուր, Խալե, քո թև ու թիկունքի զորությանն տեղը եկել է, եղած-չեղածը թե հենց էսօր, հենց հիմա ծախսես ու սպառվես, արժի. ծախսելու ժամը հասել է... Ահա։— Յա-տեր։— Փորձանքի ժամ է, վերջին շունչ տալու կամ շունչ փրկելու ժամ է... Օհո՜ոհո՜ոհոո՜ո... պակասելու, կտրվելու միտք չունի՝ ծնկահար էր ու ծնկահար էլ կա... Փութալ է պետք ու մեծ քարեր... այդպիսի խոշոր քարեր,— յա-տեր։— Թե աղիքի ոլորում էլ ստանան՝ զրկիր. մեռնել-ապրելու ժամ է. ծունկ ծալիր ու վերցրու... Այդպես... Թե աղիք պետք է կտրվի, իզուր տեղ չէ. հրեշի

դլուխ ես չախչախում,— յա-տեր։— Ու թե պատահի ու աղի կտրվի, միևնույն է, Խալեն շարունակելու է կռիվը՝ քարի փոխարեն ինքը իրեն քաշ-քաշ կտանի, կճեղքի սելավը, ե տեղ որձաքարի Խալեն ինքը թիկունքը կտա ամբարի պատին, կուրծքը՝ ալիքներին։— Յա-տեր...

Եվ պատահած խոշոր քարի առջև ծունկ ծալեց, ուժը պատում էր թե չէ՝ կուրծքը տվեց և երկտակված տարավ՝ դեմ արեց ամբարի պատին։

— Դե զարկ,— Խալեի հայացքի դիմաց հեղեղը փշրվում էր ուսկից ու պինդ կանգնեցրած որձաքարերի կրծքին,— դե զարկ,— հեղեղի գլուխը արդեն փշրվել էր. հորձանքը փրփրած գալարվում էր ամբարի պատի տակ և քաշվում դեպի փողոցը։ Հիմա արդեն ստիպված է օգնել այդ նզովյալին։ Որտե՞ղ է քլունգը... Ո՞ւր գցեց բահը... Այդպես... Հորձանքը հաղիվ կռճերն է ծածկում՝ հավաք-ուռած մեջքով չէ, շաղ է եկել։ Քիչ հետո Խալեն եղածն էլ կուղարկի դրողի ծոցը։ Քլունգը ուժգին ու փութկոտ իջնում էր, թափով ու վրա-վրա, և մի ափ հող թռավ դեմք ու ճակատին, լցվեց աչքերը։ Ուզեց հեղեղաջրով մաքրել, բայց թշնամի էր այդ տնաքանդ անօրենի հետ ու թևքով սրբեց դեմքը։

— Չիմ շե՞ղջ կտաներ։— Խալեն այնպես հաղթական փքնչաց, ինչպես ծունկը ցուլի պարանոցին սեղմած ցլամարտիկը։

Հետո նա աչք-աչքով տեսավ, թե ինչպես շաղ եկավ փողոցում, և երեխաները թռվռում էին դետնատարած սելավի բզկտված մարմնի վրա...

«Էս փորձանքից նմանապես պրծանք,— Խալեն խոր շունչ քաշեց։— Ու բարին էն էր, որ փորձանքն երկնքից էր ու մարդուց չէր»։

Եվ նայեց շուրջբոլորը։ Գոլտնտեսության կալի կողմից ձայներ էին լսվում, փողոցում վազվզում էին երեխաները,— էդ սատկածի հետ կխաղան,— մտածեց Խալեն, հետո աչք դիպցրեց երկնքին, և թերթերունքներից կախվեց մետաքսե քողը։

— Արևով անձրև է,— ժպտաց Խալեն։

Եվ մի պահ զարմացավ երկնային հրաշքի վրա. քիչ առաջ գոռուն-գոչուն էր, մտածեց Խալեն, երկինքը պատռվել էր ու

քանց կժի բերան բացես՝ հեղեղ էր թափվում, աշխարհանցում էր, մտածեց Խալեն, ու հիմա՝ արևով անձրև...

«Կպիտի զիմ փոթերն հանիմ ու կանգնիմ էս անուշ անձրևի տակ»։ Եվ փորձեց շփել թաց ճակատն ու երեսը, բայց ձեռքը ծանր կախվել էր, և ծնկներն էին դողում...

4

Երբ տուն մտավ, գերդաստանը հացի էր նստել։ Ծխախոտի դաշտից ճաշվահացի եկած հարսն ու աղջիկը, երեխաներն ու թոռները շրջապատել էին հացի սեղանը։

— Հայ-հա՞յ, աշխարքն իրարանցում է, դուք՝ անդա՞րդ ձեր հացին։

Հենց ոտքը շեմից ներս դրեց, դեռ բերան էլ չէր բացել, գերդաստանը ոտքի թռավ. Բաբոն առանց փափախի էր, առանց այծենու, առանց կոճակների, վերնաշապիկի թևքը պատռված, դեմքին, կուրծք ու պարանոցին քրտինքով շաղված հող ու մղեղ, թիկունքը ճղփում էր քրտինքի մեջ... արտակարգ մի բան պատահել էր. մեծ ու փոքր վեր թռան։

— Անձրև՝ ջանց կժի բերան բացիս, հեղեղ աշխարքն առն բերանն ու կերթա, կհարցնին՝ ի՞նչ է պատահե։

— Ի՞նչ հեղեղ, բաբո։

— Հեղեղ... հուշապերան սելավ... Մեջ դեղին կպտտվի... Ուշ հասնեյ, շեղջն ու ամբարը կառներ բերանն ու կիջներ ձորը։

Տնեցիները դռների մեջ իրար զարկվելով դուրս թռան ու ծփացին դեպի մարագի թիկունքը, ուր ցորենի ամբարն էր։ Շնչակտուր հասան և շփոթված կանգ առան...

Ամբարի պատն ի հետ կողք-կողքի քարեր էին շարված. խոշոր-խոշոր որձաքարեր, և քարերի կուտակ կար ամբարի թիկունքին և աջ ու ձախ շաղ եկած քարեր կային, զիգզագ ու խորը մի առու էր բացված՝ ամբարի պատի մոտից ոլորվում էր դեպի փողոցը, տնամերձի պատաշարը ահագին տեղ փուլ էր եկել, քանդ ու քարափ էր, իսկ հեղեղ...

Իսկ հեղեղ չկար։

Ոչ հեղեղի ձայն։

Եվ ոչ հեղեղի հետք։

Ոչ տեղատարափ, ոչ արևով անձրև՝ ոչ գյուղի վրա, ոչ սարերի գլխին։

— Խալե, ավեր տուն, ի՞նչ անձրև,— կինը չէր հասցրել դուրս գալ՝ արմանք-զարմանք էրիկին էր նայում,— ի՞նչ սելավ... Հրլը տես։

Արևը երդիկից ներս էր խուժել, միջօրե էր, և արեգակի ոսկեայունը կանոնել էր տան կենտրոնում։ Խալեն շշմած նայեց կնոջը, արևն սյունը շոշափեց, թևով թաղեց արևի խուրձը և աչքերը տրորելով ելավ դուրս։

Հեռու, բղկտված ու անգտակ Խալեն, շշկլված նայում էր. շոգ ամառ էր կանգնել օրվա գլխին, առավոտյան օրվա շունչը աշնանային էր, հիմա՝ էլի ամառ, երկինք ու գետին բարկ, օդը խարկված։

Եվ երկնքում գոնե աղավնաթև ամպ չկար...

ԳԻՆԱՐԲ ԾԱՂԻԿ

1

Տրակտորները եկան...

Մինչև ճամփաբաժանը ասֆալտը նախշելով եկան, հետո թեքվեցին ելվերիկով, ճամփի հետ փոշոտվեցին, ճամփի հետ ծռմռվեցին ու ծառս եղան, ճամփի հետ շունչ քաշեցին սարի գլխին, ու երևաց գյուղը։ Առավոտ էր, և Արագածի համար փեշ, իրենց համար գագաթ այդ լեռները ճամփի վրա հանց կորեկ-արև էին փռել, այդ օրվա արևն էին տաքացնում քարերի գոգերում, օրվա խաղաղության խորհուրդն էին բացել երկնքի տակ։ Տրակտորները օղակ-օղակ աղմուկ կրակեցին. լեռների լռության թելը կտրվեց, և իր տան դռանը նստած Բարսեղ ծերունին խրվեց, ափը աչքերին հովհար արեց...

— Պապի, տրակտոր է, տրակտոր։ Մեկ, երկու, երեք... վա՜ա, շատ են, պապ, շա՜տ։

— Յա՜։— Բայց զարմանք չէր։

Թող լինի վայրի մի երկիր և իր տոհմիկ Բարսեղ անունը այս լեռները բերած, թող լինի իննսուն տարեկան ու տառերին անծանոթ, լինի էրգրի նախկին նախարարդ, այս նոր գյուղի նախկին նախարարդ, բայց Բարսեղը շտես չէ. գյուղը տրակտոր ունի՝ ձայնը ականջին ծանոթ, գյուղով ու իր գլոնով հերու տանկեր անցան՝ գնացին աչքից հեռու մի տեղ դատարկ փամփուշտներ կրակելու, գյուղի ու իր տան երկրներով օրական սավառնակ է անցնում, Բարսեղը Երևանում «վարդանանք» ներկայացումն է տեսել...

— Տասը, պապ, տասը հատ են։

— Յա՜։— Զարմանք չէր, հենց այնպես պատասխան էր։ Բայց ելավ, ափի մեջ առավ թոռան ձեռքը, գնդնում էր՝ կրա-

բեց. երգը տրակտորի աղմուկից փախցրեց-տարավ տան թիկունքը՝ կարտոֆիլի թփերի հետ դեղին-դեղին փռելու տնամերձի դաղրած հողին։ Իսկ տրակտորները ուր ուզում են թող գնան, մի տեղ գործ ունեն, թող անցնեն գնան։

Հետո, երբ տրակտորների աղմուկը գյուղի գլխին դարձավ ծուխ, Բարսեղ քեռին կցեց կտրածը.

«Աղջի, Հայկո, Հայկո,
Դոշերդ մի բանա...»։

Շարունակեց՝ ինչպես կիսատ մնացած զրույց, կիսատ մնացած միտք ու երազ։ Է՛, էրգրից սկսած նախորդդ է եղել, օրերի զրույցը խաղն է եղել, զրուցակիցները՝ սարերն ու ձորերը։ Մի ժամանակ, երբ նախրապան էր, երբ դաշտերում էր ասում խաղ՝ բոլորը մարդկանց մասին էր։ Հիմա, երբ ջահել օրերի զրուցակից լեռները մնացել են, է, յոթը սարից այն կողմ՝ ջահել օրերի զրուցակից լեռները կորել են, հիմա, երբ այս նոր գյուղի նախիրն էլ չի քշում, և գյուղի շրջակա սարուձորերն էլ հեռացել են, հիմա նույն ու բոլոր խաղերը մարդկանց չէ, նրանց մասին է՝ կորած... կորած ու հեռացած լեռների։ Եվ Բարսեղ ծերունու ձայնը հեռու հեռվից, սարերի թիկունքից է գալիս՝ ամպոտ ու խոնավ և ոլործուն է, և մաշված ու պատառ-պատառ։ Դնդնում է՝ վերհիշում իր ու սարերի զրույցը, երգում է՝ իր կցկտուր զրույցն անում սարերի մասին, իսկ լսողներն ասում են՝ քեռի Բարսեղը լավ է երգում։

«... Դոշերդ մի բանա,
Ասկյար իմ՝ կերթամ.
Սալդատ իմ՝ կերթամ...»։

— Պապի, ասկյարն ի՞նչ է։
— Ասկյար սալդատ է։
— Բա սալդատ ի՞նչ է։
— Սալդատ ասկյար է։

2

Տրակտորները կանգնեցին խուչերով արտերի մոտ։

Տղաներն իջան, դեմքներն այդ լեռների երկինքն արած,

ծմրկոտացին— թիկունք ու ոզնաշարներից քամեցին հոգնածությունը, տղաները ականջներից թափեցին չնչխված աղմուկը՝ ծտերը կոցահարեցին, տարան։ Ճնճղուկները իրենց տշխարհի տագնապի աղդանշան տարան, իսկ տրակտորիստներին թվում էր, թե նրանք, ծտերը, աշնանային իրենց երգն են ասում։ Ճնճղուկները խառնվել էին իրար, խմբով գնում, թաք-թաք դառնում էին, մեկ-մեկ գնում, դառնում էին խմբով, ճկճկում. ի՞նչ կա, ինչո՞ւ եք եկել։ Իսկ միջնակներով կտրված արտերում քարակույտերը (Բարսեղ ծերունին ասում է՝ խուչ) խաղաղ արևկող էին արել և քար ամբարելիքով այդ տարվա աշունն էին մաշում։ Աչքամոտ քարակույտերի արանքներում լաթ-լաթ հող կար, գնալով տղաների հայացքի դիմաց քարակույտերը մոտենում էին, և լաթերը բարակումդառնում էին հողով լցված-ծռմռված առու, գնալով քարակույտերը շատանում-մոտենում էին, և առուն դառնում էր գիծ, հետո այդ գիծն էլ էր կտրվում, մնում էին միայն քարակույտերը՝ իրար ձուլված։ Այնտեղ արևի շողերն ու մշուշը թրթռում-խաղում էին և, թվում էր, թե քարակույտերը քրլիթքրլիթում են։

Տրակտորները մտան արտերը...

Խուչերը խլխլացին, շարժվեցին, քարերը ծեծեցին իրար։ Է, երբվանից՝ հաշտ-հաշտ, այդպես հավաք մնում էին։ Իրարից արև ու հով, ջուր ու մամուռ չէին ուզում, ոչինչ չէին ուզում և չունեին կռիվ։ Հիմա քարերը վիճում էին, գլուխգլխի խփում, իրար հրում բուլդոզերի բերանը։ Խուչերով արտերում կավող քարերը շփոթված էին. տրակտորների ու տրակտորիստների հետ կավելը դժվար էր՝ իրար էին ծեծում։

Մինչև իրիկուն քարերը ծեծեցին իրար։

Մինչև շաբաթավերջ աղմկեցին շփոթված քարերը։

Ամսվա վերջ էր՝ արտերից հազար-հազար քարակույտ, գլխների տեր ծտերի պես, ծտերի հետ, թռել-գնացել էին։

Զմեռնամուտ էր, տրակտորիստ տղերքը ձեռնոց էին հագել, հուսալքված ճնճղուկները իրարից բույն էին խնդրում, ճնճղուկները կոցահարում էին արտերի վրա թափառող ծուխը, ծխի ճոթերի հետ շարժվում՝ տաքանում էին։ Զմեռնամուտին քարակույտերը դարձան աղմուկ ու մարեցին։ Քարակույտերում թաքնված ճնճղուկները եղան ծուխ ու խառնվե-

ցին ամպերին, և ձորապռնկին քառասուն արտի տեղակ փրռվեց մեկը։

Խուշերով արտերի նախորդ ձմեռը ալիքավոր էր՝ թվում էր, թե արտերին նստած ձյունե սավանի տակ քամի է մտել, մոլորվել է. գալար-գալար պտտվում է։

Հիմա քարակույտերը չկային, և ձմեռը արտին դուրան նստեց։ Քարակույտերը չկային, և գարունը չճմռթվեց, եկավ ու ընկղմվեց արտում։

3

— Էրթանք Խուշերով արտերն. իմ թոռան դինարը ծաղիկ բաղիմ։

Բարսեղ ծերունին առավ ձեռնափայտը, բռնեց Մանուկ թոռան ձեռքից, ելավ դուրս։ Գիշերը անձրև էր եկել, լողացել էր գյուղը, արևկող արած ծխում էր, և ծերունին փափուկ, փափուկ անցավ գյուղամիջով, ելվերավ դեպի Խուշերով արտերը։ Արևը ցող հավաքող մանկտիպ էր ուղարկել Երկիր, մանկտիպ էր ուղարկել, որ Բարսեղի թիկունքն ու ծոծրակը խուտուտ տան, և նա ճերմակ բեղերի տակ ժպտում էր ու գնում։ Չկար իննսուն տարեկան ոսկորների վեճը, չկային ձնաբուքի պես կտրակցվող, ձնաբուքի պես վնգստացող ձրմեռվա խոհերը։ Եվ տարիներից ու հուշերից էր դատարկված։ Երազի մեջ էր. երազում ինքը գոլորշի էր, թավալվում-ելնում էր սարերը։

Չէ, ուղղակի գարուն էր, երկու երեխա ծաղկի էին գնում։ Այսքանը։ Միայն թե մեկը անհամբեր էր՝ պատահած ամեն ծաղկի ձեռք էր մեկնում, մյուսը համոզում էր.

— Հասնինք Խուշերով արտերն. իմ թոռան Գինարը ծաղիկ կքաղեմ։

Քառասունյոթ-քառասունութ տարի առաջ, երբ իրենց կորցրած էրգրի անունով վրան խփեցին այդ լեռներում, աշուն էր։ Երբ ձորափը բաժանեցին, քարերը հավաքեցին՝ արին կուտակ-կուտակ, և ձորափը կնքեցին՝ Խուշերով արտեր, աշուն էր։ Իսկ գարնանը Բարսեղը վերցրեց փայտը և շարունակեց էրգրում կիսատ թողած նախորդությունը։ Եվ այդ գարնան Խուշերով արտերում նա հանդիպեց, հանկարծակի

հանդիպեց ծանոթի... Գինարը ծաղիկն էր։ Աչքերին չէր հավատում. ախր, Գինարբը էրգրի սարերում մնաց, չգաղթեց՝ մնաց։ Լինելո՞ւ բան է... Չէր հավատում։ Իսկ Գինարբը խատուտիկ աչքերով ժպտում էր։

— Քու անուն Գինա՞րբ է։

Ծաղիկը գլխով արեց։

— Քու անուն Գինարբ է, չէ՞։— Ծնկեց, շնչեց բույրը։ Կասկած չկար՝ նա էր։ Պոկեց՝ դրեց ծոցը։ Նախիրը թողեց. Գինարբ որոնեց, հավաքեց՝ փունջ արեց, հավաքեց՝ ամրացրեց գլխարկին և աչք ածեց արևին՝ չթեքվե՞ց, իրիկուն չէ՞. ախր, էրգրից ծանոթ է եկել, գյուղ պիտի տանի։

Այդ իրիկուն Բարսեղը գյուղ իջավ՝ գլխին համբուրելու հյուրը։ Իջավ երգելով.

«Ոիծեռնակը ծիվ-ծիվ եկավ,
Հայոց երկրից լուր բերեց...»

Այդ իրիկուն գլխարկի փոխարեն գլխին Սովասարից մի կտոր շայիր, էրգրից մի կտոր նշխար՝ իջավ գյուղ։ Բաժանելով անցավ գյուղամիջով, մթնշաղի հետ թաց ուրախություն մաղեց, հասավ տուն՝ վերջինը մեկնեց կնոջը.

— Կճանաչի՞ս։

— Հրի, մեր Գինարբն է։

Նախարապան Բարսեղն ու գյուղի հովիվները ուրիշ տեղ չհանդիպեցին Գինարբի, միայն Խուշերով արտերում կար։

...Հիմա նորից գարուն էր, Բարսեղն արդեն հայացքը ձեռնափայտին թեկած մի պատիկ, ճերմակ ծերունի, երկրի ու երկնքի արանքում՝ կապույտ ցնորք, գնում էր։

Հասավ ջրամբարը, անցավ, հետո էլի մի քիչ աչքերն ու գետինը համբուրեցին իրար, և հայացքը ծանոթ սալաքարի փոսաջրի մեջ լող տվեց։ Հա, ուրեմն՝ հասել է։ Գլուխը բարձրացրեց ու նայեց... նայեց... նայեց... Աչքերի դիմաց ձգվում էր սև մի շերտ։ Աչքերը տրորեց, ճպճպացրեց... Դիմացը թրթռում էր սև մի շերտ։

— Մանուկ, պա՞տ է...

— Հա, պապ։

Մարմնով դող անցավ։ Շվարած նայեց շուրջբոլորը՝ ծիա-

— Իմ թոռան Գինարը ծաղիկ կնվիրեմ...

Երգեցիկ ասաց, թողեց թոռան թաթը, ձեռքը գլխարկը տարավ... Հետո ոտքը, ձեռնափայտի հետ, դիպավ քարին, քայլերը ետ ու առաջ ընկան, ավելի խոնարհված ու ծռված գնաց, դեմքը ավելի մոտեցավ հողին. մոտ, շատ մոտ զգաց հողի շունչն ու շշնջոցը՝ կանչում էր, սիրան ուզեց, որ գլորվի, գլորվի՝ երեսնիվար մեկնվի այդ գթասիրտ հողին, բայց, չիմացավ ինչու, չգլորվեց։ Եվ, հողի շշնջոցը ականջում, նորից բռնեց թոռան ձեռքը։

— Գինարը ծաղիկներն կթողնիմ իմ թոռանն ու կերթամ։

4

Հասավ գյուղ, թողեց տուն տանող ճամփեն, գնաց կոլտնտեսության գրասենյակ, ձեռնափայտը մեխեց գրասենյակի կենտրոնում, ծանր-ծանր նայեց նախագահին և ծանր-ծանր շարժեց գլուխը։

— Ի՞նչ է պատահել, քեռի Բարսեղ,— հարցրեց նախագահը։

— Կհարցնի՞ս... Բա քո արածն արա՞ծ էր։

— Ի՞նչ եմ արել։

— Էն ափսոս խուշերն ինչո՞ւ ես ավրե...

ՊԱՏՐԱՆՔ

1

Բազե Առաքելը արթնացավ արշալույսին։ Ութսուն տարվա սովորույթ էր. զարթնում էր լուսելուսին, և աչքը բացելու հետ հայացքը թռչում էր երդիկն ի բաց. «յա՜, բարի Լուսո աստղ»։— Լուսաստղը, է՜, երգրի տուն երդիկին էր ծաղկում, նոր երդիկին ուրիշ երկինք էր բացվում, արշալույսին մանր-մունր աստղեր էին մարմըրում երդիկի երկնքում և դրանցից ոչ մեկը Լուսաստղը չէր, սակայն Բազե Առաքելը երդումը ցուցամատին պնդում էր՝ է՜, էն է Լուսո աստղը։ Եվ նոր տուն կառուցելուց հետո էլ երդիկից, հացատնից, հողե հատակից ու երդիկից ձեռ չքաշեց։

— Յա՜, բարի Լուսո աստղ,— աչք բացելու հետ սովորականի պես շշնջաց, բայց զգաց, որ անսովոր՝ հաճելի մի բան խլրտում է ներսում... Հա՜ա, եղբոր որդու հարսանիքն է այսօր, Վաղարշակի հարսանիքն է, ախր։ Փառք աստծու։

Բազե Առաքելի եղբայրը երբ պատերազմ գնաց, եղբոր Վաղարշակ որդին զրկանոց էր, և Բազե Առաքելը հարսին զրկանոցի հետ իր տուն բերեց։ Եղբայրը կռվից չվերադարձավ, Վաղարշակը մեծացավ հորեղբոր տանը, հորեղբոր տնից բանակ գնաց և երբ վերադարձավ ծառայությունից՝ Բազե Առաքելը ունեցվածքը կիսեց՝ էս քեզ, եղբոր տղա, էս ինձ, էս քեզ, էս ինձ, էս քեզ, էս ինձ... Հիսուն ոչխար ուներ (խոշոր անասուն չէր պահում, բայց ամենաշատ ոչխարը միշտ էլ Բազե Առաքելն ուներ) հիսուն ոչխար ուներ՝ ախպրաբաժին արեց։ Բայց եղբոր որդին մեկ-երկու տարում քամուն տվեց ունեցվածքը՝ ոչխարները ծախեց-ծախմխեց և անհայտացավ ու, քանի՞ տարի, մորը մենակ թողած, թափառում էր։ Եվ լավ է, որ հայտնվեց. գլուխը մտած քամին կարծես դուրս է

եկել, փառք աստծո, վերջապես հայտնվեց և ահա ընտանիք է կազմում։

Բազե Առաքելը, մաղթանքը խլվլացող շուրթերին, կանգնեց բակում։ Ձմռան արշալույսի առնական շունչը ասեղնափայլ կայծկլտաց։ Աչքերի դիմաց թավռացող կայծերը Արեգակի սուրհանդակներն էին՝ օրը արևոտ է լինելու։ Եվ թող արշալույսի թևավոր հավքերը այսօրվա ուրախության լուրը հասցնեն նահատակ եղբորը։ Եվ թող Լուսո աստղը...

Մաղթանքը Բազե Առաքելի շուրթերին կիսատ մնաց. նա գյուղահայաց լեռան լանջին, ձյունների մեջ ոչխարի հոտ նկատեց։ Այ քեզ հրաշք. ձմռան կեսին, լուսելուսի հետ այս հոտ ո՞ւր է գնում։ Այդպես՝ իծաշարուկ, մի մարդ ելվերող հոտի առջևից։ Բազե Առաքելը կկոցեց աչքերը— հա, էլի, մեկը՝ առջևից, մեկը՝ ետևից և՝ կողքից շունը... այո, սեղմ ու ձիգ հոտի կողքից շունն է վազում... ձմռան կեսին, ձան միջով այս հոտը ո՞ւր է բարձրանում... Բազե Առաքելը տրորեց աչքերը և ընթացքում գլխի ընկավ՝ «Աստվածն իմ խելքն է առել, ախր՝ հոտ չէ, դա քանդած պատաշար է... է՜, ե՞րբ, կոլեկտիվացումից առաջ, սարալանջում արտեր էին, ցանկապատերով պատված։ Հետո կամաց-կամաց արտերը լքվեցին, կըմախքացան, պատաշարերը փլվեցին, շաղ եկան, իսկ սա— ոչխարի հոտ— իսկ սա Համբոյի ցանկապատն էր։ Այո, նրանը։ Համբոն հողակից հարեանի հետ տարին բոլոր վեճի մեջ էր և բարձր էր քաշել քարե ցանկապատը։ Լայն ու բարձրը։— Հոտ։— Բազե Առաքելը ուրախ ժպտաց, տեսիլքը դուր էր եկել. ոչխարի հոտ. մի մարդ՝ առջևից, մեկը՝ ետևից, շունը կողքից ձնահյուս լանջով ելվերում է։ Աստված վկա, գեղեցիկ պատրանք էր։— Բազե Առաքելը ուշադիր նայեց լանջի քանդված պատաշարին...— Եվ, տես, խաբկանքն ու իրական պատկերը որքան նման են. ահա...»։

Սակայն սթափվեց և մեղադրեց իրեն. այսօր մեծ հարկի, մեծ ուրախության տեր է, իսկ ինքը, ահա, դատարկ բաներով է զբաղված։ Եվ շտապեց գեպի գեղը, ձմռան արշալույսի առաջին գործը ոչխարներին կեր տալն էր, բայց լանջը ձգում էր։ Կատուրից էլի նայեց՝ «Հոտը գնում էր»։ Եվ հանկարծ Բազե Առաքելը լարվեց— համբերև, համբերև— այդպիսի մի բան ոնց որ եղել է, այդպիսի մի պատկեր ինքը, ախր, տեսել է... տեսել է...

«Հը՛ը՛ի՛...»,— և մշուշի միջից փափուկ լողալով հայտնվեց պատկերը։

Մի տարի— էրգրում էր, և ինքը արդեն կարգին ջահել— մի ձմեռ, ձմռան կեսին հրդեհեցին սարում կուտակած խոտն ու տերևը։ Առավոտյան ավագ եղբոր հետ սահնակները քաշեցին-բարձրացան սար և դեռ հեռվից տարօրինակ մի բան նկատեցին. համատարած ճերմակի մեջ սև, մեծ մի փալաս էր փռված՝ բզկտված եղրերով... Ոստիկան Ալին, որ աշնանը շորսը ոչխար պահանջեց, բայց չստացավ, Ալին դեղը վառել էր։

Խոտն ու տերևը այրված էին, իսկ հոտը ձմռան տակից դուրս բերել էր պետք։ Հայրը երկար չմտածեց. միակ հույսը մորեղբայրն էր, որ ամեն տարի երկու ձմռան անասնակեր էր կուտակում։ Եվ առանձնացրեց ծանրած ոչխարները. նրանք, որ էսօր-էգուց ծնելու էին, զատեց հայրը, մնացածը, կարգին մի հոտ՝ Լուսաստղի հետ քշեցին։ Քեռու գյուղը Ճակատասարի թիկունքին էր. սարը կտրել էր պետք՝ քանի դեռ ձյան կեղևը պինդ էր, և արշալույսին քշեցին հոտն ու բարձրացան։ Ահա։

2

Լուսաստղ... Ձքճքան արշալույս... Ձնահյուս սար... Ճերմակ լանջն ի վեր ձգվող հոտ... Հոտի առջևից մի ջահել, ձախ ուսին հրացան, աջին՝ խուրջին... Հոտի ետևից մաղմզոտ մի մարդ՝ կուրծքը բաց, մահակը ձեռքին և հոտի շուրջբոլորը ծփացող մոխրագույն մի զամփռ...

Ծեգից մինչի ուշ գիշեր, ողջ հարսանիքի ընթացքում այս պատկերը չհեռացավ Բազե Առաքելից։ Եվ սարալանջի փլված պատաշարն էր ձգում։ Խնամու տանը հա շտապեցնում էր՝ ուշ է, ասում էր, հարսին արևով օջախ հասցնելն է կարգը, ուշ է։ Եվ խնամու դռնից առաջին դուրս եկողը Բազե Առաքելը եղավ ու ոտքը շեմից դուրս դնելուն պես վազ սարալանջին նայեց։ «Հոտը գնում էր»։ Եվ մոտ կանչեց անվանակիր թոռանը— Առաքելը թոռներից ավագն էր. արդեն համալսարանի վերջին կուրսի ուսանող ու խոբամանկեց, թե՝ աչքերը լավ

չեն ջոկում, լանջում, ձյունների մեջ երևացող սև շարուկը ոչխարի հո՞տ է։

— Վայ, պապ,— Առաքելը տաք էր. վրա պրծավ պապին,— էդ ինչ սիրուն բան ասիր, պապ ջան, դու բանաստեղծ ես, պապ։

Բազե Առաքելը հաղիվ պրծավ թոռան դրկից և հավաքեց իրեն. այսո՞ր պետք է երեխա դառնար, հենց այսո՞ր, հարսանիքի տերը, այս ուրախության տերը ինքն է, ախր...

Ուրախ ու շեն հարսանիք էր, Բազե Առաքելի սրտով։ Լուսաստղի հետ հայտնված ճերմակ ու փափուկ պատկերը ապրշումն խանձարուրով փաթաթվել-կառչել էր կոպերից, իսկ նա ափով քշում էր ու գժված ուրախանում, խնդրում, որ բոլորը ուրախ ու տրամադիր լինեն։

Փորձեց նաև երգել, չնայած երգել չգիտեր։ Եվ պարեց։ Ձեռնափայտը շպրտեց ու «Ցարդուշտա» պարեց Վաղարշակի հետ։ Իսկ երբ Համբոն ոտքի ելավ նորապսակներին մաղթանքի խոսք ասելու, ճերմակ ու փափուկ պատկերը թրթռաց Բազե Առաքելի հայացքի դիմաց։ Եվ նա իրավունք տվեց. ախր, սարալանջի «հոտը» Համբոյի երբեմնի ցանկապատն էր, այդ փլված պատաշարն, ախր, հիշեցրեց անցած-մոռացվածը։ Եվ ինչպե՞ս էր մոռացել. այդպես պայծառ մի արշալույս, այդքան գեղեցիկ մի պատկեր ո՞նց էր մտհան արել... Արշալույս էր, սարը՝ պեծպեծացող ճիրմակ, ոտքերի տակ ճռճռում էր սառած ձյունը, հետքից, ձյան կեղևը կճմտելով, հոտի շարուկն էր գալիս, իսկ երբ ափը խուրջինում աղոթում էր և պահում՝ շարուկը քանդվում էր. ոչխարները մղվում էին, այդ ժամանակ ինքը վազում էր, ետևից՝ հոտը։ «Վազե, Առաքել, վազե»,— կանչում էր հայրը։ Այտ ու երես այրող ցուրտ էր. աչքերը արցունքակալվել էին և մի պահ, երբ ուսն ի հետ նայեց, խճճված հոտը երևաց որպես ձյան վրա փռված գորգ...

— Ճիշտ է... Ճիշտ է, Համբո... Քո խոսքը ճշմարիտ է։

— Ի՞նչ է։— Բազե Առաքելը սթափվեց, նայեց տաք սեղանակիցներին, ապա Համբոյին։ Համբոն բաժակը ձեռքին հրպարտ ժպտում էր. խոսքը արձագանք էր գտել։ Եվ նա ավելորդ չհամարեց կրկնել՝ այս անգամ հատուկ Բազե Առաքելի համար։

— Ասում եմ՝ առանց հալ ու մալի, առանց ունեցվածքի

ի՞նչ երջանկություն։ Վաղարշակին եմ ասում։ Թաք տղա է, նոր ընտանիք է կազմում, բայց ծուռը նստենք, շիտակ խոսենք՝ մեր Վաղարշակն ի՞նչ կարողության տեր է։ Ցանկանանք, ուրեմն, և սրտանց ցանկանանք...

Արունը զարկեց գլուխը, և Բազե Առաքելը, վիրավորանքից կարմրատակած, գժված ոտքի ելավ։ Բազե Առաքելը ոտքի ելավ, փայտը բարձրացրեց և պահանջեց, որ Համբոն դատարկի բաժակը և նստի։ Եթե խոսքի վրա խոսք ավելացնի, թե մի բառ ասի՝ ձեռնափայտը գլխին է իջնելու։

Համբոն շփոթված բաժակը վար դրեց ու խռռված նստեց։ Հարսանքավորները խառնվեցին, որդին ու Առաքել թոռը մեջ բռնկան, իսկ Բազե Առաքելը ձեռնափայտը թափ տվեց ու պահանջեց՝ թող Համբոն անծպտուն ոտքի ելնի, անծպտուն դատարկի բաժակը ու անծպտուն նստի։

Հետո Բազե Առաքելը բաժակը ձեռքն առավ և դիմեց Վաղարշակին։

— Ախպեր տղա,— հանդարտ ու հանդիսավոր ասաց և մի պահ լռեց։ Եվ կարծես սարից կանչեց՝— Վաղարշակը անտեր չի եղել։ Եվ հուզվեց՝ աստված է վկա, գյուղն է վկա, Վաղարշակը անտեր չի մեծացել և անտեր չէ։ Վաղարշակը հոր սիրո, հացի և ջրի կարոտ չի եղել և՝ չի մնա։ Բազե Առաքելը մեռած չէ։ Բազե Առաքելը մի հոտ ոչխար ունի, Բազե Առաքելի գոմում հարյուր ոչխար կա և այդ հարյուր ոչխարը Վաղարշակինն է։ Լույս առավոտի հետ, Լուսաստղի հետ Բազե Առաքելը հոտը իր ձեռքով կքշի ու կկանգնեցնի Վաղարշակի դռանը։ Այդպես։

3

«Լուսաստղի հետ, ասի, հոտն իմ ձեռքով կքշիմ ու կկանգնեցնիմ քու դուռն... Իմ բերնի խոսքն հըմը՞ ու էդ էր»,— Բազե Առաքելը ջանում էր պոկվել անկողնուց, բայց ականջներում դեռ ծղրտում էր զուռնան, գլխում պատեպատ էր զարկվում դահոլի դմփրտոցը. գլուխը տրաքվում էր... Գիշերը որքան խմեց. հեռստեց ու խմեց։

— Շան կաթ կերած,— հայհոյեց Համբոյին, բայց ան-

ցավ, թե անօրենները ճամփեն թողած ծերպերով են գյուղ մտել, որ հանկարծակիի բերեն։ Եվ խայթված վեր թռավ։ Հեռվից որոնեց շեղջը... Ցորենի կուտուկը, կարծես, տեղում էր... Հա, ցորենը տեղում էր, շրջապատված գերդաստանի մեծ ու փոքրով՝ հանկարծակի անհայտացած Խալեին էին սպասում... Իսկ ո՞ւր են հարկահանները... Աղմուկ-աղաղակ-իրարանցում չկար, զզրի կանչ չկար, գյուղի գելխեղդողները չէին զարկվում, գյուղը խաղաղ ծխում էր... Որտե՞ղ են հարկահանները... Ախր, ինքը շատ պարզ լսեց՝ եկա՞ն...

Այդպես էլ, մինչ էսօր, Խալեի համար մութ մնաց, թե դա ինչ կանչ էր...

***

«Ուշ է՝ կրիմ-լցնիմ մեջ ամբար ու էրթամ գործի»։

Բայց ծխում էր ու պտույտ գալիս ցորենի կոնաձև կուտուկի շուրջը։ Հայացքի դիմաց արևով անձրևն էր՝ ծիածանի գույներով օծուն, շեղջից հաճելի գոլ էր ծլլում, և Խալեի կողը տաքացել էր, Խալեն որոշակի զգում էր. ցորենակողմի այտին, ուսին, կողերին դուրալի մի տաքություն էր պլլել։

— Քշա-Քշա։— Թոռնիկներից մեկը փորձում էր պապի ուշադրությունը գրավել, բայց Խալեն չէր թեքվում, ոչ մի կողմ չէր նայում. հանդարտ ու համաչափ պտտվում էր աշխարհի առանցքի շուրջը։

— Պապի,— թոռը անվստահ մոտեցավ,— պապ... գեղի մեջ խաղող են բերել։— Եվ սպասեց, որ պապը նայի։— Գեղի մեջ խաղող են բերել, պապ։— Խնդրաձայն կրկնեց տղան։

— Խաղո՞ղ... Խաղողն ի՞նչ է։

— Խաղող։— Մոթոշեց տղան։— Ցորենով՝ երկու ու մեկ։

Խալեն կանգ տվեց և վռազ, ինչպես թիկունքից հայտնված հալին են քշա անում, կտրուկ թեքվեց թոռան կողմը՝

— Թռի կոտն առ ու արի։— Չէ, իրոք՝ ուշ է, ցորենն ամբարել է պետք։— Դե՝ շուտ... Խաղո՞ղ,— հեգնեց Խալեն,— աշխարքի շենն ու ավերն սրա վրա է,— ձեռքը մեկնեց ցորենին։— Խաղո՞ղ... Կոտն առ ու արի։

Հետո Խալեն կրում էր ցորենը, կրում ու հաշվում էր՝ ամեն կոտի հետ մաղի մեջ մի քար էր ավելացնում, ամբարի շուրթն

ի վար խշշացող ամեն մի կոտ ցորենի հետ Խալեն մաղթում էր. «Առ ու ուրախություն տուր»,— բարձրաձայն էր ասում, որ ամբարը լսի, իսկ երեխաները բոլորուն ու խելոք նստել էին ցորենին մոտիկ և հատ-հատ զցում էին բերանները, հատ-հատ՝ ինչպես խաղողի ողկույզից պոկած հատիկները։

Խալեն կրեց՝ լցրեց ամբարը, հաշվեց և աղոթաձայն մաղթեց ու լցրեց ամբարը և երբ վերջացնելու վրա էր, լսեց բրիգադիրի կանչը. «Խալե՛ե»,— կոլտնտեսության կալից էր կանչում։

— Էգա՛, էգա՛։— Ամբարի գլխից Խալեն տեսնում էր՝ կալում դարմանն են վրա տալիս, իսկ ինքը ուշացել է։ Վերջին կոտը բուռ-բուռ լցրեց, կարելի էր նաև ավելել, բայց բաշխեց թռուներին։

Երեխաները խառնվեցին իրար։

— Հատիկ մի ցորեն չմնա գետին։— Խիստ պատվիրեց Խալեն։— Քչիկ մի հող խառնեք... Ճանկ մի-երկու էլ հավի կուտ խառնեք ու տարեք ձեզ համար խաղող առեք։

— Խալե՛ե,— բրիգադիրը կանչում էր, հա կանչում։

— Պրծա՛, էգա՛...

Խալեն ամբարի բերանը չուլ ու փալասով ծրարեց, բերընկալ սալքարը վրա բերեց, ափալ-թափալ ցեխ սարքեց, ծեփեց ամբարի բերանը, հետո, չնայած ուշանում էր, սիրտն ուզեց նստել լիքը ամբարին ու ծխել։

Գլուխը տաք պտտվում էր։ Մի շաբաթ, գիշերները, թեղին պահակություն էր արել — աչք էր կպցրել ու բացել, անցած ողջ գիշեր՝ քամհարի պոչը ձեռքին, ահա մի ամբար ցորեն կոտ-կոտ կրեց, բայց հոգնածություն չէր զգում։ Չէ, դադրությունից չէր գլխապտույտը. երկինքը կապույտ աղորիք էր, և արևը, որ արդեն կտրվել էր լեռներից, փափուկ ու տաք ալյուր էր մաղում Խալեի գլխին։

2

«Հարսնուկ բոբիկ... հարսնուկ բոբիկ ու չիփլախ։— Եթե ոչ մեկին ոչ մի մաղ չգնի, հարսին, ճիտքը ծուռ մնացած հարսին Խալեն ոտից գլուխ հագցնելու է։— Աղնոն չիփլախ, նախշուն բոբիկ ու չիփլախ,— Խալեն իր հաշիվների հետ էր։ Եղա-

կիրք, մեղմ ու մտերմիկ. այդպես նա իր թոռնիկին էր հայ-հոյում։

Իսկ ո՞ւր է Լուսաստղը։ Որտե՞ղ է... Ոչ, Բազե Առաքելը չի ուշացել. նոր-նոր արշալույս է և պարզկա՛ արշալույս է։ Որտե՞ղ է Լուսաստղը։ Հատկապես այսօր շատ էր ուզում տեսնել։ Եվ հորինե՞ց, թե նկատեց, դա իր գործն է, Բազե Առաքելը տեսավ Լուսաստղը— յա՜, բարի Լուսո՜ աստղ։ Եվ սկսեց հագնվել։

Շապիկի վրա հագավ խամրած, կոլոլված օձիքով վերնաշապիկը, վրան քաշեց երկրորդը— Վաղարշակի զինվորական վերնաշապիկը քանի՞ տարի էր հագնում և հերթականությամբ՝ երկրորդը— վրան քաշեց երրորդը՝ որդու վերնաշապիկն էր, զոլավոր՝ կրծքին գրպան և ջարդված միակ կոճակով— վերնաշապիկներից ոչ մեկը կոճակ չուներ։ Բազե Առաքելը կոճակ ու կոճկվել չէր սիրում. վերնաշապիկների փողպատները բերում էր իրար, վերնաշապիկները պնդում շալվարի տակ ու վերջ — և փոխանի վրա քաշեց իրար հագած դույզ շալվարները ու սկսեց պնդել՝ մեկ փաթ, երկու փաթ— լուսհոգի կնոջ գործած գոտին՝ շալե ու նախշուն, բարակել էր. ձգվել, ոլորվել ու բարակել էր— երեք փաթ, չորս փաթ... Բազե Առաքելը պինդ ձգում էր, և գնալով վերնաշապիկների փողպատները հեռանում էին, փողպատները խառնվում ու ծալվում էին իրար վրա, և ճերմակամազ ու նիհար կուրծքը բացվում էր— հինգերորդ փաթի վրա գոտու ծայրը խրեց գոտու տակ, կոշիկները գցեց ոտքերը, դրեց փափախը՝ ականջակալներից մեկը կախվեց ծոծրակին, մյուսը՝ խաղաղ ճակատին, բամբակյա բաճկոնը նետեց ուսերին, վերցրեց ձեռնափայտը և բացեց դուռը։

Ցուրտը մեկեն ու հանկարծակի շրխկաց դեմքին. Բազե Առաքելը գլխապտույտ ունեցավ, աչքերը մթնեցին— երբեք ցուրտը հանկարծակիի չէր բերել նրան— հա-հա գլորվելու էր, հենվեց պատին, քարերի ու թիկունքի արանքում խշրտաց եղյամը, և եղյամի խշրտոցի հետ զգաց թիկունքի տաքությունը, կոներում խլրտաց ուժը և զգաստացավ ու նկատեց, որ շունը դիմացը կկզած է։ Եվ շունը հարցական նայում էր։

— Լուսո աստղը վկա, դու իմաստուն կենդանի ես,— Բազե Առաքելը, աչքը սարին, փայտով շոյեց շանը։ Շեմի մոտից լանջի «հոտը» չերևաց։— Ես ու դու էսօր ճամփորդ ենք։

— Իսկ շունը ի՞նչ անել... Հոտի հետ տալ Վաղարշակին։ Առանց հոտի շունը իրեն լավ չի զգա։ Առանց ոչխարների, առանց Բազե Առաքելի շունը կտխրի։ Կկարոտի ոչխարներին՝ կվազի ոչխարների մոտ, կկարոտի Բազե Առաքելին՝ կվազի Բազե Առաքելի մոտ, մեկ՝ հոտի մոտ, մեկ՝ իր, մեկ՝ այստեղ, մեկ՝ այնտեղ և վազվզոցի մեջ կդառնա փողոցի շուն։ Ուրեմը, ուրեմն... Այդպես էլ չէր մտաբերում՝ վերադարձին շունը թերեցի՞ն, թե... Ասենք, շատ բան չէր հիշում. ինչպե՞ս հասան գյուղ, քեռին ինչպե՞ս ընդունեց հոտը, քանի՞ օր մնացին, ե՞րբ վերադարձան... չէր հիշում։ Միայն այսքանը՝ Լուսաստղի հետ քշեցին հոտն ու ելվերան...

Լանջի «հոտը» երևաց, և Բազե Առաքելը ոտքը կախ գցեց... Վահ, այսօր որքան հստակ է երևում՝ քանդված պատաշար է ու կա։ Իսկ երեկ աչքը սարալանջին դիպցնելն ու տեսիլքը մեկ եղավ։ Ինչո՞ւ այդպես եղավ... Մահակին կոթնած նայեց, հա նայեց. աչքերը շաղվեցին, ձյունածածկ լանջը թրթռաց հայացքի դիմաց, հոտը ղիդզագ շարժվեց... Բայց դա արդեն ծալեծալ մշուշի քուլաների մեջ լողացող ճակատասարն ու հոտն էին։

— Ուշ է,— սթափվեց Բազե Առաքելը։ Այսօր մեծ գործի տեր են, ախր։

Նա գնաց դեպի դեղը, բայց արտակարգ ցանկություն ունեցավ նախ գոմ մտնել։ Ոչխարների գոլը պարուրեց նրան։ Նա թիկնեց դռանը և շշնջաց. «Էսօր ես ու դու ճամփորդ ենք»։— Ոչխարները մղվեցին—սեղմվեցին Բազե Առաքելին, լուսամուտի մեջ ծփաց հոտը՝ քանդվեց ու բացվեց նախշուն գորգը, և Բազե Առաքելը կարծես նոր հասկացավ, որ այս նախշուն հոտը արդեն իր հոտը չէ։

«Ախպեր, ես էլ չհասկացա, թե՝ ինչպես եղավ»։

Իսկ դեղի մոտ բարձրաձայնեց.

— Ասված է վկա, ես էլ չհասկացա, թե՝ ինչպես եղավ։— Եվ մարագի կտուրից խռռված երեխայի պես նայեց Համբոյի տան կողմ... Այդ շան որդին կյանքում թե մի լավ բան է արել՝ լանջի պատաշարն է։ Հետո դեզից խուրձը պոկեց-նետեց ուտիչը։ Մեկ խուրձ, երկու խուրձ, երեք խուրձ... սովորականից մի խուրձ ավելի գցեց. հոտը թող կուշտ հեռանա

գոնից։ Եվ գոտեպինդ իջավ կտուրից,— եղածն եղած է, ջանը մ,— գոտեպինդ մոտեցավ զոմին ու բացեց դուռը։— Դուրս եկ, նախշուն հոտ, դուրս եկ, Առաքելն այսօր քեզ ճանապարհելու է։

Ապա մոտեցավ՝ թակեց պատուհանը։

— Ժողովո՜ւրդ։— Տեսնես որդին հիշո՞ւմ է, Բազե Առաքելի խոսքն ու պայմանը հիշո՞ւմ է։— Տղա՜։— Հիշում է ու հանդիստ քնե՞լ է։— Ելի՜։ Էսօր քնելու օ՞ր է, տղա։— Եվ շտապ դարձավ ու ձեռնափայտին կռթնած կանգնեց հոտի գլխին։ Ծանրածները, շատ ծանրածները հարկ է զատել. ճանապարհին հանկարծ կծնեն... Զունոն՝ մեկ... Քոլեն՝ երկու... Փորձեց հիշել, թե այն օրը հայրը քանի՞սն առանձնացրեց։ Բայց դա բոլորովին հիշելու բան չէր։

Դուռը սառած ճռռաց, և Բազե Առաքելը առանց հոտից կտրվելու խնդրեց, որ որդին մի բաժակ օղի բերի։

— Մենք ուրախության տեր ենք, տղա, ուրախությունն հարկ է շարունակել։— Աչքը երկնքին՝ խմեց օղին և նայեց որդուն։— Մենք ուրախության տեր ենք ու մեծ գործի տեր ենք էսօր։— Նա հայացքով ակնարկեց հոտը։— Դու ընկերոջբարեկամի քեֆ-ուրախություն խոստացած կա՞ս։

Որդին լուռ էր։

— Թե խոստում տված կաս՝ մի գոչ ջոկիր։

— Դիշերն ինչքան օյին սարքեցիր, հերիք է,— խռով ու կովարար խոսեց որդին։— Հլա մի հարցնող լինի. Համբոն ի՞նչ ասաց, որ փրփրեցիր։

Որդին սպասում էր պատասխանի, իսկ Բազե Առաքելը ճակատն էր տրորում. ախր, ինքն էլ չի հասկանում, թե հնչու տաքացավ։ Հետո մտածկոտ, կարծես ինքն իր համար ասաց.

— Եղածն եղած է։— Ճիշտ թե սխալ՝ հոտը խոստացել է տրվեն։

Դիշերը, երբ հայրը «նվիրեց» հոտը, որդու մտքով չէր անցնում, թե առավոտյան նա հետամուտ կլինի իր խենթ ու խելառ խոսքին։ Զայրացավ և խոսք էր՝ շպրտեց։ Քիչ առաջ, երբ հոր կանչի վրա արթնացավ ու՝ հիշեց, երբ կանգնեց հոր կողքին և սկսեց տաք-տաք հանդիմանել՝ էլի չէր հավատում,

բայց, տես, որ հայրը իր խոսքին տեր է կանգնում։ Խելա՞ռ է։ Համոզել է հարկավոր։

— Հայրիկ, ախր, դու խմած էիր։ Համ խմած էիր, համ զայրացած և մի բան ասիր։

Ոչ, Բազե Առաքելը խմած չէր։ Հետո խմեց. զայրացավ ու խոսեց։ Այս մեկ։ Եվ ապա, ընդունենք, թե՝ խմած էր և շատ խմած և շատ զայրացած...

— Էդ խմած ու հերսոտած մարդն էլի Բազե Առաքելը չէ՞ր, տղա։

Որդին երկար համոզում էր. ախր, ի՞նչ է պատահել. Համբոն գլխից դուրս խոսում էր, հայրը զայրացավ և մի խոսք շպրտեց։ Այսքան մի բան։ Եվ հիմա եկ ու Համբոյի պատճառով, խմած ու հերսոտ շպրտած մի խոսքի պատճառով, զրկվիր հոտից։ Անմտություն չէ՞։ Ասենք թե՝ քառասուն-հիսուն տաքգլուխներ լսեցին ու էգուց կասեն՝ խոստացավ ու չըկատարեց։ Ասենք թե Համբոն խնդմնդա՝ խոստացավ ու չըկատարեց։ Հետո՞։ Զրկվե՞լ հոտից։

— Համբոն ո՞վ է, տղա։ Նրան ո՞վ է ինչ խոստացել. հարսանքավորներին ո՞վ է երդում տվել։ Ով ինչ ուզում է թող ասի՝ Բազե Առաքելին այնքան էլ չի հետաքրքրում։ Իսկ ի՞նչ կասի Առաքելը Առաքելին, տված ու չկատարած խոսքի համար Բազե Առաքելը ի՞նչ կասի Բազե Առաքելին։ Ահա։ Այսքան հասարակ մի բան դժվա՞ր է հասկանալ։ Որդին հո նորելուկ չէ, տղամարդ է, ճերմակած քունքերով այրմարդ է։— Դե գնա ու հարսին կանչի, ու եկեք։ Ուշ է։

Որդին խռոված տուն մտավ, իսկ տնից դուրս թռավ կինը՝ կիսահագնվել, ծղրտոցը դեմքին։

— Հարս,— Բազե Առաքելը հանդիստ դիմավորեց,— քու խոստացած մատաղացուն ո՞ր մեկն է։

— Ինչո՞ւ,— հարսը կովարար թևերը կանթեց։

— Հարս, զուրբան,— Բազե Առաքելը ճերմակամազ ծընոտն առավ ափի մեջ և խնդրեց, շատ խնդրեց, որ հարսը աղմուկ-աղաղակ չանի։— Քու մատաղացուն ցույց տուր, հարս։

Հարսը փոթորկվեց հոտի մեջ.

— Էս, էս, էս է, էս է... Բոլորն էլ մատաղացու են, այ հերիկ, քու ուզածն ի՞նչ է։

Հետո նկան՝ շարվեցին թոռները։

Թոռները լուռ ցանկապատել էին հոտը և, շփոթված ու քարոզ, մեկ ոչխարներին էին նայում, մեկ՝ դլուխկախ պապին։ Բազե Առաքելը խեղճացել էր. հարսի ողբի տակ, թոռների հանդիմանող ու խոսով հայացքի տակ կոթնել էր մահակին, կուչ էր եկել ու կախել դլուխը։ Անխիղճ բան է արածը, բայց ուրիշ ելք չկա... եղածն եղած է։

Միայն մեկը, թոռներից միայն պապի անվանակիր Առաքել թոռն էր շիտակահայացք նայում պապին։ Կանգնած էր ձիգ ու հպարտ և զվարթ ու հետաքրքիր նայում էր. կարծես առաջին անդամ էր տեսնում պապին։ Ախոռ, Բազե Առաքելը չէր նկատում։ Բայց երբ շտկվեց լուսաստղին նայելու, աչքը դիպավ Առաքել թոռանը... ժպտո՞ւմ է, Առաքելը ժպտո՞ւմ է... Բազե Առաքելը բռունցքով տրորեց աչքերը և էլի նայեց՝ ժպտում է... Առաքել թոռը ժպտում է և որքան խնդուն ու զրվարթներես է Առաքել թոռը։— «Էմ ասյան թոռ... մոտիկ արի, մոտիկ արի, բա ճակատն համբուրելու է»։

Եվ Առաքել թոռից թևավորված ձդվեց, անկաշկանդ նայեց շուրջբոլորը, ապա աչք դիպցրեց ադոթարան։ Հոտը քշելու ժամանակն էր։

— Երեխեք, ձեզնից ո՞վ կոդնի իր պապին։

Հարսը, որ մորմոքը ափերի մեջ սեղմած, հոտի կենտրոնում շվարել էր, հասավ, թևերի տակ առավ երեխաներին՝ հրեց-հրմշտեց դեպի տուն, թափով հրեց նաև Առաքել որդուն, բայց Առաքելը շեղ նայեց մորը և մոտեցավ՝

— Ես կոդնեմ, պապ։

— Մեռնեմ իմ ասյան թոռան,— Բազե Առաքելը աշխուժացավ։— Դե, մատաղացուն դատե... Ապրես... Զունոն ծանրած է, տեսար ու ճամփին ծնեց՝ դատե... Քոլեն դատե...

Եվ անհանգիստ շարժվում էր. ձեռնափայտը աջ ու ձախ փոխանցելով, բաճկոնը վեր քաշելով, փափախը դլխին պնդելով, հայացքը հոտին անհանգիստ շարժվում էր և մի պահ կանգ տվեց, ճպճպացրեց և թոռանն ասաց.

— Առաքել, քու հավանած դոչերից մեկն էլ դատե. ես ու դու քեֆ պետք է անենք... Ապրես։ Հիմա Առաքելը թող վազ հացատուն մտնի. որսորդական հրացանն ու խուրջինը սնից կախված են՝ հրացանը վերցնի, խուրջինը վերցնի, երկուերեք բուռ աղ լցնի խուրջինի աչքը ու վազ դուրս դա։ Ուշ է։

Եվ Առաքելի թոռը՝ հրացանը ուսին, խուրջինը ուսին, ժպիտը դեմքին զգաստ կանգնեց պապի դիմաց։

Այդպես... Իսկ այժմ՝ ամենակարևոր պատվերը։ Ամենակարևորը։ Ուրեմն, հոտը Վաղարշակի տուն պետք է հասցնել լանջով։ Այո, այո, կա ու չկա՝ սարալանջով։ Մեկ է, որ Վաղարշակի տունը գյուղերին է, ծուռտիկ-մուռտիկ փողոցները կծկելու փոխարեն դիմացի փողոցով ուղիղ կգնան, դուրս կգան գյուղից, կշարունակեն սարալանջն ի վեր՝ մինչև... մինչև, ա՛յ, էն քանդված պատաշարը։ Այնտեղ, քարերի վրա մի քիչ շունչ կառնեն, հոտը աղ կուտի, ապա նոր կթնթվեն աջ՝ լանջի հորիզոնականով կգնան և հոտը կիջեցնեն ուղի՛ղ Վաղարշակի տան թիկունքը։

— Իմացա՞ր, Առաքել։

Թոռը հետաքրքիր նայում էր. լանջի, փլված պատաշարի, պապի երեկվա խոսքի. «էն երեսացողը հոտ չէ՞», և այս իրական հոտի կապն էր ուղում հասկանալ, բայց դժվարանում էր, Ազնիվ խոսք, շատ հետաքրքիր մարդ է պապը։

— Իսկականից գու բանաստեղծ ես, պապ։

— Հըմը ու քու ասածն է... Յա՜, բարի լուսո աստղ։— Եվ հայացքը լանջին՝ թոռանն ասաց։— Կանգնի ճամփին, մեկ անգամ աչք դիպցրու լուսո աստղին, կանչե շանն ու... կանչե հոտին։

Գյուղերին, լանջի փեշին, ոչխարները շենթարկվեցին Առաքելի կանչին։

— Աղ տուր, աղ տուր, Առաքել,— փութկոտ ու գործնական պատվիրեց Բազե Առաքելը,— քու ափն աղ արա՝ դիպցրու մեկ-երկուսի դնչին ու վազե... Վազե՜, Առաքել,— ջահելավարի կանչեց Բազե Առաքելը։— Վազե՜...

Խճճված հոտը քանդվեց և լանջն ի վեր ձդվեց թոռան հետքով։

Ճերմակ ու սառած լանջով Առաքելը ելնում էր ջահել բաշը թափ տալով, հետքից ոլորվում էր սեղմ ու հավաք հոտը, շունը ծփում էր աջ ու ձախ, Բազե Առաքելը ոտք էր փոխում յարուկ ու ժիր, մահակը կայտառ թափ էր տալիս և մի պահ նրան այնպես թվաց, թե Լուսաստղի հետ, Առաքելի հետ, հոտի հետ, շան հետ, ահա, ճակատասարն է բարձրանում։

Պատաշարի մոտ, պապի պահանջով, Առաքելը աղ ցանեց ձյան վրա։

— Տես,— Բաղե Առաքելը ակնարկեց բոլորուն հոտը,— գորգի նման է... Գորգ է։

Թոռը նորից ոգևորվեց. ազնիվ խոսք, ինքը հրաշք պապ ունի, ուսանող ընկերներին պատմելու է պապի մասին։ Իսկ Բաղե Առաքելը գնաց դեպի «քարե հոտի» «քարե առաջնորդը»։

Եվ որքան մոտենում էր, սիրտը այնքան անհանգիստ էր խփում։ Բաղե Առաքելը հուզվում էր։ Եվ դողացող ձեռքով շոյեց քարը— ցից ու մամռոտ քար էր— ապա նստեց ու թիկնեց քարին։

— Օխա՜շ։— Իսկ հայացքի դիմաց փռված պատաշարն էր, շաղ եկած քարերը։ Ահա, որքան ուզում ես և ինչպես ուզում ես նայիր. բացաշք նայիր, կիսախուփ նայիր, ափդ հովհար արա և կկոցած նայիր՝ սովորական քարեր են ու կան... Քարը քար, բայց, աստված վկա, շատ գեղեցիկ են. առավոտից երեկո նայես՝ չես հոգնի... Հեյ գիդի, հա՜, այն օրը, անուշիկ այն լուսածագին, երբ հոր հետ, հոտի հետ, շան հետ ելնում էին Ճակատասարը, հրաշք լիներ ու տեղն ու տեղը քարանային։ Հա, հա, երկնքից թող այդպիսի մի հրաշք լիներ և Ճակատասարի ձյունե լանջին քար կտրեին... Քարե հոտ, քարե շուն, քարե հովիվներ։ Գրողի ծոցն այն կյանքը, որ այդ օրն ի հետ ապրեց հայրը, ապրեց հոտը, ապրեց շունը, որ հետո գայլերի բաժին դարձավ, գրողի ծոցն այն կյանքը, որ այդ օրն ի հետ ապրեց ինքը, Բաղե Առաքելը։

— Կրակե՞մ, պապ։

Բաղե Առաքելը ուշացումով պատասխանեց... Ափսոս, որ այն օրը ինքը չկրակեց։

— Կրակե, Առաքել։

Հրացանը երկփողանի էր և վրա-վրա որոտաց։

— Օխա՜շ։— Հազար ափսոս, որ այն օրը ինքը չկրակեց։— Առաքել, մեկ անգամ էլ քու պապը թող կրակե։

Վերցրեց լցված հրացանը, թիկունքը սեղմեց քարին, ապա միտքը փոխեց. կկրակի կանգնած, ինչպես Առաքելը։ Բամբակե բաճկոնը ուսերից սահեցրեց. փափախը դրեց քարի գլխին, ծնկեց և ընթացքում հայացք նետեց երկինք—լուսաստղը հենց գլխավերևում էր. և... և գլխավերի երկինքը ինչո՞վ Ճակատասարի երկինքը չէր— հենվեց խզակոթը ձյան մեջ խրած հրացանին և, այն է պետք է ելներ, հրացանը որոտաց։ Թոռը ճչաց, թոցրեց հրացանը և, ինչպես օձն են շրջբրտում, շպրտեց խրտնաց հոտի ետևից և երբ ծնկեց, պապի կոպերը արդեն փակ էին։ Բայց Առաքելը չհավատաց, որ պապը արդեն չկա. որովհետև պապի փակ կոպերին ժպիտ կար։

Բաղե Առաքելը, գլուխը ուսին ձգած, հենցված էր քարին, փակ կոպերը ժպտում էին, և կնճիռները կամաց-կամաց լցվում էին ժպիտով։

ԽՈՒԹԵՑԻ ԱՓՐԵՆ

1

Գյուղում քիչ տներ էին մնացել առանց տախտակե հատակի։ Այդ քչերից մեկը խութեցի Ափրեինն էր։ Նոր տուն էր կառուցել, տանիքը շիֆերապատել, հինգ-վեց տարի արդեն ապրում էր նոր տանը, բայց հատակը տախտակամածել չէր դասավորվում. երբ տախտակ էր պատահում՝ ձեռքին գումար չկար, իսկ խութեցի Ափրեն պարտք անել չէր սիրում, երբ գրամ ուներ՝ տախտակ չկար։ Ահագին տախտակ էր պետք. ճաշասենյակ, չորս ննջարան՝ մեկը իր և պառավի համար, մեկը՝ աղջկա, երկուսը՝ քաղաքաբնակ զույգ որդիների, որոնք ամեն ամառ հովեկներ էլ։

Ճշմարիտն ասաց, Ափրեն առանձնապես մտահոգ էլ չ որ կարմրատուֆ պատերով իր նոր տունը հողե հատակով Դա նույնպես դուր էր գալիս, հատկապես, երբ հատակը ջրցանված-ավելված էր լինում, և պատուհանից ներս կած շողերի մեջ փոշու գունեղ հատիկները խայտում ունչը խուտուտ տալիս։ Դա նրան հիշեցնում էր Երդրում սատ մնացած իր մանկությունից հուզիչ մի պատկեր՝ կավ ծեփ պատերով մեծ հացատուն, երդիկից իջած արևի խուր գրգռիչ բույրով ավել, արծաթագույն այդ ավելով ու երկա փեշերով հատակը մաքրող մի կին և լուսե սյան մեջ խուվտացող փոշու խատուտիկ հատիկներ... Այնտեղ, Երդրում, փլատակ դարձած իրենց տունը և մորը Ափրեն՝ ահա, այս պատկերով էր հիշում. երդիկից խուժած արևի խուրձը սյան պես կանգնել էր հացատան մեջ, մայրը— ծաղկավոր ու գետնաքարշ փեշով— ջրցանած հատակն էր ավելում, փոշու պես պես հատիկները լուսե սյան մեջ թռվռում էին, ինքը՝ պնչներում խոնավ փոշու ու ավելի գրգռիչ բույրը, ցատկոտում էր

շողքի մեջ, մոր փաղաքուշ ու խրախուսող խոսք ու ձայնի տակ ցատկոտում էր. փորձում բռնել լույսի մեջ թռվռացող այդ լուսատատիկները։ Բայց նրանք չարաճճի ծիծաղում էին և լուսե սյունն ի վեր փախչում դեպի երդիկը...

Խութեցի Ափրեի բղկտված մանկությունից այս հուզիչ պատկերն էր մնացել, որը երբեմն այցի էր գալիս։ Հանկարծ Ափրեն բացում էր դուռը և, ով հրաշք, տան կենտրոնում՝ արևի շողերի մեջ ցատկոտում էր պորտաբաց մի մանչ։ Դա ավելի հաճախ պատահում էր հին տանը, որը Երդրի իրենց տան նման երդիկ ուներ ու կավածեփ պատեր։ Եվ այնտեղ, հին տանը, մի անգամ Ափրեն տարօրինակ զգացում ունեցավ. դուռը բացելուն հետ՝ արևի շողերի մեջ հայտնված այն մանչը իրեն թվաց որպես թոռ, իսկ արծաթագույն ավելով ու երկար փեշերով հատակը մաքրող մայրը թվաց որպես իր հարսը։ Իհարկե, դա միակ դեպքն էր, որ երեխա Ափրեն հայտնվեց որպես Ափրեի թոռ և մայրը՝ որպես հարս։ Դա զարմանալի բացառություն էր։ Մանավանդ, որ այդ դեպքից հետո շուտով տեղափոխվեցին նոր տուն, իսկ նոր տանը Ափրեի ուղեղում Կծող այդ սրտաշարժ պատկերը երբեմն է միայն աչք բանում. նոր տունը ճաղապատ պատուհաններով է. տուն մտած արևը սյուն չէ, այլ սփռոց, և հատակին շաղ եկած լույս ու արևի վրա պատուհանի երկաթյա ճաղերը քառակուսի վանդակներ են գծում։ Իսկ երբ առաջին անգամ նոր տանն էլ, այ- ամենայնիվ, հայտնվեց մանկության պատկերը, Ափրեն հուզվեց։ Եվ ճակատը տրորելով, որ հիշել է, գնաց-կանգնեց շողերի միջև, սկսեց ափերը իրար բերել։ Կինը, որ ջրցանել էր ու հատակն էր ավլում, ձեռ առավ.

— Ճա՞նճ ես բռնում, Ափրե։

Այդ պահին Ափրեն նույնիսկ ուրախացավ, որ հատակը փայտ չէ, այլ հող, որ դեռին կա, ջրցանել ու ավլել կա... Եվ ընդհանրապես՝ ինչո՞ւ անպատճառ տախտակամած հատակ, կարևորը այն է, որ տանիքը շիֆերի տակ է, և աշնանն ու գարնանը առաստաղը չի կաթում, մրկութ չի անում, ինչպես հին տանն էր, կարևորը այն է, որ տունը լեն ու բոլ է. սրահ, մի ննջարան իրեն ու պառավին, մեկը՝ աղջկան, երկուսը՝ տղաներին... թե՝ ուզում են։ Երբ ուզում են՝ թող բարով դան, ամեն մեկը իր սենյակն ունի։ Հին տունը չէ, որ

գերդաստանով ծվարում էին թոնրի շրթին։ Չհաշվենք դեռ...

— Մի՞տքդ է,— ստիպված էր հիշեցնել կնոջը,— թագա որ նշանվեցինք, մեր տունն ու տեղը Եփրեմի մարագն էր։

— Եփրեմի մարագն անցավ. էն ուրիշ ժամանակ էր, այ մարդ, ժամանակները փոխվել են։

Կինը հանգիստ չէր տալիս. առավոտ-իրիկուն բռնում էր Ափրեի փողպատը, թե՝ գյուղում հատ ու կենտ տներ են մընում առանց տախտակի հատակի, և այդ տնատերերից մեկը ինչո՞ւ իրենք պետք է լինեն, գյուղի խեղճ ու կրակը իրե՞նք են, Ափրե՞ն է, խեղճ ու կրակը խութեցի Ափրե՞ն է։

Ափրեն չէր պատասխանում— ընդհանրապես Ափրեն սակավախոս մարդ է— լուռ ծխում էր։

— Զույգ հարսի տեր ես,— ամեն անգամ հիշեցնում էր կինը,— զույգն էլ քաղքցի, քաղքցու աղջիկ, գալիս են ու՝ հողե հատակ, գալիս են ու՝ հողե հատակ։ Ամոթ չէ՞։

«Քու հոր գանգը...,— մտքում հայհոյում էր Ափրեն,— քու տղեքի ու իրենց վարձով տան տիրոջ հոր գանգը... քու քաղքցի հարսների հոր գանգը...»։— Ափրեն ծխում էր ու նախշում, իսկ կնոջը թվում էր, թե՝ մտածում է, ելք է որոնում. ահա, ոտքի ելավ Ափրեն, թող գնա գյուղամեջ, հարցուփորձի՝ ճար գտնի։

Ափրեն ոտքի էր ելնում, բամբակյա բաճկոնը գցում ուսերին— աշուն, թե ձմեռ Ափրեի օձիքը բաց է, բաճկոնը խմիչիայլոց ուսերին ձգած— և գլուխն առած գնում գյուղի հավաքատեղին, աղբյուրի մոտ։ Աչքը աղբյուրին, ականջը տարեկիցների «փուչ» գրույցին, հակված ծխում էր ու մտածում, որ աշխարհում հող ու ջրից լավ բան չկա։

Բայց հանկարծ մեկը հիշում էր.

— Ափրե, տունդ պոլեցի՞ր։

Միշտ զարմանում էր, որ մարդիկ իր հողե հատակը չեն մոռանում։ Հիշում են։ Նրանց ի՞նչ գործն է։ Հողե հատակը իր ո՞ր պակասությունն է, ո՞ր մեղքը և միտք բերողի ու հարցնողի ո՞ր հոգսը։ Սովորաբար պատասխան չէր տալիս, և դրանից հարց տվողը չէր վիրավորվում. Ափրեն է՝ ալարում է խոսել։ Բայց եղավ մի օր, որ բերան բացեց, ինքն էլ չիմացավ, թե ինչու պատասխան տվեց՝ մեկեն, առանց երկար ու բարակ մտածելու։

— Ահարոն,— գարձավ հարցնողին,— քու տունը պոլած է, ու դու՝ ուրախ։ Բա էգուց թե մեռնելու էղար, շունչ փչելուց քու թիկունքն ո՞ւր կդարկիս. թիզ մի գետին, բուռ մի հող ման կգաս ու չես գտնի։

Զրուցակիցները տարեկից-հասակն առած մարդիկ էին և Ափրեի անսպասելի պատասխանի վրա խլուշտ-մլուշտ նայեցին միմյանց, Ահարոնին։ Իսկ Ահարոնը խուսափուկ նայեց աջ ու ձախ. կարծես ստուգեց՝ հո ուրիշ լսող չեղա՞վ, հետո շտկեց վերարկուն, փողպատները իրար բերեց, որ ցուրտ չառնի ու սկսվեց։ Լուռ մնացին նաև մյուսները։ Եվ այդ շփոթ լռությունից հետո միայն Ափրեն անդրադարձավ իր խոսքին ու որքան մտածեց, պատասխանն այնքան տեղին թվաց, ճշմարիտ։ Եվ այդպես է ու կա։ Ետայսու ով ուզում է թող հետաքրքրվի այդ չեղած տախտակներով, Ափրեն արդեն իր պատասխանն ունի... Ճիշտ է, այդ օրվանից գրուցատեղիում շարշրկված հարցն ու Ափրեի գտած պատասխանը կամաց-կամաց կատակի բնույթ էին կրում, բայց, այդուհանդերձ, պատասխանը Ափրեի համար չէր կորցնում իմաստը։ Միայն թե ափսոս, որ այդ գտածուրիկ խոսքը կինը չէր հասկանում, դեռ ծաղրում էր, ավելին՝ անճարակությունն արդարացնելու խորամանկ փորձ էր համարում Ափրեի խոսքը։ Եվ Ափրեն հոգու խորքում երբեմն համաձայնում էր— էն որ ճիշտ է՝ ճիշտ է, հոգեառ կինն է ասողը, թե տղամարդը, ճշմարիտը ճշմարիտ է— եթե հնարավոր լինի, Ափրեն հողե հատակը տախտակներով կպատի-օձիքը կաղատի կնոջից և հանգիստ խղճով կգնա գրուցատեղի։

2

Եվ եկավ այդ օրը։

Ափրեն տախտակները բերեց-թափեց դռանը, այն էլ մաքրած-հարթած տախտակներ։ Մնում էր գերանները շարել — գերանները վաղուց էր բերել-դասավորել ձեղունում— գերանները շարել-ուղղել հատակին ու տախտակները մեխել։ Եվ գնաց վարպետի մոտ։ Գնաց կամ ու կաց. վճարելու կոպեկ չուներ ձեռքին։ Մնում էր, որ վարպետը կեսգնով համաձայներ։ տախտակները, ախր, մաքուր հղկված են, պատ-

բաստի, և համբերեր՝ մինչև փող ընկներ Ափրեի ձեռքը. աշուն է՝ կոլտնտեսությունից սպասելիք ունի, ոչխարներ ունի վաճառելու։

Վարպետը իր հատակն էր տախտակապատում։

«Ցա»,— Ափրեն շատ զարմացավ. մտքով իսկ չէր անցել, որ այս վարպետ մարդու տունը այդքան ժամանակ հողե հատակով է եղել, ինչպես իրենը։ Իսկ ինչո՞ւ գյուղում ոչ ոք չի հետաքրքրվում, թե, այ վարպետ, տունդ ե՞րբ ես «պոլելու»։ Գոնե ինքը չի լսել, որ մեկն ու մեկը հետաքրքրված-հարց տրված լինի։

«Կպատահի՝ չգիտեն»,— մտածեց Ափրեն և հարգանքով նայեց երիտասարդ վարպետի ականջկոթի մատիտին։

— Կպոլեմ, քեռի Ափրե,— գործի հետ պատասխանեց երիտասարդը,— հանգիստ գործ է։— Նա արդեն գիտեր, որ Ափրեն տախտակները բերել է։

Մի ժամ չկար, որ բերել էր, իսկ ուստեն գիտեր նաև, որ տախտակները հարթված են։

— Դրանց ռանդածը ի՞նչ պետք է լինի,— իր կարծիքը հայտնեց երիտասարդ վարպետը,— նորից պետք է ռանդել։

Խոսքը Ափրեին դուր չեկավ. նա հասկացավ, որ կեսգին վճարելու մասին ակնարկելն ավելորդ է։ Բայց, ախր, տախտակները դուրած են, մնում է մեխել, գերանները շարել ու մեխել։ Իսկ ի՞նչ կլինի, եթե... Եթե ինքը, հենց՝ ինքը...

Ափրեն աչքի պոչով հետևեց ուստի շարժումներին։ Պահ առաջ նայում էր շիփ-շիտակ, հիմա, չիմացավ ինչու, վարպետի բանուգործին հետևեց գողունի։ Եթե երիտասարդը գբլուխ բարձրացներ, Ափրեն կփախցներ հայացքը, կշփոթվեր, կխառնվեր իրար։

Վարպետը զուգահեռ շարված գերանների գլուխները սեպերով կիպ-կպցրեց պատերին, պնդեց — հասարակ բան՝ Ափրեն ինքն էլ կարող է — ապա պատուհանի գոգից վերցրեց թելի կնգուղը — այդ կանեփթելից Ափրեենց տանը որքան ուզես կա. աղջիկը ծխախոտի շորանոցից բերել է — հետո վարպետը թելը ձգեց գերանների վրա. գերանները հավասար հարթության վրա՞ են՝ ստուգեց հարթաչափով...— Այ, այդ մեկն արդեն, իրոք, վարպետի գործ է, երևի վարպետությունը հենց դա է որ կա. Եվ որտեղի՞ց ճարել հարթաչափ...

Դե, հարթաչափի հերն էլ անիծած, կարելի է նաև առանց հարթաչափի՝ մի մազ բարձր, մի մազ ցածր կամ թեք, նշանակություն չունի։

Ափրեն արդեն շիփ-շիտակ նայեց վարպետի շարժումներին և անկաշկանդ ասաց, որ հիմա վճարելիք չունի, պարզապես եկել էր խորհրդակցելու և դուրս եկավ։ Վարպետը նրա հետևից կանչեց— ասաց, թե անհանգստանալու, շտապելու հարկ չկա. գործավարձը երբ եղավ՝ եղավ, բայց Ափրեն չլսեց։ Փորձառու հայացքով քննեց լեռներին կուտակված ամպերը— անձրևը կամ դուռն էր կամ երդիկը— և շտապեց։

Հասավ տուն, տախտակները ներս քաշեց, ձեղունից վար բերեց գերաններն ու սկսեց...

* * *

Ամեն ինչ ստացվում էր անսպասելիորեն հաջող։ Եթե այդ էր հատակը տախտակապատելու վարպետությունը, Ափրեն վարպետ էր ու կար։ Ուրիշ բան է, որ կինը չէր համոզվում՝ պատեպատ էր ծեփվում, փեշերը թափ տալիս գործով կլանված Ափրեի գլխին, ախր, Ափրեն ո՞ր օրվա վարպետն է, որ թևերը քշտած մեջ է ընկել։ Տարիներով սպասելուց հետո, տախտակները մի կերպ ձեռք գցելուց հետո, տես որ՝ փչացնում է։ Իսկ Ափրեն սուս ու փուս՝ իր գործին էր. մտքում հանգարա հանգով հայհոյում էր վարպետին, բոլոր վարպետներին, կնոջը և խփում մեխերը։ Երկրորդ օրը կինը նկատեց, հարահատ էր ու նկատեց, որ «կարգին պոլ» է ստացվում, համարյա այնպիսին, ինչպիսին Ահարոնինն է և սկսեց գովել Ափրեին։ Ցոփում էր շուրջբոլորը, շաղակրատում, գովում, խրախուսում, վարպետին վայել ճաշ եփում, խնդրում, որ Ափրեն չշտապի, շունչ քաշի, հանգստանա։ Իսկ Ափրեն անձգտուն իր գործին էր, ծեղից մինչև ուշ գիշեր՝ թրխկ ու թրխկ. երբ գործը ստացվում է. հոգնածությունը չի զգացվում։ Իսկ գործը ստացվում էր, իրոք, ստացվում էր՝ վկա կնոջ ոգևորությունը։

Չորրորդ օրվա կեսօրին տան հատակը արդեն տախտակապատ էր։ Վերջապես։

Ափրեն խփեց վերջին մեխը, մուրճի մի հարված էլ իջավ

ծան էր փլվել, գույները թել-թել խճճվել էին, և սև շերտը գետնատարած ոլորվում էր փլված ծիածանի միջով։

Ճանապարհը անցել էր գյուխախ, և ոտատակի գետինը՝ քարերը, խճերը, ճիմը, արտերն ու միջնակները, գոլը, արևը... ոտատակի գետինը ճանանչ էր եղել, ու գիտեր, թե ոտքերը իրեն ուր են տանում։ Ուրեմն ոտքե՞րն են սխալվել։

— Մանուկ, մենք գեղի առուն կտրեցի՞նք-անցանք։

— Հա, սրտա։

— Ջրամբարի մոտով անցա՞նք։

— Հա, ջրամբարը էն է։

Նայեց թոռան պարզած ձեռքի ուղղությամբ և տեսավ միայն գույների պարը... Բայց եթե ոտք ու ոտատակ խաբել են, թոռը խաբում է, սա հո սալքա՞րն է։ Ախր, նա է, ջրափոսով սալքարն է, ինչպես թոռը իրական ու մերձ։ Ձեռնափայտը թիկթիկացրեց քարին ու լսեց ծանոթ պատասխանը։ Խոնարհվեց, ինչպես տարիներ առաջ՝ հացաշորը վերցնելիս, և առավ նաև քառասուն տարվա իր հացընկերոջ բույրը։ Չէ, սխալմունք չկա. քայլերը շիտակ են բերել։ Միայն թե իր ու Խուշերով արտերի արանքում կանգնած էր իրական մի պատնեշ՝ իրար վրա թափված քարերի դիդղադ շարոց։

Ամեն ինչ պարզ էր... Անցած աշունքվան գյուղ մտած տրակտորների ազմուկը խառնվեց քարերի ձայնին, տաքացրեց ականջները և խշշոցով բարձրացավ քունքերը։

Պատաշարի քարերը դեռ կարգին չէին տեղավորվել՝ նրա չանկուտոցից դողդողացին, և Բարսեղը հաշվեց, թե՝ քարերը բողոքում են. փաթաթվեց նրանց, քամվելով, քարերը շփելշոյելով ելավ... Աչքերի գիմաց մթնեց դատարկ մի տարածություն։

«Խուշերով արտերի տունը փլեր է, Մանուկ»,— ասաց մտքում և ափլփելով իջավ ու նստեց օտարացած արտի փեշին։

Հողամասը դեռ ոչնչով գրաղված չէր. շաբաթ առաջ ավարտել էին գարնանահերկը՝ միջնակները, քարակույտերի տեղերն ու փոսերը քանդել-խառնել իրար, նոր քարեր էին դուրս եկել, և հիմա գոլը մարմանդ-մարմանդ արածում էր հերկի մեջ։ Չէ, Գինարը որոնելը միտք չուներ. Բարսեղը արտ չմբաավ, նստեց-մնաց։

...Հնձից հետո Խուշերով արտերը գյուղի ամենալավ արոտատեղին էր։ Գյուղի հովիվներն ու նախրապանները արտերը բաժանում էին։ Հետո պակասում էր արոտը, ջնջվում էին սահմանները, և Բարսեղի նախիրը ոտատակ էր տալիս բոլոր արտերը։ Կովերը անցնում էին քարակույտից քարակույտ, միջնակից միջնակ և արածած, էլի արածած, հա արածած գետնից իրենց հոտն էին առնում և էլի ուտելու մի բան, իսկ Բարսեղը խուլին նստած՝ իր խաղերն էր ասում՝ մոլորվում հուշերի մեջ, ննջում էր, հետո կովերից մեկը բառաչում-իմաց էր տալիս, թե՝ նախիրը գնաց, ես ու դու մնացինք, կովը իմաց էր տալիս, գլուխը թափահարում գնում՝ ոտքերին շուլալված փոշի։

... Բարսեղ քեռու ականջներում զրնգաց բառաչը. ռունգները փոշուց խուտուտ առան, նա գլուխը բարձրացրեց ու նայեց... Արտով մեկ գալարվում էր նախրի պոչից քարշ եկող փոշին։ Տրորեց աչքերը՝ պատրանքը ցնդեց, և հերկում ծխաց գոլորշին։ Պատրանքի հետ երգը հասել էր շուրթերը, և հուշերից մի բան ետ բերելու համար երգեց.

«Ադջի, Հայկո, Հայկո,
Դուշերդ մի բանա,
Դուշերդ մի բանա...»։

— Անոթի եմ։— Մանուկը նորից քաշեց պապի թևից, հետո ձեռքով ծածկեց պապի շուրթերը։ Ներունին ուզեց ձեռնափայտով հասցնել թոռան նստատեղին, բայց խնայեց և, փայտին հենվելով, ելավ ու քայլեց ծեծված երեխայի պես։ Հետո քայլերի հետ թափվեց խռովությունը, և տեսավ, որ ոտքերի տակ նույն ծանոթ քարերն են, ծանոթ խճերը և ծիլերն ու շայիրն են ծանոթ, և արտերն ու միջնակները, և գյուղի ջրամբարն ու առուն, արևը, գոլորշին... Բոլորը ողջունում էին, ամեն մեկը իր լեզվով զրուցում էր, և նա բոլորին պատասխան ուներ։ Չէ, աշխարհում ոչինչ չի փոխվել, գարնան այդ օրվա ու արևի պես մնում է նույնը։ Եվ Խուշերով արտերը կային, մնացին թիկունքում՝ Խուշերի ու Գինարը ծաղկի հետ։

— Պապի, անոթի եմ։

ընդհանուր հատակի գլխին— տախտակամածը համաձուլ դմփաց— և դատարկ սենյակի արձագանքի վրա կինը ուրախ աղմուկով ներս ընկավ, փարվեց ամուսնուն, փորձեց համբուրել, բայց Ափրեն արգելեց։

— Դու կարգին վարպետ ես եղել ու մինչև հիմա չեմ իմացել, Ափրե։— Կինը ֆոֆռում էր ու շաղակրատում։— Տո դու, որ էսպես վարպետ ես, ինչո՞ւ ես բահի պոչը բռնել, այ Ափրե, այ մարդ։

— Քու պապու պառեկ...,— հայհոյեց Ափրեն։— Իմ պիչակ բեր, շատ մի խոսա։

— Էս բոպեխ։— Կինը թռավ կարգադրությունը կատարելու։ Կնոջ խոսքն ու պատրաստակամությունը, թեկուզև՝ խաղք ու խնդմնդոց, Ափրեին դուր եկավ. նա քթի տակ ժըպտաց ու հաճույքով ծխախոտ վառեց։

— Դու գնա դրասենյակ,— կինը բաճկոնը գցեց ամուսնու ուսերին և դեռ մեղմիկ շոյեց թիկունքը,— մի քիչ զրից արա, մինչև գաս՝ մենք մաքրած-դասավորած կլինենք։ Էն Ահարոնը էնտեղ կլնի, թևից բռնած քարշ տուր էստեղ,— պատվիրեց կինը։— Թող գա՝ իր աչքով տեսնի։ Մի բաժակ էլ արաղ կտամ էդ դառդառին, միայն թե՝ բեր։

— Մի երկու շիշ արաղ կառնես,— հանկարծ վճռեց Ափրեն,— մի երկու հավ կմորթես,— կարգադրեց ու դուրս ելավ։

Չորս օր ոտքը բակից դուրս չէր դրել։ Կարգին անձրև էր եկել ու մաղմզում էր։ Ափրեն գլուխը բարձրացրեց ստուգելու՝ երկինքը բացվելու միտք չուներ։ Եվ լավ է, որ այդպես է, ամառը շորային անցավ, գոնե հիմա հողը, սարն ու ձորը խոնավություն առնեն։ Թող գա, որքան ուզում է թող անձրև գա, ոչ տունն է կաթելու, ոչ տախտակներն են դրսում, անձրևի տակ, ոչ... և ընդհանրապես անձրևը երբ էլ գա, որքան էլ գա՝ վնաս չունի։ Օգուտ է։ Ու, տես, կարգին անձրև է եկել ու գալիս է։ Ափրեի ոտքերի տակ ճխփում էր ցեխը։ Եվ մի պահ Ափրեն երեխա դարձավ. սիրան ուզեց քայլել հենց այն տեղերով, ուր ցեխը ավելի շատ է, հենց՝ ցեխի միջով— չըլմփ... չըլմփ... չըլմփ...— և ցեխակոլոլ բանվորական սապոգներով ու զուսպ ուրախությամբ բացեց դրասենյակի դուռը։

— Օ՞օ,— այս ու այն կողմից խնդմնդացին,— Ափրեն... ուստա Ափրեն։

Ոչ ոք չէր այցելել, բայց բոլորը գիտեին, որ Ափրեն ինքն է հատակը տախտակապատում։ Եվ ահա հայտնվեց։

— Պոլը պրծա՞ր։

— Պրծա,— հայտարարեց Ափրեն։— Պոլից էլ պրծա, ձեր հարցուփորձից էլ։ Ուրիշ ասելիք ունի՞ք։

— Գնանք՝ տեսնենք,— հարկ համարեց մեկը։

— Կերթանք։— Ափրեն այդ պահին խոսում էր անսովոր տոնով՝ կեսվեհ-կեսկատակ, սովորականից բարձրաձայն և պատասխանում էր անմիջապես։— Իրիկունն իմ հյուրն եք։

Նա օրակարգը համարեց փակված, սակայն հավաքվածները հարցուփորձելու շատ բան ունեին— տախտակները հը չպակասեցի՞ն... Լավ է, որ չեն պակասել... Իսկ ավելացած այդ մի քանի տախտակը Ափրեն ի՞նչ է մտադիր անել... Կարելի է մեղվի մի երկու փեթակ պատրաստել, կամ... Ոչ՝ պահել, պետք է պահել։ գուցե տախտակները թաց են, կչորանան, կթաշվեն իրարից և նոր տախտակի հարկ կլինի... Բայց, իրո՞ք, տախտակները չոր էին։ Հազիվ թե։ Ափրեն իզուր այդպես չտապեց. իրիկունը տախտակները բերեց, առավոտյան՝ կպցրեց։ Սովորաբար՝ ամիսներով չորացնում են։ Օրինակ, Ահարոնը ողջ մի ամառ տախտակները շարել էր արևի տակ։ Եվ այդպես էր պետք...

Բայց Ափրեն արդեն կես ու պատ պատասխան էր տալիս և, մի տեսակ, անհանգիստ էր. ինչ-որ բան էր ուզում անել։ Հետո նա զգաց, որ տուն գնալ է ուզում. տախտակն հատակը ձգում է... Կգնա ման կգա իր տախտակապատ հատակին, կինը չահեվարի կֆոֆռա շուրջբոլորը, կշաղակրատի— Ափրե, դու կարգին վարպետ ես... Ափրե... Մուրաբայով թեյ կուզե՞ս, Ափրե...

«Էկուր չթողեցի պաքեր գիս...»։— Ափրեն ոտքի կանգնեց։

— Ով կուզե տեսնել գիմ պոլ, իրիկուն թող տուն գա։— Ասաց ու ելավ դուրս։

3

Իրիկնապահ էր։ Անձրևը դադարել էր, բայց էլի էր գալու, լիքը, ծանր ամպերը թափառում էին երկնքում, և ամպերի ճեղքերից ծիկլակում էր Արևգակը։ Ափրեն— չըլմփ... չըլմփ... չըլմփ— ցեխն ու ցեխաջրերը բավականությամբ տը-

քորելով, հասավ տուն։ Դուռը կրնկի վրա բաց էր։ Կինն ու աղջիկը ճաշասենյակի հատակը խնամքով լվացել էին, և պատուհանից ներս ընկած շողերը սուզվել էին փայտե խոնավ հատակում։ Ափրեի հայացքի դիմաց մի պահ փայլատակեց մանկության պատկերը՝ մանկության երդիկից արևի փոշոտ ու գունեղ սյունը մի պահ բռնկվեց ու մարեց, և նա տրորեց աչքերը ու ներս մտավ— Թըխկ... Թըխկ... Թըխկ— աչքը տախտակե թաց հատակում սուզված շողերին, չափեց սենյակը. քայլեց երկարությամբ, քայլեց լայնությամբ, գնաց անկյունագծով, ետ դարձավ, բայց ոչ մի անկյունից արևի փոշոտ սյունը հայտնվել չէր կարող։— Թըխկ... Թըխկ... Թըխկ— դատարկ սենյակը ղիլ արձագանք էր տալիս, և Ափրեն սրտնեղեց.

«Դրա ձեն»։

— Հոյ-հոյ-հոյ,— կինը ննջարանից նկատեց ու ծղրտալով հասավ-կանգնեց Ափրեի դիմաց։— Այ մարդ, խելքդ հա չե՞ս թոցրել. բա էսպես տո՞ւն կմտնեն։ Սրա սապոգները, ցեխը։ Աղջի,— ձայն տվեց,— հելա արի հորդ խելքին մտիկ։

Աղջիկը աղմուկի վրա հայտնվել էր շեմին և, ափն ի շուրթ, նայում էր հոր ցեխակոլոլ ոտքերին, հատակին դաջված ոտնահետքերին։

«Ցա՜»,— Ափրեն բերանբաց նայեց կնոջը, մի պահ թվաց նրան, թե անծանոթ մարդ է դիմացինը,— յա՜»,— օդի պակաս էր զգում։

— Վայրենին էլ էս տեսակ բան չի անի։ Կարծում է դեռինն է։ Սա պոլ է, պոլ, հասկացիր։ Սրանից հետո — կինը կրովարար մատնացույց արեց շեմի մոտ դցած լաթը — կոշիկներդ էնտեղ կհանես, հետո կմտնես ներս։ Դե, հանիր... Սապոգներդ հանիր, այ մարդ, ի՞նչ ես շշմել։ Հանիր։

«Հիմա... ղիմ սապոգներ կհանիմ»։

Ափրեն բաճկոնը հանդարտ ուսից վար առավ, դրեց պատուհանի գոգին, ելավ դուրս, բակից վերցրեց լինգը, մուրճն ու աքցանը և ներս մտավ։

Որտեղի՞ց սկսել... Ո՞ւր է խփած վերջին տախտակը... Ահա... Ինչքան էլ պինդ է մեխված անտերը։ Այս մեկը պիտի ջարդել, ուզի-չուզի այս մեկը պետք է ջարդել...

Կինն ու աղջիկը սսկված ու տագնապով նայում էին։

Ուրեմն, առաջին տախտակը ջարդել... մնացածը հանդիստ է։— Թըրախկ... լինգի սուր ծայրը խրվեց՝ ծայրից ծայր ձևեց տախտակը։

Կինը ճչաց ու նեռվեց դեպի ամուսինը, բայց Ափրեն հրեց նրան։ Կինը գլորվեց ու ափլփելով սողաց դեպի ամուսինը. բայց Ափրեն առանց նայելու ոտքով հրեց նրան։

— Թըրախկ...,— տախտակը ջարդվեց։ Ափրեն հանդարտ քաշեց՝ մեխախառն շպրտեց մի կողմ։

Գետինը մի շերտ բացվեց։ Ահա։ Հողի զով բույրը պարուրեց Ափրեի դեմքը, և նա հանկարծ զգաց, որ հողե հատակին կարոտել է...

Լինգը գցեց հաջորդ տախտակի տակ։ Արդեն դժվար չէր. ճռնչալով եկավ տախտակը։

Կինը բակում կանգնած աղմկում ու կոծում էր, օգնություն էր կանչում, իսկ Ափրեն հանգիստ քանդում էր տախտակամածը, լինգը գցում էր թե չէ՝ տախտակները ճռնչալով թըռչում էին...

Եվ մինչև հավաքվեցին-եկան, Ափրեն ճաշասենյակի հատակը քանդել էր արդեն։ Վրա պրծան. «Ափրե, դժվե՞լ ես... ի՞նչ է պատահել... Ինչո՞ւ ես քանդում, Ափրե...»։

Ափրեն լուռ մոտեցավ բաճկոնին, հանեց ծխատուփն ու լուցկին, ծխախոտ վառեց և դարձավ հավաքվածներին.

— Դուք ոչ պոլը շինելուց օգնեցիք, ոչ քանդելուց օգնեք։ Մենակ թողեք պիտ։

ՇՈՒԿԱՆ

1

Տոնեն դռանը նստած ծխում էր և հետևում հարևան բակի եռուզեռին — դրկիցը, կնոջ ու երեխաների հետ, վաճառքի ոչխարներ էր ընտրում և, հարձագանք ձերունու հայացքի, հենց այնպես կանչեց՝

— Քեռի Տոնե, ծախու ոչխար չունե՞ս։

— Չէ, ջանմ։— Ծերունին հանկարծակիի եկավ։ Եվ պատասխանեց անմեղ զարմանքով։ Բայց և տեղն ու տեղը լռեցավ— դրկիցը ձե՞ռք է առնում... Դրկիցը, ախր, գիտի, որ Տոնեն ծախու ոչխար չունի, գիտի, որ Տոնեի ունեցած-չունեցածը մեկ հոգի է... Գիտի և ձեռք է առնում... Հեյ, գիդի, հա՜ա, դրկիցը, որ հիմա կարգին տղամարդ է, շեն տան տեր, մի ժամանակ ծիկլակում էր՝ հաշվելու Տոնեի ոչխարները, ծկլվգում-համրում էր ու խառնում հաշիվը։ Այսօր էլ, ահա, այսպես՝ Տոնեի ունեցածը թաք մեկ հատիկ է։

Դարնանը չորսն ուներ՝ երկու ոչխար և երկու գառ։ Գառներից մեկը պառավը մատաղ էր խոստացել հիվանդ թոռան համար։ Ամռանը, որդին իր գերդաստանով, որդու հարևանը իր գերդաստանով, էլի մի քանիսը իրենց ճիժ ու պժերով քաղաքից եկան, մատաղը կերան ոտքի վրա, և սեղան բացելու համար Տոնեն մյուս գառն էլ մորթեց։ Մնացած երկու ոչխարներից մեկը ընկավ քարափից, դռանը պառկած երկու օր տնքաց և կոլտնտեսության վարորդներից մեկը փրկեց խեղճին ու տիրոջը։— Քեռի Տոնե, իզուր ինչո՞ւ ես շարչարում՝ լավացողը չէ։ Մորթիր՝ տանեմ տղիդ։— Հասցրե՞ց որդուն, չհասցրե՞ց, Տոնեն չիմացավ, բայց գոհ ու շնորհակալ մնաց վարորդից։ Եվ մնաց իր պառավի ու միակ ոչխարի հետ։

Հիմա աշնան երեկո էր, պառավը շեմին փլված ննջում էր, իսկ Տոնեն, աչքը տնամերձում արածող իր հոտիգին, ծխում էր և փորձում հիշել, թե վերջին անգամ ե՞րբ է վաճառել ոչխար։ Մտածեց-մտածեց և վերջը գլխի ընկավ՝ ուզում է հիշել մի բան, որ չի եղել. ախր, ինքը ե՞րբ է շուկա գնացել։ Ոչխար, իհարկե, վաճառել է, բայց ոչ ինքը, այլ՝ որդին։ Թե չէ ինքը ե՞րբ է ոտք դրել շուկա... Մի անգամ... Միայն մեկ անգամ. է՛, երեխա ժամանակ՝ այնտեղ, էրգրում... Մուշ քաղաքի շուկան... Հոր հետ մի ոչխար էին տարել Մուշ քաղաքի շուկան, թաք մի ոչխար։

— Է՛, հերիկ, հերիկ։— Տնքաց Տոնեն։— Էն օրն, աշնան էն օրն ինչ անուշ օր էր։

Առաջին անգամ էր ոտք դնում քաղաք, առաջին անգամ էր տեսնում շուկա՝ գույնզգույն մրգերով, տաքդեղի կարմիր շարուկներով, կուժ ու կուլաներով, դուքանների շարքով, դուքանների ճակատներն ի կախ նախշուն չիթեր, ալման աբրեշում, դուքանների դռներին իրեն հասակակից տղաներ՝ մաքրազգեստ-մաքրաներես և սաներված, երգեցիկ ձայնով գնորդներ էին կանչում, շուկան լցված էր հրավերք-կանչվռտուքով, փող ու սրնգի կանչով, դափ ու դահոլի կակտոցով, շուկայի երկնքում գվվում էին մեղուները, օդը շաղված էր մրգերի ու գինու բույրով, անծանոթ մի բույր պնչները խուտուտ էր տալիս, և ինքը մտածում էր, որ դա՝ անծանոթ ու հաճելի այդ բուրմունքը, դուքանների դռներից առձայնող աշակերտների խաս զգեստներինն է...

Այնպես վերակենդանացավ անցած-գնացած աշնանային արևոտ օրը, ճանապարհը։— Առաքելոցի ճամփով մտան Մուշ քաղաք — գունեղ շուկան, որ տեսնելուն պես, չգիտես ինչու, հիշեց իրենց հարևանի աղջկան՝ նախշուն շորով, կուժը ուսին և ծիծաղը շուրթերին, գունեղ շուկան և շուկայում՝ իրենց տեղը, շուկա մտած կանգ առան. հայրն ասաց, որ իրենց տեղը դա է։ Հայրը նստեց մի քարի և ծխախոտ փաթաթեց, իսկ ինքը, ոչխարի կապը ձեռքին, բերանաց նայում էր և ճպճրպում կոպերը։ Եվ ճպճրոցի հետ արտևանունքներին թրթռացող շողերի հետ ծածանվում էր գույնզգույն շորով աղջիկը՝ կուժը ուսին, կարկաչը շուրթերին։ Մուշ քաղա՞քն էր... Մշո շուկա՞ն էր, թե՞ գունավոր երազ... Եվ այդ գունավոր երազը

էրակցվեց այնքան ժամանակ, քանի դեռ չէր հայտնվել առաջին գնորդը...

Մի մարդ եկավ, հին ծանոթի պես բարևեց հորը և հարցրեց.— որտեղացի՞ ես։— Մառնիկ։— Ապա պատվեց ոչխարի շուրջբոլորը,— ի՞նչ արժի։— Իսկ հայրը կարճ կապեց։— Երեք։ — Մի ուրիշն եկավ՝ ձեռքով կշռեց ոչխարի դմակը։— Ի՞նչ արժի,— հարցրեց։— Երեք մանեթ,— պատասխանեց հայրը։

— Պակա՞ս։— Երեք մանեթ,— ծչալով և աչքը շուկային պատասխանեց հայրը։

— Հայ, ինձ նայիր,— պահանջկոտ խոսեց մարդը,— ինձ Պետրոս աղան է ուղարկել... Պետրոս աղան գիտե՞ս ով է. Մուշ քաղաքի առաջին հարուստը։— Մարդը խոսում էր վրավրա և առանց պատասխանի սպասելու։— Ես էլ Մշո շուկայի առաջին միջնորդն եմ. ինձ քաղցր աչքով չնայեցիր, քո ոչխարը չի վաճառվի։ Իմ վարձն էլ, եղած-չեղած, կես աբասի է։— Եվ վառ անհայտացավ շուկայում և հայտնվեց Պետրոս աղայի հետ՝ Մուշ քաղաքի առաջին հարուստի։ Ուսնկից միջնորդը՝ զուսպ ու գործնական, ետևից մշակը՝ գլխահակ և մի կտոր պարան ձեռքին, Պետրոս աղան մոտենում էր հանդարտ, ձեռքերը ետևը գարսած և մատների արանքում տերաղորմյան խաղացնելով։ Սև-սրածայր բեղեր ուներ, սև կապա, սև ֆես, սև օձիքակալով ճերմակ օձիք, և կրծքին վառվռում էր ժամացույցի ոսկի շղթան։ Պետրոս աղան բարևեց հորը, ձեռք մեկնեց, թոուցիկ աչք դիպցրեց ոչխարին, ապա ահագին ժամանակ լուռ ու գլխահակ խաղաց թաղբեհի հետ։ Հետո հարցրեց հոր անունը, հարցրեց իր անունը և արհշատությունն ցանկացավ, հարցրեց երեխաների թիվը և բոլորին արհշատություն ցանկացավ, հետաքրքրվեց, թե՝ Մառնիկում առա՞տ էր տարին, արտերը հո չկարկտահարվեցի՞ն, անասունները հո դաբաղ չե՞ն ընկել, հարկահանության օրերին հո միջադեպեր չեղա՞ն... Մշակը, պարանը ձեռքին, թաքնվել էր աղի թիկունքին, միջնորդը լուռ քաշվել էր մի կողմ, իսկ Պետրոս աղան, տերողորմյայի հետ խաղալով, երկար հարցուփորձում էր՝ հանդարտատոն և հատիկ-հատիկ բառերով ու տմբտմբացնելով։— Մեկ խոսքով ասած, անփորձանք ու աղեկ եք ապրում։

«Գեշն ու աղեկն ուստի՞ց իմանանք, աղա Պետրոս,—

պատասխանեց հայրը։— Գեղացի մարդ ու աշխարհից անլուր ու աշխարհի մարդկանց կյանքին անծանոթ։ Մենք ու՝ մեր սարն ու ձոր, մենք ու՝ մեր մալն ու գերդաստան։ Ըհը ու քաղաք իջա։ Տեսնիմ ինչ կա-չկա ու լուր տանեմ դուռ ու դրկիցին»։

Պետրոս աղան տմբտմբացնում էր, հետո համբիչը զցեց գրպանը, ծխախոտ հանեց, ծխախոտով հյուրասիրեց հորը, ապա ոչխարի շուրջբոլորը հանդարտ մի պտույտ գործեց և հարցրեց արժեքը։— Երեք մանեթ,— պատասխանեց հայրը։— Գինն ասա։— Երեք մանեթ,— կրկնեց հայրը։— Ամեն ապրանք իր գինն ունի, հայ, քո ապրանքը երեք մանեթ չարժի։ Գինն ասա։— Միջնորդն արդեն աշխուժացել էր, անհանգիստ շարժվում էր և, Պետրոս աղայից ծածուկ, նշանով հասկացնում էր հորը, թե՝ պինդ մնա։— Իմ ոչխարի գինն երեք մանեթ է,— պնդեց հայրը։— Երկու մանեթ,— Պետրոս աղան մեկնեց ձեռքը։ Թիկունքից միջնորդը տագնապով սաստեց հորը, և հայրը չընդունեց աղա Պետրոսի ձեռքը։— Երեք մանեթ, — կրկնեց հայրը։— Երկու մանեթ,— Պետրոս աղան փորձեց խլել հոր ձեռքը։ Եվ հայրը տաքացավ.— Պետրոս աղա, դու Մուշ քաղաքի առաջին հարուստն ու մեկ մանեթի համար էդքան կսակարկիս։— Պետրոս աղան քմծիծաղեց։— Հայ, Պետրոս աղայի հարստությունը ջուրը չի բերել, Մառնիկի սարերի հեղեղը չի բերել ու լցրել Պետրոս աղայի սունդուկը, Մուրադ գետի հետ չի եկել, հայ։ Մեկ մանե՞թ... Պետրոս աղան մեկ մանեթով է ասպարեզ մտել։— Եվ գրպանից հանեց ոսկյա ժամացույցը։— Ուշ է։ Ապրանքիդ գինն ասա։— Հայրը տարակուսանքով նայեց ոչխարին, նայեց միջնորդին, և միջնորդը հասավ՝ Պետրոս աղայի և հոր ձեռքերը քաշեց-բերեց իրար.— կես-կես մանեթ բաշխեք մեկ-մեկու։ Երկուս ու կես մանեթ։— Աղեկ,— համաձայնեց Պետրոս աղան։— Աղեկ։— Կրկնեց հայրը։— Ոչխարն ուրախության համար էղնի։— Փողը ուրախ օգտագործես,— Պետրոս աղան կրկնակի հաշվեց գրամը և վերջում ավելացրեց մեկ աբասի։— Էս էլ իմ կողմից քեզ նվեր։— Հայրը առարկեց։— Նվեր մերժելը անպատվություն է, հայ։— Եվ աբասին խցկեց հոր բուռը,— երեխաների համար չամիչ կառնես։— Հետո հայրը ոչխարը հանձնեց մշակին։— Կապդ հանիր,— ասաց Պետրոս աղան։— Կա-

պըն ինձ պետք չէ։— Պետք չէ,— քմծիծաղով կրկնեց Պետրոս աղան,— էս աշխարհում անպետք բան չկա, հայ,— և մշակին ակնարկով հասկացրեց, որ կապը վերադարձնի։ Ապա մի մետաղադրամ սահեցրեց միջնորդի գրպանը և ինչպես եկել էր՝ հանդարտաքայլ, ձեռքերը ետևը դարսած, մատների արանքում տերողորմյան, այնպես էլ գնաց։

Հայրը, այնուամենայնիվ, ոչխարի կապը շպրտեց, ապա նվեր ստացած արասին տվեց միջնորդին, և մտան շուկա։

Աղմուկ ու խառնաշփոթ էր շուկան։

Եզրից շատ էր գեղեցիկ՝ դունեղ, հնքխաթային։ Իսկ ծիածանով պարուրված պատրանքը, որ հայտնվեց հենց աչքը շուկային դիպնելու պես և անհայտացավ առաջին գնորդի հետ, չկար ու չկար։ Նույնիսկ կին չկար շուկայում։ Իսկ ինքը այնպես էր ուզում, որ նորից փողփողա չթե նախշուն շորով աղջիկը՝ կուժը ուսին, կարկաչը շուրթերին։ Բայց կին էլ չկար շուկայում, զարմանալի էր՝ ոչ մի կին, ոչ մի աղջիկ, ոչ գույնզգույն խնձորների, ո՛չ տաքդեղի կարմիր շարուկի մոտ, ո՛չ ալվան մետաքսի ու ծիծաղկոտ չթերի, ո՛չ կուժ ու կուլայի մոտ։ Շիլաշփոթ էր շուկան, կանչվռտոց, ամեն կողմից կանչում ու քաշում էին հոր փեշը։ Իսկ հոր որոնածը...

— Քեռի Տոնե։

Հանկարծահաս կանչի հետ ծերունին ցնցվեց։ Իրականությունից վերացած և պոկված իր ճերմակ տարիքից, Տոնեն՝ կանաչվորած մի տղա, հոր հետ պտտվում էր Մուշ քաղաքի շուկայում, և հարևանի կանչի հետ Մշո շուկան միանգամից մթնեց-հուշը թռավ, ինչպես նետված քարից՝ ծիտը։— Իսկ հոր որոնածը... շուկայում հոր որոնածը...

— Մաթիդ մեզ հյուր է եկել, քեռի Տոնե, ուղարկե՞մ, թե՞ մնա։

Տոնեն դժգոհ նայեց հարևանի բակի կողմ և, ձեռնափայտին հենված, ծանր ոտքի ելավ։— Էդ հոիգի ձեռքը կրակն է ընկել. մենակությունից անտերը տուն էլ չի գալիս. մեկ սրա ոչխարների պոչից է կպչում, մեկ՝ նրա։ Դե եկ ու ամեն իրիկուն քարշ-քարշ տուն բեր և գիշերը մինչ ի լույս ականջ պահիր բոբոցին։ Էսպես՝ դեռ հիմա։ Ձմռանը, ամեն առավոտ ու իրիկուն, մեկ հոիգի համար ուտիչ բաց արա ու հրսկիր։ Խելոք մարդը թաք ոչխար կպահի։ Մարաթուկ վկա, չի

պահի։— Եվ մինչև դրկիցի մոտ հասնելը վճիռը արդեն կար՝ վաճառելու է ու վերջ։

— Քեռի Տոնե, եկար տանելո՞ւ։

— Չէ։

— Թող մնա, քեռի Տոնե, մնա թող մեր ոչխարների հետ։ — Աշխույժ վրա տվեց հարևանը։— Զարշարում է քեզ։ Ուզում ես, ձմռանն էլ ես կպահեմ. որտեղ քսանը՝ էնտեղ էլ քսան ու մեկը։

— Չէ։ Ծախել...,— կմկմաց Տոնեն,— ծախելն է ճիշտ։

— Ծախելո՞ւ ես։ է, շատ լավ,— վրա տվեց հարևանը։— էգուց տասը ոչխար եմ տանելու, որտեղ տասը՝ էնտեղ էլ տասն և մեկը։

— Չէ, չէ, ես... ես...

— Հը, ուրեմն հարևանիդ չես վստահում, քեռի Տոնե։

— Չէ, չվստահել, չէ,— ծերունին խառնվեց իրար, —վստահելու ու չվստահելու հարց չէ... Գործ կա... Տղի հետ գործ ունեմ։— Եվ մտածեց, որ շուկա հասնելուց առաջ, լավ կլինի, մանել որդու տունը. թոռանը վերցնել օգնական. երեխա-աղա է, կրունի ոչխարի կապը...

— է, շատ լավ, միասին կգնանք։— Հարևանը գործնական մոտեցավ. ձեռքով կշռեց Տոնեի ոչխարը։— Քանիսո՞վ ես մտադիր վաճառել։

— Քանի մանե՞թ... Շուկա է՝ նայած առնող, նայած միջնորդ... էսպես՝ երկ... երկու,— կմկմաց,— երեք։

— Այսինքն՝ քսանհինգ-երեսո՞ւն։

— Հրմը էղբան։ Երեք կասեմ, երկուս ու կեսով կտամ-կերթա։

— Թե էղպես է՝ ինձ տուր,— ծիծաղեց հարևանը։— Քեռի Տոնե, քո ոչխարին հարյուր ռուբլի մի կոպեկի պես կտան։

— Հայ-հայ-հայ... էդ մարդկանց փարեն ջո՞ւրն է բերե, էդ մարդկանց փարեն մեր Մանիկա սարի հեղե՞ղն է բերելիրե սնդուկն, էդ մարդկանց փարեն Մուրադ գե՞տն է բերե։

— էդ քո գործը չէ։ Դու ինձ թող, քեռի Տոնե, սկզբում քո ոչխարը կվաճառեմ, հետո իմը։

— Չէ-չէ։

— Քեռի Տոնե, ինչ ասեցի, առարկեցիր՝ չէ, չէ։

— Ընեղանաս, լաո, շուկա է՝ ամեն մեկն իր գործին... Միջնորդ կա...

— Միջնո՞րդն ով է։

Հարևանի միամտության վրա Տոնեն ներողամիտ ժըպտաց— միջնորդն ով է... Ասուված քեզ բարին տա, մի ոտքը գյուղում է, մեկը՝ շուկայում, բայց, տես որ, միջնորդի մասին գաղափար էլ չունի։

— Միջնորդը շուկայի ամենքից կարևոր մարդն է,— բացատրեց հարևանին։— Առանց միջնորդի ոչխար ծախողի ձեռքն ու առնողի ձեռքն իրար չեն գա։ Հասնինք քաղքի շուկան, քու աչքով կտեսնես։

2

Բեռնատարի խցիկը զիջել էին Տոնեին։

Վարորդը շատախոսում էր, իսկ Տոնեն կարճ էր կապում և փորձում հիշել՝ վերջիվերջո, հայրը ի՞նչ գնեց Մուշ քաղաքի շուկայում։ Գիշերը նա երկար մտածեց։ Մխեց ու շուռումուռ եկավ անկողնում, ծխեց ու մտմտաց, հիշողությունը էլի ու էլի սկսեց սկզբից, բայց, ինչպես ջրի շիթը, որ կանաչ առվակի հետ գալիս է ու առվակի հետ սուզվում ավազի մեջ, հիշողության այդ հատվածը կորչում էր. հարևանի կանչի վրա թռել էր ու չկար։ Եվ հիմա, վարորդի կողքին նստած, այնուամենայնիվ, փորձում էր հիշել։— Ուրեմն, Պետրոս աղան՝ ձեռքերը քամակին, թաղքեհը մատների արանքում գնաց, ետևից՝ մշակը— կապը ձեռքին— ապա հայրը նվեր ստացած մեկ արասին տվեց միջնորդին, և մտան շուկա... Ամեն կողմից կանչում-հրավիրում-քաշում էին հոր փեշից, իսկ հայրը, հայրը... Հայրը ի՞նչ էր որոնում շուկայում... ի՞նչ գնեց... ինչպե՞ս դուրս ելան շուկայից... ինչպե՞ս գնացին գյուղ... ե՞րբ հասան տուն և ի՞նչ տարան տուն։— Հա մտմտում էր, իսկ վարորդը հա շատախոսում էր։— Բայց որ չվաճառեիր՝ ճիշտ կլիներ, քեռի Տոնե։— Չէ։— Ետ տանենք գյուղ։— Չէ։— Մի հատ էլ կգնես՝ կդառնա երկուս։— Չէ։— Երկու ոչխար պահելն արդեն հանգիստ է, քեռի Տոնե։— Չէ — Փողի կարի՞ք ունես։— Չէ։— ...։— Չէ...։— Չէ։

Վարորդին պարզապես ծերունու տոնն ու պատասխանն

էր դուր գալիս— խաղալիքը գրկին մի երեխա էր նստած կողքին, և նա այդ երեխայի հոգու հետ խաղ էր անում. փորձում համոզել-վերցնել խաղալիքը, իսկ երեխան դժգոհ ու խռովկան դիմադրում էր՝ չէ, չէ...

Այդպես էլ ծերունին չկարողացավ կլորել հուշերը, և հառաս։

Քաղաք չմտած մեքենան կանգ առավ։

Վարորդը իջավ, իսկ Տոնեն, ոչխարի կապը ծնկներին հավաքած, սպասեց — այնուամենայնիվ, լավ կլիներ, շուկա հասնելուց առաջ մտնել որդու տունը և թոռանը օգնական վերցնել։

— Իջիր, քեռի Տոնե։— Վարորդը հազիվ էր զսպել ծիծաղը. ուր որ է, ծերունին կպատասխանի՝ չէ։

— Իչի՞մ։— Ծերունին տարակուսեց, բայց իջավ։

Հարևանն արդեն ոչխարները մեքենայի թափքից հրում էր վար։

— Էստեղից ոտքո՞վ էրթանք։

— Ո՞ւր, քեռի Տոնե։

— Քաղքի շուկան։

— Քաղաքը շուկաներ շատ ունի, քեռի Տոնե։

— Ջանմ, շուկան, քաղքի շուկան,— նեղսրտեց Տոնեն։— Ոչխար ծախելու շուկան։

— Ոչխարի շուկան էս է։

Տոնեն տարակուսանքով նայից շուրջբոլորը. դիմացը քաղաքն էր, ուր գեռ ոտք չեն դրել, իսկ ասֆալտապատ ճանապարհի երկու կողմերում խաղողի այգիներն էին։ Չոլ... Իսկ որտե՞ղ է շուկան։ Կամ ինքն ու հարևանը իրար չհասկացան, կամ... այնուամենայնիվ, նա մոտեցավ կապը ոչխարի վիզը գցելու, կամ...

— Քեռի Տոնե, ինչո՞ւ ես կապում՝ հանգիստ թող արածի։

— Արոտի չենք բերե, ջանմ,— ...կամ հարևանը, վարորդի հետ խոսքը մեկ արած, իր հոգու հետ է խաղում։— Գրծի-էրթանք շուկա։

— Լավ, քեռի Տոնե, նստիր, այ, էն ծառի տակ, մի քիչ հանգստացիր, հետո կգնանք շուկա։

Եվ Տոնեն քաշից ոչխարը ու նստեց հենց հարևանի ցույց աված ծառի տակ։

Հուշից պոկված-թռած պատառը ցավի պես տնքում էր ներսում, բայց տեղը կորածը որոնելու տեղ չէր։

Քիչ այն կողմ, ճանապարհի եզրին, մի կուտակ տաք ասֆալտ էր ծխում, և ժանգագույն արտահագուստներով կանայք ճանապարհն էին կարկատում. լայնաթաթ բահերը լցնում էին տաք ասֆալտով և, դեմքները պոռթկուն ու բարկ ծխից փախցրած, ճկռած տանում-դատարկում էին փոսերում, տրփտրփացնում բահով և նորից դառնում դեպի ծխացող կուտակը։ «Արագ-արագ-արագ»,— կարգադրում էր աշխղեկը՝ կուտակից հեռու քաշված, ճամփից դուրս քաշած իր մեքենայի մոտից։ «Քու պապու պառեկ...», մտքում հայհոյեց Տոնեն։— Ջանմ, երբ կհասնինք շուկա»։

Ավտոները վզզալով դալիս էին և ճանապարհի այդ հատվածում դանդաղում-խճճվում, դայրացած աղդանշան տալիս, քշում իրար վրա, քշում ասֆալտը կարկատող կանանց վրա։— Արագ-արագ-արագ,— միմյանց ծվատող աղդանշանների միջից, վարորդների անհամբեր կանչվռտուքի միջից և ասֆալտի բարկ ծխով պարուրված կանանց ծղրտոցի միջից կարգադրում էր աշխղեկը։ Եվ՝ վերվերի մի ձայն,— ի՞նչ արժի։— Հարյուր,— պատասխանեց հարևանը։ Տոնեն մեկ խճճված ավտոներին նայեց և փորձեց որոշել, թե հարցը որտեղի՞ց եկավ, մեկ՝ հարևանին և փորձեց որոշել, թե խոսքը ո՞ր ոչխարի մասին էր, բայց հարցն ու պատասխանը արդեն կորել էին ճամփի ջնջված աղմուկում։— Արագ-արագ-արագ։ — Թիկունքին փշալարե ցանկապատն էր և խաղողի այգիներ, մի խումբ կանայք այգեթաղ էին անում, և մի կին կանչեց,— ո՞ր գյուղից եք։— Տոնեն սպասեց, որ հարևանը պատասխանի, իսկ նա շարձաղանքեց կանչին— ոչխարները փշալարի տակ հավաքած հարևանը ավտոներից նետված հայացքներն էր որսում։— Ի՞նչ արժի։— Հարյուր-հարյուր։— Վայ թե հարևանը չի կատակում. վայ թե ոչխարների շուկան հենց այս է ու կա։— Տոնեն հանեց ծխախոտը, բայց չվառեց. մայթաձուքի հոտը խեղդում էր։

Հետո ասֆալտի կուտակը չքացավ, աշխղեկը ինչ-որ պատվիրեց ասֆալտագործներին, ապա նստեց մեքենան ու գնաց, ավտոները սկսեցին սուրալ, կանայք դեմքներն ազատեցին գլխաշորերից, հանեցին բրեզենտե ձեռնոցները, վրդ-

վրդացող ավտոներին չանչ անելով՝ ճանապարհը կարեցին-եկան և լուռ նստեցին Տոնեի ու նրա ոչխարի շուրջբոլորը։ Մի ավտո դանդաղեցրեց ընթացքը, և մեկը ձայն տվեց,— ի՞նչ արժի։— Հարյուր։— Տոնեն նայեց հարցնողին, նայեց հարևանին և էլի փորձեց որոշել, թե խոսքը ո՞ր ոչխարի մասին է, բայց հարցն ու պատասխանը շատ էին վերացական։— Այդպես էլ պետք է լիներ. չէ՞ որ դեռ շուկայում չէին. ահա այսպես կանայք ձայն են տալիս,— ո՞ր գյուղացի եք։— Չէ, ջանմ, շուկա չէ,— պարզապես հարևանը ոչխարներին արածեցնում է, որ շուկայում նիհար չերևան և, ընթացքում, փորձում է մեկ-երկուսը վաճառել։ Իսկ շուկան, քաղաքի շուկան... Եվ դարձավ մոտիկ նստած կնոջը՝

— Քաղաքի շուկան ո՞ր կողմի վրա է, հարս։

— Հարս։— Հեգնեց կինը։— Հողը իմ նման հարսի գլխին։— Կինը բրեզենտե ձեռնոցով թափ տվեց արտաղգեստը։

— Դու հարս ունե՞ս։

— Ունեմ։

— Երանի քո հարսին։ Քանի՞ ոչխար ունի հարսդ։

Տոնեն լռեց։ Փոխարենը պատասխանեց հարևանը։

— Քեռի Տոնեի հարսը քեզ պես քաղքցի է, քույրիկ։

— Հոգեմ գլուխը։— Կինը անորոշ ուղղությամբ չանչ արեց։

Տոնեն կողքանց այլ դիպցրեց կնոջը և նորից կախեց գլուխը։ Էա ուզում էր վառել ծխախոտը, բայց քթի տակ բուրող մայթաձուքի հոտը խեղդում էր։— Ջանմ, ե՞րբ կհասնինք շուկա։ — Եվ այդպես՝ ոտքերը մեկնած, ոչխարի կապը փաթաթած ոտքին և մատների արանքում արորվող ծխախոտին հակված, Տոնեն նկատեց մոտեցող ոտքերը, անմիջապես՝ մյուսը և երրորդը՝ շալվարի փողքերը ծալած։— Ջրվորնե՞ր են։— Եվ, մինչև կրարձրացներ գլուխը, ծալված փողքերով ոտքը աքացի տվեց ոչխարին։

— Էս ո՞նց է։

Տոնեն բարձրացրեց գլուխը։ Դիմացը ցցված երիտասարդը բոլորովին ջրվորի նման չէր— այսպիսի ջրվո՞ր կլիներ՝ հարդարված մազերով, ճերմակ երեսներով, փափկիկ ու ճերմակ ձեռք ու թևերով... Եվ սրան ուսնկից կանգնած մյուս երկուսը՝ նույնը։ Եվ իրեն ու ոչխարին չեն նայում, համա-

խումբ դարձել են ճամփեզրին կանգնած իրենց ընկերոջը։ Ճամփեզրին մի ավտո է կանգնած, կողքին տերը՝ տարիքին անվայել գեր, կրկնակզակով և այնքան անգույն, որ, կարծես, արև չի տեսել։ Թևերը կրծքին ծալած ծխում է և հոգնած ու անորոշ նայում՝ ոչ այն է ոչխարը շրջապատած ընկերներին, ոչ՝ ոչխարին։

— Դուրդ գալի՞ս է։— Կամքին խոնարհ նայում են, իսկ նա, ի պատասխան, ծոմռում է շուրթերն ու ծխախոտը և հոգնած ու անտարբեր ուսերն է շարժում՝ ոչխար է, էլի։

— Ի՞նչ արժի։— Փողքերը ծալած երիտասարդը նորից է քացահարում ոչխարին և շտապ թափ տալիս շալվարը։

— Հարյուր։— Հարևանը արդեն վրա է հասել։

Գինը հարցնողը, անմիջապես նաև մյուս երկուսը, միաշունչ դառնում են նրան։ Իսկ նա թքում է ծխախոտը, հոգնանքով ծոմռում շուրթերը և ձեռքը հոգնած տանում է գրպանը։

— Վեր կաց, քեռի Տոնե,— հարևանը հրում է ծերունու ուսը։— Փողդ ստացիր։

— Յա՜ա... Հըմը էդպե՞ս։— Տոնեն շվարած մեկ հարևանին նայեց, մեկ՝ աքացիների տակ հրմշտվող ոչխարին։— Հըմը... էսպե՞ս։

— Ել-ել։— Հարևանը օգնեց, որ ծերունին ոտքի կանգնի։

— Յա՜ա...

Եվ մինչ ծերունին ոտքի կելներ, նրանք ոչխարը քաշքշելով, ոտնահարելով հասցրին ավտոյի մոտ և իրար հայհոյելով (լո՞ւրջ, թե կատակ՝ իրար հայհոյելով), ոչխարին հայհոյելով՝ «կեղտոտ անասունը» շպրտեցին ավտոյի բեռնախցիկը։ Իսկ գերը, անտարբեր հայացքը անորոշ մի տեղ, թղթադրամն էր մեկնել, թե՝ ում, չգիտեր և հետաքրքիր չէր՝ ով ուզում է վերցնի։

— Յա՜ա... Հըմը էդպե՞ս։— Տոնեն բերանբաց սառել էր։

Հարևանը շտապեց վերցնել դրամը։ Եվ երբ փողը խցկում էր ծերունու բուռը, նա ուշքի եկավ։

— Չէ՛։— Հրեց հարևանի ձեռքը և փայտով քշեց դեպի ավտոն։— Ծախու չէ։ Ոչխարն ծախու չէ։

— Խի՞ ես բալամուտ անում, այ բիձա։— Երիտասարդներից մեկը հրեց նրան։— Մի սատկած ոչխարով ուզում ես մի-

լիոնի դառնա՞լ...,— և անվայել մի բառ ասաց ու բռունցքը մտցրեց ծերունու աչքը։— Կյանքում չհավատաս։

— Յա՜ա...

Ասֆալտագործ կանայք աղմկեցին, թղթադրամը պինդ պահած մոտեցավ հարևանը, այն կողմից նաև՝ գեր ու հոգնած երիտասարդը։ Ընկերները տեղ բացեցին նրա համար։ Նա ցցվեց ծերունու դիմաց և փնչաց։

— Փողի կարիք ունե՞ս, արա։— Ձեռքը տարավ գրպանը, հանեց ճոճան մի թղթադրամ և շպրտեց ծերունու դեմքին։

— Առ, գնա ապրի։

Ծերունին ակամա նայեց՝ էն ինչ դիպավ ճակատին... Ոտքերի մոտ անծանոթ մի թղթադրամ էր ընկած։ Եվ նա, Տոնեն, հայացքը թղթադրամին, հանկարծ հիշեց— գինի...— այն, ինչ երեկվանից և ողջ գիշեր մտմտում էր ու չէր գտնում, հիշեց՝ Մշո շուկայում հայրը գինի էր որոնում, արդար գինի... անարատ գինի...

Ժանգագույն արտահագուստներով կանայք ոտքի ելած ծպտում էին (ի պատասխան ստանալով լուտանքներ), հարևանը դրամը ձեռքին սառած կանգնել էր, իսկ Տոնեն՝ ուսերը կորտված և հայացքը ոտքերի մոտ ընկած թղթադրամին, հիշում էր — ուրեմն, Պետրոս աղայից նվեր ստացած մեկ արաստի միջնորդին տալուց հետո մտան շուկա, և հայրը մոտեցավ մի գինեվաճառի։

«Գինին արդա՞ր է»,— հարցրեց հայրը։

«Արդար է ու անարատ»։

«Մեկ բաժակ արդար ու անարատ գինի տուր»։— Խմեց և դժգոհ մնաց։— Արդար չէր։— Անցավ մյուս գինեվաճառի մոտ։— Գինին արդա՞ր է։— Արդար է։— Մեկ բաժակ արդար գինի տուր։— Խմեց և դժգոհ անցավ մյուսին։— Արդա՞ր է։ — Խմեց և դժգոհ անցավ մյուսին... խմեց և դժգոհ անցավ... խմեց և հերսոտ անցավ... խմեց ու հերսոտեց... Հայրը Մշո շուկայի բոլոր գինեվաճառներին նույն հարցը տվեց, նույն պատասխանը ստացավ, ամեն մեկին վճարեց ու խմեց, անցավ՝ վճարեց ու խմեց, վճարեց ու խմեց, խմեց ու դժգոհ մնաց, խմեց ու հերսոտեց, խմեց ու կատաղեց և շուկայի կենտրոնում ոտքը խփեց գետնին ու կանչեց՝

«Մեկ բաժակ անարատ գինի՞... Մեկ բաժակ արդար գինի՞...»։

— Քեռի Տոնե։— Հարևանը վերջապես բերան բացեց՝ ընկճված, փուշը թողած։

Նրանք արդեն չքվել էին, ճամփեզրի ծառի տակ կանայք նստոտել էին լուռ, խռովածների պես երեսներն իրարից թեքած, ճանապարհով վզվզում էին մեքենաները, մի ավտո դանդաղեց. «Ի՞նչ արժի»։— Հարևանը շտապեց և կակազեց։

— Հար... հարյուր։— Եվ հրեց ծերունու ուսը։

— Քեռի Տոնե։

Տոնեն բարձրացրեց գլուխը, մշուշոտ նայեց հարևանին և շշնջաց.

— Մեկ բաժակ արդար գինի։

ՄԻԱՅՆԱԿ ԾԱՌԸ

1

Գերանը ճկված տեղից ճաք էր տվել։

Գերանը վաղուց էր ճկվել, իսկ ճաքը նոր էր։ Հացատան առանցքային գերանը դեռ անցյալ գարնան անձրևների ժամանակ կքեց. գուցե՝ ավելի առաջ, բայց Հազրոն գարնանը նկատեց և որոշեց հենակել։ Եթե որդին հույս չտար — որդին գարնանը հայտնվեց՝ խոստացավ ու գնաց — եթե քաղաքարնակ որդին չխաբեր, Հազրոն սյունը վաղուց ճարած-կանգնեցրած կլիներ՝ ամռանը, հարմար ժամանակ։

Արդեն ուշ աշուն էր. մառախուղը ճմլտկում էր գյուղում, թափառում գյուղի շուրջկալ լեռներում, լիզում քարերը, լիզում չիֆերածածկ կտուրները, իսկ Հազրոյի տանիքը հողե էր։ Մի շարաթ էր սառը անձրև էր մաղմղում— կտուրի հողը ծանրացել էր— և գերանը ճկված տեղից ճաք էր տվել։

Հազրոն փայտե թախտին պառկած ծխում էր ու նայում միտա գերանի ժանգառե ճաքին։ Ճկվածքի կենտրոնից ճաքը թեքությամբ խուլ հասում էր գետի հեծանները։ Հենց հասնի հեծանեներին, պարզ է... Երեկ առավոտյան երբ նկատեց՝ մոգված էր։ Մի ցերեկ ու մի գիշեր էր անցել, և արդեն գերանի մրի փաթեթը պատռվել էր, և մուրը թերթ-թերթ կախվել ճաքի շրթից։

Արագ էր գործում ճաքը։ Շտապ հենակել էր պետք։

Հազրոն հայացքով որոշեց սյան տեղը՝ ճիշտ թոնրի մեջ. գերանը կենտրոնածիգ է, թոնիրը՝ տան կենտրոնում, ճկվածքն ու ճաքը՝ հենց թոնրի գլխին, ուրեմն սյունը պետք է կանգնեցնել թոնրի մեջ։

Թոնիրը լցված էր մոխրով— պառավի մահից հետո ո՞վ

էր վառելու— և մոխրի վրա Հաղրոն օջախ էր սարքել։ Կրակարանը կտեղափոխի պատի տակ. ծուխը պատ ու առիք լիզելով-ծալմլվելով կհասնի երդիկին, բայց, ինչ արած, օջախը կսարքի պատն ի հետ, թոնիրը կդատարկի մոխրից և կըկանգնեցնի սյուներ։ Եվ՝ էսօր-էգուց. հետո ուշ կլինի։

Իսկ սնացու չկա։

Երկու օր Հաղրոն տալիս-առնում էր. խնդրե՞լ նախագահին, թե՝ ոչ։ Եվ հիմա, այս առավոտ, որոշեց չդիմել՝ նախագահը մաղձոտ է՝ կիսալիր. «Քեռի Հաղրո, քաղաքաբնակ որդիդ մի սյուն ճարելու շնորհք չունի՞»,— նախագահը եթե չըդիպչի էլ Հաղրոյի վերքին, եթե չմերժի էլ, այսն փոխարեն միայն հույս կտա։ Եթե որդին է խաբում՝ ումի՞ց նեղանաս... Որդուն էլ երևի ուրիշներն են խաբում։ Խաբվածներն են խաբում։ Նախագահը հույսով կքնեցնի Հաղրոյին, իսկ մի գիշեր ծածկը կնատի, և օր ծերությունն Հաղրոն կդառնա շան սատակ։

Դեռ լույսը չբացված էր հասնվել Հաղրոն և թախտին մեկնված ծխում էր ու սպասում, որ օրը լրիվ բացվի։ Իսկ օրը նորից թոն ու թուխպ էր. երդիկի երկնքում սահում էին գորշ ամպերը, անձրևը գագար էր տվել, բայց երդիկը դեռ մաղմզում էր՝ սառը, փայլատ. դա անձրև չէր, այլ ուշ աշնանային օրվա սառնությունը։

Կատուն կուչ էր եկել Հաղրոյի երկար ու նիհար սրունքներին, տխուր մոմռում էր և հոնքերի տակից հետախուզում տիրոջ հայացքը։ Տիրոջ հետ մեկ գերանին էր նայում— և դիտեր, որ գերանը ճաքած է— մեկ՝ կաթկթացող շուրթերով երդիկին և երբ կարակցոն հայացքը գիպչում էր թաց մոխրով լցված օջախին, կատուն մլավում էր և նորից կառչում տիրոջ հայացքից։ Կարելի էր օջախը վառել կատվի համար, բայց բոց չէր բռնի. երդիկը թոն, իսկ օջախի խոնավությունը երևի մինչ ի թոների հատակն է ներծծվել։

Հաղրոն կացինը վերցրեց թախտի տակից, հեռանը խրեց գետին և դուրս եկավ։ Դուռ ու բակից գյուղը չէր երևում. գյուղը տան թիկունքին էր. Հաղրոյի տունը վարը՝ գյուղափեշ ճապաղ բլրակին էր. շրջկենտրոնից լեռնային գյուղը մտնող ճամփի պռնկին։ Ցածրիկ, կուչ եկած մի հացատուն՝ անկոփ բարերով, ի միջի այլոց, մի տեսակ ոտքի վրա շարված, տան

թիկունքին՝ փոքրիկ մի գոմ, իսկ մարագի միայն պատերն էին, մարագը այդպես էլ ծածկ չունեցավ— Հաղրոն կարծում է, թե ինքը ճամփորդ է... Հինգ տարի տեանկ թափառելուց հետո, քսանի գարնանը հոր հետ երբ հայտնվեցին և գյուղի փեշին հիմք փորեցին, կարծում էին, թե էսօր-էգուց վերադառնալու են էրգիր։ Հայրը ծեր էր արդեն, շուտ մեռավ, իսկ Հաղարապետը, Հաղրոն, ահա ապրում է և խաբում իրեն, թե ինքը ճամփորդ է։ Մեծ աշխարհամարտին մասնակցելուց, կովից վիրավոր վերադառնալուց հետո էլ դ՝ն։ իրեն խաբում է. եթե տունը իր տեղում կարդին նատած չէ, այսպես՝ ոտքի վրա է, ուրեմն Հաղարապետը-Հաղրոն ճամփորդ է։

Հաղրոն, կացինը ձեռքին, հեռանը գոտին խրած, կանգնեց ճամփին և նայեց գյուղին. շուրջբոլորը։ Գյուղի շուրջկալ լեռներում մտամոլոր թափառում էր մառախուղը՝ մեկ ուզում էր գյուղ մտնել. մեկ՝ մտափոխ, թավալվում էր լեռներն ի վար։ Գյուղը լուռ ու խաղաղ էր։ Հաղրոյից բացի ոչ օր ճամբանամուտի այս մգամած առավոտ այսն կարիք չուներ. բոլոր տները թիթեղապատ-շիֆերապատ էին— մառախուղի շնչից ծխերը ծալմլվում էին թաց տանիքներին— կայծն երկհարկանի տներ, բոլորը ապակեպատ պատշգամբներով, բոլորը լուսավոր պատուհաններով. բայց գյուղը մերկ էր, թրջված ու կուչ եկած։ Դե, գյուղին շեն տեսք տվողը ծառերն են, իսկ լեռներում սեղմված այս գյուղին, բարախեղդ լեռներին Տերը ծառ չէր կամեցել։ Ցնամերձերում նոր-նոր տնկել են ցըրտակիմացկուն խնձորենիներ՝ կծաղկե՞ն, պտուղ կտա՞ն, դեռ հայտնի չէ։

Հեյ գիտի, հա՞ա, Գրլեկուզան—Գրլի... Ծառերի մեջ կորած էր։ Ընկուզենիների հետ, ձորն ի հետ երկկողմանի դրված էին տները, բոլորը՝ ընկուզենիների հովանու տակ, անխարտիր ընկուզենիների հովանու տակ։ Եվ ձորն էր լցված ընկուզենիներով։ Հեռվից նայողը տները չէր տեսնում՝ միայն ընկուզենիներն էին... Եվ ձորն էր լցված ընկուզենիներով։

Հաղրոն, հեռանաքարը գոտին խրած, կացինը ուսին, ծուռտիկ ու ցեխոտ ճանապարհով իջավ։ Հեռու չէր գնալ։ Ծառը, բարդիներն, երևում էր՝ վարը, կիրճի գլխին, շրջկենտրոնից գյուղ եկող ճանապարհի շրջադարձին։

Կիրճն իջնող ճանապարհի ոլ ու ձախում քլթքլթացող

բլրակներին մի ժամանակ լսթ-լսթ արտեր էին կպած, բոլորուն քարե պարիսպներով, և ճանապարհին ուղեկից առու էր ոլորվում։ Կոլեկտիվացումից առաջ, մի գարնան, շրջանի հողաչափը, եռանդուն մի երիտասարդ, վարի գյուղերից բարդենու շվեր բերեց-տնկեց առուն ի հետ։ Երիտասարդը շվերը տնկեց, պատվերներ տվեց և գնաց ու գնաց։ Հազրոն չի հիշում, թե դրանից հետո այդ ջահել հողաչափը գյուղում հայտնված լինի, ասես ստվեր անհայտացավ։ Շվերից մի քանիսը չորացան, իսկ շատերը կանաչեցին։ Հետո, երբ քարե պարիսպները փուլ եկան, երբ լանջերի արտերը քայքայվեցին— կմախքացան, և առուն փակվեց՝ ծառերը չորացան, իսկ մեկը մնաց, համառեց ու անջուր ապրեց։ Մեկը՝ ա՛յ, այն միայնակ բարդենին, որի մոտ հիմա գնում էր Հազրոն։

Վարը, Հազրոյի հայացքի դիմաց, հավաք ու ձիգ թավալվում էր մխածլուը։ Գետնասող մուժը բարդենու բնի կեսն էր բռնել, իսկ կեսբունն ու սաղարթը երևում էին։ Հետո մուժը քանդվեց-ծավալվեց և, հորիզոնն ու ճամփան բռնած՝ քշեց դեպի Հազրոն։

Տեսնես այնտե՞ղ էլ, Երգրո՞ւմ էլ նույն եղանակն է այսօր... Հիմա, այս պահին հայրենի գյուղո՞ւմ էլ թոն է ու մշուշ... Մուժը մտնում էր գյուղը, թավալվում ձորում, մոլորվում ծառերի մեջ, խճճվում ընկուզենիների սաղարթներում, իսկ երբ քաշվում էր՝ ծվեները ծառերի սաղարթներում խճճված-մոլորված մնում էին... Տեսնես այնտե՞ղ էլ այս առավոտ միգամած է... Այնտեղ ամեն օր, այնտեղ տարին բոլոր դուման է...

Գրլեգուզան գուման էր,
Գրլին մեջին կվառվեր,
Եվի կանգնի, Սերոբ ջան,
Եվի կանգնի, ախպեր ջան,—
Եվի վերցու երացան...

— Եվի վերցու հրացան, եվի վերցու հրացան... Աղբյուր Սերոբը մեռնելու իրավունք էլ չուներ, ենթգուիյամբ սպանեցին, բայց մեռնելու իրավունք չուներ... Աղբյուր Սերոբը... առյուծ տղերքը... համբերությունից դուրս եկած—գլխներից ձեռք քաշած այրեր... ինքնապահություն... առասպելական-

հերիաթային հերոսություն... մեկը հաղարի դեմ՝ կռիվ... գերությունից դուրս գալու հավատ... հույս, սերնդեսերունդ փոխանցվող հույս... հույս... և այդ ամենի արդյունքը և արդյունքը՝ մշուշով լցված ավերակներ... Որքան խորհրդավոր է աշխարհի բնույթը՝ մութ, խորհրդավոր, և որքան անստույգ է մարդու ճակատագիրը...

Մառախլապատ— մոայլ աշնանային օրվա տրամադրությունը փոխանցվել էր Հազրոյին։ Նա մշուշով պլլված, ճնշող խոհերի հետ ճամփեզրով գնում էր գլխահակ։ Թվում էր, թե անասահման է մառախուղի սահմանը, թվում էր, թե մառախուղը սար ու ձորերից այլևս հեռացողը չէ, և կորած է Արևգակը՝ այլևս չի հայտնվելու, քար ու ցեխով շաղված ճանապարհը թվում էր անվերջ, անսկիզբ ու անվերջ և միշտ էլ մգապատ ու սառը այս ճանապարհն է եղել ոտքի տակ, և Հազրոն եղել է այդ խավար ճամփի ինչ-որ հատվածում, ոչ սկզբում, ոչ վերջում։ Եվ հիմա էլ ասոված գիտե, թե այս ճանապարհը ուր է տանում։

Հազրոն բարձրացրեց գլուխը և շփոթված ոտքը կախ-դրեց։ Ծառը, բարդենին, չէր երևում. հայացքի դիմաց համապատած մշուշ էր։ Ծառը չկար, և Հազրոյին այնպես թվաց, թե ինքը, իրոք, անծանոթ ճամփի վրա է։ Ապա թիկունքից ավտոմեքենայի ազդանշան լսեց և սթափվեց։ Բայց ետ չնայեց։ անցիր, ճամփեզրին կանգնած Հազրոն ինչո՞վ է խանգարում։ Ավտոմեքենան հավասարվեց։

— Բարև, քեռի Հազրո։

Ո՞վ բարևեց, ո՞վ ճանաչեց Հազրոյին, զարմանալի է, որ աշխարհում ծանոթ կա։ Հազրոն շնայեց. ճամփեզրին կանգնած եղյուսի էր վար՝ ուր միայնակ ծառը պետք է լիներ, բարդենին։ Իսկ ծառը չէր երևում։

Մեքենան թաղվեց մշուշի մեջ, և Հազրոյի հայացքի դիմաց սկսվեցին թավալ լույսերը՝ զույգ կայծռիկները։ Կողք-կողքի թավալում էին, միշտ կողք-կողքի և՝ վեր ու վար, հետո լուսաատիկները թեքվեցին աջ և անհայտացան։ Դա ճանապարհի շրջադարձն էր. ուրեմն ծառը այնտեղ է։ Մոտ է։

Եվ քիչ հետո գծագրվեց ծառը։ Հազրոյին թվաց, թե երազում է տեսնում. երազները նրան հայտնվում էին այդպես՝ մշուշոտ, միշտ մշուշապատ։ Այդպիսի մի երազ, անորոշ

ու անմարմին մի պատկեր, կարծես, անցյալ գիշեր նույնպես այցի էր եկել։ Ի՞նչ երազ էր... Թե՞ Հազրոյին է թվում... Հերն անիծած, գոնե երազները պարզ հայտնվեին, բարի, հաճելի, պայծառ ու պարզ, որ Հազրոն անհամբեր սպասեր գիշերվան և գլուխը սիրով դներ բարձին։ Հազրոյի պայծառատեսք երազները ի՞նչ եղան, ո՞վ պատեց մշուշով... Տարի՞ քը... Կատո՞ւն, որ գիշեր ի լույս ականջի տակ մոմոում է։ Իսկ... իսկ Հազրոն ընդհանրապես պայծառ երազներ տեսե՞լ է, թե՞ միշտ էլ այդպես են եղել՝ անմարմին ու մշուշոտ։ Ոչ՝ եղել են։ Պատահել է, որ Հազրոն պարզաշք է տեսել երազը։ Մեկը, գոնե մեկը չի մոռացել և մինչ ի մահ չի մոռանալու— Գարնան պարզկա գիշեր էր, և ինքը, Հազրոն, լեռան լանջին, մի քարի նստած ծխում էր։ Ոչ թե երազն էր խավար և գիշեր էր թվում, այլ, իրոք, գիշեր էր՝ լիալուսին կար, երկինքը լցված էր աստղերով. լանջում գարնան պարզկա գիշերն էր՝ մութ ու լուսով շաղված, լանջում գարնանային գիշերվա ցողն էր՝ ծաղիկներին, կանաչներին, թփերին, քարերի ու մամուռների վրա։ Լեռան փեշով գետ էր հոսում, և ինքը, Հազրոն, տեսնում էր, թե լուսնի ու աստղերի ցոլքերը ինչպես են բռնկվում ու մարում գետի ալիքներում։ Սարալանջը էրգրի սարալանջն էր, գետը էրգրի գետն էր, երկինքը էրգրի երկինքն էր, և ինքը, Հազրոն, էրգրում էր։ Երազը այսպես պետք է վերջանար, հենց այստեղ և այսպես՝ Հազրոն լանջի քարին նստած ծխում էր ու նայում ցոլարձակ գետին, բայց երազը շարունակվեց, շարունակություն ունեցավ։ Երազում հանկարծ լույսի մի խուրձ պլլվեց Հազրոյին, և Հազրոն, չգիտես ինչու, այդ լույսից խուսափեց. փախավ, իսկ լույսի խուրձը հետապընդեց։ Հազրոն շնչակտուր քարեքար էր նետվում-թաքնվում քարերի թիկունքում, իսկ լույսի խուրձը գտնում ու հալածում էր Հազրոյին, հալածում ու գտնում էր։ Ահա պարզաշք տեսած երազը։ Տարիներ են անցել, բայց կարծես անցած գիշերն է տեսել։ Եվ երբեք չի մոռանա։

Հազրոն կանգնեց ծառի մոտ և անորոշ նայեց շուրջբոլորը. ասես բարդենու կողքին մեկն էլ պետք է լիներ, մի ուրիշ քան էլ պետք է լիներ, որ չկար։ Ապա շուռ եկավ, նայեց գյուղի կողմ, գյուղը պատած էր մշուշով, և ցանկացավ, որ գեռ ճանապարհին լիներ։ Կարծես շուռ հասավ ծառին, հիմա

ոտից նոր-նոր դուրս եկած լիներ— իրոք, շուռ հասավ ծառին— իսկ ամենացանկալին այն էր, որ Հազրոն հիմա երազում լիներ. այն երազը ինչո՞ւ նորից այցի չի գալիս, մի օր նորից թող հայտնվի, թող գա և թող՝ հալածող լույսի խուրձն էլ հետը։ Ապա ուզեց շփել ծառի բունը, բայց ձեռքը ետ քաշեց և նորից մոլոր նայեց շուրջբոլորը...

Ծանոթ քարը ձգեց Հազրոյին։ Նա մոտեցավ, կացինը դրեց կողմ, նստեց քարին և հանեց ծխախոտը։ Հազրոն այդ քարին որքա՞ն է նստել։ Երբեմնի առուն հենց այդ քարի դեմով էր անցնում։ Բայց ո՞վ կասի, թե այստեղ, մի քանի քայլ այն կողմ, առու է եղել։ Առուն գյուղի տարեց մարդկանց հիշողության մեջ է միայն, առուն հենց հիմա Հազրոյի միջով թլքլքալով հոսում է, իսկ, ահա, հետքն իսկ չկա։ Հայացքի դիմաց դեղին ու լուռ տերևներն էին։ Քամին ինչպե՞ս չի քշել... Եվ լավ է, որ չի քշել։ Եվ որքան լավ կլիներ, որ այս տերևները անվնաս ու անշարժ մնային, գարնանից աշուն, աշնանից գարուն այստեղ մնային՝ թող որ դեղին, թաց, մրսած։ Զմռռան տակից դուրս գային այսպես ու մնային՝ գարունքվանից աշուն, աշունքվանից գարուն։

Քարի շուրջբոլորը ջարդված շշերի կտորներ էին թափթփված։ Հազրոն հետևեց կտորներին և տեսավ, որ շատ են՝ անվնաս սփռված են ծառի շուրջբոլորը։ Ծառին մոտիկ օջախնա սփռված են ծառի շուրջբոլորը։ Ծառին մոտիկ օջախնա սփռված են ծառի շուրջբոլորը։ Ծառին մոտիկ օջախ կար— մինչև հիմա ինչպե՞ս չի նկատել— շան վատակները կրակարանը շատ մոտ էին սարքել բնին, և կրակը լիզել էր բունը։ Երևում էր, որ բոցը հենց մեկ անգամ չէ բունն առել բերանը։ Հանկարծ նկատեց, որ բնին նաև կացնահետքեր կան։ Նա շփոթված նայեց շուրջբոլորը և ոտքի ելավ... Այս. մեկը— տեսնես ով է— մեկը փորձել է ծառը կտրել և տապակ — տեսնես ո՞վ է։— Ո՞չ, Հազրոն կկտրի... կկտրի ծառեկն ի հեռ, ավելի բարձրից... Հերն անիծած, վերջիվերջո այս ծառից մի բան պե՞տք է մնա, թե ոչ։ Մենամենակ, անջուրանիկամ այսքան դիմացել է, այսքան ապրել է և... Ոչ. Հազրոն կկտրի գոտին ի հար. վերջիվերջո այս ծառից մի բան պե՞տք է մնա, թե ոչ։

Հազրոն շփեց ծառի բունը։ Բնի կեղևը ճաքճքած էր, կրծոր-կոտոր. այդ կեղևը, ասես, ծառն ինքը չէր ծնել, այլ կարկատան-կարկատան հավաքել էր— ծածկել իր բունը։ Եթե

պլոկես այդ կեղևը և փռես, հայացքիդ տակ կհայտնվի ծաբավից ճաքճքված մի լաթ հող։

Ծառը թաց էր, և բնի սևաթույր ճաքերի մեջ կուտակվում ու քանդվում էին ջրի կաթիլները։ Հազրոն հայացքը սահեցրեց բունն ի վեր։ Ծառի գլխավոր ճյուղերից մեկը չորացել էր։ Ճյուղը վաղուց էր չորացել։ Հազրոն նոր էր նկատում. չորուկի փտած կեղևները կախվել և սարդոստայնի պես ճոճվում էին։ Մյուս գլխավոր ճյուղին չորուկներ կային, բայց ճյուղը դեռ կենդանի էր։ Իսկ կենտրոնաձիգը առողջ էր, սլացիկ և այնքան կենսունակ, որ այս ուշ աշնանը դեռ լրիվ տերևաթափ չէր եղել, կատարին նույնիսկ դեղնականաչ տերևներ կային։ Որքա՜ն համառ ու դիմացկուն է միայնակ ծառը։

Հազրոն նորից նստեց քարին, կացինը ձեռքն առավ և սկսեց սրել։ Կացինը սուր էր, բայց ժանգոտ. վաղուց չէր բանել, և Հազրոն սրաքարով ընդամենը ժանգն էր հեռացնում՝ երկար ու մանրակրկիտ։ Մի երկու անգամ փորձեց ոտքի ելնել, բայց էլի կաթ-կաթ ժանգ նկատեց շեղբին։

— Բարև, քեռի Հազրո։

Հազրոն թեքվեց, բայց մարդատար ավտոն արդեն շրջադարձն ի վար իջնում էր՝ թեթև, թավալով։ «Վարորդը ջահել է»,— մտածեց Հազրոն, ապա նոր անդրադարձավ՝ ախր, ձայնն էլ էր ջահելի։ Եվ՝ սրա, և՝ նրա, որ ճանապարհին հանդիպեց։ Բարևում են ու վազ անցնում—շան կաթ կերածները— Հազրոյի պատասխանը նրանց պետք չէ. կամ ձեռք են առնում, կամ ուզում են, որ Հազրոն իրենց ավտոյի ետևից նայի։

Հազրոն բամբակյա բաճկոնը հանեց-դրեց քարին, հեսանը դրեց բաճկոնին, կացինը ձեռքն առավ և երբ շտկվեց, ջարը քաշեց փեշից, կարծես թե՝ քաշեց. նա ասես ակամա փլվեց քարին, նոր ծխախոտ վառեց և թեքվեց գյուղի կողմը։ Իսկ գյուղը մշուշի մեջ էր։ Փորձեց գոնե ուրվագիծը նկատել, բայց մառախուղը խիտ էր։ Այնուամենայնիվ... այնուամենայնիվ, երևի պե՞տք էր նախագահին հայտնել կամ, թեկուզ, ակնարկ անել, թե այսպես ու այսպես, Հազրոն այսպիսի միտք ունի։ Բայց այդ մտքի վրա քմծիծաղեց։ Մարաթուկ վկա, նախագահը այս ծառի գոյության մասին մոռացել է։

Որ այստեղ, կիրճի գլխին, ճանապարհին կպած ծառ կա, թաք մի բարդենի կա, նախագահը չգիտի։ Նա, այդ շան որդին, այս ծառի մոտով ամեն օր շրջկենտրոն է սլանում և ծառի մոտով ետ դառնում, բայց ծառը չի նկատում։ Մարաթուկ վկա, Մարաթուկ վկա, Հազրոն չի սխալվում. այս խեղճ ծառը, բարդենին, նախագահին ի՞նչ է տվել, ի՞նչ կարող է տալ, որ նկատի և չմոռանա և չկորցնի տեղը։

Աստված վկա, այս ծառը մեղք է. ահա մառախուղով պլլված, լքված ու մենակ դողում է։ Հազրոն կառնի-կանի տուն՝ կտնկի իր թոռների մեջ և ինքն ու ծառը միասին կապրեն։ Քանի կա Հազրոն... քանի Հազրոն այստեղ է՝ միասին կապրեն...

Հազրոն կիսատ ծխախոտը շպրտեց, վերցրեց կացինը, կանգնեց ծառի մոտ և գոտկատեղից կացինը ուղիղ տարավ ու բնին նշան արեց. բունը գոտկահար թող մնա... եթե արմատները առողջ են՝ նորից շիվ կտա-կաճի, իսկ մնացածը Հազրոն կտանի տուն, կտնկի թոռների մեջ և միասին կապրեն։

Եվ կացինը թափով վրա բերեց — հը՛ը՛ղ... միասին կապրենք...

Ծառը ցնցվեց։ Անձրևակաթները շփշփացին կարկուտի նման, ծեծեցին նաև Հազրոյի թիկունքն ու գլուխը, բայց նա ուշք չդարձրեց։— Հը՛ը՛ղ... մի՛ա-սին կապրենք... մի՛ա-սին կապ-րենք... մի՛ա-սին կապրենք...— խոսքը ինքն իրեն տրնքում էր Հազրոյի ներսում, կամաց-կամաց սուզվում երակներում, խոսքը դառնում էր ռիթմ և փոխանցվում կացնին— մի՛ա-սին կապ-րենք... մի՛ա-սին կապ-րենք..., ապա մի տաշեղ... Հազրոյի ճակատին մի տաշեղ շրխկաց-ընկավ ոտքերի մոտ։ Տաշեղի վրա նա արյան հետք նկատեց։ Դադար տվեց և ափը տարավ ճակատը։ Արյուն չկար։ Իսկ տաշեղի վրա... Նա տաշեղը ձեռքն առավ... Տաշեղին վարդագույն մի շերտ էր ձգվում և վարդագույն մազմզուկներ կային... Հա՜, ծերությունն է մտել ծառի բունը, ծերությունը բուն է դրել ծառի բնում։ Եվ ինչո՞ւ է այդ անտերը այդպես դունեղ... վարդագույն։ Որպեսզի մոլորեցնի ու խաբի՞ ծառին...

Հազրոն, տաշուկը ձեռքին, թեաթափ կանգնեց։ Երակները դատարկվում էին ռիթմից, «խոսքը» մարմրում էր ներսում, և նա զգաց, թե որքան գարշելի է ծառին խաբում— միասին

կապրենք։ Նա մեղավոր ու կտրված՝ ճակատը հպեց ծառին ու շշնջաց.

— Թե դու չօգնես Հազրոյին, ուրիշ ո՞վ օգնե։

— Բարի աջողում, քեռի Հազրո։

Հազրոն ցնցվեց։ Բայց գլուխ չբարձրացրեց՝ շնչեց։ Ինչ անգուր ձայն էր... և ինչ լկտի ձայն էր... այդ շան որդին կացինը չնկատե՞ց... Հազրոյի ձեռքի կացինը չնկատե՞ց... չտեսա՞վ, որ Հազրոն... Հազրոն կտրում է ծառը... Դա արդեն... արդեն շատ էր վիրավորական։ Շա՜տ։ Եվ վիրավորական ծառի համար։

Հազրոն ճակատը ավելի պինդ սեղմեց ծառին։ Բոլորը սատանի ձի հեծած թռչում են, բոլորը՝ ծառի մոտով, բոլորը տեսնում են, բայց ոչ մեկը չի նկատում այս խեղճ ու միայնակ ծառին։ Եթե ոտքով կտրեին այս ճանապարհը, եթե հոգնեին, ծառը երևի գոյություն կունենար։ Սառը... ո՜չ, ծառի սավերն ու հովը մեկն ու մեկը հիշում է այն ժամանակ, երբ կերուխումի ցանկություն ունի։

Ճակատը ծառին հպած, տապարը աջն ի կախ կանգնել էր Հազրոն։ Ոտքերի մոտ ծառին մոտիկ պատրաստած կրակարանն էր, կոպկախ հայացքի տակ՝ բնի այրվածքն ու հին կացնահետքերը։ Հազրոյից առաջ տեսնես ո՞վ է ծառը կտրելու փորձ արել։ Եվ... և ինչո՞ւ է ձեռք քաշել... Հին կացնահետքերը շատ թեք, մի տեսակ սայթաքուն էին, և Հազրոն գլխի ընկավ, որ ծառի բունը տաշտշել են կզշանի համար. շոր կեղևները պոկել են օջախը վառելու։ Մարաթուկ վկա, այս ծառը Հազրոյից բացի ուրիշ ոչ մեկին պետք չէ։ Եվ այսպես՝ անջուր ու անխնամք, այսպես ու այսքան ապրելուց հետո, եթե ոտքի վրա պետք է կզշան դառնա, ոտքի վրա ընկնի կրակի բերանը, ավելի լավ է դառնա սյուն։ Այս ծառից վերջապես մի բան պե՞տք է մնա, թե ոչ։

Թող դառնա սյուն։

Եվ կացինը տարտամ բարձրացրեց, անկիրք վրա բերեց ծառին, բայց կոթը բռունցքներում ֆռաց՝ կացինը բնին տափակ զարկվեց-գրնգաց, և ետհարվածի ուժը զիգզագվեց ու տաք գալարվեց բունքերում։

Օխա՜աշշ։— Հազրոն սիրով ընդունեց ծառի հարվածը։

Մաքի հետ, գործի հետ, Հազրոն հանկարծ զգաց, որ մի սավեր է թռչում թիկունքում։ Կացինը ձեռքին շուռ եկավ, շտկվեց և... իր սավերը երկար ձգվեց ծառի սավերի կողքին։

— Վա՜հ, Արեգակը ե՞րբ է բացվել։

Մառախուղը ե՞րբ էր քաշվել, արևը ե՞րբ էր հայտնվել, որ Հազրոն չէր նկատել։

Մշուշը լեռներից կիրճ էր իջել, թավալգլոր լցվել էր ձորը, լեռների գլխին հիմա գորշ ամպերն էին ճոճվում, երկքնքում միմյանց էին որոնում ցրիվ ամպերը, և զզզված ամպերի արանքից ծիկլիկում էր Արեգակը։ Հազրոյի հայացքի դիմաց լույս ու սավերի հեռաքրքիր խաղ էր. ծառի շուրջբոլորը ողողված էր արևով, իսկ քիչ այն կողմ սավեր էր՝ խոնավ, մութ. լույսը սավերն էր շիշտել, իսկ սավերը՝ լույսը։ Արտակարգ պայծառ էին շողերը՝ դանդաղ, թրթռուն, թվում էր, թե ծառի շուրջբոլորը ծիածաններ են բանդվում ու հյուսվում։ Դյուզի մի մասը ողողված էր արևով— Հազրոն ափսոսաց, որ իր տունը արևի տակ չի ընկել. կտուրը մի քիչ կշորանար— իսկ մյուսը մութ ծխում էր, և ծխերը հազիվ էին զատվում սավերից։ Դյուզից վեր, լեռնալանջին Արեգակը դեղին մի արտ էր փռել, իսկը ցորենի հասուն արտ, օղակված սահմանի հերկով, ապա կլոր արտը ձգվեց, սահեց վեր, խամբեց ու սահեց դեպի գորշ ամպերը, արտը հնձվեց ու բարդացվեց լեռան շեղբին և բռնկվեց բոցերով։ Իսկ գյուղը լրիվ արևեց. ապակեպատ մի պատշգամբ բռնկվեց, լեռան փեշի բարձրանիստ տան կտուրին փայլփլեց հեռուստացույցի անտենան, և լույսով ցողված տանիքներին փոքփոքացին ծխերի կապույտ մայրավենները։

Հազրոն կացինը հենեց բնին. նստեց քարին ու հանեց ծխախոտը։

Քարը բարդենու սաղարթի ծարծրված սավերի տակ էր, և սավերը ճոճվում էր Հազրոյի գլխին։ Ծառը անշարժ էր թվում. բարդենու միայն վերին շվերն էին զողում, իսկ Հազրոյի գլխին տարուբերվում էր ողջ սաղարթի սավերը։ Նա հեռևնց գիմացը երկարած բնի սավերին և նկատեց, որ նա էլ՝ բնի սավերն էլ զողում է։

Բունը արդեն խորը կտրված էր. կացնի հարվածները հոսում էին ծառն ի վեր, և ստվերը դողում էր։ Մի պահ ստվերը խամրեց-կարկամեց և նորից խառնվեց ու դողաց։

— Բարի աջողում, քեռի Հազրո։

Հազրոն մինչև թեքվեց, ավտոն արդեն սլանում էր դեպի գյուղ։ Գյուղը դարձյալ արևի տակ էր։ Հազրոն գտավ իր տունը... Տեսնես կատուն հիմա ի՞նչ է անում։ Երևի դռանը, արևի տակ նստած լվացվում է ու նայում ճանապարհին։ Սպասում է։ Կատուն Հազրոյին է սպասում, և Հազրոն կգնա։ Իսկ Հազրոյին ո՞վ է սպասում... Իսկ Հազրոն ո՞ւմ է սպասում...

Հեռվում, Արարատյան դաշտում, լույս ու ստվերի փոխնիփոխ խաղ էր. մի տեղ քաղվում էր արևը, ստվերում՝ բռնելով, տեսար՝ ստվերը ծաղծրվում էր, իսկ լույսի շերտը կարկատանվում ստվերով, և դեղին ու սև կարկատանները շուտ-շուտ փոխում էին տեղերը։ Իսկ այն կողմ, Հայոց լեռնապարում, ճերմակ ու բարդ-բարդ ամպերի ճոճքն էր։ Մի տեղ ամպերի բարավանը լեռնապարից պոկվել-ձգվել էր երկինքն ի վեր, կորուղի նորից ետ դարձել լեռնապարը և ճերմակ ու փափուկ շրջափակի մեջ առել կտավատի կապույտ մի արտ։ Իսկ արտի կենտրոնում մի ծառ կար։ Կտավատի ծաղկած կապույտ արտ՝ փռված արծաթավուն ծառի շուրջբոլորը։ Հաստաբուն էր ծառը և տարածուն սաղարթով. ծառը ընկուզենի էր և այդ ծառը կարող էր նաև... իրական լինել՝ աճած հենց լեռնապարին։ Հազրոն կկոցեց աչքերը... Այդպիսի մի ընկուզենի Հազրոն էրդրում ունի, այնտեղ՝ լքված տան լքված բակում։ Այդպիսի հզոր և ավելի հզոր և ավելի հրաշք, այնքան հրաշք, որ ուզում էին ոսկով գնել։ Մի տարի— գաղթից երկու տարի առաջ էր դա —աշնանը Մշո կողմերից եկած օսման ոստիկանը մի ամերիկացու հետ շրջում էին իրենց գյուղում. ամերիկացին տնտղում էր գյուղի ընկուզենիները և վերջում կպավ իրենց բակի ընկուզենուն։ Գնել էր ուզում։ Ոսկով գնել էր ուզում։ Ընկուզենու բնին դեպի խորքը աճած մի պալար կար. նա, ամերիկացին, այդ խլլիկն էր ուզում— թե այդ շան որդու ինչին էր պետք ասված գիտի— բնի այդ հատվածը՝ երեք-չորս թիզ, այդ հատվածն էր ուզում։ Տերը Հազրոն էր, Հազրոյի հայրն էր, Հազրոյի պապը, Հազրոյի

ապապապը— նա էր տնկել ընկուզենին— իսկ ամերիկացին՝ ափում երկու ոսկեղրամ, օսմանի միջոցով համառորեն պահանջում էր, որ հայրը ոսկիները վերցնի և կացին տա օսմանին։— Քո հավատն էլ, օսման ոստիկանի հավատն էլ...

Կտավատի ծաղկած-կապույտ արտը գնալով ընդարձակում էր սահմանները, իսկ ընկուզենին անփոփոխ մնում էր՝ հզոր բուն ու սաղարթով, արծաթափայլ, և Հազրոն նորից մտածեց, որ ընկուզենին կարող է և իրական լինել՝ աճած հենց լեռնապարին... Տեսնես ընկուզենին... իրենց բակի ընկուզենին հիմա լրիվ տերևաթա՞փ է... Տեսնես էրդրո՞ւմ էլ նույն եղանակն է... Հայրենի գյուղում էլ երևի նույն եղանակն է... Հիմա, այս պահին, տան զիմացի ձորը լցված է մառախուղով, գետի շնչից քլթքլթում է և բշվում գետի հետ։ Հիմա դռան ընկուզենին թաց է. բնի կնճիռներով անշշուկ հոսում է անձրևաջուրը, ընկուզենին պարուրված է արևով, թաց ճյուղերը փայլփլում են, սաղարթին հատ ու կենտ տերևներ են մնացել՝ դեղին, դեղին, այնքան դեղին, որ կոթունները չեն երևում և, թվում է, թե տերևները ճյուղերի հետ կապ չունեն՝ արևից պոկված թերթեր են՝ սաղարթում թռվռացող։ Հիմա երամից ետ ընկած մի ծվեն մրջ է խճճվել ընկուզենու սաղարթում և բզկտում է իրեն։ Մառախուղի ծվիկի մեջ մի տերև դեղձանիկի պես խառնվել է իրար, ուզում է պոկվել-նըստել արևոտ ճյուղին։ Իսկ բակն ու կտուրը... տան կտուրը պատած են բազմերանգ տերևներով։ Տերևները բաց ափերով անձրևակաթեր են պահել շողերի տակ, և մեծ ու միակ Արեգակը սուզվել է՝ ամեն կաթիլում առանձին-առանձին։ Ընկուզենին լուռ է։ Տունը լուռ է։ Ձորի երկու ափերով ձգված գյուղը լուռ է։ Լեռները... Ծովասարը, Անդոկը, Սև սարը... Լեռները լուռ են... երկնքում, գյուղի երկնքում դորշ ամպերի ու արևի կռիվն է, համր գյուղում և համր լեռներում արևի ու ստվերի խաղը։ Եվ ձորով... տան զիմացի Ընկուզաձորով թավալվում է դումանը...

Հետաքրքիր մի պատկեր կտրեց հորիզոնը, կտրեց Հայոց լեռնապարը թռած Հազրոյի հայացքը և դարկվեց Հազրոյի աչքերին։ Հրաշք էր. կտուրի չափ հացատան կտուրի պես կլոր մի լույս վազում էր կիրճով։ Լույսը մեկեն բռնկվեց կիրճի ափին։ Ծաղկեց ստվերում-մութ ժայռերի վրա, հետո ափից

թռավ կիրճը, սահելով կտրեց կիրճի ստվերոտ հատվածը, անհայտացավ լուսավոր շերտում։ Հազրոն շունչը պահեց։ Լույսի միջից բոլորուն լույսը դուրս թռավ, ցոլաց ստվերի վրայով, ապա մի պահ անհայտացավ ձորում՝ մշուշի մեջ, հետո պոկվեց-զարկվեց կիրճի մյուս ափի մութ ժայռերին և թռավ կիրճից դուրս... Թվաց, թե լույսը երկինք թռավ։

Հազրոյի շունչը կտրվում էր։ Նա հայացքը նորից սահեցրեց լույսի վազած հետքով, հետո լույսի սուփրեն որոնեց երկնքում։ Բարդենու ստվերը տարուբերվեց դեմքին, աչքերի մեջ, ստվերը կտրակցեց երկինք ուղղած հայացքը։ Հազրոն մի պահ գլխապտույտ ունեցավ։ Նա կոշտ ափով սղալեց ճակատն ու աչքերը և նայեց ծառին։

Ծառը նայում էր կիրճին։

Բնի կտրվածքը— արդեն կեսից ավելը կտրել էր— կտրվածքը Հազրոյի կողմն էր, քարի կողմն էր, Հազրոյի հայացքի դիմաց էր. ուրեմն այդ կողմը ծառի թիկունքն էր— ծառը թիկունքից են կտրում — իսկ ծառի դեմքը ուղղված էր դեպի կիրճը, նայում էր կիրճին։ Ծառը նայում էր կիրճին, և Հազրոն մտածեց, որ պահ առաջ ծառն էլ տեսավ այն, ինչ ինքը տեսավ՝ կիրճով ցոլած լույսի սուփրեն, լույսը... Այո, լույսը. տեսիլք չէր, բնության հրաշք էր. բնությունը այդպիսի հրաշքներ շատ ունի, ամեն օր ունի, ամեն օր՝ նորը և մեկը մյուսից գեղեցիկ ու զարմանալի։ Այն, ինչ այսօր, հիմա տեսավ Հազրոն, կյանքում չէր տեսել։ Եթե այսօր, հիմա չլիներ այստեղ, կիրճի պռնկին, ծառի մոտ, այդ հրաշքը չէր տեսնի։ Այսօր չէր տեսնի և այլևս չէր տեսնի. որովհետև բնությունը մեծ է, շռայլ է, և պատկերները, նույնիսկ զարմանահրաշ պատկերները, չի կրկնում։ Եթե հիմա այստեղ չլիներ՝ չէր տեսնի։ Ինքը չէր տեսնի, իսկ ծառը կտեսներ, որովհետև ծառը միշտ է այստեղ...

Հազրոյի դեմքով ստվեր անցավ։ Նա կնճռոտվեց և բրոնզագույն տրորեց ճակատը։ Ինչը որ անցավ մտքով, ինչ հասկացավ Հազրոն, ծանր էր, ցավոտ էր։ Լավ կլիներ, որ գլխի ընկած չլիներ, հասկացած չլիներ, բայց հասկացել էր արդեն։

Նա հասկացել էր, թե ինչու է ապրել ծառը։ Այսպես՝ ճամփեզրին լքված, այս տժգոյն կիրճի պռնկին, այս քարե-

ի մեջ ծառը ինչու է համառել ու կանգնել այսքան ժամանակ։

Հրաշք տեսնելու համար։

Երկնքի ու երկրի հրաշագործությունները տեսնելու։ Ահա։

Ովքե՞ր են այս ճամփով անցուդարձողները, որ չեն նկատում ծառին— սատանի ձի հեծածները։ Եվ թող չնկատեն միայնակ ծառին. երկինքն ու գետինը ծառի համար հրաշքներ ունեն պահած՝ արևածագից-արևամուտ և գիշերվա մութ ժայռերի մեջ։ Եվ միշտ գեղեցիկ և միշտ անկրկնելի և միշտ զարմանալի... Ահա լույս ու ստվերի հետաքրքիր խաղը, երկրներում ծաղկած կատավատի կապույտ արտը, երկնքում անած ընկուզենին, ահա ընկուզենու սաղարթում խճճված մատախուղի բղիկը, գեղին տերևների բոներում՝ մի կաթ ջրի մեջ ծաղկած մեծ Արեգակը, քարքարոտ լանջում՝ այս ձմռնամուտին ցորենի բարկ արտը, լեռներում բռնկված ամպերի հրդեհը... և այս ամենը, և այս ամենը՝ մի պռատ օրվա մեջ։ Եվ օրվա հրաշքների հրաշքը՝ լույսը-լույսի սուփրեն, որ վազում էր կիրճով...

Հազրոն բռունցքը խփեց նիհար ծնկին և նայեց բնի կտրվածքին։ Խորն էր կտրվածքը։ Ծառը մի քիչ, շատ քիչ, հազիվ նկատելի թեքվել էր դեպի կիրճը, և մի պահ նրան թվաց, թե ծառը հակվել՝ լույսի ցոլքն է որոնում՝ այս կիրճում տեսած հրաշքներից վերջինը... Երևի հայտնվեց հատուկ ծառի համար. որպեսզի տապալվելուց... տապալվելուց առաջ ծառը հովհարվի։ Այս ինչ արեց Հազրոն։

Ծառի ստվերը սրթսրթում էր գլխավերևում, ստվերը Հազրոյի հայացքը ճոճքի մեջ էր առել, նա ճոճացանցից պոկեց հայացքը և էլի նայեց կտրվածքին... Ուշ էր։ Շատ ուշ էր։

Կտրվածքի դողը բնին կանգուն շերտով հոսում էր ծառն ի վեր. ճյուղերը սրսփում էին, ճյուղերը արդեն կապերը կտրել էին իրարից՝ դողում էին զատ-զատ, ամեն մեկը իր համար, դեռ հրաժեշտ չտված տերևները ուրու տեսած ծրտերի նման ալեկոծվել էին. տերևները լսել էին կացնի ձայնը, գիտեին, որ բունը կտրված է։

Բնի կանգուն շերտն ի վեր կտրվածքի սարսուռն էր հոսում ու ճյուղավորվում, իսկ վերից հավաքվում-գալիս և բնի հատվածքից պարպվում էր կացնի սարսուռը։ Այս ինչ արեց

Հազրոն. գժվար ապրած այս ծառը ի՞նչ հանդիսա կտրեց Հազրոն։ Սա, այս համառ ու միայնակ ծառը անտառի ծառերից մեկը չէր, սա ջրերի հետ խաղացող գետափի ծառերից մեկը չէր, այգիներում զուրգուրվող ծառերից մեկը չէր... Ինչ արեց Հազրոն։ Միայն այսօր, հենց այսօր, հենց Հազրոյից ստացած կացնի գողը չէր, որ բռնել էր ծառին. նոր չէր կացնի ահը՝ ծնված օրից էր բուն դրել՝ մենակության հետ, ի ծնե և մենակության հետ ու աճի հետ աճել էր։— Սա զուրգուրանքը անցուղարձողների անտարբեր հայացքներում որոնող հավատավոր ծառ էր, գետը քարե ընդերքում որոնող համառ ծառ էր, անտառից վտարված-վիրավորված ծառ էր, սա հրաշքներով ապրող երազկոտ ծառ էր... Այս ի՞նչ արեց Հազրոն։ Ծառը սպասում էր այսօրվան. գիտեր, որ ծառի պես չի մեռնելու. կանգնած չի մեռնելու. գիտեր, որ օրերից մշուշապատ մի օր սակրը մոտենալու է բնին, միայն թե չէր ըսպասում, որ սակրավորը Հազրոն է լինելու։ Ե՞վ այս ճանապարհին, և՛ այս ժամացող կիրճին ծառը վաղուց հրաժեշտ տված կլիներ, եթե չլինեին երկրի ու երկնքի հրաշքները։ Եվ նա զգալ էր իր մեջ բուն դրած կացնի սարսափը ու որոնել հրաշքներ, օրն ի բուն էր որոնել. օրը կարող էր վերջինը լինել, և ծառը օրն ի բուն էր որոնել և գտել հրաշքներ, գտել ու որոնել և օրն ու կացնի ահը խեղդել հրաշքների մեջ։ Այսպես էր ապրել ծառը։ Ի՞նչ արեց Հազրոն... Եվ ուր էր ծառի պաշտպանը... Այս ծառի միակ բարեկամն ու պաշտպանը արևն է եղել։ Արեգակը։ Իսկ ո՞ւր էր անհայտացել առավոտյան և ինչո՞ւ իր ծառին չպաշտպանեց Հազրոյից։ Եթե լիներ, եթե առավոտը արևով բացվեր, Հազրոն հանցագործ չէր դառնա։ Ո՞ւր էր կորել արևը... Եվ ինչո՞ւ էր Հազրոն մոռացել արևի մասին։ Որքան անհավատարիմ ու ապերախտ է մարդը. մի պահ, միայն մեկ պահ անհայտացավ Արեգակը, կարծում է արդեն այրվել-հանգել է, մոխիր է դարձել։ Չկա։ Եվ որքան նեղսիրտ է Հազրոն։ Միամիտ ու նեղսիրտ։ Երբ արևը կա՝ մոռանում է ամպ ու մշուշի գոյությունը, երբ հայտնվում է մշուշը, Հազրոն Արեգակն է կորցնում՝ տեղն ու տեղը և ընդմիշտ։ Առավոտը մշուշապատ էր, և արևը մեռել էր արդեն Հազրոյի հոգում։ Հազրոն չկարողացավ կես օր, գոնե կես օր Արեգակը պահել իր հոգում և անձնատուր եղավ

մառախուղին և մշուշը փաթաթվեց Հազրոյին. խցկվեց Հազրոյի աչքերը, թավալվեց Հազրոյի հոգում, հոսեց երակներով, և Հազրոն կացինը ձեռքն առավ... Մշուշը արդեն խեղդվում է ձորում, բայց ծառը արդեն կտրված է, Արեգակը արդեն ճեղքել է ամպերը, բայց Հազրոն արդեն հանցագործ է։ Առավոտյան ո՞ւր էր ծառի միակ պաշտպան Արեգակը։

Արևը պարուրել էր ծառին— ծառի շուրջբոլորը շաղ եկած մութ ստվերները ավելի էին շեշտել աշնան արևի դեղինը— արևը զուրգուրում-սփոփում էր ծառին, վերջին մի կյանք էր խոստանում նրան, բայց ծառը դողում էր շողերի մեջ. ծառը գիտեր, որ արևը մնաս բարև է ասում, գիտեր, որ Արեգակը հրաժեշտի դեղին շապիկ է հագցնում իրեն։

Ծառը նկատելի թեթևել էր դեպի կիրճը։

Հազրոն արդեն ծառին չէր նայում։ Ծառի ստվերի մեջ. ստվերից էր զգում, որ ծառը գնալով ավելի է թեթևվում գետի լեռնանցքը. գլուխն ի վար սոթ տվող ստվերից էր զգում՝ ծառը գնում է։

Ծառը գնում էր, բայց Հազրոն այնպես էր համոզված, որ նա, ծառը, այդպես հակված գետ որոնում է կիրճով ցոլած լույսը։ Ուր է թե՝ նորից կրկնվեր, ուր է թե՝ կրկնվեր, և տապալվելուց առաջ ծառը նորից տեսներ հրաշքը։ Գեղեցիկ հրաշք էր և թող կրկնվի ծառի համար։ Արեգակը բարի է. հիմա Հազրոն էլի կնայի լեռնապարին, և կիրճի մութ քարափին էլի կհայտնվի լուսեղեն հրաշքը՝ կբռնկվի քարափին, կկարի Հազրոյից հայացքը և, ի տես ծառին, կցոլա կիրճով։

Հազրոն հայացքը պոկեց ստվերի ճոճքից, կկոցեց աչքերը և նայեց Հայոց լեռնապարին։

Ճերմակ ամպերի քարավանը քանդվել էր, լեռների երկնքում ցիր ու ցան լողում էին գունաթափ ամպերը, կտավատի կապույտ արտը չքացել էր, արտի հետ՝ ծառը, ընկուզենին։

Հանկարծ Հազրոյի մտքով անցավ, որ օսման ոստիկանները իրենց բակի ընկուզենին կտրած կլինի... Մտքի վրա ծառն ստվերը կտրեց Հազրոյի հայացքը, ապա ստվերը պարկեց Հազրոյի դեմքին, ճյուղի ստվերի զարկից շուրթերին մոտեցրած ծխախոտը զոդաց, և սարսուռը ճյուղավորվեց Հազրոյի մարմնում։

Կտրել է... Օսման ոստիկանը ընկուզենին կտրել է... բակի ընկուզենին կտրել է... Այն ժամանակ, դեռ այն ժամանակ, երբ տերը, որպես թե տերը ընկուզենու կողքին էր՝ ուզում էին կտրել, հիմա... անտեր ծառ, անպաշտպան ծառ, միայնակ ու խեղճ ծառ... կտրել են։ Օսման ոստիկանը վաղուց է կտրել, իսկ Հազրոն— միամիտ Հազրո— իսկ Հազրոն իր հուշերում ընկուզենուն տեսնում է այնպես, ինչպես թողել է՝ անտեր բնով և տան ու ձորի վրա տարածած հզոր սաղարթով։ Հազրոն այդպես է թողել և այդպես հիշում է արդեն քանի՞ տարի և սպասում է... և սպասում էր, թե մի օր, մի հրաշք օր, պետք է գնար՝ հանդիպեր և տեսներ այդպես՝ արծաթափայլ հզոր սաղարթով և անտեր բնով։ Անտեր բուն, անպաշտպան բուն... օսմանը վաղուց է կացնի բերան տվել... Հիշել է, որ ամերիկացին ուզում էր ոսկով գնել, քմծիծաղել է ու կացնահարել, հայհոյել է տիրոջը, ընկուզենուն, որ այդպես հաստ բուն ունի ու կացնահարել, ոխով հայհոյել-կացնահարել ու տապալել է...

Ընկուզենին տապալվել է։ Ընկուզենին չկա։

Հազրոն՝ ծառի սրսփուն ստվերի տակ, բռնվել էր դողով։ Ջղերը կապերը կտրել էին իրարից. ոտքերը դողում էին առանձին, ձեռքերը առանձին, մատները առանձին, ծնոտը, շուրթերը... կոպերը թրթռում էին առանձին, Հազրոն՝ ծառի ստվերի մեջ, ստվերի հետ դողում էր, և ճոճացանցի մեջ ընկած նրա մշուշոտ հայացքը ստվերի հետ անխմաստ երերում էր ոտքերի մոտ, քարի շուրջբոլորը։

Հանկարծ ծառի ստվերը մի պահ կարկամեց, ստվերը մի ակնթարթ անշարժացավ և բաց թողեց Հազրոյի հայացքը։ Եվ Հազրոն աչքերը փակեց։ Ծառը խուլ ճրթճրթաց՝ կարճ, կտրուկ և խուլ. երակ կտրվեց բնում։ Ճրթճրթոցը Հազրոյին հասավ կարծես երազում, հասավ ճանապարհի շրջադարձից շրջապատած բարևի և մեքենայի աղմուկի հետ խառը։ Իսկ Հազրոն, աչքերը փակ, փորձում էր իրենց տունը տեսնել առանց ընկուզենու։

Հազրոն փորձեց առանց ընկուզենու պատկերացնել տունը, և տունը երևաց խղճուկ հյուղակ, անծանոթ, օտար, շատ օտար. այդպիսի տուն Հազրոյին անճանաչ էր, դա Հազրոյի տունը չէր։ Եվ ձորափն էր մերկացած ու օտար, և ձորը, և գյուղը՝ Գրլին, և շուրջբոլորը, և՛ սարերը, և՛ երկինքը... Դա Հազրոյի տունը չէր, դա Հազրոյի գյուղը չէր, դա Հազրոյի երկիրը չէր, դա Հազրոյի երկինքը չէր։ Եվ արդեն մի տեսակ անհասցե էր Հազրոյի երազը, և անբուն էր Հազրոյի կարոտը։

— Մա՜ոը,— տնքաց Հազրոն և բացեց աչքերը։

Դիմացը արդեն սաղարթի ստվերի մեծ մասն էր։ Եվ շատ ալեկոծ։ Նա հասկացավ, որ ծառը շատ է թեքվել, բայց գլուխ չբարձրացրեց՝ չնայեց։ Ստվերը հիմա չէր ճոճվում, այլ թրպրտում էր և լաթ-լաթ շպրտվում Հազրոյի դեմքին. բզկտում հայացքը, ալեկոծ ստվերը Հազրոյի տակից փախցնում էր քարը, քարը, Հազրոյի ոտքերը, ձեռքերը, նա արդեն կառչել չէր կարող և հենարան չուներ, ոլորապտույտից, ստվերի ծեծկռտուքից նա կարող էր պաշտպանվել միայն աչքերը փակելով, բայց դա արդեն չէր ուզում... Հետո, ոտքերի մոտ, բռնցքաչափ մի քար ստվերի տակից պոկվեց-զարկվեց հայացքին։ Հազրոյին թվաց, թե ինքը այդ քարն էր որոնում... այդ քարը... հենց այդ քարը... Նա ձեռքը մեկնեց, բայց այդ պահին ծառի ստվերը նորից կարկամեց. մի ակնթարթ անշարժացավ, և ծառը ճարճատեց՝ վրա-վրա, և ստվերը սոթ տվեց վար, դեպի կիրճը։

Ծառը գնում էր։

— Մա՜ոը,— տնքաց Հազրոն և, դողը ատամների տակ սեղմած, կառչեց բռնցքաչափ քարից, իսկ քարը խորընկա էր՝ չէր պոկվում։

Ծառը երակ-երակ կտրատվելով, խուլ ճթատալով գնում էր, քաշում արևի մեջ թպրտացող իր ստվերը և գնում դեպի կիրճը։

Ծառը նորից կտրուկ ճարճատեց, և այս անգամ Հազրոյի դիմացից քամու բերան ընկած-բզկտված մի լաթ թռավ դեպի կիրճը։

— Մա՜ոը,— գոռաց Հազրոն և շորեքթաթ գնաց ստվերի ետևից։ Եվ, ասես երազում, ափլփեց բնի կանգուն հատվածը, որ արդեն կոճղ էր, և կացինը ձեռքն ընկավ։

— Մա՜ոը։— Հազրոն կացինը շպրտեց, կոճղին փաթաթված ոտքի ելավ և տարտամ բարձրացրեց հայացքը։

Ծառը երկնքում չէր։

Ծառը արդեն երկնքի հետ կապ չուներ. երկիրն էր ձգում

նրան, կախվել էր կիրճն իջվարող թեքության վրա և ճոճվում էր։ Ճիլված մի ջիղ մնում էր դեռ, և ծառը Երկրի ուղղաձիգ կանչին դիմադիր խուսափուկ շարժումներ էր անում՝ աջ ու ձախ, աջ ու ձախ...

Հազրոն այնպես նայեց խոնարհված ծառին, կարծես ծառն ինքն էր մեղավոր, որ տապալվում էր։

Լքում է, մենակ է թողնում Հազրոյին։

— Բարի աջողում, քեռի Հազրո։

Բայց դա արդեն Հազրոյի համար չէր. աշխարհի ձայները, անցած-գնացած և գալիք բոլոր ձայները խուլ գվվում էին Հազրոյի ականջներում։ Հազրոն ընդերքում էր, կանչերը համրացել էին. չկար հեռու երկրի անձավներում մոլորված զանգի զողանջը, որ քուն ու արթուն զնգում էր Հազրոյի ականջներում, չկար հեռու երկրի կիրճ ու ձորերում մոլորված ճամփան, որ քուն ու արթուն թրթռում էր ծնկածալերում, ճանապարհը, որով պահ առաջ սլացավ ավտոն, բոլոր ճամփաները հիմա քակվում էին Հազրոյի ծնկածալերում, և ձեռնափայտը, որին հենված էր՝ կոճղն էր, որ պիտի անշարժ փտեր. Հազրոն արդեն ճամփորդ չէր։ Չկար կանչ, չկար ճամփա, չկար հորիզոն, չկար Հայոց լեռնապար, չկար երկնքում աճած ընկուզենու հրաշքը, չկար ընկուզենին, չկար հրաշք օր...։ Հազրոյի կարոտի թևերը հիմա ճնճղկան ջարդված թևեր էին, որ բեղի փոխարեն կախվել էին ծնոտին։ Աշխարհի կողմերը խառնվել էին իրար. թունջուկվել ճակատին— Հազրոն կորցրել էր իր տեղը— աչքերը դատարկվել էին բոլոր հորիզոններից, մշուշապատ հայացքի դիմաց միայն ճոճվող ծառն էր։

Հազրոն դատարկվել էր աշխարհից։

Աշխարհը հիմա անձուկի գլխին կախված—ճոճվող մի ծառ էր... Ուր որ է տապալվելու էր։

Եվ եթե գոցվել է աշխարհը և, եթե համբարձվել են հրաշքները, Հազրոն ո՞ւր է ապրելու և ինչո՞ւ է ապրելու։

Ինքն իրեն ուղղած հեգնական մի ժպիտ աղավաղվեց դեմքին։ Նա գլխարկը շպրտեց-բացեց ճերմակ գլուխը, օրորվելով գնաց-կանգնեց ծառի տակ և կանչեց՝

— Արի։

Կիրճը ձգում էր ծառին, իսկ ծառը խուսափում էր՝ աջ ու

ձախ, աջ ու ձախ։ Դժվար ապրած ծառերը դժվար են մեռնում։

— Արի,— կանչեց Հազրոն։

Ծառը Հազրոյի գլխավերևում խռով ճոճվում էր. Հազրոյի կանչը օտարի կանչ էր, և ծառը չէր ուզում լսել, դեմքը շուռ էր տալիս՝ աջ ու ձախ, աջ ու ձախ...

— Արի,— գոռաց Հազրոն,— ես կտրեցի քեզ։ Արի։ Եկ ու տակով արա Հազրոյին, եկ ու ջախջախիր Հազրոյի հիմար գլուխը... Հազրոն շատ ապրեց այս աշխարհում, լքված ու մենակ երկար ապրեց, շատ հրաշքներ տեսավ, շատ հրաշքներ կորցրեց և էլի ապրեց հրաշքներ տեսնելու հուսով, բայց օր-ծերություն կործանեց ամենամեծ հրաշքը։— Արի,— գոռաց Հազրոն։— Ես Հազրոն չեմ, արի, ես Հազարապետը չեմ, Հազրոն չեմ, ես կացնահար եմ։ Արի։

Հազրոն հայացքով կախվել էր ծառից, ճոճվում էր ու կանչում, իսկ ծառը խռով տարուբերվում էր Հազրոյի գլխավերևում և ուզում էր Հազրոյի հայացքը պոկել-հեռացնել իրենից։ Բայց Հազրոն հայացքով կախել էր իրեն և ծառի հետ ճոճվում էր ու կանչում՝

— Արի։

Նա գիտեր, որ ծառը խռով է։ Խռով է և չի անսա իր կանչին՝ չի գա և գիրկընդխառը չի մեռնի իր հետ. ծառը կպատժի՝ Հազրոյին կթողնի ոտքի վրա և կընդունի Երկրի կանչը։ Երկիրը մի վերջին, դեռ վերջին հրաշք երևի պահել է ծառի համար, և ծառը տապալվելիս կտեսնի։ Իսկ Հազրոյին կթողնի ոտքի վրա, այսպես՝ աշխարհից դատարկված, առանց աշխարհի, առանց հրաշքի, այսպես՝ դատարկ հայացքով դատարկ երկնքից կախված ճոճվելու։ Այսպես կպատժի ծառը։

— Արի։— Ճերմակ գլուխը բաց խնդրում էր Հազրոն։— Արի։

Ծառը Հազրոյի գլխավերևով սահեց դեպի ձախ, հասավ ճոճքի ձախակողմյան սահմանը, մի պահ դադար տվեց։ Հազրոն գիտեր, որ այդ է սահմանը, հենց այդքանը՝ հիմա կսահի աջ. Հազրոն ինքը թեքվեց, բայց ծառը չեկավ. ծառը խարեց, սահեց էլի ձախ, Հազրոյին խաբս տվեց՝ սահմանը խախտեց, կտրեց Հազրոյի հայացքը և գնաց էլի ձախ, քիչ.

շատ քիչ։ Եվ մի պահ բունը անշարժացավ, մի ակնթարթ բունը կարկամեց, իսկ սաղարթը թպրտաց։ Եվ պահի մեջ թվաց, թե բունն ու սաղարթը զատված են. բունը համրացավ, իսկ սաղարթը արևի մեջ թպրտաց, մի քանի շորուկներ ճրթճրթալով թռան, իսկ ծայրի, ամենածայրի շվերը ծառա եղան, և ծառը ցնցվեց ու ճթռատաց։

Ծառը ուսին հավաքած ստվերը շպրտեց կիրճը և տապալվեց։

— Աաա՜ա,— ոռնաց Հազրոն և գրկվեց ծառին։

Ծառը թպրտում էր։ Երկնքի սովոր սաղարթը գետնի հետ չէր հաշտվում. սաղարթը ծեփվում էր քարերին. սաղարթը ուզում էր ստվերի հետքով թռչել, իսկ բունը զսպում էր. բունը մոռ էր ապրել երկրին և գիտեր երկրի օրենքը՝ երկրում ծնվածը որքան էլ երկինք թռչի, երկիր է վերադառնալու։

— Ծառը։— Ինքն գրկված տնքում էր Հազրոն։

Նա գիտեր, որ ծառը մերժում է իր գիրկը, ծառը ցնցվում և դողդոջ ապտակներ է զիպցնում Հազրոյին. գիտեր, որ ուշացած է իր գիրկը՝ ուշացած է, կեղծ է և տհաճ է ծառի համար։ Այս ջերմ փարված կուրծքը, այս պինդ փաթաթված թևերը, այս տաք-գուրգուրող այտերը առավոտի հետ էր պետք, մշուշով բռնված առավոտի հետ. երբ ծառը պլլված էր մառախուղով, և բնում բորբոքվել էր կացնի ահը։ Այն ժամանակ էր պետք, որ Հազրոն ջերմ-ջերմ փաթաթվեր, մշուշի միջով առանց կացնի դար՝ գրկվեր և միասին ապառեին երևին։ Հիմա արդեն ուշ էր՝ ուշացած էր, կեղծ էր և տհաճ։ Գուրգուրանքն ու ողբը ծառին պետք չէին։

Բայց ողբով բացված գիրկը Հազրոյին էր պետք. նա մբէթթարություն էր հայցում։ Նա ուզում էր, որ ծառը փարվի քրեն և միխիթարի։

— Ծառը։— Ոչ ոք, ծառից բացի ոչ մեկը Հազրոյին մբէթթարել չէր կարող։— Ծառը։— Եվ որքան մարում էին ծառի ցնցումները, որքան ապտակները դողդոջ էին հասնում այտերին, Հազրոն ավելի պինդ էր փաթաթվում։— Ծառը։

Այդպես երկար մնաց Հազրոն։

Կիրճում գարձյալ լույս ու ստվերի խաղ էր, երկնքում ու երկրում հայտնվում ու համբառնում էին հրաշքները, բայց դրանք արդեն Հազրոյի համար չէին։

Հրաշքը Հազրոյի համար չէր։

Եվ ծառի համար չէր։

Ցնցումները դադարել էին, և ծառը հիմա սարսռում էր՝ դատարկվում կացնի սարսափից։ Սարսուռը շվերից հոսում էր ճյուղերը, ճյուղերից հոսում էր բունը և բնից հոսում էր կտրվածքն ի բաց։

Ծառը չէր մեռել։ Ծառը տապալվել էր, բայց չէր մեռել և չէր մեռնելու՝ մինչև լրիվ չպարպվեր սարսափից։ Երկար, շատ երկար էր պարպվելու. երկար էր ապրել դողը և երկար էր պարպվելու, քանի դեռ զեռունները չէին մտել մաշկի տակ. քանի դեռ չէր մաշկվել, քանի դեռ չէր ճաքճքվել, քանի դեռ մղմեղը չէր մտել բջիջների մեջ, քանի դեռ ամեն հյուսվածք թել-թել չէր ընկել քամու բերանը։

—Ծառը։

Հազրոն բերան չէր բացում, շուրթ չէր շարժում, բայց ներսում տնքում էր,— ծառը։— Ծառի սրսունքը ջիլ ու երակ բռնած՝ հոսում ու մարում էր կղված ծնկածալերում։ Ապա դողը դարձավ սեփական՝ սկսվում էր ծնկածալերից և երակ ու ջլերով հոսում-պարպվում էր ծառի մեջ։

ԴԱՇՏԱՊԱՀԸ

I

Մոսեին ագռավի կռկռոցը դուրս հանեց։ Մութուլուս էր դեռ, Մոսեն անկողնում պառկած ծխում էր, երբ կռոցը ընկավ ականջը։

— Քու լեշակեր...,— հայհոյեց և չամաշորով քշեց դուրս։

Ագռավը կռուրին էր, հենց՝ հեռուստացույցի անտենային։ Մոսեն գժվեց. ագռավ չէր սիրում։ Տանել չէր կարող։ Ատելություններ պապից էր գալիս։ Տասնյակ տարիներ են անցել, է՞, պապը ո՞ւր... Էրգիրը ո՞ւր, պապը ո՞ւր, Մոսեն ո՞ւր, բայց կարծես երեկ, աչքի առաջ է՝ ագռավի տեսք ու կռնչոցից պապը խենթանում էր. պատեհ-անպատեհ հայհոյում էր, քարկոծում-հալածում-հայհոյում։ Եվ երեխաների հետ պայմաններ. ով մի ագռավ սատկեցներ՝ մի լավ պարսատիկ նվեր էր ստանում։ Ագռավը շանը չէր տալիս (շունն ինքն էլ չէր ընդունում), սատկած ագռավը պապը շպրտում էր ձորից այն կողմ—գայլերին բաժին։

— Քու կռկռոց...— Մոսեն քար վերցրեց, բայց չհասցրեց գարկել. ագռավը թռավ դեպի ձորը։ Ջքվեց։ Բայց դն, լույս առավոտի հետ, պղտորեց Մոսեին։

Հայհոյելով հագնվեց, հայհոյելով կանգնեց բակում և վրդով նայեց ագռավի գնացած հետքով։

Գարուն էր, մայիսի կես։ Ձորից այն կողմ բլրաշարուկը թաց ներհում էր. գիշերը էլի անձրև էր եկել, և երկինքը էլի մաքրվում էր ամպերից։— Երկինքը այս գարնան կարծես բարի է. ինչպես սկսել է, էլի մի ժամանակ շարունակի՝ գիշերը անձրև, ցերեկը արև, սարերը նորից կշնչավորվեն։ Նախորդ տարվա երաշտից արմատներն անգամ փշկեցին։ Բայց, տես

որ, փառք, բացառիկ նպաստավոր է տարին։ Հայացքը թաց լեռներին, Մոսեն կամաց-կամաց մեղմանում էր և որոշեց, որ դաշտապահի ձեռնափայտը վերցնելու ժամանակն է։

Եվ մարդի անկյունից վերցրեց դաշտապահի իր մահակը ու փոշին թափ տվեց։

* * *

Երեսուներեք-երեսունչորս տարվա սովորությամբ գյուղից դուրս ելավ և ուղղություն վերցրեց դեպի ձորը։

Բայց ձոր չհասած՝ միտքը փոխեց. նախ կարելի է գյուղամեջ գնալ. նախագահը գուցե հանձնարարություններ ունենա։

Տարիներ, է՞, տարիներ առաջ, երբ Մոսեն նոր էր դաշտապահի փայտը ձեռքն առել, օ՞, այն ժամանակ և դեռ քսան-քսանմեկ տարի առաջ, դաշտապահ Մոսեն ամեն առավոտ, ամեն առավոտ նախագահից հանձնարարություններ էր ստանում և ամեն երեկո զեկուցում էր։ Ամեն երեկո։ Իսկ ահա, քանի՞ տարի է, դաշտապահի ու նախագահի հանդիպումը պարտադիր չէ։ Պարտադիր չէ՞, թե՞ անհրաժեշտ չէ, Մոսեն գլուխ չի հանում։ Թե հանդիպում են՝ պատահական, և ինքը, Մոսեն, ոչ հանձնարարություն է ստացել և ոչ զեկուցելու բան ունի, այնպես՝ հարևան գյուղացի-ծանոթների պես հանդիպում են պատահական և բաժանվում։ Դաշտապահ Մոսեն չի էլ հիշում, թե վերջին անգամ երբ է հանդիպել նախագահին։

Գյուղի կենտրոնում նախագահը մենակ էր կանգնած։

Հավաքատեղին, իհարկե, մարդաշատ էր. շրջկենտրոն և չգիտես թե ուր տանող ասֆալտապատ ճանապարհի եզրին՝ խումբ-խումբ ջահելներ, առանձին շրջկենտրոնում ծառայության գնացողների խմբեր, առանձին՝ հանք ու թունել բանվորության գնացողների խմբեր (Մոսեն որոնեց որդուն և տեսավ՝ բեռնատար ավտոյի մոտ կանգնած), առանձին՝ զբոսաշրջիկնե՞ր, թե՞ վազքի մրցումների գնացող բարձր դասարանի աշակերտներ, պատերի տակ արևկոդած թոշակառուներ...

Գյուղի կենտրոնը մարդաշատ էր, իսկ նախագահը մեն-

մենակ էր կանգնած՝ խռով կեցվածքը հավաքվածներին ի տես։

Դաշտապահ Մոսեն բարևեց և կանգնեց կողքին։ Նախագահը բարևին պատասխանե՞ց։ Բարևի՞ն պատասխանեց, թե՞ հայհոյեց... Եվ էլի ինչ-որ փնթփնթաց։

— Լսեցի։— Մահակին կոթնած՝ ձգվեց դաշտապահը։

Նախագահը կողքանց նայեց, այնպես, կարծես նոր նկատեց Մոսեին և ի միջի այլոց փնթփնթաց.

— Էդ ո՞ւր։

Ինչպես թե՝ ուր. բուն գարուն է, և Մոսեն՝ դաշտապահ։

— Հանդ։

— Հանդում ի՞նչ կա։

Այս ո՞վ է խոսում Մոսեի հետ։ Նախագահը չէ՞։

— Դու ասա թե ինչ կա. ես հանդապահ մարդ...

Մոսեն դեռ պետք է շարունակեր խոսքը, բայց նախագահը կտրուկ ու մի տեսակ հանկարծակիի եկածի պես, դարձավ դաշտապահին՝

— Դու դեռ հանդապա՞հ ես։— Եվ խեթ նայեց դաշտապահի ձեռնափայտին։— Ինչքան գիտեմ, մենք հանդապահ չունենք։— Եվ նորից դժգոհ հայացքը կախեց գյուղի գլխին։— Հանդապահ,— քմծիծաղեց,— դաշտապահ... Ինձ դաշտապահ պետք չէ։

Այդ ի՞նչ ասաց նախագահը... Կարո՞ղ է Մոսեն սխալ լսեց։

— Ինչ պետք չէ՞։

— Ինձ հանդապահ պետք չէ։

Մոսեն զգաց, թե արյունը ինչպես է խուժում քունքերը։ Ուրեմն... ուրեմն այսքան ու այսքան տարվա դաշտապահին այսպե՞ս են հրաժեշտ տալիս։ Վռնդո՞ւմ են։ Եվ ո՞վ։ Այսպես արհամարհանքով Մոսեին ո՞վ է վռնդում։ Գյուղ ու գյուղացու համար պատուհասի մեկը, որ իր տնամերձ ու խոհանոցից այն կողմ աշխարհ և իշխանություն չունի, մաղձոտ մի թանձրամիտ, որ իր ասածը չի հասկանում՝ «ինձ հանդապահ պետք չէ»։

— Քե՞զ հանդապահ պետք չէ, թե՝ հանդին,— սրվեց Մոսեն։

Իսկ նախագահը հարկ չհամարեց պատասխանել։ Կանգնած էր՝ քիթը ցցած, քթի տակ փնթփնթոց, խռով ու վերվերի հայացքը գյուղի գլխին։

— Իմ հարցին պատասխան տուր,— բորբոքվեց Մոսեն,— հանդապահ քե՞զ պետք չէ, թե՞ հանդին պետք չէ։

— Գլուխ չունեմ։— Նախագահը առանց Մոսեին նայելու հեռացավ։

Քիչ մնաց, հա, պահ մնաց, որ Մոսեն հասներ ու մահակի տակ առներ նախագահին, բայց զսպեց իրեն և բորբոք նայեց շուրջբոլորը։

Իսկ հավաքվածներից ոչ մեկը լուր չուներ, թե իր կողքին, հենց հիմա, դարնան այս կապույտ առավոտ ինչ տխուր բան կատարվեց— գյուղը արդեն դաշտապահ չունի։ Գյուղի շրջակա սարերն ու ձորերը, դաշտերը այլևս պահակ չունեն։ Պետք չէ։ Նախագահն է ասում. դաշտապահ պետք չէ։

* * *

Մոսեն ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես տուն հասավ՝ վիրավորանքից ու կատաղությունից մշուշված։

Եվ ինչո՞ւ տուն եկավ։

Հերսոտ գնաց-եկավ բակում, մտքում ու ձայնարկու հայհոյեց նախագահին, բակում պատեպատ զարկվեց և փլվեց սանդին։ Գլուխը պատվում էր։

Այդպիսի վիրավորանք... այդպիսի անարգանք, այդպիսի... այդպիսի նենգ-թիկունքից եկող հարված Մոսեն մեկ էլ... մեկ էլ բանակում է ստացել՝ այնտեղ, Արաքսի ափին, այն օրը, այն առավոտ, երբ թիթիզ մի լեյտենանտ մի տուփ պահածո հիմարավարի գլորելով, ոտքի տակ առած մի տուփ պահածո և ձեռքին կես բոքոն խաղացնելով մոտեցավ... մոտեցավ հենց իրեն, Մոսեին։ «Զինվոր Կիրակոսյան, առ ու, հայտե տուն»։— Եվ իրեն թվաց, թե թիկունքից դաշունահարեցին. գլուխը պտտվեց, հայացքի դիմաց լեյտենանտը ճոճվեց, հորիզոնը, լեյտենանտը, երկինքն ու գետինը խառնվեցին իրար, երկինքը փուլ եկավ գլխին և չգլորվելու համար՝ ծնկեց։

Պատերազմական հինգը տարում Մոսեն այդպես ծանր չէր վիրավորվել։

Այդպես եղավ։

Այդպես զորացրվեց Մոսեն։

Եվ տունդարձի ճանապարհին հիվանդացավ։

Մոսեն, հերոս զինվոր Կիրակոսյանը, որ հինգ տարում օֆ չէր արել, միշտ՝ ճակատում, միշտ պինդ ու ձիգ-բացված թրի նման, որտեղից որտեղ հիվանդացավ, ինքն էլ չիմանալով, թե ինչպես և ինչով։ Պարզապես ծնկները չէին պահում։ Եվ երկար պառկեց, մինչև գարուն։ Իսկ գարնանը բժշկական հանձնաժողովը գտավ, որ նախկին ճակատային Մովսես Կիրակոսյանը երկրորդ կարգի հաշմանդամ է։

Այսպես եղավ։

Մոսեն այսպես դարձավ դաշտապահ։

2

Նույն օրը մենք իմացանք, որ գյուղի դաշտապահը քեռի Մոսեն է։ Իրիկնապահին, երբ կատարածուն հենց դրասենյակի կաուրից ձայն տվեց-կանչեց, և կանչը փոխանցումներով տեղ հասավ, և քեռի Մոսեն ձեռնափայտով հայտնվեց ու մտավ դրասենյակ, հասկացանք, որ դաշտապահը նա է լինելու։

Դպրոցի գարնանային արձակուրդների օրերն էին, մենք արդեն «սանրել» էինք գյուղամերձ դաշտերը, ձորում սավդուկ ու սավդուկի արմատ չէր մնացել, ձորից այն կողմ, բլրալանջերի արտերում, քյաթմաթ չէր մնացել, սնձի առաջին ծիլերը թոցրել էինք՝ ագատ, անկաշկանդ, առանց տափեատափի, առանց ծիկլակելու ու ծլկելու. դաշտապահ չկար։ Իսկական սնձի ժամանակը դեռ նոր էր գալու, սնձի, գոզիկի, կոճղեղի, թթվառոշի, սիրեխի... ճիշտ է, գարունը երաշտ էր, բայց դե մի բան կճարեինք. քարերի տակից ինչ դուրս գար՝ մեզ համար էր, մեզ էր կանչում։ Ահա և՝ դաշտապահ։ Սար ու ձորերի նոր պահապանը և մեր նոր «թշնամին»։ Ինչպիսի՞ն է... Հերոսա է։ Դա հո հաստատ ու հաստատ. մեր տեսած, մեզ հանդիպած բոլոր դաշտապահները հերոսա էին։ Բայց գիտեինք նաև, որ քեռի Մոսեն հիվանդ է, վազել չի կարող՝ մահակի տակից ծլկեցինք, պրծած ենք։ Բայց դե,

կովից է վերադարձել. ի՞նչ իմանաս, թե ինչ «ֆինտեր» կունենա։

Եվ որոշեցինք առավոտ շուտ գյուղեզրին հավաքվել-փորձել նոր դաշտապահին։

* * *

Երբ հայտնվեց, մենք, որ ճամփի երկու կողմերը բռնած նստոտել էինք բարերին, խաղացինք, որպես թե ուզում ենք ծլկել։ Դաշտապահը քթի տակ ժպտաց ու անցավ։ Զինվորական համազգեստով էր՝ գալիֆե շալվար, կիսաճիտք ծանր կոշիկներ, զինվորական բաճկոն և՝ մինչև վերջ կոճկած, զինվորական գոտին պնդած և գոտին ի կախ՝ զինվորական տափաշիշ։ Միայն գլխարկն էր կեպի և ձեռնափայտ ուներ։ Քթի տակ ժպտաց մեզ ու անցավ։

Գնում էր գլուխկախ ու տարտամ քայլերով, անկամ և ոտքը կախ գցեց։ Թվաց, թե շուտ է գալու դեպի մեզ, բայց ձեռնափայտով մի բան խաղացրեց գետնին և վերցրեց։— էդ ի՞նչ գտավ, որ մինչև հիմա մենք չենք տեսել։— Պարկուճ էր։ Կըրակված գնդակի պարկուճ։ Թխկթխկացրեց մահակին՝ թափ ավեց-դատարկեց հողից և փչեց մեջը։ Պարկուճը սուլեց։ Ուզեց շպրտել, բայց էլի սուլեց։ Հենց այնպես սուլեց, մենք դա հասկացանք։ Ապա՝ փորձեց բարձր... զիլ... ավելի զիլ... որքան կարելի է՝ բարձր... ոչ շնչով։ Հետո... հետո դաշտապահը ձեռնափայտը շպրտեց, պարկուճը շուրթերի մոտ պահեց զուլդ ձեռքով և փչեց այնպես, ինչպես մենք ֆուտբոլի գնդակն էինք փչում։

Խառնվեցինք իրար. մտածեցինք, թե դաշտապահի սուլոցը մեզ հետ կապ ունի։ Անորոշ վախ էինք զգում և պատրաստ էինք, իրոք, ծլկելու։ Բայց նա մեզ չէր նայում, սուլոցը հատուկ մեզ չէր ուղղում, երկար հասակով մեկ զսպանակվում էր— թոքերի օդը լցնում պարկուճը՝ երկար սուլում, ապա մեկնվում էր— խորը արտաշնչում և նորից ու նորից սուլում էր և՝ վրա-վրա։ Քեռի Մոսեն, ճամփի կենտրոնում կուշ գալով ու մեկնվելով, սուլում էր ճամփեն ի վեր՝ դյուղի կողմ, սուլում էր ճամփեն ի վար՝ դեպի ձորը, գառնում սուլում էր աջ, սուլում էր ձախ, քեռի Մոսեն դա-

լարվում էր ու սուլում։ Այդ գալարումների մեջ եթե սուլոց չլիներ, կմտածեինք, թե գլխատար է։

Եվ փլվեց։ Թրմփաց փոշոտ ճամփին, բայց պարկուճը դույլ ձեռքով պահել էր շուրթերի մոտ և հետում էր պարկուճի մեջ։

Երևի օգնել է պետք։ Անվստահ շարժվեցինք դեպի քեռի Մոսեն։ Բայց չմոտեցանք. մենք վախենում էինք ոչ թե դաշտապահից, այլ հիվանդ դինվորից։ Ուրեմն, որ ասում էին՝ հիվանդ է, ուրեմն՝ այսպիսի հիվանդ է։

Քեռի Մոսեն, ճամփի կենտրոնում փլված, պարկուճը դույլ ձեռքով պահել էր շուրթերի մոտ և հետում էր։ Հետո բռունցք դառած ձեռքերը թրմփացին, կամաց-կամաց շոկվեց, տարտամ նայեց շուրջբոլորը, ճամփին, ապա մեկնվեց ձեռնափայտը վերցնելու ու նկատեց, կարծես նոր նկատեց բռունցքներում սեղմած պարկուճը։— Թյուու,— թքեց պարկուճի շրթին, և պարկուճը նորից սուլեց։— Թյուու։— Եվ ցուցամատով սպառնաց։

Պարկուճը աջում էր, քեռի Մոսեն ձախ ցուցամատով սպառնաց, և հանկարծ նկատեցինք, որ նա ցուցամատ չունի։ Ձախի ցուցամատը տեղում չէր։ Թռած էր։ Նա մեկ էլ փորձեց շպրտել պարկուճը, բայց ղրեց գրպանը և ձեռնափայտին հենված ոտքի ելավ։

Ելավ ծերունու պես և գնաց ծերունական քայլերով՝ մանրիկ ու զգույշ։

Մենք լուռ նայում էինք դեպի ձորը գնացող դաշտապահին, նայում էինք միմյանց և առանց խոսքի իրար հասկացանք՝ քեռի Մոսեին զայրացնել պետք չէ. մեղք է քեռի Մոսեն։ Բայց նաև չէինք կարող դաշտ չգնալ... Ուրեմն պետք է չբվել արտերից ու դաշտապահի աչքից հեռու։

Եվ որոշեցինք գնալ Դժնիձոր լողանալու։ Քեռի Մոսեն այդ կողմ չի գա։

Եվ ոչ մի դաշտապահ Դժնիձոր չէր գալիս։ Հազարից մեկ՝ չէին գալիս. ի՞նչ ձոր էր, որ դաշտապահները աչքը վրան պահեին. Դժնիձորը քարերից բացի ուրիշ պտուղ չուներ։ Եվ դեռ... և դեռ Արագածի ձնհալից խլած պարապ-սարապ քշում էր Արագածն ի Արարատ իջվարող մեր կողմերի բոլոր ձոր ու ձորակների շարուկում Դժնիձորը միակն էր, որ հեղեղաջուրը ոչ մեկին չէր տալիս՝ ոչ մի գյուղի, ոչ մի դաշտի։ Բոլոր ձոր ու ձորակները սելավը մի տեղ բաշխում էին, իսկ սա, ափսոս, ջուրը ժայռեղեն ափերի մեջ սեղմած քշում էր դեպի ղռերը, դեպի Արաքս։

Եվ մեր կողմերի հերսոտ դաշտապահները և մեր գյուղի հերսոտ ջրվորները Դժնիձորին մականուն էին կպցրել՝ Արաքսի վտակ։

❊❊❊

Երբ քեռի Մոսեն հայտնվեց լողափում, մենք անակնկալի եկանք, ավելի շատ՝ ձորակապցի մեր ընկերները։ Նրանք առաջին անգամ էին տեսնում քեռի Մոսեին և դաշտապահ՝ դինվորական համազգեստով։

Ահագին ժամանակ նա լուռ կոթնեց ձեռնափայտին։ Մահակը այդ տարօրինակ դաշտապահին անվայել էր, չէր բռնում, մահակը նրա համար նաև կարճ էր, և նա ազեղվել էր ձորափին։

Մենք սպասման մեջ էինք։ Կեսս սալերի վրա, կեսը ջրում անշարժացած սպասում էինք. դաշտապահը ի՞նչ է ասելու։ Ինչպե՞ս է խոսելու, ինչ է ասելու։ Իսկ նա, ձեռնափայտին կոթնած, անորոշ նայում էր. կարծես մեզ չէր էլ նկատել։ Հետո շոկվեց և ձեռքը տարավ գրպանը։ Մենք վախեցած իրար նայեցինք. հիմա պարկուճը կհանի և... Բայց հանեց մախորկայի տուփը։

Քեռի Մոսեն ծուռ ժպտաց մախորկայի տուփին, ափով ու հեգնանքով կշռեց մախորկայի տուփը, «ջղարա» պատրաստեց, սկսեց գրպանները քրքրել և, էլի առանց մեզ նայելու, կանչեց՝

— Տղա՜։

Բոլորս զգաստացանք. ո՞ւմ է կանչում։

Դաշտապահը վերջապես նայեց մեզ։ Բոլորիս և երկար նայեց։ Հատկապես՝ մոտիկ կանգնածներիս։ (Առաջին անգամ էր, որ քեռի Մոսեին աչք-աչքի տեսնում էի՝ սուր հայացք ուներ, բորբոք ու կտրուկ։ Նրա հայացքի տակ դնալով ձգվում էինք։ Մեզ հետ նաև ինքը՝ դաշտապահը։

Մեր դիմաց արդեն մի դինվոր էր կանգնած՝ բարձրահա-

սակ ու ձիգ։ Այդ զինվորին միայն կեպին էր խանգարում և ձեռնափայտը։

— Վազքով՝ ինձ մոտ։— Հրամանով կանչեց քեռի Մոսեն։ Վերջապես։ Բայց էլի անորոշ էր՝ ո՞ւմ է կանչում։

— Բոլորը։— Հրամայեց քեռի Մոսեն և ավելացրեց։— Ժիվոյ-ժիվոյ։

Եվ այնպես զորեղ էր ձայնը և այնպես կտրուկ. ոնց որ մեր թիկունքին մտրակով շրմփացնես։— Ազնիվ խոսք, սրան հրացան է պետք, դաշտապահի մահակը ինչո՞ւ է ձեռքն առել։

Մերկ կանգնեցինք դաշտապահի դիմաց։

— Հագնվե՞լ...,— մեր ղեստները մահակի տակ էին, այս ու այն կողմ շաղ եկած,— հագնվե՞լ, թե՞ սպասել հրամանի։— Իսկ նա լուռ նայում էր՝ խիստ, կտրուկ, բայց աչքերի խորքում գուրգուրանք կար. մեզ ուղղված սեր ու գուրգուրանք։— Մեզ սիրում է, նա մեղանով հիացած է, մեզ ոչ մի վտանգ էլ չի սպասվում,— ամենքս հասկացանք դա, բայց կաշկանդված սպասում էինք. քեռի Մոսեի հայացքը, կեցվածքը տիրապետող էր։

— Հագնվե՛լ։— Հրամայեց դաշտապահը։ Նա շավելացրեց՝ ժիվոյ-ժիվոյ, բայց ձայնի մեջ դա կար։

Ծփացինք աջ ու ձախ (շտապելուց մեր խղճուկ շորերը փոխս էին ընկնում), ափալ-թափալ հագնվեցինք և սպասեցինք նոր հրամանի։— Հիմա ի՞նչ է հրամայելու դաշտապահը։

Եվ հրամանը եղավ ուսերեն։ Չհասկացանք, թե ինչ պահանջեց։ Բայց խառնվեցինք իրար. պարզապես հրամանին չենթարկվել, քեռի Մոսեի ձայնի տակ անտարբեր կանգնելը հնարավոր չէր։— Այ թե ով է զինվորը, իսկական զինվորը։— Ողջ պատերազմի ընթացքում մենք կռիվ-կռիվ էինք խաղացել՝ տանիքների վրա, փողոցներում, դաշտում, բոլորս հրամանատարներ էինք, հերթով, բայց ոչ մեկիս և ոչ մի անգամ չհաջողվեց այնպես հրամայել, որ բոլորը ենթարկվեն։— Այ թե ինչ է նշանակում լինել իսկական զինվոր։— Քեռի Մոսեն ժպտաց մեզ և հրամանը կրկնեց հայերեն՝

— Ըստ հասակի մեկ շարք՝ շարվե՞ք...

Եվ անցավ շարքի երկարությամբ, ուշադիր զննեց, մի

քանիսին տեղաշարժեց, իսկ ինձ, որ կենտրոնում էի, բերեց-կանգնեցրեց շարքի սկզբում։

— Քու աչքերն կապուտ են ու քու մազերն՝ շեկ,— այս անգամ խոսեց մեր գյուղի լեզվով,— հարկ է, որ դու շարքի սկիզբ կանգնիս։— Եվ հայացքը աչքերիս լոեց։ Ինձ թվաց, թե պետք է հարցնի՝ ո՞ւմ տղան ես։ Բայց քեռի Մոսեն նորից դարձավ կտրուկ զինվոր։— Հասկանալի՞ է։

Այդ հարցի, թե հրամանի մեն ու մենակ պատասխանը գիտեի, բոլորը գիտեին. բանակից, կռվի դաշտից եկել-հասել էր մեր գյուղը։ Եվ ես ձգված պատասխանեցի.

— Տակ տոշնա։

Դաշտապահը ժպտաց ինձ, ապա անցավ շարքի երկարությամբ (մի քանիսս ոտքներիս չանթ-մանթ ունեինք), մեր չանթերը հանել տվեց, որ հավասարապես բոբիկ լինենք, հին ու մին մեր շորերի վրա դժգոհ փնթփնթաց, ապա մի պահ գլուխկախ մտածեց և կտրուկ բարձրացրեց գլուխը։

— Հանվե՛լ։

Դա արդեն մեզ դուր չեկավ,— հագնվել... հանվել,— ձե՞ռք է առնում մեզ։ Բայց հրամանը հրաման էր։

Եվ նույն «համազգեստով»— բոլորս մերկ, նույն կարգով շարվեցինք ձորափին։

— Աջ դա՛ռձ։

Ճակատով դարձանք դեպի ձորը։

— Այդպես։— Դաշտապահը խնդուն ու խրոխտ նայեց, ուզեց ափերը շփել իրար. բայց ձեռնափայտը խանգարեց։ Նեթ նայեց ձեռնափայտին, ձեռնափայտը շպրտեց, հիշեց, որ գլխին կեպի կա, կեպին շպրտեց ձեռնափայտի ետևից, ապա զինվորական բաճկոնը մինչև վերջ կոճկեց և կրունկը թափով շրխկացրեց կրունկին՝

— Զգա՛ստ։

Առանց դաշտապահի մահակի և առանց կեպիի, մեր դիմաց արդեն իսկական զինվորն էր՝ ձիգ, բարձրահասակ ու ձիգ և առնական և բորբոք ու խրոխտ հայացքով և համարձակ ճակատով։ «Ազնիվ խոսք, մեր գյուղում քեռի Մոսեի պես ուժեղ մարդ չկա»,— մտածեցի ես և մտածեցի նաև, որ այդ մարդուն քեռի Մոսե ասելը սխալ է՝ ոչ քեռի Մոսե, ոչ դաշտապահ... բո ո՞վ է։ Զինվոր։ Անհաղթ զինվոր։ Հրամա-

նատար... Այ թե, կովել է, հա. հայացքով է ֆաշիստներին քշել, հենց այս հայացքով, հենց այս աչքերով, այս ճակատով։— Շիկացած ճակատը կայծկլտում էր և անհնազանդալեխառն մազերը հա քշում էր ճակատից ու խոսում։— Ուրեմն... ուրեմն մենք... մենք՝ մերի երեխաներս, որպես թե զինվորներ էինք. հզոր և արդար և հաղթական մի բանակի մարտիկներ էինք՝ մեր թիկունքում թողած հեքիաթային հաղթանակներ— առասպելական պատմություն։ Մենք ծունկի էինք բերել աշխարհի ամենամեծ-ամենադաժան-ամենագեշամենա... թշնամուն և մեր անցած ճամփաներին կործանել էինք շարը ու հաստատել բարին։— Մենք՝ ձորափին մերկ ու զգաստ կանգնած երեխաներս։ Նա էր ասում և՝ տասնց ձեռք առնելու, հաղթած զինվորն էր ասում, մեր հրամանատարը, մեր գնդապետը՝ կրքոտ ու բորբոք և աչքերը բոց և ճակատը թրի պես բոցկլտուն և խոսքը հրեղեն։ Մենք անպարտելի զինվորներ էինք։ Եվ անպարտելի, որովհետև արդար ենք։ Բայց ահա անիրավ, նենգ և վախկոտ մի բանակ ձորից այն կողմ դարանակալել է՝ գետից այն կողմ, ձորից այն կողմ։— Եվ առավերեն բառեր էր որոտում և ձախ ցուցամատը ուսն ի հետ թափ էր տալիս գետի թշնամին։ Ցուցամատը տեղում չէր. ցուցամատը չկար, բայց երբ որով թափ էր տալիս, ցուցամատը կարծես տեղում էր, կար և սպառնում էր թշնամուն։ Եվ մեզ, փառապանծ բանակի մեր գնդին, ահա, բախտ է վիճակվել ջախջախել այդ նենգ բանակը. գրոհով իջնել ձորը, գրոհով կտրել գետը, գրոհով բարձրանալ ձորից և կայծակի պես շրխկալ թշնամու նամարդ ճակատին և ճեղքել ճակատը, վախկոտ բանակը բզկտել-ցրիվ տալ և մրրիկի պես հետապնդել...

— Դե, հրաման տուր, հրաման տուր, գնդապե՛տ։— Ներսումս փոթորիկ էր. ես ուզում էի պոկվել—ավտոմատի կրակով իջնել ձորը, կրակով կտրել գետը, կրակով ելնել և սուրալ բոցեղեն գնդակների ետևից։— Դե, հրաման տուր, հրաման տուր, հրամայի՛ր, գնդապե՛տ։

Եվ քաշեց թուրը ու դարձավ գետի թշնամին։— Ով քնած է՝ արթուն կացեք, ով արթուն է՝ ելեք կեցեք, ով կեցել է՝ սուր կապեցեք, սուր եք կապել՝ ձի թամբեցեք, ձի եք թամբել՝ ելեք հեծեք— հետս չասեք, թե մենք քնած; Դավիթ դող-դող

եկավ-գնաց։— Եվ Թուր Կեծակով թրատեց երկինքը,— Հացն ու գինին, տեր կենդանին,— կանչեց։— Ի մա՛ռ...

Եվ մեր պոսթիկուն գունդը տարավ...

Ինչպե՞ս իջանք ձորը, ինչպե՞ս կտրեցինք սելավը, ինչպե՞ս բարձրացանք... Եվ, ահա, ճակատը։

— Ի մա՛ռ...

* * *

Հիմա, երբ հիշում եմ այդ օրը և էլի շատ օրեր, որ մեր մերկ և սոված և գեղեցիկ գունդը հավաքվում էր Դժնիձորի ափին ու սպասում իր հրեղեն գնդապետին, կոկորդս սեղմվում է։ Գալիս էր ձեռնափայտը քարշ տալով, մենք զգաստ շարքով ողջունում էինք, նա ձեռնափայտը շպրտում էր մի կողմ, կապույտ կեպին՝ մահակի ետևից, զինվորական բաճկոնը մինչև վերջ կոճկում էր, խրոխտ կանգնում զգաստ շարքի դիմաց, և գունդը պատրաստում գրոհը։

Մեր «պոզպատե» գունդը միշտ հաղթում էր, և մեր գնդապետը իր չեղած ցուցամատով չեղած շքանշաններ էր կպցնում մեր մերկ ու նիհար կրծքերին։

Մենք որքան էինք սիրում մեր գունդը։

Մենք որքան էինք սիրում մեր հերոս գնդապետին։

Ինչքան էի սիրում քեզ, քեռի Մոսե։

3

«Ինձ դաշտապահ պետք չէ»... Հարամ կաթնակերներ... Հարամ կաթնակերներ...։— Դաշտապահը չէր հանդարտվում։

Ուրեմն... ուրեմն Մոսեն ձեր թաշկինա՞կն է. պետք եղավ՝ ձեր բիթը կմաքրեք, մաքրեցիք՝ կշպրտեք մի կողմ... «Ինձ հանդապահ պետք չէ»։ Շան ծիծ կերած, Մոսեն երեսուն-երեսունչորս տարի քեզ համա՞ր է շափշփել՝ քեզ համար և քեզնից առաջ եկած ու գնացած մյուս նախագահների՞։ Ձեր մշա՞կն է եղել Մոսեն։ Եվ ի՞նչ եք վճարել ձեր «մշակին»։ Հատկապես դու, մաղձոտ շանորդի, դու ի՞նչ ես վճարել «քո դաշտապահին»։ Իր աշխարի հասույթով Մոսեն տասը հավ չի կարող պահել։ Իսկ Մոսեի գերդաստանը տասը շունչ է։ Երեկվա որը ու մենակ Մոսեն, փառք աստծու, այսօր տասը

շունչ է... Այնպես որ Մոսեն իր համար էլ, հենց իր համար էլ չի աշխատում։ Պարզապես չի ուզում լքել այս խեղճ ու կրակ սար ու ձորերը։ Այո, այո՝ խեղճ ու կրակ և լքված և որբացած. Մոսեն հո գիտի. Մոսեն գարնանից-ձմռանամուտ չափշփում է հանդերում և գիտի, որ դա այդպես է։ Եվ այդպես է՝ հենց քո պատճառով, փուչ նախագահ։ Քեզ ո՞վ փաթաթեց գյուղի պարանոցին, քեզ պես ստրկամտին ո՞վ իշխան կարգեց այս սարերին։ Հանկարծ Մոսեն գլխի ընկավ, որ իր վիրավորանքը կատաղությունն ու վիրավորանքը ոչ այնքան իր համար է, իր՝ դաշտապահ Մոսեի, որին նախագահը վռնդում է, որքան՝ սարերի, կրծքներին քար սեղմած խեղճ սար ու ձորերի, լանջերին կմախքացած արտերի, լանջերում հեղեղված ու փակված առուների, ամայացած և... և նախագահի համար արդեն անշահ դաշտերի։— Շահավետ դաշտ չկա և դաշտապահի կարիք չկա, ուրեմն։ Այդ անօրեն նախագահի խոսքը այս չէ՞։

— Մարաթուկ վկա՝ էս էր։

Թե չէ... թե չէ, Մոսեին ո՞վ կարող է արգելել, որ ձեռնափայտն առնի ու չափշփի՝ որպես հանդ ու շոլին սովոր մի հալեոր։

Ոչ, Մոսեն սարերը պետք է գնա որպես դաշտապահ։

Մոսեն կոչումով է դաշտապահ և անունով պետք է լինի դաշտապահ։ Եվ երբեք ու երբեք շրջակա սար ու ձորերը պահապանի այնքան կարիք չեն ունեցել, որքան հիմա, որքան այսօր, որքան այս առավոտ։ Նույնիսկ և նույնիսկ մահակը քիչ է՝ այսօր և այսօրն ի հետ դաշտապահ Մոսեն սարերը պետք է գնա հրացանով։ Հա, հա՝ զենքով։

Մոսեն ձեռնափայտը շպրտեց, կտրուկ ոտքի ելավ, թափով մտավ տուն (որդու որսորդական հրացանը պատից կախված էր), վերցրեց հրացանը, կապեց փամփուշտակալը և գոտեպինդ քշեց դուրս։— Էս անիծյալ ագռավը հիմա հայտնվեր...

***

Գյուղեղրին, ասֆալտապատ ճանապարհից դուրս կանգնած ավտոյի շուրջբոլորը, ինչպես մեղրի վրա հավաքված

ճանճեր, զզզում էին երեխաները։ Իսկ մեքենայի տերը՝ մի տղա, նորաձև զգեստներով ու երկար մազերով սիրունիկ մի ջահել, ավտոյի ռադիոընդունիչը բացել էր մինչև վերջ և ծորուն մեղեդու տակ օրորվում էր։

Դաշտապահ Մոսեն ոտքը կախ գցեց։ Երեխաները նկատեցի՞ն դաշտապահին։ Երևի՝ նկատեցին, բայց ուշադրություն չեն դարձնում. դե, դաշտապահն է, թող իր գործին գնա։— Երեխաները թաց ջնջոցներով ու եռանդով կպել էին ավտոյին։ Իսկ ղեկի մոտ նստած ջահելը ծխում էր և ծխի քուլաների հետ և ծխաքուլաների նման զանգուր մեղեդու հետ ճոճվում էր։

— Դրա ձեն կտրե՛։

Ջահելը, դեմքը պարուրած ծխի միջից, նայեց դաշտապահին։

— Կտրե՛ դրա ձեն,— որոտաց դաշտապահը և հերսոտ մոտեցավ։— Իր ավտո՞ն, իր հագուստ-կապո՞ւստ, իր մա-ղե՛րն ու իր ե՛րգ,— հեգնեց Մոսեն,— ու իր ե՛րգն... Ո՞ւմ թոռնիկն ես։

Ջահելը խոսված խաղում էր ղեկի հետ։

— Ո՞ւմ տղան ես։

— Քեզ ի՞նչ պատահեց, քեռի Մոսե։— Ջահելը, դժգոհ, հոնքերը վեր ձգած, դարձավ դաշտապահին։

— Էս էրեխեքին ինչի՞ ես հավաքե ավտոյի գլխին։

— Ե՞ս եմ խնդրել։

— Տուն չունե՞ն, տեղ չունե՞ն, դաս չունե՞ն։

— Կիրակի է,— վրա տվեցին մի կողմ քաշված երեխաները։— Դաս չունենք... Կիրակի է։

— Կիրակի է՝ գնացեք շոլ, գնացեք սարերն, գնացեք... Գնացեք ծաղիկ հավաքելու։ Դուք երեխա չե՞ք. ի՞նչ գործ ունեք սրա հետ։— Եվ հրացանով հրեց ավտոն։— Ձեր ծաղիկն է՞ս է, ձեր սարն է՞ս է, ձեր ձորն է՞ս է, ձեր հանդն է՞ս է, էս երկաթ ու ժեշտի կտո՞ր է ձեր սիրելի ծաղիկն ու ձեր սիրելի աղբյուրն ու ձեր սինձն ու ձեր գազիկն ու ձեր խաղն ու ձեր սերն ու ձեր ուրախությունն ու ձեր... է՞ս է։— Դաշտապահը գժվել էր. կրակելու պատրաստ հրացանը պահեց ավտոյի գլխին։— Կպիտի առաջին գնդակն էս անզգամի ճակատին բացիմ։

Ավտոն մեկնեն պոկվեց— ճղապով ելավ ասֆալտապատ ճանապարհ և սուրաց դեպի գյուղ։

Իսկ երեխաները շաղ էին եկել և շշկլված նայում էին դաշտապահին, որ հրացան ունի, փամփուշտակալ ունի և հրացանի պես որոտում է՝

— Դե, շո՛ւտ,— կարգադրեց դաշտապահը,— դե, շուտ հավաքվեք ու իմ հետքով էգեք սարերն... Շո՛ւտ։— Խիստ պահանջեց ու քայլեց։

Եվ գնում էր ուսն ի ետ նայելով— երեխաները չե՞ն գալիս։ Մինչև ձորաբերան ոտքը կախ ցցելով գնաց։ Երեխաները չկային։ Եվ ձորափին նստեց. դեռ սպասում էր։ Այսօր նա շատ էր ուզում, որ երեխաները՝ բոլորը-բոլորը, գյուղում որքան երեխա կա, բոլորը հավաքվեն-գան-անցնեն ձորն այն կողմ և շաղ գան սար ու ձորերում։ Առավոտ շուտ երեխաները— բարձր դասարանի աշակերտները, ինչո՞ւ էին հավաքվել գյուղի կենտրոնում... ո՞ւր էին գնում։ Զրոսաշրջելո՞ւ։ Խելոք դասատուներ... Այդ խելոքները իրենց աշակերտներին ամեն տեղ կարող են տանել զրոսանքի, բացի շրջակա սարերից։ Այդպես է։ Դաշտապահ Մոսեն հո լավ գիտի. արդեն քանի՞ տարի, երեխաները ոչ քյաթմամի հավաքելու են գալիս, ոչ սնձի, ոչ զոզիկի, ոչ թթվառուշի, անգամ... անգամ ծաղկի չեն գալիս... Ոչ երեխաները ցանկություն ունեն ձորն այն կողմ անցնելու, ոչ դասատուներն են խրախուսում։ Թե աշակերտներին դաշտ են տանում՝ դա ծխախոտի դաշտն է— ծխախոտ հավաքելու։ Ամեն սեպտեմբերի նախագահը մի «սեղան» է խոստանում դպրոցի դիրեկտորին, և դիրեկտորը աշակերտներին առած, դասատուներին և աշակերտներին հավաքած քշում է դեպի ծխախոտի դաշտը։ Ծխախոտ հավաքելու։ Այդպես է։ Դաշտապահ Մոսեն հո լավ գիտի. երեխաների ոտքը ծխախոտի դաշտից այն կողմ չի անցնում։

Մոսեն ետ նայեց... երեխաները չէին երևում։ Վազել են ավտոյի ետևից։

— Ես ձեր դաստիարակողի...

Նա հրացանը մեկնեց ծնկներին և շփեց հրացանի փողը։— Հեյ գիդի, հա, տարիներ-տարիներ առաջ Մոսեն ավտոմատ ուներ. Մոսեն գինովոր էր և ավտոմատ ուներ... Արաքսի ափին օրն ի բուն քանդում-յուղում-հավաքում էր ավտոմատը, մախորկա էր ծխում և սպասում գետն անցնելու հրամանին։ Նա ծխախոտ վառեց։ Մի տուփ մախորկա լիներ... էդ անտերի մեջ ուրիշ զորություն կար, ծխախոտից ավելի մի բան. մի տեսակ... ինչպե՞ս ասել՝ կարծես ծխելիք չէր, այլ զենքի մաս. ծանր մի բան գրպանդ վար էր քաշում՝ մի տուփ վառող կամ գնդակ կամ... ձեռքի ռումբ... էդ անտեր մախորկան գինովորին ավելի էր գինովոր դարձնում... Այ թե՝ մի տուփ լիներ։ Դաշտապահը շփում էր հրացանի փողը, ծխում էր ու հա շփում հրացանի փողը։ Էն ազռավը ո՞ւր չքվեց... Զարկեր ու շպրտեր գայլերին կեր... Իսկ գայլ որտեղի՞ց... Գայլ էլ չկա։ Գայլերն էլ ոտքները կտրեցին էս խեղճ սարերից։ Մի ժամանակ՝ պատահեր ու մի ոչխար հոտից ետ ընկներ-մոլորվեր ու մնար, ա՜յ, այնտեղ, տեղն ու տեղը գայլի բաժին կդառնար. որտեղից որտեղ գայլը կծփար-կրզկտեր ոչխարին և ոսկորները շաղ կտար։ Իսկ հիմա... Հիմա ողջ սարալանջը բզկտված, ոսկորները շաղ եկած ոչխարի նման է։ Հենց այդպես է ու կա։ Այս սարալանջին, բլուր-բլրակների փեշերին մի հատ ոչխարի համրանքով մեկ արտեր կային, ամեն մեկը իր տիրոջ անունով։ Շեն ու անուշ արտեր՝ անուշ ու թանկ անուններով։ Մի հատ ոչխարի համրանքով մեկ արտեր՝ քարե ու նախշուն ցանկապատերով, նախշուն քարակուտակներով, թաց շուրթերով, ոլործուն առուներով... Ո՞ւր են արտերը, ո՞ւր են արտերը զրկած ցանկապատերը, ո՞ւր են քարակուտակները, ո՞ւր են առուները... Ոչխարի անհովիվ-անտեր մի հատ թուխպ աշնան մի գիշեր դուրս է մնացել՝ այնտեղ, ձորից այն կողմ՝ սարալանջին և... և գայլերի մի ոհմակ վրա է տվել և բզկտել հոտը։ Մինչև վերջին ոչխարը բզկտել է, և ոսկորները շաղ տվել։ Հենց այդպես է ու կա։

— Մի հատ գել էգներ։— Մոսեն ծխախոտը շպրտեց և հրացանը ձեռքն առավ։— Դրրրմփ։— Կրակեց ձորն այն կողմ և հրացանը նորից լցրեց։ Դրրրմփ... դրրրմփ... դրրրմփ...

Մոսեն կրքոտ կրակում էր ու վռազ լցնում հրացանը, վռազ լցնում ու կրակում ձորն այն կողմ։ Զորը լցվել էր դրմփրրդոցով. հեռվում խուլ թավալվում էր արձագանքը, ձորի գլխին երակ-երակ քանդվում էր ծուխը՝ ծավալվում ու ծավալում վառոդի բույրը։ Ինչ անուշ հոտ ունի էս անտերը,

Մոսեն երբվանից չէր շնչել բարութի առնական բույրը։ Նորից լցրեց հրացանը, բայց դապեց իրեն, չկրակեց. շտապ ոտքի եկավ և գնաց իր կրակածի հետքով։ Հին զինվորը արթնացել-թփրտում էր Մոսեի ներսում. նա շտապում էր— որտեղ գնդակը հասնում է և ետհարված չի գալիս, այդ տարածությունը զինվորը գրավել է. այդ տարածությունը պետք է ոտքով կտրել։ Եվ գործնական, անհամբեր և ջահելավարի կտրեց ձորը։ Նրան թվում էր, թե սարալանջին մի բան... մի բան փոխվեց. հենց կրակոցի հետ ինչ-որ բան փոխվեց այնտեղ։ Եվ երբ ձորից դուրս եկավ, կանգ տվեց ու խուզարկու նայեց։

Աղբյուրը բռնեց Մոսեի հայացքը։ Աչքի՞ն է երևում, թե մարդ կա աղբյուրի քարին նստած։ Եվ գնաց դեպի աղբյուրը։

Դեռ չմոտեցած, անծանոթը կանչեց.

— Բա՛րև, բա՛րև, ախպրացու։

Զայնը դաշտապահին դուր չեկավ։ Քեզ ո՞վ բարևեց, որ քաղցր ու եղբայրաբար պատասխան ես տալիս։

— Հիմա թե կարդին վախեցրիր, հա՛, ախպրացու։

Միջին տարիքի մեկն էր աղբյուրի քարին նստած, դեմքին՝ քաղցր-մեղմ ժպիտ։ Ոնց որ սարդի հյուսած-սարդոստայն։ Մոսեն սուր նայեց, և ժպիտը ավելի ծավալվեց, ավելի խրճքվեց անծանոթի դեմքին։ Իսկ աչքերի խորքում Մոսեն ժպիտ չտեսավ։ Չկար։

— Էս կողմերում ի՞նչ կա, ախպրացու, որ դու էլ որսորդական հրացան ես վերցրել։ Ծեր մարդ ես... Ես ծերերին շատ եմ հարգում։ Ծեր մարդ ես, իղուր քեզ մի շարշարի։

Աստված սիրես, այս ո՞վ է, որ մտերիմ-մտերիմ շատախոսում է և դեռ խորհուրդ է տալիս և... և հերթ չի տալիս, որ Մոսեն հարցուփորձի։

— Ես հրացան ունեմ, բայց ես հոտ էլ ունեմ. ա՜յ, էնտեղ,— անծանոթը ձեռքը մեկնեց դեպի Դժնիձոր։— Ընկերոջս ասի՝ դու կաց, ես գնամ տեսնեմ էն կողմերում ինչ կաշկա։ Էս կողմերն ավելի լավ է... Ինչ աղբյուր է. անմահական ջուր ունի։ Մենք էլ վերցրել ու մեր վրանը շոր կիրճում ենք խփել։ Տեղափոխվել է պետք։ Նստիր, ախպրացու, ինչո՞ւ ես կանգնել։ Երևում է, մենք շատ կհանդիպենք, կբարեկամանանք։ Մինչև աշուն էս կողմերում ենք։ Աշնանը էլի կիջ-

նենք գաբը։ Տեսնենք։ Աշուն գա, բարին՝ հետը։ Նստիր։— Եվ Հովիվը շարժվեց. ուսկից տեղ բացեց Մոսեի համար։

Շարժվեց և... Մոսեի աչքերը մեկեն կայծկլտացին. մի պահ նրան թվաց, թե աղբյուրի քարը արնոտ է... Բայց քարը փորփրված էր։ Նոր էին փորփրել... Երբեք Մոսեի մտքով չէր անցել, որ աղբյուրի քարը՝ արծաթավուն և գունեղ մամուռներով զարդարուն, որ աղբյուրի քարը, խորքում, այսքան կարմիր է և այսքան փափուկ։ Այդքան կարմիր և այդքան փափուկ։

— Էս ի՞նչ ես արել։— Հայացքը քարի ծուռտիկ ու կարմիր կտրվածքներին, հարցրեց դաշտապահը։

— Հեչ,— ժպտաց Հովիվը,— երեխա ժամանակից մնացած սովորություն. որ քարին նստեցի՝ անունս գրում եմ։ Դպրոց կարգին չգնացի, բայց անունս կարգին գրել գիտեմ։ Հերիք է։— Ժպիտը Հովվի դեմքից անպակաս էր։

— Քարն ինչի՞ ես նշտարի բերանն առել,— կարմրատակեց Մոսեն։

— Նշտա՞ր... Նշտարն ի՞նչ է, ախպրացու, սրանով եմ փորել։

Դաշտապահը չէր նկատել Հովվի դոտին ի կախ դանակը։

— Տուր տեսնեմ։

Հովիվը տատանվեց։

— Դանակն ինձ տուր,— որոտաց Մոսեն և, անհամբեր, դանակը ինքը պոկեց Հովվի գոտուց, բացեց և հրացանի փողի վրա ջարդեց դանակը ու շպրտեց։

Հովիվը ոտքի էր կանգնել, բայց դեռ փորձում էր ժպտալ։

— Էս կողմերն ինչի՞ ես աղտոտել։

Հովիվը հավ էր կերել, ոսկորները շաղ տվել շուրջբոլորը, իսկ աղբյուրի ակում ձվի կլեպներ էին լողում։

— Մաքրե քու կեղտերն։

Հովիվը անծպտուն կատարեց հրամանը։ Հավաքում էր շաղ տված աղբը և աչքի պոչով հետևում, թե փրփրած դաշտապահը ինչպես է տրորում-փորձում կրունքներով ջնջել քարին փորած իր անունը։

— Քու հավատ...,— հայհոյեց Մոսեն։— Էստեղ արի։

Հովիվը կամոկաց մոտեցավ։

— Այ, էս կճեպ նմանապես վերցրու։

Հովիվը մեկնեց ձեռքը, և դաշտապահը ձեռքը տրորեց։

— Էս էլ քեզ խրատ, որ մեկ էլ, մեկ էլ դանակ չառնիս քու ձեռքն ու էս խեղճ քարեր չվիրավորիս։

— Բայց քո արածը մարդկություն չէր, ախպրացու,— բողոքեց Հովիվը, բայց դեռ փորձում էր ժպտալ։— Քեզնից Եգիպտի բան սպասելի չէր։— Եվ ուզեց հեռանալ։

— Սպասի։ Քու հոտն ու քու վրանն ու քու ընկերն ո՞ւր են։

— Ասացի՝ էն սարի թիկունքին,— խռով պատասխանեց Հովիվը։

— Էն սարի թիկունքի կիրճն ու էն կիրճի թիկունքի սարն նմանապես դաշտապահ Մոսեի տիրության տակ են։

Հովիվը զգաց, որ մեծ փորձանքը դեռ առջևում է. այս շորշրուկ ու խելառ ծերունուց ինչ ասես կարելի է սպասել։ Եվ նա ձեռքը գրեց անթատակ, կնճռոտվեց— ցույց տվեց, թե՝ շատ է ցավում։

— Լսեցի՞ր։— խիստ հարցրեց Մոսեն։

— Լսեցի։— Տնքաց Հովիվը։— Լսեցի։— Ցավը ատամների տակ սեղմած, շշնջաց Հովիվը։— Բայց մենք հենց մեր գլխին չենք եկել էս կողմերը։— Հովիվը խոսում էր ի միջի այլոց և կնճռոտվելով. այնպես թե՝ ողջ մտահոգությունը ցաված ձեռքն է։— Մենք իրավունք ունենք։

— Էդ իրավունքն ո՞վ է տվե,— հեգնեց դաշտապահը։

— Ձեր նախագահից թուղթ ունենք։

Մոսեն կարկամեց։ Մի պահ մտածեց, թե ինքը սխալ լսեց։ Բայց ականջներում մրջյունի պես տհաճ խլվլում էր «նախագահը»։ Եվ հրացանը բռունցքներում սեղմած՝ քշեց Հովիվի վրա։

— Ի՞նչ ես ուզում, այ մարդ։— Հովիվը ետ-ետ գնաց։

— Թուղթ։— Կրճատացրեց Մոսեն,— թուղթ,— պահանջեց անհամբեր։

Եվ անհամբեր չանթեց Հովիվի ձեռքից, բայց շնայեց-չընկարդաց՝ ճմռթեց-խցկեց հրացանի փողը և կրակեց։

— Թուղթ... Դե հիմա նոր գնա։ Գնա, ու ես քու հետքից կգամ։ Շուտ-շուտ գնա ու շուտ-շուտ հավաքվեք ու շուտ-շուտ չքվեք։ Մինչ իմ հասնելն ձեր հոտն ու ձեր վրան էդ կողմերում չէղնի։ Թե եղան ու թե տեսա, Հացն ու գինին, տեր

կենդանին, քեզ ու քու ընկերոջն ու ձեր հոտն ու ձեր շունն ու ձեր վրան հրացանի բերան կառնիմ։ Դե գնա։

Հովիվը արգեն հեռանում էր, իսկ դաշտապահը չէր հանդարտվում՝

— Շուտ-շուտ գնա։

Ներսը փոթորկվում էր։ Վաղուց այդպես չէր ալեկոծվել Մոսեն։ Անհանդիստ շարժվում էր, հրացանը փոխում ձեռքից ձեռք, նայում էր Հովվի ետևից և հայհոյում, նայում էր շուրջբոլորը և հայհոյում, լցված դարձավ գյուղի կողմ և բարձրաձայն հայհոյեց նախագահին. «Քու թուղթ... Հացկատակ շանորդի, դու ո՞վ ես, որ սարն ու ձորը նվիրում ես հովիվներին։ Ո՞վ է քեզ իրավունք տվել։ Նախագահ ես։ Սարերի այսօրվա տե՞րը։ Այս սարերը... սարերը և դաշտապահ Մոսեն հարյուր նախագահ են օտարել, բայց իրենք մնացել միասին, իրար հետ ուս-ուսի։ Այս սարերի տերը դաշտապահ Մոսեն է։ Հա, դաշտապահ Մոսեն է։ Եվ Մոսեի տերը այս սարերն են։ Դու կա՞ս, չկա՞ս, փուչ նախագահ։— Քու թուղթ...»։— Հետո հրացանը ուղղեց աղբյուրի քարի փորվածքին, բայց զսպեց իրեն։ Հիմա էլ ինքը պետք է վիրավորի խեղճ քարին։ Եվ անունը ջնջեց քարով։ Ջնջեց-ջնջեց, ապա մի բուռ խոնավ հող բերեց-կապեց քարի վերքը և նորից հրացանը ձեռքն առավ։ Հարկ է շտապել Հովվի հետքով։ Ոչ, շտապել պետք չէ՝ թող փասափուսեքը հավաքեն-հեռանանչքվեն։ Թե չէ... թե չէ, տեսար, Մոսեն չհամբերեց ու... Ո՛չ, Մոսեն մարդասպան չէ, Մոսեն պարզապես հանդարտ է։ Դաշտապահ։ Երեսից ընկած այս սար ու ձորերի, դաշտերի պահապանն է Մոսեն։ Նա ծխախոտ հանեց և էլի հիշեց՝

— Ախ, մի տուփ մախորկա էղներ։

* * *

Դաշտապահը կանգնեց բլրի գլխին և սրտատրոփ նայեց դեպի կիրճը։— Ասված չանի, տերը չկամենա, թե՝ հոտ երևա, վրան երևա, հովիվներ ու շներ երևան։ Մարաթուկ վիա, Մոսեն էլ չի դիմանա. գլխի որդերը, հա-հա, շարժվում են։ Աչքերը մթնում էին։ Չնայած հոտ չէր երևում, բայց այն միտքը, որ կիրճում կարող է հոտ լինել, խենթացնում էր։

Իսկ հոտ չկար, վրան չկար, հովիվներ ու շներ չկային։

Դաշտապահը տրորեց աչքերը և արդեն հանգիստ ու հանդարտ նայեց... Ոչ, չկան։ Գնացել են։ Ջքվել են։

Եվ հեռվում, դեպի գոները իջվարող բլրաշարուկին շարժում նկատեց. քարերը կարծես խլվում էին։ Հոտն էր։ Գնում էր դեպի գոները։ Իր եկած ճանապարհով հեռանում էր։ Այդպես։ Անտեր սարեր են գտել՝ արոտավայր են դարձնում։

Բայց այս ի՞նչ բան է, այս անիծյալները որտեղի՞ց հայտնվեցին։

Հովվի ու հոտի դեմ բռնկված, Մոսեն չէր նկատել, որ կիրճը լցված է ագռավներով։ Ագռավները՝ խումբ-խումբ, գլուխ-գլխի հավաքված, բզկտում էին կիրճում շաղ եկած աղտեղությունը։ Կռնչում էին ու բզկտում։ Կռնչոցով ոլորվում էին կիրճի գլխին և կռնչոցով խուժում։ Եվ կիրճն ու կիրճի երկինքը լցված էր ագռավներով ու կռինչով։ Որտեղ ագռավներն են կռնչում, այնտեղ բարու շունչը հոգիվարքի մեջ է... Ձեր գուժկան... Բուում։— Խումբ ագռավներից մի քանիսը թրմփացին՝ երե՞քը, չո՞բը։— Ձեր մահաբեր... Բուում... Հարկ է վրա-վրա կրակել. թե չէ անիծվածները ցվրվում են։ Ձեր լեշակեր... Բուում...

Եվ հեռվից, Գժնիձորի կողմից, դաշտապահը լսեց երեխաների արձագանք-կանչը — «Ուռաաա»։— Թուլեքը եկե՞լ են... Մտածում էր, թե ավտոյի պոչից չեն պոկվի։

Ագռավները շաղ էին եկել, ավելի շատ կիրճի երկնքում էին կռնչում, դաշտապահի գլխավերևում։— Արդեն ամեն մեկին հատուկ մի գնդակ է պետք։ Եվ գլխավերևում կռնչացող ագռավներից մեկին նշան բռնեց։— Բուում։ Ագռավը քարի պես իջվարեց, բայց Մոսեն այլևս ուշք չդարձրեց. վռազ դարձավ Գժնիձորի կողմ։ Հետաքրքիր է, երեխաները կրակոցին կարձագանքե՞ն։

— Ուռա՜աա՜...

— Շան թուլեք։— Դաշտապահը ժպտաց և իջավ դեպի Գժնիձոր, դեպի լողափ։

* * *

— Ոհո՜հոհոո՜... ծովափ են եկել։

Բոլոր երեխաները լողազգեստներ ունեին՝ գույնզգույն ու ձիգ, սալերին դասդասված զգեստների կողքին՝ լիմոնադի— լիմոնադի՞, թե գարեջրի լիքը և դատարկ շշեր, փայլփլուն ռադիոընդունիչը դիլ ծղրտում էր ձորի գլխին, ռադիոընդունիչի վրա՝ մի տուփ ֆիլտրով ծխախոտ և հետաքրքիրը, ամենահետաքրքիրը հեծանիվներն էին։— Սար ու ձորով քար ու մացառների միջով ինչպե՞ս են վարել... Վարե՞լ են, թե՞ շալակել... Միայն թե՝ «ավտոյով» լինեն, միայն թե՝ ռաքները գետնից կտրվի։ Ձեր դաստիարակողի... Սրանց մայրերը՝ ուսուցչուհի, մանկապարտեզի վարիչ ու դաստիարակչուհի, բժշկուհի, հաշվապահ ու գանձապահ, վաճառող, ակումբի ու դրագարանի վարիչ և դերասանուհի և օդաչու և... տրիգերագնաց... սրանց մայրերը ինչպե՞ս են թույլ տվել, որ իրենց «բալիկները» այս սառը և պղտոր հեղեղաջրում լողանան։ —Դաշտապահը կտրեց ռադիոընդունիչի ճղճղոցը և կանչեց՝

— Էրեխեք... Վաղքով՝ ինձ մոտ։

Երեխաները խռով նայում էին դաշտապահին, և կանչին ոչ մեկը չենթարկվեց։ Մոսեն կրկնեց կանչը՝ ավելի պահանջկոտ և ավելի զորեղ։

Երեխաները դժկամ շրջապատեցին դաշտապահին։

— Էս ո՞ւմն է։— Հրացանի փողով գլորեց ծխախոտը։

— Բոլորիս... Բոլորիս...

Երեխաները ճակատ էին կազմում։

Դաշտապահը խոժոռ նայեց։

— Թե բոլորինն է, ուրեմն՝ անտեր է։— Եվ ծխախոտը գրեց գրպանը։

— Էս ո՞ւմն է։— Հրացանի փողով հրեց ռադիոընդունիչը։

— Իմն է։— Մեկը շտապեց տեր կանգնել։

— Գու երգ չունի՞ս, տղա, որ էս ժեշտի կտորն առ ու ընկել ես շոլերն։

Տղան չհասկացավ դաշտապահին, թե՞ պատասխան չէր գտնում։

— Քու հոգու մեջ երգ չկա՞, տղա, որ կանգնիս էս սարի

գլխին ու երգիս... Ձեր հոգու մեջ երգ չկա՞։— Դաշտապահը բորբոք նայեց երեխաներին և հրացանով նորից հրեց ռազիոընդունիչը։— Էս ո՞վ է, որ ձեզ համար երգ երգե, ձեր փոխարեն ձեր ձորի գլխին, ձեր սարի գլխին երգ երգե։ Ամո՛թ։

Տղաները լուռ էին։

— Էս ի՞նչ է։— Հրացանի փողով խառնեց շշերը։— Էս քաղցր ջուրն ի՞նչ է, որ գեղից շուրջ էստեղ շալակե-բերել եք։ Թե ծարավ եք՝ ըմբ,— հրացանը մեկնեց հեղեղատը։— Կա ու չկա քաղցր ջո՞ւր է պետք։ Դուք տղա չե՞ք... Կա ու չկա ավտո՞ է պետք։— Եվ հրացանով ու արհամարհանքով հրեց մոտիկ հնձանիվը։— Ձեր ոտաց տակ, ձեր բոբիկ ոտաց տակ հարկ էր որ սար ու ձոր դմփար... Դուք ի՞նչ տղա...

Տղաները լուռ էին, և Մոսեն զգաց, որ «գունդը» հավաքվում է։

— Ձեզնից ո՞վ պարսատիկ ունի։

Տղաները իրար նայեցին և հոնքերի տակից՝ դաշտապահին։

Երևի չգիտեն նաև, թե պարսատիկն ինչ է։

— Դավիթ տղան պարսատիկով վիրու էծ կորսար, գել կորսար, արջ կորսար, Դավիթ տղան պարսատիկով իր սարերի թշնամուն յոթը դաղ գետնի տակ կանցկացներ, դուք պարսատիկ անուն լսած չկաք։ Դուք ի՞նչ տղա... Ագռավներն, հա՛ա — հրացանը մեկնեց բլրի կողմ — ձեր աչքերն է կհանին։ Դուք ի՞նչ տղա... Շարվե՛ք։— Հանկարծ որոտաց դաշտապահը։

Երեխաները հասկացան, որ դաշտապահի հրամանը չկատարել չեն կարող։— Հասկացան նաև, որ քար ու մացառների միջով դեպի բլուրն են վազելու։ Բայց բոբի՞կ։

— Թույլ տվեք բարձովկաները հագնենք։— Պահին ու հրացանակիր դաշտապահի կեցվածքին վայել՝ թույլտվություն խնդրեց մեկը։

— Բարձովկա ի՞նչ ասել է։

— Սպորտ-կոշիկները հագնենք։

— Հագնե՛ք։

Եվ երբ երեխաները շարվեցին՝ բոլորը լողազգեստներով և բոլորը «բարձովկաներով», դաշտապահ Մոսեն հիշեց, է՞,

դաշտապահության առաջին օրվա իր գունդը։— Այստեղ, հենց նույն տեղը— սալաքարերին շարված էր գունդը... Ինչքան խեղճ ու ինչ անուշ երեխաներ էին... Ո՞ւր գնացին... Ո՞ւր շաղ եկան... Ոչ մեկը գյուղում չէ, երևի՝ ոչ մեկը։ Սրանք ոչ անոթի են, փառք աստծո, ոչ մերկ, ոչ բոբիկ։ Սրանք, երբ թեր առան, ո՞ւր են թռչելու։

— Իմ եռանից՝ վազքով դեպի բլուրը։

***

Ագռավները նորից իջել էին կիրճը և կիրճն ու կիրճի երկինքը լցրել կռկռոցով։

Կիրճի գլխին շարք կանգնած երեխաներին դաշտապահը ահագին ժամանակ նոր հրաման չէր տալիս։ Թող տեսնեն, թե ագռավները ինչպես են միմյանցից խլխլում աղտեղությունը և ատեն այդ լեշակերներին։

Հետո, հրացանով և գլխարաց, ձգվեց շարքի առջև։ Նզովյալներ են դրանք։ Ի զարմանս երեխաների, դաշտապահը խոսեց մաքուր գրականով։— Արյունոտ մագիլներ ունեն, շար աչքեր, թունավոր կտուց և գուժկան ձայն։ Որտեղ անշունչ կամ տկար մարմին տեսան՝ մագիլները խրում են, ում նայեցին՝ նրա ճամփեն օձն է կտրկում, կտուցները ինչին դիպավ՝ ավիրում է. քարը ճաք է տալիս, ջուրը ակունքից կըտրվում է, կանաչը չորանում, հողը գրկվում պտղից, որտեղ կոնչացին՝ այնտեղ բարին տկարանում է և չարը՝ զորանում։

Տղաները ուշադիր լսում էին, ոչ մի դասի այդպես լուռ ուշադիր ու համախումբ չէին եղել, ոչ մի դասատուից այդպիսի տարօրինակ բաներ չէին լսել և ոչ մեկի մտքով չէր անցել, թե դաշտապահը կարող է գրականով խոսել և այսպես կրքոտ։ Նրանց հայացքի դիմաց դաշտապահն էր, համազգուշացի քեռի Մոսեն էր, Մոսե պապը և նա չէր, այլ՝ որտեղից որտեղ հայտնված մի որսորդ, բարձրահասակ, նիհար և տարիքին անսովոր ձիգ։— Իմ պապը իմաստուն մարդ էր։ (Ով հարյուր տարի և հարյուրն ավելի ապրեց՝ իմաստուն կդառնա)։ Իմ պապը իմաստուն էր և ասում էր՝ ով այդ նզովյալներին հանդուրժում է, նա չարն է հանդուրժում, բարին մեր-

ժում է և շարն է հանդուրժում և աշխարհի ու մարդու հանդեպ մեղք է գործում։ Իմ իմաստուն պապն էր ասում։ Եվ ագռավ զարկող մանչերին հատուկ նվեր էր տալիս։

— Կրա՜ակ...

Դաշտապահը կրակեց, և քարերով զինված «գունդը» ոմբակոծեց կիրճը։

— Ուռա՜ռռա՜...

— Կրա՜ակ...

Սկզբում դաշտապահը իր հրամանի հետ նաև գնդակ էր արձակում։ Բայց այդպես գնդակները չէին հերիքի։ Թող տղաները քարկոծեն, թող տղաները կռվեն։ Եվ կրակում էր մեջ-մեջ. այն ժամանակ, երբ տղաների եռանդը պակասում էր։

— Կրա՜ակ...

Մի դասաժամ, ուղիղ մի դասաժամ դաշտապահը մարտը վարեց՝ կրքոտ ու հին զինվորի հմտությամբ և զինվորական կարգ ու կանոնով։

Երեխաները հոգնել էին, բայց շարունակում էին քարկոծել՝ արդեն կիրճի երկնքում կոկռացող ագռավներին։

Դաշտապահը դադարի հրաման տվեց։

Տղաները հոգնած, բայց ուրախ շրջապատեցին իրենց հրամանատարին և սկսեցին շաղակրատել. ամեն մեկը պրնդում էր, որ իր քարից, իր զարկից ագռավ է ընկել և ամեն մեկը վկայակոչում էր քեռի Մոսեին։ Իսկ դաշտապահը, գլուխշարժումով, բոլորի հետ համաձայն էր և հայտարարեց, որ բոլորն էլ անձնուրաց կռվեցին, և ինքը իր գնդից, իր հերոս զինվորներից և մարտի ելքից շատ գոհ է։

— Ամեն մեկիդ՝ մեկ պարսատիկ նվեր։— Նրա աչքերից դեռ զինվորն ու հրամանատարն էր նայում՝ խիստ, բայց գոհ։

Հետո նստեց, հրացանը մեկնեց քարի հետ, գլխարկը դրեց և հանեց ծխախոտը։ Երեխաների ֆիլտրով տուփն էր։ Դաշտապահը շպրտեց և խնդմնդալով հայհոյեց՝

— Դրա խեր...

Երեխաները ուրախ ծիծաղեցին։

Եվ, ծխախոտ փաթաթելիս դասատուներին հայհոյեց՝ կեսլուրջ-կեսկատակ և էլի բարբառով։

Քարին նստածը արդեն դաշտապահն էր, քեռի Մոսեն,

Մոսե պապը, ճերմակ մազերով, կոտրված ճերմակ բեղով, կնճռոտ ու մտախոհ ճակատով։

— Էս գիշեր ձեզ համար պարսատիկ կպատրաստեմ։

Տղաները աշխուժացան։

— Ու էգուց կեսօրին, հրմը էս քարի մոտ, կսպասիմ ձեզ։

Մի պահ լռություն էր, և երեխաներից մեկը հիշեց՝

— Բայց էգուց մենք դաս ունենք։

— Ձեր դասի խեր...

Ապա լրջացավ, խիստ նայեց երեխաներին և գտավ նրանց, որ պատասխանել էր։

— Տղա, էն դասն... էն դասն, որ էս շոր քարի հետ կապ չունի, էս շոր սարի հետ կապ չունի, էս անտեր հանդ ու չոլի հետ կապ չունի, էն դասն, որ էս լեշակեր ագռավների հետ կապ չունի, էն դասն փոշի է, տղա, էն դասն փոշի է ու փուչ է։

Տղաները լուռ նայում էին։— Աղնիվ խոսք, քեռի Մոսեն. Մոսե պապը հետաքրքիր մարդ է։

— Ես կգամ, քեռի Մոսե։

— Ես էլ կգամ...

— Բոլորդ էլ կգաք։— Առանց նայելու, համոզված տրամբրամբայրեց դաշտապահը։— Դե հիմա գնացեք։ Անոթի եք։

Երեխաները վազեցին դեպի լողափը։

Դաշտապահը խնդուն նայեց։ Տղաները վազում էին թեթև, աշխույժ և հաշտ։ Տղաները դաշտապահ Մոսեի ետևից եկան ակամա, մի տեսակ՝ խառը, իսկ ահա գնում են ուրախ։ Ուրախ և հաշտ։ Այս քարքարոտ լանջի հետ հաշտ, սարերի հետ, կիրճի հետ, հանդերի հետ և իր՝ դաշտապահ Մոսեի հետ դաշն։

Բայց գլխավերևում մի ագռավ զահլա էր տանում։— Հիմա Մոսեն քո կոկռոցը կկտրի։— Լցրեց հրացանը և նկատեց, որ գնդակը վերջինն է։— Հարկավոր է որդուն ասել, որ գնդակներ բերի, գնդակներ, պատյաններ և մանրագնդակներ։ Շատ։ Հիմա Մոսեն քո կոկռոցը...,— բարձրացրեց հրացանը, բայց միտքը փոխեց,— ոչ, այս վերջինը Մոսեն չի կրակի.

— Էն զինվորն զինվոր չէ, որ վերջին գնդակն իր համար չի պահի։

ՍԵՂԱՊԱՐՏԸ

1

Իրիկնապահ էր, երբ Տիգրանը ընդունեց հերթափոխը։ Սովորությամբ, նախ հրացանը ստուգեց՝ Վասիլին նորից լցրել էր։ Չես հասկանում այս մարդուն, հազար անգամ ասել է, որ գրա կարիքը չկա։ Եթե կրակելու պետք լինի, որպես թե՝ դժվար է լցնել։ Եվ գնդակները հանեցցնեց գրպանը։— Յոթը ամիս է պահակ է, բայց կրակելու առիթ չի եղել, յոթը տարի էլ մնա, այդպիսի տհաճ պատահություն չի հայտնվի. ո՞ր հիմարի, ո՞ր խենթի մտքով կանցնի կողոպտել ուժանակի պահեստները։ Ուժանակ... Պարզապես պետք է ուշադիր լինել, որ երեխաները մոտերքում կրակ չվառեն։ Երբեմն նաև փողոցները մաքրողներն են ակտիվանում. քաղաքի ազբը թողած, հասնում են այս արվարձանների շոր տերևները այրելու։ Նա ստուգեց նաև պահակատան հեռախոսը։ Աշխատում էր։ Հետո հրացանը ուսեց ու, երկտակված, պահակատնից դուրս ելավ, ապա երկաթյա դարբասից դուրս ելավ, կողպեց դարբասը և քայլեց ազյուսաշար պարիսպն ի հետ։ Ուժանակի պահեստների շուրջբոլորը քաշված ցանկապատի հետ պտույտ գործեց և նորից կանգնեց դարբասի մոտ։ Կասկածելի ոչինչ չկար։ Եվ հաճելին այդ դարբասի մայթն էր՝ ջահել կեչիների շարքով ու արևոտ։

Եվ ծխելով սկսեց վերուվար անել։

Փողոցը խաղաղ էր։

Այդ փողոցով ոչ տրամվայի գիծ էր անցնում, ոչ՝ տրոլեյբուսի, ոչ՝ երթուղային ավտոբուս։ Արվարձանի այդ փողոցի երկու կողմերում միայն պահեստներն էին և մայթի հետ ձգվող ազյուսե պարիսպները՝ երկաթյա դարբասներով։

Իրիկնապահ էր. պահեստներում արդեն դադարել էր ելումուտը։

Դիմացի մայթին բարձրահասակ ու շորշրուկ մի մարդ հայտնվեց։ Մարդը քայլում էր ձեռքերը ետևը դրած, ծնոտը կրծքին սեղմած և սեեռուն հայացքը մայթին։ Չգիտես ինչու, Տիգրանը փորձեց որոշել, թե այդ մարդը ինչացո՞ւ է, ով կլինի։ Տնտղեց և կարգեց հաշվապահ-պահեստներից մեկի հաշվապահն է։

Հետո մի դարբաս ճռնչաց, մի գնդիկ աշխույժ դուրս պրծավ և շուրջբոլորը նայելով շտապեց։ Դարբասի մոտ կանգնած պահակը հարցանք-հայացքով ուղեկցում էր նրան, և Տիգրանը որոշեց, թե խլվլան գլխով այդ գնդիկը պահեստապետն է և, դուրս գալուց առաջ, մի բաժակ հյուրասիրել է պահակին։

Հետո նա ժպտաց իր խաղի վրա, պարապությունն ինչ խաղի մեջ ասես կքաշի մարդու։ Սակայն խաղը նրան դուր էր եկել— էլի ո՞վ կհայտնվի։

Դիմացի մայթին ճմռթված վերնաշապիկով մի ջահել երևաց։ Եվ գնում էր ոչ թե փողոցն ի վեր, դեպի քաղաք, այլ քաղաքից էր գալիս և ուղղություն էր վերցրել դեպի մթերապահեստները։ Քայլում էր կամուկաց. մի երկու անգամ փորձեց ետ դառնալ, բայց ձեռքը թափ տվեց ու շարունակեց։ Տիգրանը երկար տվեց-առավ և վերջը որոշեց, որ ջահելը մթերապահեստի պահակի որդին է... Չնայած պահակի որդին կարող էր լինել նաև ինժեներ— ահա՝ իր որդին— բայց դա պահակի որդին էր։

Հետո մի կին հայտնվեց։ Հնամաշ պայուսակ ուներ և, ժամանակից շուտ, հագել էր սետինե երկարաճիտք կոշիկներ։ Տիգրանը տեղն ու տեղը գտավ՝ կինը պահեստներից մեկի հավաքարարն է։

Այնուհետև ահագին ժամանակ փողոցում ոչ ոք չերևաց։

Իսկ Տիգրանը սպասում էր։

Հրացանն ուսած քայլում էր դարբասի արևոտ մայթով և սպասում։ Փողոցն ի վեր-ի վար թե մարդ երևար՝ նա հեռվից կնկատեր, իսկ հանկարծակի կարող էր հայտնվել միայն դի-

մայի մայթի հետ ձգվող պարսպի անկյունից՝ պահեստների փողոցին ուղղահայաց նեղլիկ փողոցից։ Եվ նա շուտ-շուտ նայում էր պարսպի անկյունադարձին։ Երբ պարսպի ուղղությամբ էր քայլում՝ աչքը անկյունադարձին էր, իսկ երբ ետ էր դառնում՝ ուսն ի ետ շուտ-շուտ աչք էր ղիպցնում։

Իսկ մարդը ուշանում էր։

Եվ այնքան նայեց, որ մի պահ նրան թվաց, թե, իրոք, պայմանավորված է։ Իսկ երբ խաբկանքն անցավ, նա մտածեց. այնուամենայնիվ, մի մարդ այդ փողոցով գալիս է։ Ճամփա է ընկել և գալիս է։ Բայց ինչո՞ւ է ուշանում։ Արդեն նեղսրտում էր և ուզեց անցնել դիմացի մայթը ու հենց պարսպի անկյունադարձից նայել.... Եվ այդ պահին հայտնվեց մարդը։

Կիսատ քայլի վրա Տիգրանը գայթեց։ Եվ, մի պահ, մարդը երևաց խճճված— կի՞ն էր, տղամա՞րդ էր, ծե՞ր էր, թե ջահել— մի պահ, և Տիգրանը տեսավ... տեսավ Մգրե ծերունուն... Տեսավ և ցավոտ ու տհաճ մի ալիք կրծքի տակ գալարվեց, կատաղի ծեփվեց պատեպատ, ճնշեց քունքերը, և մշուշված աչքերի դիմաց պոռթկաց տեսիլքը— սար ու ձորերում թավալվող ծուխ, ծխի մեջ խեղդվող բոցեր, ճարճատյուն, կրակոց-տրաքոց, վայրի քրքիջ, բոցերի բերան ընկած ճիչ ու ծղրտոց, վայրի քրքիջ և ծխով փաթաթված, բոցերով պարուրված, ճիչ ու ծղրտոցի միջով և վայրի քրքիջի տակ գալիս էր ծերունի Մգրեն...

Տիգրանը տրորեց աչքերը և էլի նայեց։

Ծերունին՝ նիհար, խամրած գղակով, ձեռքերը խամրած պիջակի գրպանները խրած և ուսերը հավաք, անծանոթ ու մոլոր, խճճվել էր մայթին. շփոթ քայլ էր անում աջ ու ձախ և կտրակցոն հայացք էր նետում իր կողմ։— Այո, մգրեներից մեկն է... ծերունի Մգրեն է։ Եվ տաքացած կոպերի տակ ծավալվեց ու անշարժացավ՝ գյուղը, Քարագլուխ գյուղը, հողե տանիքներով, խղճուկ տները, գյուղեզրին՝ Մգրե ծերունու խրճիթը, խրճիթի ձմռան գիշերը, խրճիթի պատին պլպլացող ճրագը, ճրագի ու ծխախոտի ծխի մեջ հողե հատակին խոնարհ ու գլուխկախ նստոտած մարդիկ, կենտրոնում՝ Մգրե ծերունին և ինքը՝ թիկունքը խրճիթի պատին... Իրեն տեսավ ջահել, Տիգրանն իրեն տեսավ ջահել, ինչպես այն ժամանակ,

իսկ Մգրեին՝ նույնը. ծերունին խրճիթի կենտրոնում հակված պատմում էր, պատմում էր, պատմում էր...

Տիգրանը շուտ եկավ՝ թիկունք արեց, բայց շրջվելիս նորից աչք դիպցրեց դիմացի մայթին մոլորված ծերունուն։ Այո՝ մգրեներից մեկն է... Քո Մգրե հերն անիծած... Որտեղի՞ց հայտնվեց... պատմում էր... Տեսիլքպատմության ավերակ բույնը ծերունի Մգրեի խրճիթն էր, և Մգրեն՝ պատմության ջարդված կարասը։ Անծեի պատերով, դատարկ և անթոնիր իր քողտիկի կենտրոնում փլված, աչքերը մարած օջախներ, ականջները ողբ ու կականով լցված և շուրթերին արյուն ու ծխով շաղված պատմություններ։ Պատմում էր, պատմում էր, պատմում էր... Խրճիթը լցվում էր ծխով. բոլոր ունկնդիրները ծխողներ էին, բոլորը՝ ավեր էրգրից, բոլորն այրված գյուղեր էին թողել, մարած օջախներ. սար ու ձորերում՝ անթաղ նահատակներ, բոլորը հինգ տարի (մինչ այդ նոր բնակատեղին), հինգ տարի անկտուր, անկրակ թափառականներ էին եղել, և ոչ մեկի համար պատմությունը նորություն չէր, բայց լսում էին, ամեն մեկը նույնը կարող էր պատմել, բայց բոլորի փոխարեն պատմում էր նա՝ Մգրե ծերունին։ Պատմում էր, պատմում էր, պատմում էր — ոչ ոք չէր միջամտում— ծերունի Մգրեն ամեն ինչ հիշում էր, ոչ ոք չէր ընդմիջում. ի՞նչ պետք է ավելացներ, ոչ ոք լաց չէր լինում, ոչ ոք չէր տնքում, լուռ, լուռ, ծխի տակ խոնարհված, ինչպես ծերունի Մգրեն և նրա պես ծեր։ Մեծ ու փոքր չկար, բոլորը ծերեր էին։ Այդ խրճիթում, այդ գիշերներին, երեխան էլ ծերունի Մգրեի տարիքն ուներ, երիտասարդն էլ և ինքն էլ, որ այն ժամանակ ջահել էր։ Բոլորն էլ նույն կյանքն էին տեսել— ապրել և նույն տարիքն ունեին։ Եվ այդ կյանքի մասին պատմում էր մեկը՝ ծերունի Մգրեն։ Պատմում էր, պատմում էր... Տիգրանը ոտքը կախ զցեց. նա համոզված էր, որ մայթին մոլոր կանգնածը մգրեներից մեկն է։ Որտեղի՞ց հայտնվեց այդ խեղճը։ Ուսն ի ետ նայեց՝ ուզեց կանչել։ Պատմում էր, պատմում էր... Հուշը շարունակվում էր ներսում— աշունքվանից-գարուն՝ ամեն օր, երկար ձմռան երկար գիշերներին պատմում էր, պատմում էր... Եվ հանկարծ կտուրի ձյունը ճռճռում էր, և կտուրին... կտուրին... ուզում էր ձայն տալ-կանչել, բայց դեմքը կտրուկ թեքեց—

հերն էլ անիծած— ...կտուրի ձյունը ճռճռում էր— լրտես մի ականջ կպչում էր երդիկի շրթին, և Մգրե ծերունին գլուխկախ լսում էր...— Տիգրանը հրացանի ուսափոկը սեղմեց բռում— ձեր հերն անիծած— ձգվեց և քայլեց՝ ինչպես հրացանի տակ առած գերի։

Գնալով լարվում էր։

Եվ առանց նայելու տեսավ, որ ծերունին կտրում է փողոցը։ Ահա՝ ոտք դրեց իր մայթին։ Պարանոցին, կարծես, սառը մի պապուկ թրմփաց— տհաճ մի գող սողաց թիկունքին, ողնաշարն ի վար, և նա զգաց, որ դա ծերունու հայացքն էր։ Ահա՝ հայացքով թիկունքից կառչած, հետքը բռնած գալիս է։ Եվ, ինչպես հնովի հրդեհից քամու փախցրած բոցերի թերթեր, աչք ու ճակատին շպրտվեցին անցած տհաճ պատմություններ հորձանքից պոկված պատառիկներ՝ անմիտ և մութ և դաժան, նաև՝ ծռմռված ու աղավաղված դեմքեր և արտեղից որտեղ՝ Քարաղլուխ գյուղից. լրտեսող աչք ու ականջով բռնված երդիկից սկսած մինչև, է՞, մութ ու խոնավ անտառները։— Ձեր հերն անիծած... Այս հիմար ծերունին արտեղի՞ց հայտնվեց ու բարբոքեց ցավերը... Թող աչքից հեռանա։— Տիգրանը կտրուկ շուռ եկավ, և ծերունին ընկրկեց, ինչպես թափառիկ շուն՝ շփոթված ու հարվածի սպասող։— Այո, այո, սա մգրեներից է... Ծերունի Մգրեն է։ Տիգրանը կախեց գլուխը։ Այնուամենայնիվ, թող իր բանին գնա։ Եվ որոշեց գնալ-փակվել պահակատնում։ Բայց տեղն ու տեղը զգաց, որ թիկունքից կառչած խեղճ հայացքի տակից պոկվողը չէ։ Եվ, դարբասի մոտ, ինքն իրեն խաբող մի քայլ արեց— հիմա կբացի դարբասը և, այդ Մգրեի քթի տակ, ճբռնչալով կփակի ներսից, կփակվի պահականոցում և կհիշի իմացած հեքիաթներից մեկը։ Իսկ այդ Մգրեն ուր ուզում է թող գնա։ Դեպի դարբասը մի քայլ արեց և առանց նայելու տեսավ, որ ծերունու քայլերը խառնվեցին։— Քո խեղճ ու կրակ հերն անիծած։— Եվ հրացանի ուսափոկը ձգած՝ լարված քայլեց։ Արդեն լսում էր ծերունու ոտքերի քստքստոցը, և ծոծրակ ու պարանոցին բռնկվում ու մարում էր նրա պեծպեծ հայացքը։ Եթե շուռ գա՝ կտեսնի Մգրեի ճպճպացող աչքերը... Կհասնի պարապի վերջը, ետ կդառնա-կնայի... Հերն անիծած, ինչպես գիշերվա խավարում լուսաբձակից կուրացած նապաստակ, քշվում է այս խեղճի հայացքի տակ և հիմա, կախարդված, պիտի դառնա ու ընկնի գիրկը։ Եվ պարտպի հետ թեքվեց... Թեքվեց և զգաց, որ ծերունու քայլերը նորից շփոթվեցին։ Թող հույսը կտրի— գնա իր բանին։ Բայց համոզված էր, որ այդ Մգրեն իր հետքը թողնողը չէ, և իրենք աչք-աչքի հանդիպելու են։

* * *

Պարապի անկյունադարձից երբ հրացանակիր պահակը թեքվեց-ծրարվեց ծերունու աչքից, փողոցը մեկեն օտարացավ։ Պահ առաջ փողոցը գաղծուրիկ էր՝ քաղաքի ամենախաղաղ փողոցն էր, և մայթը՝ ամենաարևոտը։ Այս քաղաքը ոտք դնելու օրից նա այսպիսի մի փողոց էր որոնում։ Եվ այս մտերմիկ մայթը։

Երբ փողոց մտավ, և հայացքը դիպավ հրացանակիր պահակին, մանկության մի հուշ պոկվեց նրանից։ Այնպես մեկեն ու միասին կատարվեց՝ փողոցը-մարդը-հուշը (կարծես ոտքի տակից թռած ծիտ), որ ծերունին գլխապտույտ ունեցավ։ Եվ գլխապտույտի մեջ նա հիշեց. էրդրի գյուղ, փողոց, փողոցով ծփացող ութ-ինն տարեկան մի տղա (որ ինքն էր) և ցածրիկ տան անկյունից հայտնված զորնզեղ ու զորեղ բեղերով մարդը։ Հուշի հետ երբ գլխապտույտը անցավ, ծերունին նայեց դիմացի մայթի հրացանակիր պահակին։ Զգաստ կեցվածքը, բեղերը... փալաբեղը... Որքան նման է։ Կա ու չկա՝ էրդրացի է։ Ուզեց փողոցը կտրել-գնալ դեպի պահակը, բայց կաշկանդվեց. հրացանակիր պահակը այնպես ձիգ ու զգաստ էր կանգնած և նայում էր տարօրինակ։ Փողոցի դատարկությունը նույնպես շփոթեցրեց։ Անսովոր բան. քաղաք, դատարկ ու լուռ փողոց, մայթերի հետ ձգվող խորհրդավոր պարիսպներ և հրացանակիր պահակ։ Գուցե ընդհանրապե՞ս այս փողոց մուտք գործելն արգելված է։ Եվ ոչ կարող էր ետ դառնալ— էրդրացին ձգում էր — և ոչ կարող էր գնալ դեպի նա — հրացանակիր պահակը կաշկանդում էր։ Իսկ երբ պահակը շրջվեց, և ծերունու հայացքը դիպավ նրա մտախոհ ու ծանրաբեռն թիկունքին, նա արդեն կասկած չուներ, որ պահակը էրդրացի

է։ Եվ դդույշ ու մանրիկ կարեց փողոցն ու բռնեց հետքը։

Եվ հիմա, երբ էրգրացին ցանկապատի հետ թեքվեց-անհայտացավ, դատարկ փողոցի օտար և սառը շունչը մեկեն փաթաթվեց ծերունուն։ Նա շփոթված նայեց շուրջբոլորը, ապա փութկոտ հասավ, պարսպի անկյունադարձից նայեց, և հուզմունքից աչքերը տաքացան։ Ահա՝ էրգրացին... Հա, հա, էրգրացի է, ուրիշ ոչ մեկը, հրացանակիր պահակը էրգրացի է, էրգրացի... Եվ հրացանը... հրացանը որքան վայելում է։ Մտքում ջերմ խոսքեր ասաց բարձրահասակ ու թիկնեղ էրգրացուն և գնաց նոտից։ Իրիկնապահի արևը խաղում էր մոսինի սվինին. սվինը մի շողք անդրադարձրեց, բոցեղեն շողքը թռավ դեպի ծերունին, և նա կանգ առավ։ Վերջիվերջո, պահակ է, թող իր գործն անի. ահա՝ կհասնի պատաշարի վերջը, պատաշարի հետ կթեքվի և մյուս՝ դեպի փողոցը թեքվող պատաշարի հետ նորից գուրս կգա փողոց։ Ավելի լավ է սպասել մայթին, հենց՝ դարբասի մոտ. պահակը... էրգրացին ուր էլ գնա, որ կողմից էլ հայտնվի, դարբասի մոտ է գալու։ Եվ դեմ-դիմաց կհանդիպեն, աչք-աչքի կդիպնի և... կճանաչեն իրար։ Հա, հա, կասկած չկա՝ նա է, էրգրացի է։— Ծառի տակ կանգնած նա էլի հիշեց էրգրի գյուղի զորնդեղ ծերունուն և, ինչպես այն ժամանակ, է՞, այն օրը, երբ վազքի մեջ շփոթվեց ու կորցրեց համագյուղացի հսկա ծերունու անունը, չհիշեց նաև քիչ առաջ հայտնված հուշի մեջ և չհիշեց հիմա։ Իսկ պահակ-էրգրացու անունը ի՞նչ կլինի... Եվ ինչպե՞ս է հասել այս քաղաքը՝ աշխարհի ծայրը... Քշած կլինեն... Քաշ տված կլինեն, ինչպես իրեն. որդին բերած կլինի կամ՝ թոռը... թոռը։ Կամ, ով գիտի, հայի բախտ, հայի ճակատագիր, հայի...

«Մարաթուկ վկա, ատածու ողորմությունն է... Հա՜, ատածն է ուղարկել, որ ես մենակ չմնամ»։— Ծերունին հուզմունքից գողաց. պարսպի անկյունից հայտնվեց պահակը։ Տես որ, աչք դիպցրեց՝ տեսավ... Տեսավ և մոտենում է։ Հայացքը չէր կտրում պահակի հակված դեմքից։ Ահա-ահա՝ կբարձրացնի գլուխը, կնայի... կնայի, ու կգրկվեն։ Նա արդեն ժպտում էր և պատրաստ փաթաթվելու։ Հենց նայեց՝ ընկնելու է գիրկը։ Պահակը արդեն շատ մոտ էր։ Ահա-ահա՝ կհավասարվեն... Բայց ինչո՞ւ չի նայում։— Հայացքով ավելի

պինդ կառչեց պահակի ծրարված կոպերից։ Մեկ քայլ— շունչը կտրվում էր— երկու քայլ— դեմքին զգաց նաև պահակի տաք շունչը— երեք քայլ— ծերունու շունչը կտրվում էր, և երբ պահակի հրացանն ու թիկունքը մնացին հայացքի տակ, նա խորը ծնքաց.

— Օֆ-օֆ, մերիկ...

* * *

Այնպես խորքից ծնքաց՝ քակվելով, երգեցիկ և այնպես հարազատ հնչեց՝ ջերմ բարեի պես, մտերմիկ խոսքի պես, հին երգի հանգվույն, որ Տիգրանի սիրտը թպրտաց։ Երբվանի՞ց չէր լսել։ Նա մտքում կրկնեց. «օֆ-օֆ, մերիկ»։ Բայց լսածն ուրիշ էր. ծերունու վիրավոր ու տաք շունչը սրտի պես արոփում էր ներսում։— Ձեր անմեռ ցավի հերն անիծած։— Նա ուզեց շուռ գալ-կանչել էրգրացուն, բայց նրան արդեն իր կողքին էր զգում. հին մի պատմություն էին սկսել, ավարտեցին ծնքալով և հիմա կողք-կողքի, գլուխկախ, քայլում են։ Այնուամենայնիվ, պարսպի անկյունադարձից նայեց։ Ծառի տակ կուչ եկած փոքրիկ մի ծերունի՝ ձեռքերը պիջակի գրպանները խրած, ուսերը հավաք, գլուխը տմբտմբացնում էր և ինքն իրեն խոսում։ Խոսո՞ւմ էր, թե՞ դնդնում։

Տիգրանը երբ էլի մի պտույտ գործեց և նորից կանգնեց մայթին, ծերունին նստած էր դարբասամերձ փոքրիկ նստարանին, խոնարհվել էր ծնկներին և գլուխն առել ափերի մեջ։— Մրբեն է ու կա։— Եվ հեռվից, շատ հեռվից տաք մի հնչյուն պարուրեց նրան։ Մի պահ թվաց, թե դա ծերունու ծնքոցն է. «օֆ-օֆ, մերիկ»,— որ այդպես երգահանգ, տաք հնչում է ներսում ու ծավալվում, բայց ինչ հասնում էր ականջին, ուրիշ էր։ Եվ կամաց ու անշշուկ գնաց դեպի ծերունին։ Երգը մոտենում էր... Նա էր երգում։ «Խուլնգո, խուլնգո»,— այսինքն. «Կռունկ, կռունկ, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուգաս»,— ծնկներին հենված, գլուխն՝ ափերի մեջ, երգում էր ծերունին. «Խուլնգո, խուլնգո, բույնդ շինիր ավերակ բերդի պարիսպների մոտ»։— Երգում էր ու երգի հետ օրորվում։

Ավարտեց երգը և, դեռ երգի հետ երերուն, նայեց դիմա-

ը կանգնած պահակ-էրգրացուն և ցավով ամբոմբացրեց,— բրը,— կարծես անցած-գնացած մի պատմություն էր սկսել էրգրացու համար, ահա՝ ավարտեց,— բրը,— այսպես ու այսպես եղավ։

— Մեջ Սասնո աշխարհին իմ հոր նման երգ կապող ու երգող չկար։ Իմ օղորմածիկ հերն խաղասաց էր։ Մուշից կելնեն-կհասնեն իմ հոր մոտ, Վանից կելնեն-կհասնեն իմ հոր մոտ, Բուլանուխից, Խնուսից, Մոկսից, Ալաշկերտից, Կողպից, Է, հեռու-հեռու աշխարհներից կելնեն-կհասնեն իմ հոր մոտ՝ հայ, քուրդ, ասորի, ու իմ հերն խաղ կկապեր ու իմ հերն կերգեր ու կասվորեցներ ու երգով ճամփու կդներ մարդկանց։ Ու էս երգն՝ «Խուլնգոն» կապեց քրդերեն։ Դիմացը կանգնած հրացանակիր պահակը բերան չէր բացում, արձագանք չէր տալիս, և ծերունին մի պահ կասկածեց՝ կարո՞ղ է էրգրացի չէ... Ոչ, ոչ, կասկած չկա... Եվ էլի շարունակեց։— Ուրեմն, այդ երգը, «Խուլնգոն», հորինեց քրդերեն։ Եվ ոչ միայն դա, հայերը քրդերեն երգեր էր հորինում սիրուց վիրավոր հոտաղ մի քրդի մասին, Շեկո տան ասպետ թոռունների մասին և՝ ի սեր բարեկամության, և՝ ի հույս միասնության, որ հայն ու եզդին-քուրդը նույն հողի վրա ապրեն հաշտ ու խաղաղ, ուս-ուսի։ Եվ որովհետև Տարոն աշխարհում բոլոր հայերը քրդերին գիտեին, իսկ բոլոր քրդերը հայերին չգիտեին, հայերը շատ երգեր հորինում էր քրդերեն։ Նաև՝ բնության երգեր և հային, և քրդին հարազատ։— Բարանե, բարանե հուրկ,— այսինքն անձրև, մանրահատիկ անձրև, մաղմղիր դաշտերի վրա, մաղմղիր ձորերի վրա, մաղմղիր սարերին, անտառներին մաղմղիր, մանրահատիկ անձրև, դու մաղմիր որպես մանանա... Որպես օրինակ երգեց և էլի կասկածոտ հայացք նետեց դիմացը լուռ կանգնած հրացանակիր պահակին։

— Նստիր, էրգրացի, ինչո՞ւ ես ոտքի վրա։

Եվ երբ պահակը նստեց կողքին, նա հանգիստ շունչ քաշեց, շոյեց էրգրացու ծունկը և բռունցքով տրորեց աչքերը։

— Մեկ-մեկ կպատահի, իմ աչքերն իրենց-իրենց կլցվին։— Եվ երեխայի պես աչքերը տրորելով և շունչը զսպանելով՝ թեքվեց դեպի էրգրացին։— Ուրեմն, հայերը «Խուլնգոն» նույնպես կապեց քրդերեն։ Հորինեց՝ տվեց հայ ու քրդին և, վերջում, ի՞նչ եղավ. երգը դարձավ վեճի առարկա։ Ահա, թե

ինչպես. գյուղում (ոչ էրգրի) իր հարևանը քուրդ Մրազն էր, կուսուր-կուսուրի կպած։ Եվ ամեն երեկո, դռանը նստած, երբ ինքը երգում էր «Խուլնգոն», քուրդ Մրազը շարունակում էր, հենց ինքը ավարտում էր երգը, Մրազն էր սկսում։ Երգելիք՝ երգել, հայալ լինի, հայերը հորինել է, որ և՛ հայը երգի, և՛ քուրդը, բայց ցավն այն է, որ քուրդ Մրազը երգում էր ու, դեռ երգը չավարտած, կանչում. «Հակե, բրե մրնե»,— այսինքն, իմ աթոռեր, նենգանաս-չնենգանաս, «Խուլնգոն» իմ հոր երգն է։— Դե նե՛կ ու դիմացիր։ Եվ՝ հաղթեց, ցավն էլ այն է, որ քուրդ Մրազը հաղթեց։ Հաղթեց և ինչպես հաղթեց. «Խուլնգոն» սովորեցրեց իր որդուն, սովորեցրեց իր մյուս որդուն, սովորեցրեց մյուս ու մյուս որդիներին, և որդիները սովորեցրին իրենց որդիներին և, այսպես, հիմա ամեն մեկը մի սարի գլխի կանգնած երգում է. «Խուլնգո, խուլնգո, բուլնդ շինիր ավերակ բերդի պարիսպների մոտ»։— Մրազի որդիներն ու թոռները սարերի գլխին կանգնած երգում են իր հոր երգը, իսկ ինքը, Հակեն, երկու որդի զոհ տվեց Մեծ հայրենականին, մի աղջիկ ուներ, որ ամուսնացավ—գնաց (և աղջիկները «Խուլնգոն» երգո՞ղ են), մի որդի ուներ, որ վիճարի ենթարկվեց և խելքը քամուն տված մի թոռ ունի, թաք մի թոռնիկ, որ հալեվոր պապին քաշեց-հասցրեց այստեղ՝ աշխարհի ծայրը։ Ահա։

— Էս իմ պատմությունն, էրգրացի։— Ծերունին ձեռքը դրեց Տիգրանի ծնկին։— Իմ անունն, ուրեմն, Հակե է։ Դե դու էլ քո անունն բախշե քու էրգրացուն ու ասա՝ քե՞զ որ քամին է քշե-հասցրե հոս։

* * *

Եվ ամեն անգամ, երբ Տիգրանը հերթափոխի էր գալիս, Հակեն արդեն դարբասի մոտ սպասում էր՝ ձեռքերը պիջակի գրպանները խրած, ուսերը հավաք և խոնավ աչքերում՝ լացի պես ժպիտ և ժպիտի պես լաց։

— Դու իմ էրգիրն ես։— Երեխայի պես քամվում էր Տիգրանին։— Դու իմ էրգիրն ես, Տիգրան։— Երեխայի պես բռունցքներով տրորում էր աչքերը։— Քաղաքն օտար, քաղքի լեզուն ու մարդիկն օտար, փողոցն օտար ու տունն օտար ու

հարսն օտար, թոռնիկն իր խելքը կնոջ ու գինու տված ու անծանոթ ու ան մանրիկ երեխեքի լեզուն օտար ու անծանոթ... Դու իմ էրգիրն ես,— ասում էր Տիգրանին։— Քու կողքին՝ ինչպես էրգրի «Կռունկի աչք», աղբյուրի կողքին հով ու զով է, ու իմ շունչ կբացվի, հոմը կհեռանաս՝ իմ աչքերն կմթնեին, ու իմ շունչն կկտրվի։ Դու իմ էրգիրն ես, Տիգրան։

Եվ Տիգրանը գիտե, որ Հակեն շաղակրատ չէ։

Այդ օրը, երբ Տիգրանը եկավ, Հակեն ու Վասիլին դարբասի մոտ կողք-կողքի նստած էին։ Վասիլին խնդմնդալով ինչ-որ բան էր ասում, իսկ Հակեն՝ ձեռքերը ծնկներին, թիկունքը աղյուսե պատին, զգաստ, ձիգ ու լարված լսում էր և, հարձագանք, մեկ-մեկ գլուխը կտրուկ շարժում,— դա՛... դա՛...

Տիգրանը վիրավորվեց։ Եվ, դեռ չմոտեցած, ձայն տվեց՝

— Վերջ տուր հիմարություններիդ, Վասյա։

Վասիլին քահ-քահ ծիծաղեց.

— Ինչ ասում եմ, ասում է՝ դա, հայհոյում եմ, ասում է՝ դա։

Իսկ Հակեն խնդուն ոտքի ելավ և ձեռքերը խրեց գրպանները։

Հենց դարբասի մոտ էլ Վասիլին հրացանը հանձնեց Տիգրանին և ծիծաղելով գնաց։

— Վասիլիի կողքին՝ քանց փշի վրա նստած, Տիգրան։— Գանգատվեց Հակեն։— Ախր, լեզուն չեմ հասկանա։

Եվ կողք-կողքի տեղավորվեցին դարբասամերձ նստարանին։

— Օխա՜ սաշ,— հակվեց ծնկներին և գլուխն առավ ափերի մեջ։— Օֆ-օֆ, մերիկ... Վասիլին, ախր, հայերեն չգիտի։ Ոչ՝ հայերեն, ոչ՝ քրդերեն։ Թե՝ իմանա՜ր... Հոյ-հոո՜յ, էնքան հարցեր տայ ու էնպես բաներ ասեյ՝ քրտինք տար ճակատին... Կհիշի՞ս ռուս սալդատների մուտքն Մուշ քաղաք, Տիգրան։

— Կհիշիմ։— Տիգրանը անձեռոցիկով փաթաթված հաց ու երշիկ մեկնեց։— Դու կեր, ես մեկ պտույտ անիմ ու գամ։

Ինչպես միշտ, Հակեն էլի հրաժարվեց հացից։ Եվ Տիգրանի հետ ոտքի ելավ ու նրա հետքով քայլեց պարսպի հետ։ Նրան դուր էր գալիս նայել հրացանակիր էրգրացու թիկունքին։— Հեյ գիդի, հաա՜, այն ժամանակ էր պետք հրացանը, կոտորումի ժամանակ հայ ամեն տղամարդու ձեռքին այդպիսի մի մոսին էր պետք։— Եվ, հայացքը հրացանակիր էրգրացու թիկունքին, հրացանին, նրանք բոլորեցին պարիսպը։

Երբ նորից նստեցին, նա շոյեց Տիգրանի ծնկներին մեկնված հրացանի փողը։

— Էս հրացանն էն ժամանակ էղներ քու ձեռքին, Տիգրան։

Տիգրանը կտրուկ նայեց. այդպիսի ցանկություն նա ունեցել էր այդ հրացանը ձեռքն առնելու պահին, յոթը ամիս առաջ, պահակության առաջին օրը, հենց հրացանը ձեռքն առնելու պահին։ Եվ հենց պահի մեջ էլ հիշել էր տասնյակ տարիներ առաջվա մղձավանջային այն օրը, երբ մի հրացան ձեռքն ընկնելու ցանկությունից զժվում էր։ Եվ հիմա, Հակեի խոսքի հետ հիշեց...— Օրը, ժամը, որ միջօրեի ժամ էր, տեղը, գյուղը, որ Մշո դաշտի Սուլուխ գյուղն էր, գյուղեզրի մարագը՝ լցված երեխաներով, ծերերով, կին ու աղջիկներով... Երեխաների աղեկտուր ողբը, կանանց ճիչն ու ծղրտոցը, անզոր կատաղությունից ծոմռված ծերունական դեմք ու աչքերը և... լույսը... խարխուլ պատից մարագն ընկած լույսի շողքը։ Եվ շողքի շոշափած կլոր քարը, որ պոկեց պատից, հետո՝ պլոկված ու արունլվիկ մատները, մարագի պատին մի թզաչափ բացված անցքը և... և հայացքի դիմաց բացված պատկերը... Մշու դաշտը... Մեղրագետը... Դաշտը, գետը, աղջիկը, ասկյարը, ասկյարների քրքիջը... Մի աղջնակ էր փախչում գեպի գետը, բարալիկ մի աղջիկ՝ իրեն հասակակից, տասնչորս-տասնհինգ տարեկան, բարակ-մարակ, պատառոտված շորերով և շաղ եկած մազերով... Աղջիկը շնչակրտուր փախչում էր գեպի գետը, ետևից՝ մոլեգնած ասկյարը, և մարագի փակ դռան ետևում, ինչ-որ տեղ խմբված ասկյարները քրքջում էին... —Ախ, մի հրացան լիներ։— Մարագն ընկած լույսի փոշոտ շողքի տակ գալարվում են մահապարտները և քշում գեպի պատին բացված թզաչափ անցքը... Քարերին կառչած արունլվիկ մատները, սեղմած ատամների տակ ճխլվող տնքոցը. «Ախ, մի հրացան լիներ»,— դաշտը, գեպի գետը խենթացած փախչող աղջիկը, ճերմակ շապիկով

ասկյարը. «Ախ, մի հրացան լիներ»,— ընթացքում ասկյարը սև փափախը շարժում է, ասկյարները հռհռում են. «Մի հրացան լիներ»,— ընթացքում ասկյարը արձակում է ճերմակ շապկի կոճակները... ասկյարի քրտնած թիկունքը. «Մի հրացան լիներ»,— աղջիկը փախչում է հևիհև, ծռմռված, հակված, գետը արդեն մոտ է... ասկյարը մոլեգնում է. «Ախ, հրացան լիներ»,— գետը շատ մոտ է, և աղջիկը գնում է թևերը բաց, թևերը գիրկ արած դեպի փրկարար ալիքները. «Ախ... ախ...»,— ասկյարը մոլեգնում է... ասկյարը... ասկյարի քրտնած թիկունքը...

Բուում...

Տիգրանը ցնցվեց։

Մերոնին նույնիսկ չտնքած։ Անշշուկ ու կամաց թեքվեց և գլուխը դրեց էրգրացու ուսին։

2

Երբ մեղադրյալը ներս մտավ, քննիչը գլուխը չբարձրացրեց, ուղղակի միլիցիոներին ձեռքշարժումով հրավիրեց դուրս, իսկ մեղադրյալին թողեց ոտքի վրա— թող հասկանա, որ քննիչը փոխվել է։ Միլիցիայի քննիչը նրան ցցուշացրել էր՝ ծերուկը շատ կամակոր է։ Նա թուղթի աչք դիպցրեց։ Գեղեցիկ էլ ծերուկ է և մարտական բեղեր ունի։ Ոտքի վրա թող մի քիչ շփի բեղը և հասկանա, որ դատախազության քննությունը ուրիշ բնույթ ունի։

Իսկ մեղադրյալը երկար շապասեց. նստելու իր տեղը գրտավ՝ ահա պատի տակ դրված միակ աթոռը, քննիչին դեմդիմաց։ Եվ նստեց առանց իրավունքի։ Նստեց զգաստ, լայն ափերը դրեց ծնկներին, դեմքը դարձրեց դեպի բաց պատուհանը և մայթեզրի կեչիներն ի վեր, շենքերն ի վեր և բարձրահարկերի արանքներով նայեց հեռու-հեռու, ուր ուժանակի պահեստները պետք է լինեին— լուռ փողոցը, աղյուսե պարիսպները, արևոտ մայթը, դարբասը, նստարանը...— Հայացքի դիմաց Հակեն էր՝ ձեռքերը անգույն պիջակի գրպանները խրած, ուսերը հավաք, աչքերում լացի պես ժպիտ ու ժպիտի պես լաց, իսկ ականջներում, տաք վնգում էր Հակեի

գանգատը. «Տիգրան, Վասիլի կողքին՝ քանց փշի վրա. ախր, լեզուն չեմ հասկանա։ Թե՝ լեզուն հասկանայ...»։

Քննիչը խոժոռ նայեց, փորձեց բռնել մեղադրյալի հայացքը և հայացքով նրան ոտքի հրավիրել, բայց նա չընդունեց քննիչի խայթող հայացքը։

— Ես կարող եմ ձեզ ոտքի հրավիրել։

Հանցագործը մնաց անշարժ ու լուռ, հայացքը պատուհանից դուրս։ Լարված ու խիստ էր կեցվածքը, կիսադեմը, խոով ճակատը, հայացքը։ Եվ ընդհանրապես ազդեցիկ էր նա։

— Բայց խնայում եմ ձեր ծերությունը։— Իրենցից՝ երիտասարդներից պահանջում են հարգել տարիքը, բայց, տես, տարեցներ կան, որ հենց իրենք չեն հարգում ծերությունը։ Ահա՝ մի ոտքը գերեզմանում, մարդ է սպանել։ Հիմար ծերունի... Եվ ընդհանրապես հիմար. ընդունում է, որ ինքն է կրակել, ոչ թե հրացանը պատահական է բացվել, այլ ինքն է կրակել, բայց ոչ գործով տուժող հանդուցյալին սպանելու միտումով։ Չի էլ հասկանում, թե բացատրությունը որքան հակասական է՝ եթե սպանելու միտում չես ունեցել, ապա ինչո՞ւ ես կրակել, և եթե երրորդ անձը բացակայել է (և բացակայել է), ապա ո՞ւմ վրա ես կրակել։ Ահա այս հարցը պետք է ուղղել և ստիպել, որ պատասխանի։ Բայց դա միլիցիայի հարցաքննության ուղին էր (ճակատային, մերկ հարցեր՝ կիսատ-պռատ պատասխաններ), որը ոչ միայն չէր մոտեցրել հանցագործության բացահայտմանը, այլև ավելի էր խճճել գործը։ Պետք է սկսել սկզբից, ուղղել անմեղ թվացող հարցեր, խճճել ամբաստանյալին և բացել կծիկը։— Քննիչը հոնքերի տակից խուզարկեց։

Մեղադրյալը մնում էր նույն դիրքով՝ զգաստ, խոշոր ափերը ծնկներին, լարված հայացքը պատուհանից դուրս։ Ուսերը հավաք, ձեռքերը պիջակի գրպանները խրած, Հակեն քայլում էր կողքից, խոսում էր ու դնդնում, դնդնում էր ու խոսում. «Է՜, էրգիր, ավեր ու անտեր ու անուշ էրգիր...»։

Ուր է նայում և ինչու է նայում այդպես լարված— քննիչը հետախուզեց փողոցը։ Իսկ դրսում կասկածելի ոչինչ չկար. փողոցը առանձնապես բանուկ չէր, ծանոթ կամ անծանոթ մեքենա չկար կանգնած, մայթերին կասկածելի մարդիկ չկա-

յին, աշնան օր էր, կեչիներն արդեն դեղնել էին, և գլխահակ կեչիների դեղին վարսերին քննիչը ժպտաց. դրանք այն ծառերն էին, որ երեկոյան շոյում էր։ Այլևս այս ու այն կողմ զարկվել չկա՝ ամուսնանալ և վերջ։ Աշխատանքից հետո հանդիպելու են՝ կառաջնորդի ուղիղ տուն՝ ծնողներին ի տես։ Նա պատկերացրեց ընկերուհու և ծնողների հանդիպումը, ավելի բաց ժպտաց, բայց անմիջապես հավաքվեց և խիստ դարձավ դեպի մեղադրյալը— հո չնկատե՞ց ժպիտը։

— ...Հայրենիքն անուշ է, ես չեմ մոռանա,— գնդնում էր Հակեն ու խոսում։— Տիգրան, էրգրի մեր գյուղում բանց դու զորնդեղ մի մարդ կար, զորնդեղ ու փալաբեղ բանց դու։ Հրմը իմ աչքն դիպավ քեզ, էդ մարդուն հիշեցի (անունն եմ մոռահան արե), էդ զորնդեղ ու փալաբեղ մարդուն հիշեցի, ու դու դարձար իմ էրգիրն... Հայրենիքն անուշ է, ես չեմ մոռանա, կաթնատու մայրիկ ջան, քեզ չեմ մոռանա...

«Դժվար ծերուկ է,— խուզարկու հայացքը մեղադրյալի կիսադեմին, մտածեց քննիչը,— ինչևէ, պետք է լինել կտրուկ և խիստ»։— Եվ բացեց մեղադրական գործը։

Սկզբում հանցագործությունն ապացուցող ֆոտոփաստերն էին։ Սառանան տանի, ձեռքի տակ հենց այս գո՞րծը պետք է լիներ, այս արյունոտ լուսանկարնե՞րը և՝ հենց այսո՞ր... Ծնողներն ինչպե՞ս կընդունեն ընկերուհուն։ Եվ լուսանկարները հավաքեց-շպրտեց չհրկիզվող պահարանը։ Լուսանկարներն ինչո՞վ կօգնեն գործի բացահայտմանը։ Մանավանդ որ մեղադրյալը ընդունում է սպանությունը... Ընդունելը՝ ընդունում է, բայց սպանության պատճառի մասին՝ ոչ մի խոսք։— Ուրեմն, Տիգրան Բաղդասարի Նահապետյան, ազգությամբ հայ։ Անհանգիստ մարդիկ են այս հայերը, ուր գնաս՝ կհանդիպես։ Ահա,— ծնված հազար ինն հարյուր թվականին, Սասնո գավառում (Թուրքիա)։ Եվ հարցական դրեց. նախ՝ ինչպե՞ս է պատահել, որ ծնվել է Թուրքիայում և ապա՝ սույն գավառի ո՞ր գյուղում կամ քաղաքում։ Ահա մեղադրյալին ուղղվելիք առաջին հարցը։ Հետաքրքիր է նաև, որ գործով տուժող հանգուցյալը նույնպես Թուրքիայում է ծնվել։ Եվ՝ նույն գավառում։ Գուցե նաև՝ նույն գյուղում կամ քաղաքո՞ւմ։ Այդպես... Անկուսակցական։ Դատված չի եղել։ Քննիչը հարցական դրեց՝ սա հայտարարություն է։ Ընտանիքի կազմը՝ որդին, հարսը,

հինգ թոռ։— Օյ, օյ, օյ,— նա ժպտաց պատուհանի դիմաց գլուխն օրորող կեչիների դեղին հյուսերին։ Հի՞նգը... Մուսուլմանները ինչքան շատ երեխաներ են ունենում։ Այդպես։ Հազար ինն հարյուր տասնհինգին հեռացել է ծննդավայրից։ Ինչո՞ւ։ Պատճառը։ Հազար ինն հարյուր քսանին բնակություն է հաստատել Հայաստանի Թալինի շրջանի Քարագլուխ գյուղում։ Հետաքրքիր է. ուրեմն՝ տասնհինգին ծննդավայրից ճամփա է ընկել և միայն քսանին է հասել նոր բնակատեղի։ Հինգ տարի։ Շատ հետաքրքիր է. Հինգ տարի որտե՞ղ է թափառել։ Այդ ընթացքում հանգուցյալի հետ հանդիպումներ ունեցե՞լ է։ Հետաքրքիր է նաև, որ հանգուցյալը նույնպես վերաբնակվել է Հայաստանի նույն շրջանը՝ և նույն թվականին։ Այդպես։ Հազար ինն հարյուր երեսունվեցին վերաբնակվել է Ուսուրիա։

Քննիչը կտրուկ հայացք նետեց հանցագործին։

«...Ու խև մեկ աղջիկ կար մեջ մեր գյուղին, Տիգրան։ Ու էդ խև աղջիկն ձմռան ցրտին կհաներ իր փոթերն ու կհագցրներ ծառերին. կհագցներ՝ թե ծառերն չմրսին... Քամին էգավ էրան-լերան, ճերմակ թիթեռն քամու բերան... Հրմը ինձ էնպես կթվա, Տիգրան, թե էդ աղջիկն խև չէր... Ճերմակ վարդերն քամու բերան. քամին էգավ էրան-էրան... Ու թե ասեմ՝ իմ սիրտն տաքացել էր էդ չլուտ աղջկա վրա, չզարմանաս... Խուլնգո, խուլնգո, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուգաս...»։

«Ուրեմն, ասում ես, դատված չես եղել,— քննիչը մտքում դիմեց մեղադրյալին,— պարզապես տեղափոխվե՞լ ես—վերաբնակվե՞լ»... Ուրեմն՝ վերաբնակություն... Թող այդպես լինի, բայց չի՞ կարող պատահել, որ այդ տեղափոխությունվերաբնակության պատճառը լինի գործով տուժող հանգուցյալը. չէ՞ որ նրանք կից գյուղերի բնակիչներ են եղել... Եթե սպանությունը պատահական չէ (մեղադրյալն ինքն է բացառում), եթե հարբածությունը բացառվում է (վկա՝ բժշկական եզրակացությունը), աշխատանքային լարված հարաբերություններ, շահերի բախում, հարևանական վեճեր-կռիվներ և նման բաներ բացառվում են (գործով տուժող հանգուցյալը միայն մեկ ու կես ամիս առաջ է վերաբնակվել այստեղ), ապա չի՞ կարող պատահել, որ նրանք հենց այս՝ վերաբնա-

գությունն հողի վրա թշնամացած լինեն։ Կամ գուցե ավելի հեռվից եկող թշնամությո՞ւն... Կովկասցիներ են, ո՞վ է հասկանում՝ սերնդե սերունդ փոխանցվող արյան վրեժ, ոխակալություն, խուսափում, հետապնդում... Մանավանդ որ ծնունդով նույն երկրից են (Թուրքիա)։ Ուրեմն՝ միջատհմային թշնամությո՞ւն, որ վաղուց ու հեռվից սկիզբ է առել ու շարունակվում է մինչև այսո՞ր, մինչև այստե՞ղ... Այդպե՞ս։ Հազար ինն հարյուր քառասունմեկին կամավոր մեկնել է ռազմաճակատ։ Հիանալի է։ Հազար ինն հարյուր քառասունհինգին նորից բնակություն է հաստատել Հայկական ՍՍՀ Թալինի շրջանի Քարագլուխ գյուղում։ Հարց՝ այդ գյուղում ի՞նչ ազգակից-բարեկամներ ունի։ Հազար ինն հարյուր քառասունինին վերաբնակվել է Ալթայի երկրամասի Մամոնտովավանը։ Նորից վերաբնակություն։ Արևավառ Հայաստանը թողած ի՞նչ գործ ունեա Ալթայ։ Հազար ինն հարյուր հիսունչորսից բնակվում է Բաքուում։ Վերջապես, այս թափառումների պատճառը, բնից բուն թոչելու նպատակը... Պարզ է՝ անաշխատ ու բարեկեցիկ կյանք ստեղծելը չէ. ուր էլ տեղափոխվել է նա, որմնադիր է աշխատել։ Անտառահատ կամ՝ որմնադիր... «Վարպետ Տիգրանը...»,— ձեռքի տակ շինարարության բնութագիրն էր,— թոշակի է անցել, բայց մարդիկ իրենց իրավունք են վերապահել բնութագիր ներկայացնել։ Եվ ի՞նչ հարգանքով են գրում՝ «Վարպետ Տիգրանը...»։ Վարպետն էլ՝ մեծատառով։ Մարդ է սպանել, բայց այս բարեպաշտների համար մնացել է Վարպետ Տիգրան։ Եվ հարեվանների համար է Վարպետ Տիգրան, և քաղաքի պահակախմբի պետի՝ «Ուժանակի պահեստների պահակ Վարպետ Տիգրանը...»։ Դե ինչ, Վարպետը դարձել է մարդու ազգանունը, երևի պետք է, որ ինքն էլ այդպես դիմի։ Քննիչը հոնքերի տակից հետախուզեց։

Ամբաստանյալը լարված նայում էր դուրս։ Փողոցը, կեչիների արևոտ մայթը, աղյուսե պարիսպը, պահակ Տիգրանը հրացանն ուսած քայլում էր պարապի հետ, ետևից՝ Հակենը։— Առավոտ քար ձգևիր մեր ձորն, էդ քարի ձեռն չուրի իրիկուն կդմփդմփար մեջ ձորին, քամին սխալվեր ու մտներ մեր անտառն, էդ քամին կմոլորվեր ու կմնար։ Ու գյուղի դիմացի սարեն գլոր-մլոր մի առու կիջներ, Տիգրան... Գլգալեն ջուրն

էր իջնում վերին-վերին սարերեն, ծիծեռնակներն ծիվ-ծիվ եկան՝ գարնան գալը երգելեն...

Լարված է՝ դուրս է նայում, բայց սպասում է հարցաքննությանը, մտածեց քննիչը, լռությունը էլի մի քիչ ձգել (հոգեբանական գրոհ), ապա սկսել հեռվից՝ ուղղել անմեղ թվացող հարցեր, խճճել ծերուկին և աննկատ մոտենալ հանցագործության բուն պատճառին։ Նա ուզեց գանգել ընկերուհուն, բայց ձեռքը լսափողից ետ քաշեց— հանցագործի ներկայությամբ չի կարելի. այսքան լռություն և հանկարծ՝ սիրաբորբոքում։ Պետք է լինել կտրուկ և խիստ։ Բայց դժվար ծերունի է։

— Մեղադրյալ Նահապետյան...

«Բայց չարն ե՞րբ թողեց, թե խնդանք մեր անուշ սարուձորերով, Տիգրան... Գնա, ծիծեռ, երգդ վերք է՝ քամուն տուր և պատվիրե մանուկներին— շմոռանան հիշատակ...»։

— Ինձ նայեք,— պահանջեց քննիչը և սպասեց, որ մեղադրյալը հայացքը դրսից կտրի։— Աշխատեք այլևս ինձ նայել և եղեք ուշադիր։ Ուրեմն այսպես, ձեր ծննդավայրը ինչո՞ւ որոշակի չեք ասել. ո՞ր գյուղում կամ քաղաքում եք ծնվել։

Ծերունու քունքն ի ճակատ պրկված կապույտ երակը պիղծացվեց, դողը թավ հոնքերի տակ կորավ ու հայտնվեց բիչացքներում։ Քննիչը միայն դա նկատեց՝ բեղերի թպրթացը։ Նրան դուր էր գալիս մեղադրյալի զորեղ բեղը. այդպիսի փառահեղ բեղ միայն կինոներում էր տեսել, և ահա խկտանը, որը կարող է նաև տիրոջ փոխարեն պատասխան տալ։ Դե, իհարկե, խիստ, խիստ, որոշում է խիստ լինել և՝ դուր, ձեր, ձեր ծննդավայրը... Ահա և մարդասպանի հարցաքննության տոն։ Բնութագրերը երևի ազդեցին՝ Վարպետ Տիգրանի հետ է խոսում։ Դե ինչ, ի սեր իրավական օրինականության և ի պատիվ այս փառահեղ բեղի, կարելի է նաև հոգնակի դիմել։

Ամբաստանյալը ուշացնում էր պատասխանը, և քննիչը կրկնեց հարցը։

— Ո՞ր գյուղում կամ քաղաքում եք ծնվել։

— Սևիդ։

— Ինձ նայեք և կրկնեք։

— Սևիդ։— Նայեց և շպրտեց քարի պես։ Նա խոսում էր անսխալ, բառերը արտասանում էր ճիշտ, բայց կոշտ ու կոպիտ. բառերը քարերի պես շպրտում էր։

— Դա... Սևիդը գյո՞ւղ է, թե՞ քաղաք։

— Գյուղ։

Եվ դարձավ դեպի պատուհանը. Հակեն կանչում էր...

— Ուրեմն՝ գյուղ Սևիդ։— Քննիչը գրեց և հետևեց ընդգծված հարցերի հերթականությանը։ Մի փոքր վրիպել էր. առաջին հարցը այլ պետք է լիներ՝ ինչպե՞ս է պատահել, որ մեղադրյալը ծնվել է Թուրքիայում։ Դա պետք է լինի առաջին հարցը, բայց որոշեց չանդրադառնալ, որովհետև այդ հարցը ավելի շատ մեղադրյալի հոր հետ կապ ուներ։ Այդ և հաջորդ հարցը. թե՝ ինչո՞ւ է թողել ծննդավայրը։ Այն ժամանակ, ուրեմն, հաղար ինն հարյուր տասնհինգին ամբաստանյալը եղել է 14—15 տարեկան և սեփական որոշմամբ ու սեփական նախաձեռնությամբ ծննդավայրից հեռանալ չէր կարող։ Այնուամենայնիվ։

— Մեղադրյալ Նահապետյան, ինձ նայեք... Դուք ինչո՞ւ եք հեռացել ձեր ծննդավայրից։

Մեղադրյալը ծրարուն և հեղնոտ մի ժպիտ նետեց քննիչի դրասեղանին։ Այդ ժպիտը, որ հեղնանք պետք է արտահայտեր, հոգնած էր և այնքան փոքր, որ տեղն ու տեղը կորավ բեղերի տակ։ Եվ ավելի շուտ՝ ոչ թե քննիչին էր ուղղված, այլ՝ իրեն։ Ո՞վ է ինքը... ո՞վ էր Հակեն...— Անտեր է մեր ցավը, Տիգրան, ծեր ու անտեր, մեզ պես ծեր ու մեզ պես անտեր... Մեր մաշված մարմինն ու՝ մեր վերքն, մեր տկար հոգին ու՝ մեր ցավն... Մեր ցավն աշխարհի ցավն է, Տիգրան, բայց աշխարհից աննկատ։ Աշխարհի չափ մեծ ու աշխարհի ցավն ու աշխարհից աննկատ— չունքի քու անուն Տիգրան է ու իմ անուն Հակե...

— Նո՞ւ, ինչո՞ւ եք թողել ձեր ծննդավայրը։

«Քու ծննդավայրն ինչո՞ւ ես թողե»,— մտքում խոցված կրկնեց մայրենիով։ Մայրենիից և հեռվում՝ քարերի ու փշերի մեջ թողած մայրենի բարբառից վաղուց էր հեռացել, մայրենին հայտնվել էր Հակեի հայտնվելու հետ և հիմա ներսում թպրտում էր ու տնքում։ «Քու ծննդավայրն ինչո՞ւ ես թողե»։— Այդ հարցը շատերն են տվել։ Այդ շատերից շատերը

սրմնադրի ձեռքին ցեխ ու քար ու աղյուս հասցնողներ էին, և ինքը մտածում էր՝ դեռ նորելուկներ են, այդ շատերից շատերը աշխարհից անտեղյակներ էին, և ինքը մտածում էր՝ սրանց աշխարհը սատկած ճանճի պես իջել է դինու կարասի հատակը, այդ շատերից շատերը հարցրել էին ի միջի այլոց և պատասխանի չէին սպասել, և ինքը մտածել էր՝ անմտորեն մարդկանց հոգին պղտորող թեթևսալիկներ են, բայց տես, թե ով է նույն հարցը ուղղում՝ իրավաբանը... քննիչը... դատավորը։ Ուրեմն ինչքան փոքր է ինքը, ինչքան ու ինչքան անչափ, որ իր ցավը՝ աշխարհի չափ մեծ և աշխարհի ցավն է նաև (այդպես էին մտածում ինքն ու Հակեն), սրան էլ չի հասել՝ իրավաբանին, քննչին, դատավորին։

— Սատանան տանի, ինձ նայեք, վերջապես։

Ներունին դարձավ և երկար ու խոր և խոցված նայեց. նա դեռ հույս ուներ, թե քննիչը կհիշի «իր մեղադրյալի» ցեղի արյունոտ պատմությունը և կասի՝ լավ, հասկանալի է։

Բայց քննիչը հերսոտ կկոցել էր-փակել ծերունու համառ հայացքի ճամփեն։

— Պատասխանի եմ սպասում։

— Ախր դու...,— ահա-ահա խոսելու էր հայերեն, բայց հասցրեց շուռ տալ,— դու քննիչ ես։

— Դուք հանցագործ եք, բայց ձեզ հետ ես դուքով եմ խոսում։— Թե մեղադրյալը ինչ էր ուզում ասել, դա իր հերթին, բայց նրա հայացքը (կարծես մեղադրող է և ոչ մեղադրյալ), հայացքը, կեցվածքը, տոնը արդեն ջղայնացնում էր։

— Քաղաքացի քննիչ, չէ՞ որ դուք իրավաբան եք։

— Ես գիտեմ, որ իրավաբան եմ։ Հետո՞։

— Հետո...,— նա ուզեց մեկնել միտքը, բայց լայն ափով շփեց ճակատ ու աչք և մտածեց, թե բարակ-մարակ այդ ջահելը որքան հզոր ձայն ունի։— Հետո... Հետո...,— և որքան մերժող է հայացքը և որքան արհամարհող տոնը։— Հետո, ոչինչ... Դուք իրավաբան եք և գիտեք, որ մարդասպանին ապանություն է հասնում։

Դարձյալ նույնը. դարձյալ ընդունում է, որ ինքն է սպանել, իսկ թույլ չի տալիս մոտենալ պատճառին։

— Բոլոր դեպքերում պետք է պատասխանել, ծերուկ։

Ծերուկի փոխարեն թող շուն ասեր, հոգնակի պետք չէ, թող եզակի դիմի, բայց ոչ այդպիսի տոնով։

— Նո՞ւ... Հարցը հիշո՞ւմ եք. ձեր ծննդավայրը թողնելու պատճառը։

— Պատերազմ։— Քարի պես շպրտեց և տնքոցով դարձավ դեպի պատուհանը... Այնտեղ, ուժանակի պահեստի աղյուսե պարիսպն ի հետ քայլում էր հրացանակիր պահակը, ետևից՝ տնքացող մի ծերունի... (Չէղներ էդ գարուն, Տիգրան...)։

Ախ, հա՞, առաջին համաշխարհայինը չէ՞ որ այդ թվականներին է եղել... Որքան շուտ են մոռացվում պատերազմները... Պատերազմ, ուրեմն, էվակուացիա։— Քննիչը հիշեց մորը (ակնթարթում նաև՝ ընկերուհուն այսօր ծանոթացնելու է մոր հետ), հիշեց մորը, որ Մեծ հայրենականի ժամանակ Լենինգրադից էվակուացիայի է ենթարկվել և, մանկատնից-մանկատուն ընկնելով, պատերազմից հետո հասել է այստեղ՝ Բառնաուլ։

— Այդպես... Պատերազմ, ուրեմն, էվակուացիա։— Հայացքը ծերունու ճերմակ մազերին՝ քննիչը մտածեց, որ էվակուացիայի ժամանակ մայրը եղել է 14—15 տարեկան, այնքան, որքան ծերունին առաջին համաշխարհայինի ժամանակ։— Էվակուացիա, ուրեմն։ Այդպե՞ս։

— Այդպես։— Հայացքը պատուհանից դուրս տնքաց ծերունին,— «... էն գարուն ձյան տակից դուրս չգար...»։

— Մանկատներում եք եղել, ուրեմն։ Այդպե՞ս։

— Ոչ։— «էն գարուն փոթորիկի մեջ խեղդվեր ու մնար»։— Կամաց-կամաց կարծես կորցնում էր Հակեի ձայնը, և հրացանակիր պահակն էր երևում մշուշի մեջ։ Այնտեղ, մշուշոտ պարիսպն ի հետ, մշուշով պարուրված քայլում էր հրացանակիր պահակը, ետևից՝ տնքացող պապիկ մի ծերունի... Մգրե ծերունի՞ն էր, Հակե՞ն էր։ Նա զգում էր, որ տեսիլքը մոտենում է՝ կրծքի տակ ռետինե մի ժապավեն էին ձգել, ժապավենը լարվել-պրկվել և զվվոցով թրթռում էր կրծքի տակ... Ահա-ահա՝ կտրվելու է... Կտրվելու է— պոկվելու է— պոռթկալու է կրծքի տակ։

— Ո՞չ։— Քննիչը տարակուսեց՝ եթե մանկատներում չի եղել, ապա, մինչև նոր բնակատեղիում հիմնվելը, որտե՞ղ է

եղել։— Մեղադրյալ Նահապետյան, հազար ինն հարյուր տասներհինգին էվակուացվել եք և միայն քսանին եք հաստատվել նոր բնակատեղիում, արանքում անհայտացած հինգը տարի կա, այդ տարիներին որտե՞ղ եք եղել։

Ռետինե պիրկ ժապավենը պոկվեց-պոռթկաց, ցավոտ ու տհաճ մի ալիք զալարվեց կրծքի տակ, կատաղի ծեփվեց պատեպատ, ճնշեց քունքերը, և մշուշոտ աչքերի դիմաց հայտնվեց տեսիլքը...

— Հարցը հասկանալի՞ է, թե՞ կրկնեմ։

...Սար ու ձորերում թավալվող ծուխ, ծխի մեջ խեղդվող բոցեր,— հարճատյուն, կրակոց-տրաքոց, վայրի քրքիջ, բոցերի բերան ընկած ճիչ ու ծղրտոց, վայրի քրքիջ, և ծխով փաթաթված, բոցերով պարուրված, ճիչ ու ծղրտոցի միջով և վայրի քրքիջի տակ գալիս էր ծերունի Մգրեն... Մգրե՞ն, թե՞ Հակեն...

Տիգրանը բռունցքով տրորեց աչքերը և կարծես հեռվից լսեց՝

— Հինգ տարի որտե՞ղ եք եղել։

— Չոլեր։

Եվ գլխի ընկավ, որ պատասխանել է մայրենիով, մայրենի բարբառով։ Ուզեց կրկնել ռուսերեն, բայց համապատասխան բառը չէր գտնում։— Պոլե... պոլե...,— բայց դա չոլ չէր։

— Չոլեր,— ակամա կրկնեց։

— Քեզ քննելու համար, պարզվում է, քո լեզուն պետք է սովորել։

«Պոլե...»։— Մեղապարտը բռունցքով տրորում էր աչք ու ճակատ, փորձում գտնել պատասխանը՝ չոլերին փոխարինող բառը, արտահայտությունը, բայց ուղեղի մշուշում խեղդվել էին բառերը։ Հիշելու համար նայեց պատուհանից դուրս, և նորից պոռթկաց կոպերի տակ դարանակալած տեսիլքը։

— Սատանան տանի, ինձ նայեք, վերջապես։— Քննիչը բռունցքը խփեց սեղանին։

«Գլխանց... գլխանց գոռա»,— և դարձավ ու քննիչին նրկատեց մշուշապատ ու որոնեց նրա աչքերը։— Հրդեհով բռնված իր հայացքը թող մարի քննիչի սառը աչքերի մեջ,

Թող քննիչի հայացքը նշտարի պես խրվի և շրջի աչքերի խորքում կայծկլտացող ածուխի կտորները, և թող այդ պողպատե ձայնը խլացնի ականջներում շիկացած ճիչն ու ծղրտոցը։

— Դուք թարգմանչի կարի՞ք ունեք։

Մեղադրյալը տարուբերեց գլուխը՝ ոչ։

— Թարգմանիչ պահանջո՞ւմ եք։

Քննիչը ձայնարկու պատասխանի էր սպասում։

— Եթե մարդը մարդուն չհասկանա, թարգմանիչը ինչո՞վ կօգնի։

— Ոչ թե՝ մարդը մարդուն, այլ մեղադրյալը՝ քննիչին և քննիչը մեղադրյալին։ Կարելի է մտածել, թե դուք մոռացել եք, որ նստած եք մեղադրյալի աթոռին։ Դուք չեք եկել ինձ հետ զրուցելու, ձեզ բերել են, որ պատասխանեք իմ հարցերին։ Հասկանալի՞ է։

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո։

— Դուք մեղադրյալ եք, իսկ ես՝ քննիչ։ Հասկանալի՞ է։

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո։

— Այդ իմաստուն տմբտմբոցը պատասխան չէ, հասկացեք վերջապես։

— Այո, հասկանալի է։

— Ահա այդպես։ Այդ դեպքում պատասխանեք՝ որտե՞ղ եք եղել հինգ տարի։

«Էս տղեն ի՞նչ կուզե իմ տկար հոգուց»։— Աչքը քննիչի պահանջկոտ աչքերին՝ մտածեց նա։— Պոլե... չոլ... չոլ... պոլե... որտեղի՞ց գտնել հարմար խոսքը... Պոլե...

— Դաշտերում...

Քննիչը գրասեղանին հակված-զսպանակված սուր նայում էր և ավելի սրվեց։

— Անտառներում, գազանների հետ։— Աչքը քննչի պահանջկոտ աչքերին՝ ավելացրեց մեղադրյալը։

— Ջորերում,— ավելացրեց մեղադրյալը։

— Քարանձավներում։— Մերունու քունք ու ճակատին պրկված կապույտ երակը թրթռում էր։

— Չոլեր,— մայրենիով ու մայրենի բարբառով ավելացրեց մեղադրյալը,— չոլեր... չոլեր,— շպրտեց քարերի պես,— չոլեր...

— Բավական է խնդիրատակություն անեք։

Քննիչը ոտքը խփեց հատակին և նայվ ոտքի։ Ապա վերցրեց հեռախոսի լսափողը. «Այս կամակորին մշակել է հարկավոր, որ խելքը գլուխը գա»,— բայց լսափողը նորից շպրտեց տեղը։

«Ախ, թող գա, թող հայտնվի Մգրե ծերունին,— մեղադարը դարձավ դեպի պատուհանը,— Մգրե ծերունին, Հակե ծերունին, Հակեն, թող հայտնվի կրակոց-տրաքոցի տակ, ճիչ ու ծղրտոցի միջով, վայրի քրքջի տակ, և թող ճիչն ու ծղրտոցը խլացնեն իր ականջները, որ այս մերժիչ ձայնը լսի, թող գա, թող հայտնվի մոլեգնած բոցերի հետ, և Հակեին պլված բոցերը թող այրեն իր հայացքը, որ չտեսնի այս մերժիչ աչքերը, թող գա, թող հայտնվի փաթաթված ծուխ ու մրխով, և թող գանգը լցվի մուժով, և ուղեղը մթագնի, որ այս անմիտ հարցերը, դաժան խոսքերը չհասնեն ուղեղին։ Թող գա, թող հայտնվի տեսիլքը...»։

«Սատանան տանի, այս որքան դժվար ծերուկ է։ Ինչպե՞ս վարվել։— Խստությամբ արդյունքի հասնելը անհույս բան էր։— Ցավն այն է, որ հարցաքննության ելքը չի հետաքրքրում սրան, Հակատագրի նկատմամբ անտարբեր է։— Քննիչը ծխախոտ վառեց և խոով մոտեցավ պատուհանին։— Այսօր իզուր սկսեց այս հիմար ծերուկի հարցաքննությունը... Մութ ու տրամադրություն փչացնող գործ է... Ընդհատե՞լ... Ո՛չ։ Պետք է շարունակել, բայց որքան հնարավոր է՝ մեղմ և... Հենց այսօր է պետք հասնել արդյունքի։ Այդպես։— Նստեց և հետևեց անկետային տվյալների հարցականներին — ո՞րն էր հաջորդ հարցը։ Ահա՝ երեսունվեցին վերաբնակվել է Ուսուրիա... Ուրեմն՝ վերաբնակվել է։ Ախր, իրոք, կասկածելի բացատրություն է՝ վերաբնակվել է և ուրիշ ոչինչ... Եվ արդյոք սա, այս տեղափոխությունը, գործով տուժող հանցագործի հետ կապ չունի՞։

— Մեղադրյալ Նահապետյան։— Դիմեց մեղմ և սպասեց, որ նայի։

Մեղադրյալը դանդաղում էր։

— Խնդրում եմ ինձ նայել։

Մեղադրյալը խոով հայացքը կտրեց պատուհանից, բայց

քննչին չնայեց. ձեռքերը ծալեց ծնկներին և գլուխկախ խոնարհվեց։

— Դուք հայտարարել եք, որ երբևէ դատված չեք եղել։ Պնդո՞ւմ եք ձեր հայտարարությունը։

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո։

— Ուրեմն պնդում եք, որ դատված չեք եղել։

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո։

Քննիչը դարձյալ ձայնարկու պատասխանի էր սպասում, և նա բարձրացրեց ճերմակ գլուխը և խորը նայեց։

— Նո՞ւ։

— Քաղաքացի քննիչ, թույլ կտա՞ք մի հարց ուղղել ձեզ՝ քննչին։

— Խնդրեմ։

— Հնարավո՞ր է առանց դատի ու առանց դատարանի վճռի մարդու ազատազրկել։

— Ո՛չ։

— Եթե այդպես է, ես նորից պնդում եմ՝ դատված չեմ եղել։

— Լավ։ Այդ դեպքում ասացեք, խնդրեմ, ձեր գյուղից... Քարագլուխ գյուղից ինչո՞ւ եք տեղափոխվել Ուսուրիա։

Մեղադրյալը տխուր քմծիծաղեց. «Բա դու քննի՞չ ես,— և դարձյալ հակվեց։— Մենակ դո՞ւ, Տիգրան, մենակ դո՞ւ, իմ ախպեր, ցավն հիշելու համար, ցավն պատմելու համար, պատմողին ականջ կախելու համար, ցավն ապրելու ու տրնքալու ու ախ քաշելու համար ու կարոտի համար, Տիգրան, ու կարոտի համար մենակ դո՞ւ դարձար բնավեր...

— . . . . . .

«...Մեր ցավն ու մեր կարոտն մեր հոգու մեջ ինչո՞ւ կկամեն խեղդել, Տիգրան, ի՞նչ պահանջ էր, թե՝ մենք ու մեր ցավն բաժանվենք-հեռանանք իրարից ու անտեր թողնենք մեր խեղճ ու անտեր ցավն։ Դուն ու երդիկն ինչո՞ւ կողպեցին ցավի վրա, իմ ախպեր, ցավն ինչո՞ւ բանտարկեցին։ Ինչի՞ համար։ Ի՞նչ նպատակի համար, Տիգրան»։

— Պատճառը։— Քննիչը համառում էր։— Վերաբնակության նպատակը, պատճառը։

— Պատճառ չկա,— հակված ու խռով պատասխանեց ամբաստանյալը։

Քննիչը սպասում էր, որ շարունակի։

— Պատճառ չկար,— կրկնեց և մի տեսակ՝ ինքն իր համար։— Իսկ նպատակը անտառ կտրելն էր։

— Անտառ կտրե՞լը։

— Այո։ Անտառ կտրելը։

— Ուրեմն դուք գնացել էք աշխատելու. անտառ կտրելու։ Այդպե՞ս։

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այդպես։

— Լավ։ Թող այդպես լինի։— Մոտենում էր բուն խնդրին, ուղղելու իր հարցերի հարցը և ընտրեց ապտու կեցվածք ու աղդեցիկ տոն։ Նա թևերը ծալեց գրասեղանին, ձգվեց դեպի ամբաստանյալը,— հիմա ինձ նայեք,— և շեղհայաց և համառ ու երկար նայեց նրան։ Եվ քմծիծաղով. որպես թե՝ իմացիր, ծերուկ, երեխայի հետ չես խոսում։— Մեղադրյալ Նահապետյան...,— ստացվեց այնպես, ինչպես ուզում էր՝ գաղանիմաց ու խորհրդավոր տոն։ Եվ դադար տվեց, որ ամբաստանյալը յարվի,— իսկ... իսկ Հանգուցյալ Հակոբ Տանոյանը բոլորովի՞ն կապ չունի գյուղից ձեր հեռանալու, այսպես կոչված վերաբնակության փաստի հետ։

— Ո՞վ, Հակե՞ն։

— Կարծով տուժող Հանգուցյալ Հակոբ Տանոյանը։ Նա, որին սպանել եք։

Նկուռնին տնքաց, խռնարհեց ճերմակ գլուխը և բառնալով արորեց ճակատը։ Հակեն որքան լուռ, որքան անծպտունանշշուկ ու հանդարտիկ թեքվեց և գլուխը դրեց իր ուսին... Գոնե մի բան ասեր...

— Կապ չունի՞։

— Ոչ,— շշնջաց նա։

— Խնդրում եմ ինձ նայել։— Եվ բռնեց ամբաստանյալի հայացքը, այնպես թե՝ ես քննիչ եմ և ինչ-որ դաղանիքներ ինձ արդեն հայտնի են, ծերուկ։— Ուրեմն, ասում եք՝ կապ չունի՞։

Մեղադրյալը գլուխը տարուբերեց՝ ոչ։ «...Գոնե մի բան ասեր, գոնե անմիջապես շունչը չփչեր Հակեն...»։

— Քառասունիններին դուք նորից եք հեռացել Քարագլուխ գյուղից և ընտանիքով բնակություն հաստատել Ալիայի

երկրամասում։ Այս վերաբնակությունը նույնպե՞ս կապ չունի հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանի հետ։

Ծերունին փորձեց քմծիծաղել, բայց տխուր ու աննշան մի ժպիտ երևաց ու տեղն ու տեղը կորավ։ Եվ նա մշուշոտ հայացքը դարձրեց դեպի պատուհանը։ «Տեղն ու տեղն իր շունչ չփչեր Հակեն, ու ես գիմ ճակատն սեղմել Հակեի վիրավոր սրտին ու կանչել՝ Հակե, իմ հոգին քու վիրավոր սրտին...»։

— . . . . . .

«Ու ես կանչել՝ մի էրթա, գիս մենակ մի թող, իմ ախպեր, իմ էրգիր, Հակե...»։

— Սատանան տանի, ինձ նայեք վերջապես։— Քննիչը ափերից դուրս եկավ և նորից բռունցքը խփեց գրասեղանին։

— Ի՞նչ է, տղա,— կտրուկ շուռ եկավ և զգաց, որ էլի վրիպեց՝ հայերեն է խոսում։ Բայց լցված վրա տվեց. «Քու ուղածն ի՞նչ է, իմ վերքերն մի փորփրե, խիղճ ունիս... Առավ իմ հոգին,— հուզված թեքվեց և այնպես՝ կարծես ուսնկից մեկը կար նստած և նրան գանգատվեց։— Առավ իմ հոգին։ Հակեն ի՞նչ մեղք ունի, Մգրեն ի՞նչ մեղք ունի, մեղքն ինչի՞ կձգին ցավի մեջ ծերացած էդ խեղճերի վրա»։

Քննչի զարմացած հայացքի տակ նա էլի ինչ-որ բաներ շպրտեց և գանգատվեց՝ մայրենիով ու հուզված, ապա հերսոտ ծխախոտ վառեց և հակվեց ծնկներին։ Ծխախոտը, ձեռքի հետ, դողում էր խռով դեմքի մոտ, և ծխելու համար նա բութը սեղմեց ծնոտի տակ և դողացող շուրթերն ու ծխախոտը միայն այդպես հասցրեց իրար։

Ինչպե՞ս վարվել այս խենթ ծերուկի հետ... Երևի իզուր բռնցքահարեց սեղանը... Որպես թե՝ որոշեց մեղմտոն հարցաքննել, բայց... սատանան տանի, այն հանգամանքը, որ դու քննիչ ես՝ օրենքն իրագործող, իսկ նա մեղադրյալ՝ օրենքին պատասխանատու, փափկությունը աննկատ հրում է մի կողմ, և ձեռքդ ինքն իրեն դառնում է բռունցք։

Մեղադրյալը ծնկներին հակված դողդողալով ծխում էր։ Բռունցքը՝ բռունցք, տոնը՝ տոն, բայց հարցը վրդովեց ծերունուն... Հարցերը։ Նա մոտավորապես գլխի էր ընկել, թե մայրենիով ու այդպես հուզված ինչ էր ասում մեղադրյալը, ինչի դեմ էր բողոքում՝ հարցերի։ Իսկ ի՞նչ, հարցերը

չտա՞լ... Մարդ է սպանել՝ չհարցաքննե՞լ, չբացե՞լ խճճված կծիկը։ Եվ ինչպե՞ս վճռել հենց իր՝ այդ հիմար ծերուկի բախտը։ Իսկ գուցե ուղում է ուրիշ քննչի տնօրինությա՞ն հանձնել գործը... Կամակոր ծերուկ է։

— Ջուր ուզո՞ւմ եք։— «Քննիչը, ով էլ լինի, նույն հարցերն է տալու, ծերուկ»։

Մեղադրյալը հակված տարուբերեց գլուխը՝ ոչ։

Գուցե իրո՞ք հետաձգել հարցաքննությունը... Ախր, տառապանքով, նույն հարցը հազար անգամ կրկնելով, այս կամակորի ատամների տակից աքցանով մի բառ պոկելով, ահա, ինչ-որ կետի արդեն հասել է, էդուց նույնը սկսել սկզբի՞ց։

— Հիմա ձեզ հանգի՞ստ եք զգում։

Ծերունին, հակված, գլխով արեց՝ այո։

— Ուրեմն կարելի է շարունակել։ Խնդրում եմ ուշադիր եղեք և աշխատեք չհուզվել։ Միևնույն է՝ այսօր, թե վաղը, ինձ կամ մեկ ուրիշի, դուք պարտավոր եք պատասխանել, ծերուկ։ Իսկ այժմ, ահա, այսպիսի հարց՝ դուք երբվանի՞ց եք ճանաչում գործով առժող հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանին։ Երբվանի՞ց եք ծանոթ։

Ամբաստանյալը ակամա բարձրացրեց գլուխը, աչք դիպցրեց պատուհանին և նորից հակվեց։ Փողոցը... պահեստների շարուկը... մայթերի հետ ձգվող պարիսպները... կեչիների արևոտ մայթը... աղյուսե պարսպի թիկունքից դիմացի մայթին հասավող փոքրիկ փողոցը...— այնքան հեռու էին թվում՝ կարծես մի ուրիշ քաղաքում, մի ուրիշ աշխարհում— աշնան իրիկնապահ էր, աղյուսե պարսպի անկյունից դիմացի մայթին հայտնվեց պստիկ մի ծերունի— ընդամենը մեկուկես ամիս էր անցել, բայց թվաց հեռու-հեռավոր մի օր՝ ուղեղի ծալքերում մշուշի մեջ լողացող։ Եվ ինչպես այն օրը, հիմա նույնպես մայթին հայտնված պստիկ ծերունին նախ հայտնվեց որպես ծերունի Մգրե, և Մգրե ծերունին ու մայթին մոլորված պստիկ ծերունին, որ Հակեն էր, նույնացան-դարձան մեկ։ Եվ ինչպես այն օրը, հիմա նույնպես ձեռքերը պիջակի գրպանները խրած պստիկ ու մոլոր ծերունու հետ, որ մգրեներից մեկն էր, հայտնվեց Քարագլուխ գյուղը, խրճիթը,

տեսիլքը, էրգիրը... Այնպես մեկ ու միասին ու նույնն էին՝ Մգրե ծերունին, Հակե-ծերունին, հեռու լեռներում կորած Քաղաքալուխ գյուղը, ծխի մեջ խեղդվող խրճիթը— տեսիլքը, էրգիրը— ցավը, կարոտը— ցավը...

— Օֆ-օֆ, մերիկ,— և ինքը։ Նույնն էին։ Մեկ ու նույնն էին։

— Նո՞ւ, երբվանի՞ց եք ծանոթ։

— Վաղո՞ւց։— Ուշացումով և գլուխկախ պատասխանեց մեղապարտը։

— Կոնկրե՞տ։— Նորից քննիչը խոսեց՝ խիստ և կտրուկ։— Կոնկրե՞տ, ծերուկ։

— Մնված օրից։

«Մնված օրից»,— կրկնեց մտքում։— Ես ու դու մեկ մարդ ենք, Տիգրան, մեկ ու նույն մարդն։ Ասա ինչո՞ւ։ Թե քու տեսածն ու իմ մեկ է, թե քու ապրածն ու իմ մեկ է, թե քու կոխուստն ու իմ մեկ է, թե քու կարոտն ու իմ մեկ է, թե քու ցավն, Տիգրան, քու ցավն ու իմ ցավն մեկ է, ուրեմն, ես ու դու մեկ ու նույն մարդն ենք։ Ես ու դու ու ձեր գեղի օղորմածիկ Մգրեն ու մեր գեղի օղորմածիկ Կիրակոսն ու... ու թե հիշում կուզես իմանալ՝ քու հերն ու իմ հերն, քու պապն ու իմ պապն ու իմ պապի պապն նույն ու մեկ մարդն ենք. չունքի մեր ցավն նոր չէ, հին է մեր ցավն, Տիգրան։

— . . . . . .

— Մնված օրից,— կրկնեց մեղապարտը։

«Հրլա ծնվելուց էլ առաջ»,— ավելացրեց մտքում։— Հակեի դեմքով ցավը՝ արյունոտ ցնցոտիներ հագած խեղճ ու կրակ այդ պատմությունը հեռվից է գալիս, տեսիլքը... տեսիլքը հայտնվել է նաև հորը, հայտնվել է նաև պապին, նաև՝ ապուպապին։ Ապուպապից ժառանգել է պապը, պապից՝ հայրը, հորից՝ ինքը, իրենից ժառանգել է որդին և որդուց՝ որդին, և տեսլահար է իր արյունը։ Իսկ ինքը կարծում էր...

— . . . . . .

— . . . . . .

...կարծում էր թե՝ ազատագրվել է. հեռացել է գյուղից, մզրեներից, Մգրե ծերունու խրճիթից-ցավի ավերակ բնից և՝ փողպատը պոկել է... Զարմիտ-չարակամները գժտեցրին իրեն

իր ցավի հետ, խռովեցրին իրեն իր ցավից, և ինքը միացավ նրան՝ այդ անմիտներին և հակեց իր ցավը, ինչպես նրանք։ Հակեց ու փորձեց խեղդել...

— Իսկ երբևէ վիճե՞լ եք։

Մեղադրյալը լուռ էր. թևերը ծնկներին ծալած-խոնարհված, և աչքերը փակ՝ ճռճվում էր։— Տեսնես, ի՞նչ է մտածում։ Քուշակ դառնալը երբեմն այնքան է պետք։

— Վիճե՞լ եք։

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո։ «...Հակել է ու հալածել...»։

— Իսկ ի՞նչ հողի վրա եք վիճել։— Մերունին, կարծես, բացվում է։

...հակել է ու փորձել խեղդել։ Սակայն պարզվում է՝ որ ցերեկը ինքն է եղել իր ցավի հակիչը, իսկ գիշերը՝ հակառակը, արթմնի եղել է իր ցավի հերն անիծող Վարպետ Տիգրան, իսկ քնած ժամանակ՝ ծերունի Մգրե, ծերունի Հակե, տեսլահար...

— . . . . . .

...Մութն ու մուժը սողացել-գալարվել-մոլեգնել են գանգում, իսկ ինքն իրեն խաբել է՝ գլխացավ է, կանցնի, ճիշն ու ծղրտոցը ականջմտուկների պես խլվլացել են ականջներում, իսկ ինքն իրեն խաբել է՝ ականջացավ է, կանցնի, բոցերը ճուլվել-գարձել են ածուխի շիկացած կտորներ և այրվել, ակնակունքներում, իսկ ինքն իրեն խաբել է՝ աչքացավ է, կանցնի... Տեսլահար է իր արյունը... արյունը։ Երակներում սուզված ցավը իր հետ տանջվել է, իր հետ հոգնել է, իր հետ ծերացել է և իր հետ գերեզման կգնա... Ոչ... ոչ, ցավն էլ այն է, որ անմեռ է ցավը՝ ժառանգել է արդեն, արյան հետ ժառանգել է որդուն։ Եվ որդին... որդին...

Նա կտրուկ բարձրացրեց գլուխը.

— Ես ուզում եմ որդուս տեսնել։— Հարկավոր է որդուն ասել, որ թունավորված է...

— Նախ հարցիս պատասխանեք։— Տես, թե որտեղ է ուզում ընդհատել հարցաքննությունը։— Նախ հարցիս պատասխանեք, ծերուկ,— քննիչը մեղմացրեց տոնը,— հետո կբացատրեք նաև, թե ինչու եք ուզում տեսնել ձեր որդուն։

«Դու թունավորված ես, տղա։— Շաղված հայացքը քննչին, մտքում խոսքն ուղղեց որդուն և նորից խոնարհվեց։— Քու

տղեն, իմ թոռն, նմանապես թունավորված է»... Արյունը... Տեսլահաբ ու ցավից դեղված է արյունը... Փողպատը պոկե՞լ-ապատապրվե՞լ... Ե՞րբ կտրեց երակը, որ մարմինը դատարկվեր արյունից, և արյան հետ ցավը հոսեր բաց երակն ի դուրս։ Միայն այդպես՝ երակները դատարկելով միայն կարող էր դատարկվել ցավից։ Ապատապրվե՞լ... Ուրեմն ինչի՞համար էին անզոր ճիգերը, ցավը խեղդելու այդ անիմաստ փորձերը... Ինքնախաբեությունն... Ինքնախաբեությո՞ւն, թե՞...

— Մեղադրյալ Նահապետյան...

Քննիչը սպասում էր, որ մեղադրյալը շտկվի, նայի, իսկ նա դանդաղում էր— ինքնախաբեությո՞ւն, թե՞...

— Ի՞նչ հողի վրա եք վիճել։

— Ո՞ւմ հետ։— ...թե՞ դավաճանություն...

— Ֆորձով տուժող հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանի հետ։— Կապտին չբռնող բամբ և հատ-հատ շեշտեց քննիչը։

— Չեմ վիճել։

— Մեղադրյալ Նահապետյան,— քննիչը ծուռ ու խոլոր նայեց,— պարզվում է, որ դուք կարող եք նաև խոսքից ետ կանգնել։ Մեր եք, բայց կյանքի համար դեռ դողում եք։

Ներունին քմծիծաղեց։

— Ջրաղացը կորցնելուց հետո չախչախի մասին մտածելն անմտություն է։

— Եթե այդպես է, ձեր խոսքից ինչո՞ւ եք հրաժարվում։

— Ո՞ր խոսքից։

— Քիչ առաջ ասացիք, որ Հակոբ Տոնոյանի հետ վիճել եք։

«Հակոբ Տոնոյան...— Այնպես օտար հնչեց, այնպես անծանոթ,— ո՞վ է Հակոբը, ո՞վ է Տոնոյանը, ո՞վ է Հակոբ Տոնոյանը... Իր բացած գնդակից, ուրեմն, նա՞ է ազատվել՝ Հակոբ Տոնոյա՞նը... Երանի այդպես լիներ, երանի անիծյալ գնդակից ազատված լիներ նա՝ Հակոբ Տոնոյանը... Այդպես լիներ, և Հակեն լիներ հիմա... Լիներ։— Նա թեքվեց դեպի պատուհանը։— Հրմը ու իմ աչքից կծրարվիս, կկարոտիմ քեզ։— Հակե՞ն էր ասում իրեն, թե՝ ինքը Հակեին...»։

— Ինձ նայեք։— Եվ ծերունու հայացքին դիմավորեց հեգնոտ ժպիտով, որպես թե՝ վախենո՞ւմ եք։— Ուրեմն հրաժարվում եք ձեր խոսքից։— Նա արդեն զգացել էր՝ ծերունին շուտ է վիրավորվում, իսկ ով շուտ է վիրավորվում և բանկուն

է, նա ճշմարտություններ է շպրտում։— Վախենո՞ւմ եք։

— Հակոբ Տոնոյանը ինձ անծանոթ է։

Քննիչը, որ դրասեղանին հակված շեղհայաց ու հեգնոտ ժպտում էր, հանկարծակիի եկավ. ինչ-ինչ, բայց այդպիսի պատասխանի չէր սպասում։

— Այո, անծանոթ է։ Այդպիսի մարդու ես չեմ ճանաչում։— Մեղադրյալը բորբոք նայում էր՝ հարցապնդողի պես, ոչ թե պատասխանողի։— Իսկ Հակեն... Հակեն...,— և ցավով ամբամբացրեց,— Հակեն, երիտասարդ...,— ասե՞լ... ասե՞լ, թե ոչ,— ի՞նչ պետք է ասեմ, դու չես հասկանա, բայց ասեմ... Իսկ Հակեն իմ ցավն էր։ Եվ իմ ցավն է։ Եվ իմ ցավի հետ վիճել եմ։ Վիճել եմ ու խոովել։ Վիճել եմ ու երես թեքել,— անբաց ծերունին։— Թե ով կավարեց, ով ինձ իմ ցավի դեմ հանեց, թե մեղավորներն ով ու ովքեր էին, դա արիշ հարց, վերջին հաշվով մեղավորը ես եմ։— Նա բռունցքը խփեց կրծքին։— Ես ես եմ դավաճանել իմ ցավին։ Իմ խեղճ ցավին, իմ որբ ու անտեր ցավին, իմ ծեր ցավին, ինքս ինձ դավաճանել եմ։ Ու հիմա, հիմա, թե տղամարդ ես, թե խակական քննիչ ես, դատիր ինձ դրա համար՝ իմ ցավին դավաճանելու համար։ Դրա համար հարցեր տուր և պահանջիր, որ պատասխանեմ և ապասիր, թե ինչ պատասխան պետք է տամ, դրա համար դոռա իմ ծեր ու հիմար գլխին, դրա համար բռունցքդ խփիր սեղանին, դրա համար հեգնանքով ու քմծիծաղով նայիր իմ աչքերի մեջ։ Դրա համար՝ թուլամորթության, իմ ցավին դավաճանելու համար։ Ու թե այդպես լինի, ես վեր կենամ ու համբուրեմ քո ճակատը, համբուրեմ ու խոնարհվեմ։ Ես, հալևորս, այստեղից մինչև քո ոտքերը չոքելով գամ... Ախ։— Քակվեց ծերունին և ձեռքը տարավ դրպանը, տնքալով ու ճերմակ գլուխը օրորելով՝ ծխախոտ վառեց և դարձավ դեպի պատուհանը։

«Ախ, ինչո՞ւ էսպես եղավ...»,— ինչո՞ւ այսպես անմիտ ավարտվեց կյանքը... Ինչո՞ւ ինքն իր դեմ եկավ՝ իր որբ ցավի դեմ։ Ումի՞ց էր փողպատը պոկում՝ այս դաժան աշխարհում անտեր ու մենակ մնացած մի երեխայից։ Ո՞ւմ էր խեղդում իր երակներում՝ մի որբի։ Չարի պահա՞նջն էր... Ոչ, աշխարհում չարը միշտ էլ եղել է, մարդն ինքը չպետք է ենթարկվի չարի կամքին, մեղավորը ինքն է, ինքն է մեղավո-

ը։ Գոնե հիմա... հիմա, երբ մեղադրական աթոռին է նստած, պետք է ընդուներ։ Դատում են շեղած մի բանի համար՝ Հակոբ Տոնոյանին սպանելու, բայց ինքը հո գիտի. այլ է իր մեղքը, ուրիշ է և մեծ է իր մեղքը՝ զավաճանություն։

Քննիչը, հայացքը ծերունու խառով կիսագեմին, փորձում էր կասկել, թե այդպես հուզված ու կրքոտ ինչ ասաց նա։ Մերուկը իրոք բռնկվեց և ինչ-որ ճշմարտություն բացեց... Գաղտնիք շպրտեց։ Բայց ի՞նչ։ Նա միայն այնքան հասկացավ, որ մեղադրյալը խոսքից ետ չի կանգնել. հարձականք (մտքի հետ) պարզապես գլխով է արել՝ այո։— Իսկ, հետաքրքիր է, ինչո՞ւ է ուզում տեսնել որդուն։ Երևի որդու միջոցով ուզում է բողոքարկել, փոխել քննիչը։

— Ջուր ուզո՞ւմ եք։— Որքան անհասկանալի ծերուկ է։

Մեղադրյալը տարուբերեց գլուխը՝ ոչ։— Թուլամորթություն-ինքնախաբեություն-զավաճանություն... Ախ, ինչո՞ւ այդպես եղավ... Եթե շարը գժտեց իրեն իր ցավի հետ (և այդպես էր), ապա եկավ այն օրը, երբ թուլացավ շարի կամքը, շնչավորվեց բարին, և ինքը արդեն կարող էր հալածված ցավին տեր դառնալ։ Իսկ ինչո՞ւ չգնաց-չվերադարձավ Քարագլուխ գյուղ, իր ցավի բույնը՝ Մղրեի խրճիթը... Ինչո՞ւ չընգնաց։ Ինչո՞ւ խաբեց իրեն, թե ինքը արդեն Մղրե չէ, այլ Վարպետ Տիգրան...

«Ինչո՞ւ էապես եղավ, Հակե»։— Եվ այնպես ստացվեց, որ հարցը արդեն ցավին էր ուղղված. ծերունի Հակեին ուղղված հարցը ուղղված էր ցավին...

Եվ, կարծես անակնկալ կանչից, նա կտրուկ բարձրացրեց գլուխը և նայեց պատուհանից դուրս։— Սուրբ Մարաթուկ, ահա և քեզ ուշացումով հայտնված հարց՝ ինչո՞ւ եղավ... ինչո՞ւ եղավ... Իրոք, բոցերից լիզված, արևոտ ցնցոտիներ հագած այդ խեղճ ու կրակ պատմությունը ինչո՞ւ եղավ... Տեսիլքը ինչո՞ւ հայտնվեց։ Պատճառը։

«Պատճառն, Հակե, պատճառներն ու պատճառն»։— Հերն անիծած, զոր ու գիշեր ձեն-ձենոց պատմում էին, պատմում էին, խեղճ պատմությունը միմյանց շուրթերից խլելով պատմում էին ինքն ու Հակեն, հիշում էին, թե ինչպես եղավ, ինչպես և ինչպես և ինչպես եղավ, բայց չմտածեցին՝ իսկ ինչո՞ւ եղավ, հարց չտվեցին, ոչ ինքը՝ Հակեին և ոչ Հակեն իրեն՝

ինչո՞ւ այդպես եղավ։ Պատճառը։ Իսկ չէ՞ որ դա էր կարևորը, կարևորը դա էր՝ պատճառը, պատճառը, Հակե, պատճառը։

Եվ դարձավ դեպի քննիչը.

— Դուցե այսօր հետաձգե՞նք քննությունը։— Խիղճ ունենար և այսօր, հիմա ընդհատեր հարցաքննությունը, և ինքը ծեր ու հիմար գլուխն ափերում սեղմած նստեր խցիկում ու մտածեր՝ պատճառը...

Քննիչը նայում էր մայթեզրի կեչիների դեղին վարսերին, ուշացումով դարձավ և, կարծես, ժպիտով։

— Պայմանով, ծերուկ, որ ասես, թե ինչո՞ւ ես ուզում տեսնել որդուդ։

«Պատճառն, Հակե»։— Տնքոցով հակվեց և բռունցքները քունքերին սեղմած և աչքերը փակ ճոճվեց։— Սուրբ Մարաթուկ, այս հասարակ ճշմարտությունը հիմա՞ պետք է հասկանար... Պետք էր, ուրեմն, իր ցավի հետ հալածվեր, պետք էր, ուրեմն, փախչեր ու նորից գրկվեր իր ցավին, կարոտած փաթաթվեր ու գժվեր ու... ու ինքնասպան դառնար և որպես մարդասպան նստեր մեղադրական աթոռին՝ քննչի մտքակող ձայնի տակ և նո՞ր հասկանար և հասկանար... հասկանար մի ոտքը գերեզմանո՞ւմ, երբ օր չունի իսկ մեղքը քավելու։

— Նո՞ւ։— Քննիչը նայում էր պատուհանից դուրս։

Դուրսը այնքան հաճելի էր— այսպիսի արևոտ ու երկար աշուն մեկ էլ ե՞րբ է եղել— գրավող-հրապուրող, դուցե, իրո՞ք, ընդհատել հարցաքննությունը... Զգանգահարի՞ ընկերուհուն... Արժի հիմա ընկերուհու հետ թափառել փողոցից փողոց, դուրս գալ քաղաքից, ընտրել արևոտ մի բացատ և մեկնվել արևի տակ։ Այսպիսի արևոտ աշուն մեկ էլ ե՞րբ կըլինի... Վայելել է հարկավոր... Իսկ ահա թե ինչով է զբաղված... Արևը վայելել է պետք...

— Նո՞ւ, ծերուկ։

Այս մեղմատոն հրավերով մեղադրյալը պետք է որ բարձրացներ գլուխը, բայց չարձագանքեց, թվաց, թե լսեց նույնիսկ։ «Ախ, Հակե, քու մեղքն ու իմն մեծ է— մենք մեր ցավին տեր չեղանք, Հակե, ոչ՝ ես, ոչ՝ դու։ Զիս հանեցին իմ ցավի դեմ, ու ես աշխարհն թողած կռիվ տվի էդ որբուկի հետ, իսկ դու քու վիդն ծռեցիր ու դարձար ցավին գերի... Գերի, Հակե, տեր չէ, գերի, իմ ախպեր»։— Այո, այո՝ գերի—

երբ ցավը ընդունում ես ու հարցաքննում՝ որտեղի՞ց եկար և ինչո՞ւ կա ու չկա՝ ինձ մոտ, դու ես նրա տերը, տերը գու ես, իսկ երբ պարանոյդ ծռում ես՝ իմն ես, ախպեր, եղածէլատարված բան է, ուզի-չուզի իմն ես, նա է քո տերը՝ ցավը... Ախ, եթե այսքանը հասկանար այն ժամանակ, գյուղում, Մգրե ծերունու խրճիթում... Եթե հասկանար... Կմտներ այդ ավերակ խրճիթը ոչ թե ծերունի Մգրեի կողքին փլվելու, այլ դեմ-դիմաց կանգնելու, ոչ թե ականջը կախելու արյունոտ ու տխուր պատմությունները, այլ հարցնելու՝ ինչո՞ւ այդպես եղավ։ Ինչ որ պատմում ես, գիտեմ, այս խեղճերը նույնպես գիտեն, բայց ոչ մեկը չգիտի, թե ինչու այդպես եղավ, ո՞րն է պատճառը։ Պատճառները, պատճառը, քեռի Մգրե։ Եվ թող պատասխաներ, որպես մեծ մարդ, որպես կյանք տեսած-իմաստնացած մարդ թող բացատրեր։— Այս արյունոտ պատմության մեղավորները մեր արյան թշնամիներն են։ Միայն նրա՞նք։ Աշխա՞րքն է մեղավոր... Բոլորը մեղավոր են, բացի քեզնի՞ց, քեռի Մգրե, բացի ինձնի՞ց, բացի այս խեղճ ու կրակների՞ց, որ խոնարհ ականջ են պահել։ Պատճառը, պատճառը, քեռի Մգրե...

— Նո՞ւ, ծերուկ։— Քաղաքն ի վեր թռած հայացքի տակ, հեռվում արևոտ մի բացատ կար, և դիմեց ի միջի այլոց։— Նո՞ւ։— Այդպես ի միջի այլոց կատապանն է դիմում զուսպարարշ բնանաձիուն։

...պատճառն ու պատճառներն ասա և քո մեղքի բաժինը դիր։ Դիր և ընդունիր։ Դու քո մեղքի բաժինը ընդունիր, ես՝ իմը և մնացած բոլոր քո բախտակիցներն ու ցեղակիցները այս տխուր պատմության իրենց մեղքի բաժինը թող դնեն և ընդունեն։ Բոլորը։ Չէ՞ որ եղածը մի մարդու գլխին, մի գերդաստանի գլխին եկած փորձանք չէր, այլ ժողովրդի ողբերգություն։ Այդ ողբերգության պատճառները, գլխավոր պատճառը։ Եվ ամեն մեկը մատը թող դնի իր երակին և հարց տա՝ ինչո՞ւ այդպես եղավ, մատը դնի իր երակի վրա և պատասխան պահանջի՝ այնքան և այնքան և այնպես պահանջկոտ և այնպես անհաշտ, որ տեսլահար արյունը շփոթվի երակներում։ Ամեն մեկը մատը նշտարի պես իր երակին թող դնի և բոլորը միասին՝ ցեղի երակին. Այդպես, քեռի Մգրե, միայն այդպես։ Եթե քո պատմության կողքին հարց չպետք է դրվի,

վերջ այդ պատմությանը, այդ պատմությունը թույն է։ Եվ եթե այդ հարցը նախ քեզ չպետք է ուղղես, աշխարհին ուղղելը իզուր է՝ ձյան փաթիլ... Այս հասարակ ճշմարտությունը եթե այն ժամանակ հասկացած լիներ՝ այնտեղ, գյուղում, եթե հասկացած լիներ... Երիտասա՞րդ էր... Իսկ Մգրե ծերունի՞ն... Այն ժամանակ նա, ախր, այսօրվա իր տարիքն ուներ... ավելի ծեր էր։ Ուրեմն, Մգրե ծերունուն պետք էր քշել իր խրճիթից, պետք էր խռովեցնել իր ցավի հետ, Մգրեն ինքն իրեն խարելու համար հեքիաթներ պետք է հորիներ, վերջ... վերջը նստեր մեղադրական աթոռին, նո՞ր հասկանար...

«Ախ, հայի վերջին խելքն իմ գլխում էղներ»։— Հայի վերջին խելքը... Հայտնվում է այնքան ուշացումով, այնքան ուշ՝ կյանքն ապրելուց հետո, մահից առաջ և հայտնվում է որպես... Որպես ի՞նչ։ Որպես զղջում և որպես ափսոսանք։ Ահա՝ դատավճռից առաջ... մահից առաջ... Եվ ո՞ւմ է պետք։

— Ես ուզում եմ որդուս տեսնել։— Հուսով նայեց, բայց քննչի հայացքը դրսում էր։

— Ինչո՞ւ։— Եվ չկտրվեց պատուհանից. հեռվում, քաղաքից դուրս, կեչիների արևոտ մի բացատ կար՝ լցված աշնան դեղին արևով... էգուց-էլոր, շատ-շատ մեկ շաբաթ, և բացատում կմոլեգնի փոթորիկը։

Ամբաստանյալը ինքն էլ դարձավ դեպի պատուհանը։ Որդուն պետք է ասել, որ վերադառնա գյուղ։ Գնա և մտնի ծեր ցավի ավերակ բույնը։ Ծերունի Մգրեն դեռ կա... կա, ապրում է դեռ, Հակոն, որ իր հասակակիցն էր, Մգրե էր, գյուղում իր հասակակիցներից դեռ կան՝ բոլորը Մգրե, և հիմա նստած պատմում են։ Աշուն է, և հիմա մեկը խրճիթի կենտրոնում փլված պատմում է, պատմում է, պատմում է... Եվ որդին թող գնա, բշի ուղիղ այդ խրճիթը, շրխկոցով բացի խրճիթի դուռը և ասի,— ինչո՞ւ։— Երբ էլ ներս մտնի, պատմության որ հատվածում էլ վրա հասնի, հարցը կլինի տեղին։— Ինչո՞ւ։— Ես Տիգրանի որդին եմ, թող ասի, ես ծերունի Տիգրանի որդին եմ, իմ հորը այս խրճիթից վտարեցին, և նա իր ցավից խռովեց, իսկ ես որդուս հետ եկել եմ՝ տեր դառնալու, տեր դառնալու նաև հորս փոխարեն և հարցնում եմ՝ ինչո՞ւ այդպես եղավ։— Եվ Մգրեին թող հանի իր տեղից։— Վեր կաց, ես եմ պատմելու։— Եվ նստի Մգրեի տեղն ու հարց

տա։— Ինչո՞ւ։ Պատճառը։ Մեր արյան թշնամիների հերն անիծած, աշխարհի հերն անիծած, մատդ քո երակին դիր, քեռի Մգրե, և հարց տուր՝ ինչո՞ւ այդպես եղավ։ Պատճառը։

«Էդպես... Հրմը էդպես»։— Ցավը Մգրեի շուրթերին անտեր էր ու որբ էր։ Եվ այդպես էլ մնում է։ Որդին որդուն առած թող գնա. որդեղրի այդ ծեր ու գաղրած ցավը, ընդունի որպես որդի և որպես որդի դաստիարակի, կրթի և դաստիարակի։ Ահա այդպես։

«Հայի վերջին խելք...»։

— Քաղաքացի քննիչ,— մեղադրյալը պահանջկոտ դարձավ և սպասեց, որ քննիչը պատուհանից կտրվի,— ես ուզում եմ որդուս տեսնել։

— Ինչ ունես ասելու՝ ինձ ասա, ես կփոխանցեմ. միևնույն է, այսօր որդուդ հետ հանդիպելու եմ, ծերուկ։

Մի տեսակ, ի միջի այլոց ստացվեց. խորամանկելուց հետո պետք էր հետևել արձագանքին, բայց արևոտ մի բացատ ձգում էր նրան։— Հարցաքննությունը հետաձգել է պետք և... ճիշտ կլինի նաև, իրոք, հանդիպել ծերունու որդուն։ Նաև՝ գործով տուժող հանգուցյալի թոռանը։ Հենց այսօր ծանուցագրեր կուղարկի։ Վերջիվերջո, եթե հանցագործությունը թշնամական հողի վրա է կատարվել, ապա նրանց նույնպես հայանի է։ Եվ նրանք երիտասարդ մարդիկ են, կովկասցի են, բայց նոր սերունդ և հին պատմություններին, ավանդական սովորություններին վերևից նայող...

— Որդուց բացի ուրիշ ո՞վ ունես քաղաքում։

— Չունեմ։

— Իսկ...,— քննիչը ուզում էր հարցնել՝ իսկ գործով տուժող հանգուցյալը թոռից բացի ո՞վ ունի այս քաղաքում։ Բայց տեղն ու տեղը հայտնվեց մեկ ուրիշ հարց և հարցի հետ նաև՝ անակնկալ մի միտք։ Հայտնված միտքը շփոթեցնելու չափ անակնկալ էր,— իսկ Հայաստանում... գյուղում,— գյուղ Քարագլխի անունը մոռացել էր, շտապ աչք դիպցրեց գործին, բայց ոչինչ չնկատեց և շորոնեց՝ ծերուկը կհասկանա, թե խոսքը որ գյուղի մասին է,— գյուղում ազգակից-բարեկամներ ունե՞ք...

Ամբաստանյալը ուշացնում էր պատասխանը. «Ասե՞լ, որ

ոչ մի բարեկամ և ոչ մի ազգակից չունի, ասե՞լ, որ ինքը, որջ մի տղա, մենակ է հասել Քարագլուխ»։

— Ունե՞ք։— Մեղադրյալի պատասխաններից ոչ մեկին այդպես լարված ու անհամբեր չէր սպասել։

— Ունեմ։— Տնքաց ծերունին։

«Մեկն Հակեն էր»։

— Ունես, ուրեմն։— Քննիչը հանդիստ շունչ քաշեց։

Հայացքը մայթեզրի կեչիներն ի վեր և բարձրահարկերի արանքներով հեռու-հեռու, մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո։

«Ունիմ,— կրկնեց մտքում,— շատ ունիմ... Ամենքն էլ իմ արնակիցներն են. մեկ ու նույն ցավն ունեցող բոլոր մարդիկ բարեկամ ու ազգակից են»։

— Իսկ հանգուցյալը գյուղում հարազատներ ունի՞։

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո։

— Այդպես... այդպես, ծերուկ, այդպես։

Այնպես մտերմիկ էր տոնը, այնպես չերմ, որ ամբաստանյալը ակամա նայեց։ Խանդավառ ու հեռադնա ժպիտ կար քննչի դեմքին, իսկ ձեռքերը, չգիտես ինչու, շփոթվել էին և գրասեղանի խառնափնթոր թղթերի մեջ ինչ-որ բան էին որոնում։

— Այդպես, ծերուկ, այդպես։

— Ես որդուս եմ ուզում տեսնել։

— Որդուդ կտեսնես, ծերուկ, հասարակ բան է դա, շատ հասարակ։ Ի դեպ, որդիդ ի՞նչ է աշխատում։

— Որդիս ինժեներ է։ Շինարար։

— Օ՜, շինարար, վարպետ Տիգրանի որդին է... Շինարար։ Հենց այսօր ես կտեսնեմ որդուդ, վարպետ Տիգրան։ Իսկ... իսկ...,— իրենից զատված-դուրս թռած հայացքով և հեռադնա ժպիտով ու ներշնչված նայում էր մեղադրյալին և, և գլխի ընկավ, որ նրան ուղղվելիք հարց չունի։ Իսկ ձեռքերը դատան որոնածը՝ հեռախոսի լսափողն էր։ Եվ, համարը հավաքելիս, աչքով արեց և գլուխշարժումով խրախուսեց մեղադրյալին և գաղտնիքի պես շշնջաց.

— Լավ կլինի, ծերուկ։— Եվ լսափողի ու աթոռի հետ շրջվեց դեպի պատուհանը։

Այնուամենայնիվ, հետաքրքիր էր, քննչի մտքով ի՞նչ անցավ-դարձավ, որ այսպես շառագունել է և այնքան է կորցրել

գլուխը, որ իրեն, մեջաղրյալին, աչքով է անում և... Վարդան Տիգրան ասաց... Ի՞նչ պատահեց։

Քննիչը հակվեց լսափողին և սկսեց առանց նախաբանի։

— Կարո՞ղ ես զուշակել, թե ես ու դու ուր ենք գնալու...

— Ախ,— Տիգրանը խորը անթաց ու փակեց աչքերը։

Ամեն ինչ հասկանալի էր։— Քննիչը գնում է Հայաստան... Գնում է գյուղ... Գնում է Քարագլուխ... Քարագլուխ։— Եվ ծրարված կոպերի տակ խլրտաց գյուղը։— Անկոփ քարերով և հողե կտուրներով տները, կտուրներին՝ դեզեր և թիկունքներին՝ սիարի ամբարներ, պատաշարերի մեջ սեղմված ծուռտիկ փողոցները, ձորաբանկին՝ Մգրեի խրճիթը և իր տունը... Իր տունը՝ մերկ, առանց զեկի և առանց սիարի կուտակի և դառներ ժանգոտ փականք։— Իր տունը... գյուղի տները, Մգրեի խրճիթը և իր տունը նա տեսավ այնպես, ինչպես թողել էր երեսուն տարի առաջ, հազար ինն հարյուր քառասունիններին։ «Չիս քեզ հետ տար»։— Խնդրեց մտքում և պահի մեջ քննիչը սրդու պես հարազատ թվաց։ Եվ ականջն ընկնող ձայնը, կարծես, քննչի ձայնը չէր (— ...չզուշակեցիր... ոչ, չգտար... ոչ, սիրելիս, հեռու, շատ հեռու մի տեղ)։— Աշուն է, ծերունի Մգրեի լաթ-արտում շաղգամի բազմերանգ փոքրը հոգնած մեկնվել են արևի տակ, Մգրեն արտեզրին նստած ծխում է ու սպասում ձմռանը, խրճիթի անկյունից մի տղա ծիկրակում է հողից զուրս մղված մանուշակագույն գլխիկներով շաղգամներին, անամերձի փոքրիկ հողերի մեջ երեխաները գլուխկոնծի են խաղում և գառների պես և գառների հետ կրծմրծում կաղամբների ճերմակ գլուխները, գյուղի բարակ ու տերևափառ առուներում ուշում են տակառները, զանթարները ուսած հարս ու աղջիկները ձորի աղբյուրից ջուր են բերում, բերներերան լի գուլլերի ջրե հայելիներում լողում են փայտե խաչերն ու կաղամբի թփերը, Նհոն... Նհո պապը փշե խրձի տակ հակված քայլում է ձորաբանկով...— Տիգրանը, աչքերը գոց, Քարագլուխ գյուղն ու գյուղի մարդկանց տեսնում էր այնպես, ինչպես թողել էր երեսուն տարի առաջ։ Նհո պապը փուշխրձի տակ հակված, հայացքը ոտքերի տակ և առանձնի տակ անթաց՝ քայլում է ձորաբանկով, գյուղերին Վարդա մարեն՝ ափը աչքերին հովհար, կանչում է դաշտապահ Մոսեին— Մոսեեե՜... դու Թուխ Մանուկի կո՞ղ

կերթաս, Մոսեեե՜... էս մամերն իմ տեղակ հասցրու ու վառե Թուխ Մանուկին, Մոսեեե՜...— «Չիս քեզ հետ տար, տղա»։— (— ...Հեռու, ավելի հեռու, սիրելիս, էկզոտիկ մի աշխարհ)։ Գյուղեզրին կանգնած Վարդա մարեն կանչում է ձորի կողմ,— Մոսեեե՜...,— ձորեզրի քարերի մեջ տնքում է մշեցի Կրպեն՝ նոր արտ է պատրաստում. ձորը արձագանքում է մարդ ու սեպերի զրնգոցին, անձավները տնքում են Կրպեի տնքոցի հետ, ձորից այն կողմ, լեռան լանջին, նախշուն քարերի մեջ խլրտում է Ավգիի հոտը, հովիվ Ավգին, մահակին հենված, խլվլացնում է խուրձ-բեղերը,— հուսի-հո՜ս... ցը-ցը-ցը... հուսի-հո՜ս...,— իսկ լեռան թիկունքին «խուշերով» արտերն են — աշուն է — մերկ ու դարդած արտերի ցողունները հիմա նախիրն է լիզում, իսկ նախրապան Բարսեղը... քեռի Բարսեղը քարակուտակին նստած երգում է. «Աղջի, Հայկո, Հայկո, դուշերդ մի բանա, դուշերդ մի բանա...»։

Եվ ականջներում զրնգաց Հակեի երգը. «Խուլնդո, խուլնդո, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուգաս...»— «Չիս քեզ հետ տար ու էլի ետ բեր, տղա»։— (— ...Ոչ, այդքան էժան չէ, որ հեռախոսով ասեմ... Կես ժամից կհանդիպենք, իսկ մինչ այդ, դու փորձիր գուշակել, հիմարիկս...)— «Տար ու դիմ դատն հոն արա, տղա, մի գնդակ բաց իմ անարժան ճակատին, ու ես թող ընկնիմ ու թաղվիմ հոն, էն անուշ քարերի մեջ»։— Եվ հանկարծ գյուղ Քարագլուխն ու գյուղ Սեիդը, էրդիրը, ծննդավայրը՝ Սեիդը, նուլնացան, փաթաթվեցին ծուխ ու դումանով, և նա հասկացավ, որ այլևս չի տեսնելու պրոատ այն կյանքը, որ դեռ մնում է, քարշ կտա ով իմանա ո՞ր ծմակում, որ գրոզի ծոցը և ցավն ու կարոտը սրտում մի օր կփակի աչքերը։ «Խուլնդո, խուլնդո...»։

— Այդպես։— Քննիչը ափերը եռանդուն շփեց իրար, իսկ հայացքով արդեն հավաքում ու սրբում էր գրասեղանին թափթփված հիմարությունները։— Ծերուկ։— Այդպես՝ ափերը եռանդուն իրար շփելը և այդ ջահելավարի ու անմիջական ասելը միասին մի-մի թաս օղի խմելու հրավեր էր, կարծես, բայց Տիգրանը գլուխը շրարձրացրեց։

«Խուլնդո, խուլնդո, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուգաս... Ինչ անուշ կերգեր Հակեն...»։

— Շատ հոգ մի արա, ծերուկ, ամեն ինչ լավ կլինի։

Հետո քննիչը մոտեցավ և ձեռքը դրեց մեղադրյալի հակված ուսին։

— Վարպետ Տիգրան, Հայաստանում հիմա ինչպիսի՞ եղանակ է։

— Անուշ եղանակ է։— Ուշացումով և աչքերը փակ ու մայրենիով շշնջաց Տիգրանը։— Անուշ, շատ անուշ եղանակ է...

«Ինչ անուշ կերգեր Հակեն... Խուլնգո, խուլնգո, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուգաս, բուլնգ շինիր ավերակ բերդի պարիսպների մոտ...»։

ՍՈՒՐԸ ՔԱՂԱՔԻ ՎԵՐԻՆ ԹԱՂԻ ՏՂԱՆ

1

Տարիներ, է՞, տարիներ-տարիներ առաջ, երբ Մլեհը՝ Մուշ քաղաքի Վերին Թաղի տղան (այդպես աշխատանքային ընկերներն էին կատակով դիմում և ինքն էր իրեն կոչում՝ խմած ժամանակ), երբ վարպետ Մլեհը երիտասարդ էր, մի օր, գարնան մի առավոտ, մի արծիվ մտավ քաղաք, տարօրինակ բան, բարձրիկ սարերը թողած՝ արծիվը քաղաք մտավ և նստեց որմնադիր Մլեհի դեմ-դիմաց։ Դե, արծիվ էր, հայացքը կտրել էր՝ ահա այնտեղ, քարակուտակի վրա, ցից մի որձաքար կա, և թևեց ու իջավ որձաքարին և նստեց որքան սիրան ուզում էր (շատ պետքն էր, թե ինչ խոհերի մեջ պիտի դցի որմնադիր Մլեհին) և թևեց ու գնաց, երբ սիրտը ուզեց (և շատ պետքն էր, թե որքան երկար-երկար տառապանք պետք է թողնի Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղայի համար)։

Այսպես եղավ. աշխատանքի ժամանակ, հենց քարը պատաշարին նստեցնելու պահին, ասվեր սահեց վարպետ Մլեհի գլխավերևով։ Եվ նա տեսավ, որ մի արծիվ իջավ քիչ հեռա՝ շենքի ապագա քիվի համար առանձնացված քարակուտակին և նստեց ցցված որձաքարին։ Սկզբում խմիչքայլոց ընդունեց և անմիջապես չանդրադարձավ, որ դա, ախր, հավքերի արքան է, իսկ հավքերի արքան հազարից մեկ մարդկանց մոտ չի գալիս։ Իսկ երբ արծիվը նստեց ու մնաց, որմնադիր Մլեհը մուրճը դրեց քարին, ծխախոտ վառեց և պատին նստած ծխեց ու մտածեց հավորդիների արքայի մասին։

Արծիվը երկար նստեց, և Մլեհը, աչքը արծվին, ծխեց ու հազար ու մի բան մտածեց։ Զարմանալի էր, որ արծիվը քաղաք մտավ։ Սարերը թողած, տաք ու ցով քարափները թողած,

քարձունքի իր բույնը թողած՝ ինչո՞ւ քաղաք մտավ։ Գուցե՝ թշնամուց հալածվա՞ծ... Եթե թշնամուց հալածված թողել է տարերը, թողել է քարափները, թողել է բարձրիկ իր բույնը և փախել մարդկանց մոտ՝ հօդնությունն, ապա հիմար է այս արծիվը։ Բայց նա, հավքերի արքան, երկնքի տերն է. ոչ մի հավորիք երկնքում չի կարող հալածել նրան... Ուրեմն՝ երկրի իր թշնամուց է հալածվել... Իսկ երկրի վրա ո՞վ է արծվի թշնամին... Կարող է լինել օձը։ Կարող է լինել... կարող է լինել... Չի կարող չունենալ. արևի տակ կենդանի շունչ չկա, որ հալածող չունենա,— մտածեց Մլեհը,— որ հալածող չլինի և հալածող չունենա... Ո՞վ է հալածել արծվին... Վայ թե՝ օձը, վայ թե... Ճատերը կարող են լինել և բոլորը օձի պես նենգ։ Եվ այս արծիվը փախել է ոչ թե թշնամու ուժից, այլ նրա նենգությունից, ոչ թե ուժեղ թշնամուց, այլ թույլ թշնամու մեծ նենգությունից։ Փախել-եկել է մարդկանց մոտ իմանալու, թե իր թշնամիները ինչո՞ւ են նենգ։ Այս արծիվը վայ թե ծեր արծիվ է, ծեր արծիվ է ու հա՜ ուզել է հասկանալ իր թշնամիների խարդախությունը, հինգ հարյուր տարի իզուր փորձել է հասկանալ երկրային իր թշնամիների դավերը և հիմա, մեռնելուց առաջ, եկել է մարդկանց մոտ... Վերջապես, ուզում է հասկանալ՝ նոր մեռնել։ Այս արծիվը իմաստուն արծիվ է... Արծիվները երևի ընդհանրապես իմաստուն են, որովհետև երկար, շատ երկար են ապրում... Իսկ տերը ինչո՞ւ է արծվին այդքան երկար կյանք կամեցել,— մտածեց Մլեհը,— հատկապես՝ արծվին։ Որ արծիվը ի՞նչ տեղ է այս աշխարհում... Իսկ սա, այս արծիվը, բանի՞ դար է ապրել և ինչի՞ր է տեսել... Իսկ տեսածները հասկանո՞ւմ են արծիվները։ Տեսնում-նկատում-հասկանում և մտածո՞ւմ են։ Եվ հիշո՞ւմ են։ Հիշո՞ւմ են... Եթե հիշում են, ապա որքան դժվար են ապրում արծիվները։ Այս դաժան աշխարհի անցուդարձը տեսնել-հասկանալ-մտածել ու հիշել ու հիշել ու հիշել ու... հինգ հարյուր տարի ապրե՞լ... Եթե այդպես է. եթե տեսածները հիշում են, ապա արծվի ամենամեծ թշնամին հիշողությունն է։ Այո, հիշողությունը։ Երկնքում արծիվը թշնամի չունի, իսկ երկրի վրա արծվի ամենամեծ թշնամին հիշողությունն է... Եվ եթե այս արծիվը ծեր արծիվներից է, ծեր է, դարավոր հիշողություններով ծանրաբեռն, ապա նա փախել է հուշերով խճճված իր

ընից... Որքան դժվար են ապրում արծիվները և որքան դժվար են մեռնում... Այնուամենայնիվ, քանի՞ տարեկան կլինի այս արծիվը... Արծվի տարիքը որոշելը դժվար է։

Արծիվը չէր գնում։ Նստել էր ապառաժի քիվի որձաքարին և շեղ-արծվենի նայում էր։ Մլեհը փորձեց բռնել հայացքի ուղղությունը, գոնե՝ ուղղությունը, բայց դա նույնպես դժվար էր։— Արծվի հայացքը որսալու համար արծիվ պետք է ծընվել... Բայց ո՞ւր է նայում արծիվը, ո՞ւմ է նայում։ Տեսնո՞ղ է իրեն։ Նկատո՞ղ է։

«Կարո՞ղ է... կարո՞ղ է,— Մլեհի սիրտը թպրտաց,— կարո՞ղ է էս արծիվն էրզրի արծիվներից էղնի»։

Սև սարի արծիվներից լինի... Ծիրնկատարի արծիվներից... Արջղլսրի արծիվներից... Կարո՞ղ է այս արծիվը Մշո գետի քարափների արծիվներից լինի, և ինքը, ինքը՝ Մուշ քաղաքի Վերին Թաղի տղան, էլի է տեսել այս արծվին՝ այնտեղ, Մշո գետի քարափներին... Աչքը բացում էր թե չէ,— հիշեց Մլեհը,— պատուհանից նայում էր թե չէ, ձորի քարափին արծիվ էր տեսնում։ Կարո՞ղ է այս արծվին տեսած լինի այնտեղ, Վերին Թաղում, Մշո գետի քարափին, և... արծիվը տեսած լինի իրեն... Տեսած լինի և հիմա տեսավ, երկնքից տեսավ՝ ճանաչեց և իջավ ու նստած իրեն է նայում, Մուշ քաղաքի Վերին Թաղի տղային։

— Ես Մուշ քաղաքի Վերին Թաղի տղան եմ։— Շշնջաց արծվին։— Հաջի Պետրոսի որդի Մլեհն եմ... Մուշ քաղաքի ու Վերին Թաղի տղան...

Արծիվը երկար նստեց։

Իսկ երբ թռավ, Մլեհի սիրտը թռավ արծվի հետ։ Մի բան հանկարծ պոկվեց սրտից և գնաց արծվի հետ։

Արծիվը դեպի Հայոց լեռնապար էր թռչում և, սրտեղիցորտեղ, Մլեհը հիշեց հեքիաթը՝ այն տղայի մասին, որ արծվի փրկարար թևերին նստած սավառնում է. կտրում է ցամաք ու ծով, մթով ու շարքերով լցված աշխարհներն ի վեր ապահով թռչում է դեպի իր աշխարհը, դեպի իր ափը՝ արևոտ ու լուսավոր և ջերմ։

Առավոտյան, երբ տղան աչք է բացում՝ օտար աշխարհում է։

Մուրիկ-մուրիկ թափառում է, հարցուփորձ է անում՝ պատասխանող չկա, երգում է՝ ուշք դարձնող չկա, տղան որբ ու մենակ թափառում է երկրե-երկիր և մի օր էլ հասնում տուֆաշեն մի քաղաք։ Եվ բարձր ու գեղեցիկ մի շենքի քիվի նրկատում է քարացած մի արծիվ։ Մարդկանցից հուսահատ, թափառիկ տղան դիմում է արծվին։— Արծիվ, արծիվ,— երգում է շրջմոլիկ տղան,— երգս խլացել է՝ տուր ինձ քո զորեղ ձայնը, ոտքերս մոլորվել են՝ ցույց տուր քո կապույտ ճամփեն, ծնկներս հոգնել են, արծիվ, տուր ինձ քո թևերը, աչքերս խոռոչել են՝ տուր ինձ քո աչքերը, արծիվ։ Արծիվ, արծիվ...,— երգում է օտարիկ տղան և, հանկարծ, քարացած արծիվը բաբախում է, շարժվում, թափ տալիս թևերը և քիվից թռչում է տղայի մոտ.

— Նստիր թևերիս,— ասում է արծիվը,— ես քեզ կհասցնեմ քո մայրիկի մոտ։

...Գործի հետ վարպետ Մլեհը հեքիաթներ էր հորինում՝ բոլորը նույն թափառիկ տղայի և նույն արծվի մասին։ Իսկ բոլոր հեքիաթների հյուսվածքը նույնն էր. երգով տարված տղան մոլորվում էր-հափշտակվում շարքերից, դառնում շրջմոլիկ և նորից իր մայրիկի գիրկն էր հասնում նույն արծվի թևերով։

Դժվար խնդիր։

Հեքիաթի առաջին մասը հանգիստ էր հյուսվում. տղան առանց Մլեհին շարշարելու ինքն իրեն մոլորվում էր ու մընում մթան մեջ։ Եվ դառնում շարքերի բաժին։ Հեքիաթի երկրորդ մասն էր դժվար՝ քարացած արծվին շնչավորելը։ Ահա։ Ի՞նչ հրաշքով արծիվը քիվից պետք է իջներ և թևերը բացեր տղայի համար։

Առաջին հեքիաթում այդ հրաշքը հայտնվեց տղայի երգի հետ։ Բայց այդպիսի հրաշք կարող էր պատահել մեկ անգամ։ Իսկ հեքիաթներ շատ պետք է հնարվեին։ Ամեն օր։ Տղայի փրկության ի՞նչ հրաշքներ պետք է հորինել։

Եվ պրպտում էր, տառապում, տնքում, լարում երևակայությունը և, ինչպես ձայնեղ տղան էր երգի հետ ինքնամոռաց, այդպես ինքնամոռաց որոնում էր հրաշքը։ Եվ գտնում էր։

Մի հեքիաթում ձայնեղ տղան երգում է ու խնդրում, ողջ օրը երգով խնդրում է, բայց արծիվը այլևս չի լսում նրա երգը։ Եվ, մթնշաղին, քիվի արծիվն ի վեր հայտնվում է մի ծերունի՝ ամպե շորերով, ամպե մորուքով և ոսկե գավազանով։

— Պապիկ, պապիկ,— խնդրում է տղան,— արծվին ասա, թող ինձ իմ մայրիկի մոտ տանի։ Ասա, խնդրում եմ։ Ես քեզ համար կերգեմ, պապիկ։

Եվ ամպե շորերով ու ամպե մորուքով ծերունին ոսկե գավազանով հարվածում է արծվին, և հավքերի արքան քիվից իջնում է ու թևերին առնում տղային։

Բայց այդպիսի հրաշք մեկ անգամ կարող էր լինել, մի հեքիաթում։ Իսկ հեքիաթներ շատ պետք է հորինվեին։ Ամեն օր։

Մի հեքիաթում հուսահատ տղայի կողքին, հանկարծ, մի աղջնակ է հայտնվում, կապույտ աչիկներով և արևաշող մազերով լուսերես մի աղջնակ։

— Քուրիկ, քուրիկ, ի՞նչ կլնի, արծվին ասա, թող ինձ իմ մայրիկի մոտ տանի։ Ասա, խնդրում եմ։ Ես քեզ համար կերգեմ։

— Ախպերիկին իր մայրիկի մոտ տար,— հրամայում է աղջնակը, և հավքերի արքան քիվից իջնում է ու թևերին առնում տղային։

Բայց այդպիսի հրաշք մեկ անգամ կարող էր լինել, միայն մի հեքիաթում։ Իսկ հեքիաթներ շատ պետք է հորինվեին։ Ամեն օր։

Իսկ հրաշքը... Հրաշքները այդքան շատ չէին։

Եվ մի օր վարպետ Մլեհը մտածեց փոխել հեքիաթի հերոսները։ Բայց արծվին հեքիաթից վտարելու մտքից տեղն ու տեղը հրաժարվեց. արծիվն իր արծիվն էր և իրենը պետք է մնար ողջ կյանքում։ (Նա արդեն ուրիշ շենք էր կառուցում, արծվից հեռու, բայց հայացքի տակ նա էր՝ պսակաարծիվը, տաշվող ամեն քարի վրա, պատին դրվող ամեն քարին թառած էր նա՝ արծիվը)։ Հավորքիների արքան հեքիաթում պետք է մնար, կա ու չկա՝ պետք է մնար, իսկ տղան... տղան... Ձայնեղ ու ճարտար և միամիտ և մտամոլոր ու մուրիկ տղան մեղք էր. հեքիաթում շատ էր չարչարվում։ Բայց

* * *

Արծիվը այլևս չերևաց։

Մլեհն ամեն օր սպասում էր, բայց արծիվը այլևս չէր երևում։

Եվ այնքան նայեց այն քարին, որին նստել էր արծիվը, այնքան ու այնքան նայեց, որ քարը դարձավ արծիվ։

Եվ երբ շենքը գլխվում էր, երբ եկավ քիվի քարերը տաշելու օրը, նա առանձնացրեց արծիվ-որձաքարը և սկսեց տաշել։

Քիվի զարդաքանդակների շարակում հավքերի արքա նախատեսված չէր. և ինժեները փորձեց վարպետ Մլեհին մտքից ետ պահել, բայց Մլեհը, Մուշ քաղաքի Վերին Թաղի տղան էր, իսկ որձաքարը վաղուց արդեն արծիվ էր նրա համար, ու այդ արծիվը թևատարած պետք է պահակեր շենքը։

Եվ նա քանդակում էր արծիվ՝ թևատարած։

Աշխատում էր վերացած։ Որտեղի՞ց էր հիշում արծվի մանրամասները, որ այդպես տեղը-տեղին հայտնվում էին՝ պիրկ թևերը, լարված ճապուռները, կոր պարանոցը, ագեղված կռուցը, սուր աչքերը, կոպկախ ու շեղ հայացքը... Ե՞րբ էր բռնել արծվի հայացքը, այդ բոլորը ե՞րբ էր նկատել... Պարզապես որձաքարը քնած արծիվ էր և կամաց-կամաց արթնանում էր, բացում թևերը։

Եվ մի օր սրաշք ու թռիչքի պատրաստ արծիվը բաբախեց շենքի քիվին։

Վարպետ Մլեհը նայեց հեռվից, և սիրտը թպրտաց, ինչպես այն օրը, երբ արծիվը թոցրեց իր սիրտը և թռավ դեպի լեռնապարը։ Եվ ինչպես այն օրը, Մլեհը նորից հիշեց հեբիաթը՝ տղայի մասին, որ արծվի թևերին նստած կտրում է ծով ու ցամաք, մթով ու շարքերով լցված աշխարհներն ի վեր թռչում է դեպի իր աշխարհը, դեպի իր կապույտ ափը՝ արևոտ և լուսավոր և տաք։

Նա, հայացքը քիվի արծվին, ծխախոտ վառեց և գլխի ընկավ, թե այն օրը ինչու հայտնվեց արծիվը, իր սարերը թողած, շիկացած ու գով իր քարափները թողած, բարձունքի իր բույնը թողած՝ գարնան այն օրը արծիվը ինչո՞ւ քաղաք մտավ և նստեց իր հայացքի տակ։

Եկավ, հայտնվեց, որ ինքը հեքիաթներ հորինի արծվի մասին։ Ահա՝ այս արծվի։

Օրն ի բուն հեքիաթներ պետք է հորինել՝ աշխատանքի ժամանակ-աշխատանքի հետ, փողոցում, տանը և ընած ժամանակ...

Օրերը պետք է լցնել հեքիաթներով։

2

Լինում է, չի լինում, մի տղա է լինում։ Ձայնեղ մի տղա, ճարտար և միամիտ և շատ մոռացկոտ։— Եվ, գործի հետ, օրն ի բուն հեքիաթներ էր հորինում։— Շատ ձայնեղ, ճարտար և միամիտ և շատ մոռացկոտ այդ տղան սիրում է թափառել սարերում։ Թափառել ու երգել և անակներ ճարտարել իր համար։ Եվ ամեն անգամ, երգ ու խաղով տարված, այնքան է հեռանում գյուղից, որ կորցնում է գյուղի ուղղությունն ու տունդարձի ճամփան։ Եվ ամեն անգամ մոլորված տղային ծնողները որոնում-գտնում են և տուն բերում։

Շնորհաշատ և շատ մոլորվող այդ տղան օրերից մի օր էլի անից դուրս է գալիս, երգելով գյուղից դուրս է գալիս և երգելով, դաշնելով ու երգելով թափառում է սար ու ձորերում։ Երգում է ու ծաղիկ հավաքում, ծաղիկների մասին երգ է կապում ու երգում, վազում է թիթեռների ետևից, վազում է ճնճղուկների ետևից, թիթեռնիկների ու ծիտիկների մասին երգեր է եղանակում ու երգում, աղբյուրի հետ խաղ է անում և աղբյուրի ծաղկուն քարերի ու զանգակ աղբրակի մասին երգ է երգում ու աղբյուրի գլխին ճարտարում տնակ և, խաղ ու երգով տարված, այնքան է հեռանում գյուղից, որ էլի մոլորվում է։ Այս կողմ է վազում՝ գյուղը չկա, այն կողմ է վազում՝ գյուղը չկա, ձայն է տալիս-կանչում՝ պատասխանող չկա, և մութը վրա է տալիս։ Նստում է աղբյուրի մոտ և սպասում. ուր որ է մայրը կգա... ուր որ է հայրը կգա։ Սպասում է, սպասում է, բայց մայրը չկա, սպասում է, սպասում է, բայց հայրը չկա։ Եվ քունը տանում է։

Տղան քնի մեջ դեռ ծնողներին է սպասում, բայց շարքերն են հայտնվում։ Դիշերվա կեսին. երբ լուսինը կորչում է ամպերի տակ, շարքերը վրա են հասնում և գողանում տղային։

Մլեհը արդեն շատ էր կապվել որբուկի հետ։ Եվ ձեռք քաշեց հեքիաթի հերոսները փոխելու մտքից։

Ելքը դարձյալ շրջմոլիկի փրկությունն էր։ Եվ՝ արծվի թևերով։ Միայն ու միայն՝ արծվի։ Եվ՝ քիվի արծվի։

Ելքը միայն հրաշքն էր։

Եվ վարպետ Մլեհը լարված որոնում էր, պրպտում, տառապում և գտնում հրաշքը։

Քիվի արծվին շունչ տալու հրաշքը կար, և հեքիաթը արդեն պատրաստ էր։ Եվ Մլեհը տուն էր գնում գինով։

— Ես Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան եմ։ Ճամփին ով բարևում էր, նա այսպես էր պատասխան տալիս։— Մուշ քաղաքի,— ոտքը կախ էր դցում ու շեշտում,— ու Վերին թաղի տղան։

Հրաշքը կար՝ հեքիաթը կար, և տուն գնալը ցանկալի էր։

Իսկ տունը Զանգվի ափին էր, քարափին կպած՝ անկոփ քարերով և, մի տեսակ, տեղում հարմար չնստած։ Քարը քարի էր գրել անիրավունք, ընդմիջումներով, որբանոցից ծլկելու արանքներում։ Եվ որբուհիներից մեկին ընկեր էր ընտրել, որ մենակ չզիշերի խրճիթում։

— Բաց, Աստղո, դուռը բաց,— գինով բախում էր դուռը,— ես եմ, Աստղո, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան է... Բաց դուռը, Աստղո, ես քեզ համար հեքիաթ եմ բերե...

Այսպես՝ տարիներ շարունակ։

Այսպես՝ մինչև Հայրենական պատերազմը։

* * *

Պատերազմում, կռվի դաշտում, Մլեհը հեքիաթներ հորինելու ժամանակ չուներ։

Եվ ցանկություն չուներ։

Եվ պետք չուներ։

Պատերազմն ինքն էր հեքիաթ՝ շարքերի, շարքերից դերված տղայի և քարե արծվին շունչ տալու հրաշքի մասին։

Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, հիշում էր հեռու-հեռվի քիվին քարացած իր արծվին, հիշում էր ավտոմատը կրծքին սեղմած և ժպիտով, և հայացքի դիմաց որձաքարե արծիվը

տեղն ու տեղը բաբախում էր, իջնում քիվից և թևերը բացում շրջմոլիկ տղային։

Այդպես՝ մարտական ողջ ճանապարհին, այդպես՝ մինչև Բեռլին։

— Բաց, Աստղո, դուռը բաց,— Բեռլինում, այնուամենայնիվ, Մլեհը կորցրեց աջ ձեռքի մատները և տուն եկավ կռուփով և կռուփով բախեց դուռը,— դուռը բաց, Աստղո, ես եմ, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան է։

Աշխատանքային ընկերները, նրանք, որ վերադարձել էին կռվից և անվնաս ոտք ու ձեռքով, որմնադիր ընկերները կարծում էին, թե Մլեհը արդեն մուրճ չի կարող բռնել՝ աջը, ախր, կռուփ է։ Բայց նա որմնադրի մուրճը վերցրեց ձախով և, հենց առաջին օրը, գտավ հեքիաթիայլին հերթական հրաշքը։

Եվ տուն եկավ գինով։

— Բաց, Աստղո, դուռը բաց, ես եմ, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան է, դուռը բաց, Աստղո, քեզ համար հեքիաթ եմ բերե։

Այսպես՝ տարիներ, է՛, տարիներ-տարիներ երկար։

3

Լինում է, չի լինում, ձայնեղ մի տղա է լինում...— Գարնան գիշեր էր, հին դուռը կրնկի վրա՝ ի գիմաց հեղեղի խշշացի։ վարպետ Մլեհը բարձին թիկնած ծխում էր և փորձում նոր հեքիաթ կապել։

Զանգուի քարափին կպած հին տանը արդեն մենակ էր ապրում։ Մինուկ էր, և զոր ու գիշեր դուռը կրնկի վրա բացամեն պահ վարպետ Մլեհին թվում էր, թե մեկն ու մեկը, ահա-ահա, հայտնվելու է։ Աստղն արդեն չկար։ Զավակներն առանձին ծուխ էին կազմել-շաղ եկել քաղաքում, իսկ վարպետ Մլեհը, որ արդեն անցել էր հանգստի, հին տնից ձեռք չէր քաշել։ Փոքրիկ միջանցք, սենյակ, հին զգեստապահարան՝ որտաձև հայելիով, եղեգնահյուս խշխշան աթոռներ, թախտը և թախտի դիմացի պատին՝ քանդակած արծվի մեծադիր լուսանկարը։ Մլեհի խնդրանքով փոքր որդին էր լուսանկարել և՝ վարպետ ձեռքով։

Փոքր որդին մոտիկ շենքում էր ապրում և ամեն առա-

վոտ, աշխատանքի գնալու ճանապարհին, կանգնում էր շեմին։

— Մուշ քաղաքի Վերին Թաղի տղա,— զվարթ կանչում էր որդին։

— Կենդանի եմ։— Կարծես քարանձավից, պատասխանում էր վարպետ Մլեհը։

— Ինչի՞ կարիք ունես։

— Կենդանի եմ,— կրկնում էր վարպետ Մլեհը։

— Նոր խրատ, նոր հեքիաթ՝ քոշդ հավաքեմ-բերեմ։

— Գործիդ գնա,— պատասխանում էր վարպետ Մլեհը։

Զավակներին ու թոռներին արդեն հեքիաթ չէր պատմում՝ սիրով չէին լսում, չէին հուզվում, չէին ապրում շրջմոլիկ տղայի ճակատագրով, և վիրավորվում էր վարպետ Մլեհը։ Եվ վերջին տարիների հորինած հեքիաթները միայն իր համար էին։

Լինում է, չի լինում, ձայնեղ մի տղա է լինում...— Գարնան գիշեր էր, գուռը կրնկի վրա՝ ի գիմաց հեղեղի խշշոցի, վարպետ Մլեհը թախտին մեկնված և հայացքը արծվի լուսանկարին՝ հեքիաթ էր հյուսում։ Հասել էր հեքիաթի բարձրակետին ու թաՀվել. բարև արծվին թևավորող հրաշքը չկար ու չկար։

— Էդ անտեր հնարքներ խլսա՞ն։— Նեղսրտած դուրս ելավ, նստեց դռանը և, աչքը մթով ու վշշոցով լցված ձորին, ծխեց ու շարունակեց պրպտել հեքիաթային հրաշքը։

Գնալով նյարդայնանում էր։

Շպրտեց ծխախոտը, բայց ձեռքը ինքն իրեն գնաց գրպանը։

— Թյու, սատանի պտուղ։— Որ հրաշքը չի հայտնվում, որ... գժվար... շատ գժվար է հայտնվում՝ ծխախոտն է պատճառը՝ ուղեղը մշուշում է... Հարկավոր է քիչ ծխել կամ հենց՝ թողնել։— Բայց ձեռքը ինքն իրեն հա գնում էր գրպանը։ Եվ ձեռքը խարելու, ձեռքերը զբաղեցնելու-խաբելու համար հանեց դանակը, մի փայտ գտավ և սկսեց տաշմշել։— Ուրեմն... ուրեմն, լինում է, չի լինում...

Դանը երկար նստեց։ Հեքիաթը սկսում էր սկզբից, հասնում էր սկզբից, խեղճ տղային տեղն ու տեղը մոլորեցնում (Հանդիսատ բան)— դարձնում թափառական, երկրե-երկիր, պատում-հասցնում պսակարծվի մոտ ու, տղայի հետ, շվարում։

Բոլոր հրաշքները հեղեղը քշել էր։

Հետո ցուրտ զգաց, գողը սողաց շղերում, վարպետ Մլեհը սրսփաց և ներս մտավ ու առանց հանվելու մեկնվեց թախտին։

Եվ այդպես էլ՝ դանակն ու տաշմշված փայտը ձեռքին, փակեց աչքերը։

Աչք կպցրեց ու բացեց։

Վարպետ Մլեհը աչք կպցրեց ու բացեց, և հայացքը դիպավ դանակին։

Եվ աչքը բացելու հետ, հայացքը դանակի փայլուն շեղբին դիպնելու հետ թվաց, թե մեկը շշնջաց ականջին։ Եվ նա շրջոթված ու զարմացած արձագանքեց շշնջոցին։

— Հայլեհ՝ և...— Այս դանակը... դանակը ինչո՞ւ տեղ չի գտել հեքիաթում... Այսքան ժամանակ (է՞, որքան ժամանակ) դանակը... նշտարը ինչո՞ւ չի դարձել հեքիաթի հերոսներից մեկը... Եթե շարքերը եղել են... շարքը, շարքը եղել է, եղել է ու գործել ամեն հեքիաթում, ապա դանակը... նշտարը պարտադիր պետք է լիներ։ Լիներ ու գործեր։ Եվ գործեր որպես գլխավոր հերոս։

Վրդով ոտքի ելավ, և ձեռքն ինքն իրեն գնաց դեպի գրպանը։ Հերսոտ խփեց գրպանի ծխախոտին և սկսեց հուզված քայլել։

— Հիմար, դու հիմար։— Հորինված բոլոր-բոլոր-բոլոր հեքիաթներում էն խեղճ տղան ինչո՞ւ պետք է երդով տարվեր-միամտանար-մոլորվեր-կարցներ գյուղի ու տան ճանապարհը և գերվեր շարքերից, երդով տարվեր-միամտանար-մոլորվեր-գերվեր շարքերից, երդով տարվեր-մոլորվեր-գերվեր շարքերից, բոլոր, բոլոր-բոլոր հեքիաթներում՝ երդով տարվեր-միամտանար-մոլորվեր-կարցներ տան ճանապարհը և գիշերով գերվեր շարքերից և գիշերով գերվեր շարքերից. գիշերով գերվեր շարքերից, գերվեր շարքերից, գերվեր շարքերից...

— Հիմար, դու հիմար։—Տես որ, հորինված բոլոր հեքիաթներում շարի կամքը կատարվել է։ Այո, կատարվել է՝ շարը գերել է էն խեղճ տղային... Եվ ո՞վ է բոլոր ու բոլոր հե-

բիաթները այդպես հյուսել։ Ի՞նքը... Մուշ քաղաքի Վերին Թաղի տղա՞ն... Վարպետ Մլե՞հը... Ի՞նքը, թե չարիքը։ Չարի մատը խառն է, խառն է, իհարկե, բայց հեքիաթների հեղինակն ինքն է. չարը այդպես է կամեցել, և ինքը հլու-հնազանդ կատարել է չարի կամքը և հեքիաթները այդպես հյուսել։

— Հիմար, դու հիմար։— Այնինչ... այնինչ, հասարակ բան, մի հեքիաթում, միայն ու միայն մի հեքիաթում պետք է գերեր երգ ու խաղով տարված աղջին։ Եվ այն էլ՝ ի խրատ։ Միայն մի հեքիաթում պետք է տղային դարձներ շրջմոլիկ, միայն մի հեքիաթում քարե արծվին շնչավորեր (հրաշքը մեկ անգամ է լինում), արծվին շունչ տար, ու տղային հասցներ իր մայրիկի մոտ ու վերջ։ Այսպես՝ միայն ու միայն մի հեքիաթում։ Իսկ մնացած բոլոր-բոլոր հեքիաթները պետք է հյուսվեին այն մասին, թե ինչպես ձայնեղ տղան կապույտ առավոտով հիացած երգում է ու թռփառում սարերում, խաղ է եղանակում և երգելուց առաջ նշտարով ծակում է կրունկը, նշտարով ծակում է... այ, այսպես, և դանակով ծակեց իր կրունկը, նշտարով ծակում է, որ ոտքերը չմոլորվեն-չմոռանան գյուղի ճանապարհը։ Թե ինչպես ձայնեղ տղան, Արեգակով հրապուրված, կանգնում է սարի գլխին, որ երկնի, բայց արարչագործելուց առաջ շուրջբոլորը նշտարով շրջագծում է. այ, այսպես, այ, այսպես,— և դանակով հերստ գծմծեց շուրջբոլորը,— այ, այսպես շրջագծում է. իսկ այն սահմանը, որ նշտարով է գծված, այդ սահմանից ներս չարքերը ոտք չեն դնում։ Թե ինչպես ձայնեղ տղան ձորով և ձորում խշշացող գետով և քարափներով հիացած, կանգնում է քարափի գլխին, որ ձորին ու քարափին դաշն տնակ սարքի. բայց տնակը ճարտարելուց առաջ նշտարը հեռանում է քարափին. այ, այսպես— և դանակը հեռանեց օդում— այ, այսպես, հեռանեց և էլի հեռանեց. այ, այսպես. իսկ այն քարափը, որը նշտար է հեռանել, այդ քարափին չարքերը չեն մոտենում։ Թե ինչպես ձայնեղ տղան...

Հեքիաթի տարբերակները, շրախկ-շրախկ, իրար ետևից գալիս էին՝ առանց ճիգի, առանց տառապանքի։ Վարպետ Մլեհը լցված քայլում էր (նա գգաց, որ սիրտը ծակում է, բայց ուշք չդարձրեց), դանակը ձեռքին հուզված քայլում էր, բնությունը հրմշտում աթոռները՝ ասպարեզ բացում և վրա-վրա, շունչն ի բերան կապում հեքիաթներ։ Նոր հերոսով՝ նշտարով այնպես արագ էին հայտնվում տարբերակները, որ նա չէր հասցնում հեքիաթը մինչև վերջ հյուսել։ Եվ չէր համբերում՝ կիսատ թողած անցնում էր մյուսին։ Վարպետ Մլեհը շտապում էր։— Թե ինչպես... թե ինչպես... Թե ինչպես ձայնեղ տղան նստում է աղբյուրի գլխին արարչագործելու, և արևի տակ շիկացած նշտարը զովացնում է սառը ջրում. իսկ այն աղբյուրը, որի ակունքում նշտար է թշշացել, այդ աղբյուրին չարքերը չեն մոտենում։ Թե ինչպես... Թե ինչպես... Եվ թե ինչպես մի օր էլ...

Մի օր էլ երգով տարված տղան գյուղի ճամփան թող էլի կորցներ, և գիշերը վրա տար, և տղան աստղերի մասին երգ թող ստեղծեր, աստղերով հրապուրված երգեր գաշներ ու երգեր ու սպասեր մորը ու սպասեր հորը և սպասման մեջ քներ՝ նշտարը գլխի տակ դրած, նշտարը գլխի տակ դրած... Իսկ երբ նշտարը գլխիդ տակ ես դնում, չարքերը մոտ չեն գալիս։

Այսպես և այսպես։ Առաջին հեքիաթից հետո այսպես և այսպես և այսպես պետք է հյուսվեին մյուս բոլոր հեքիաթները։ Հրաշքով այդ խեղճ տղային փրկելուց հետո մնացած բոլոր-բոլոր-բոլոր հեքիաթներից քարե արծիվը պետք էր դուրս շպրտել։ Քարը մեկ անգամ կարող էր դառնալ արծիվ. այդպիսի հրաշք կարող էր մեկ անգամ լինել, իսկ նշտարն ինքն է հրաշք։ Հրաշք։ Թալիսման։ Եվ թալիսման-նշտարով տղան ինքը կփրկեր իրեն։

Ձայնեղ տղա։

Թալիսման-նշտար։

Եվ տղայի մոլորվելուն՝ թալիսմանը կորցնելուն հետամուտ չարքեր։

Ահա սրանց մասին և այսպես ու այսպես պետք է հյուսեր հեքիաթները և պատմեր... պատմեր Աստղային, պատմեր որդուն և գավակներին և թոռներին և այդպես՝ որդից որդի։

— Հիմար, դու հիմար...

— Մուշ քաղաքի Վերին Թաղի տղա՞։— Որդին շեմին կանգնած կանչեց, բայց պատասխան չստացավ։ Քնա՞ծ է հայրը։

— Ինչի՞ կարիք ունես։— Կանչեց որդին և ներս մտավ։

Ներս մտավ և, ժպիտը դեմքին սառած, կանգնեց. հայրը՝ զգեստները հագին և գլխի տակ դանակ, Թիկունքն ի վար մեկնվել էր հատակին։

— Հայրիկ։— Շշնջաց որդին և ծնկեց հոր մոտ։— Հայրիկ։— Զգույշ շարժեց հորը։— Հայրիկ։— Շշնջաց որդին։

Շարջբոլորը, կարմրաներկ հատակին, ծուստիկ-մուստիկ շրջագծած, և գլխի տակ բաց դանակ, խաղաղ քնել էր Մուշ քաղաքի Վերին Թաղի տղան։

1

Մամփրեն ահագին ժամանակ հետևում էր, թե երրորդ դասարանցի Թոռնուհին ինչպես է այբուբենը սովորեցնում եղբորը, որպես թե՝ նախապատրաստում է, որ տղան դալ տարի այբուբենը սերտած գնա դրպրոց։ Եվ, տես թե ինչպես է սովորեցնում. շուտասելուկի պես,— Ա—բ—գ—դ—ե—զ...,— առանց հնչեցնելու, առանց ներդաշնակելու։ Բա Մամփրեի սովորած այբուբենը ա՞յդ էր, այդպե՞ս էր։ Վարժապետ Տեր Հարությունը նահատակվեց, այբուբենը հո չփոխվե՞ց։

Իսկ երբ Թոռնուհին ճլոտեց Թոռանը, Մամփրեն էլ չը-համբերեց.

— Աղջի, շան կաթ կերած։— Եվ հերստ ոտքի ելավ։— Սխալ-մխալ կդրուցե քիչ է, հրը տղին էլ կճլոտես։— Եվ այբբենարանը խլեց-շպրտեց մահճակալին, իսկ տղային քաշեց ծնկների արանքը։

— Քու քուրն սուտասան է, ձգուկ, էդ փապուռճի դրուցին ականջ մի պահե։

Ապա հերստ դարձավ Թոռնուհուն՝

— Էդ ի՞նչ սուտ ու փուտ է կսովորեցնես տղին։

— Սուտը...,— Թոռնուհին ուզեց շշպռել պապին, բայց գսպեց իրեն։— Գրքում է էդպես գրված։

— Բեր տեսնեմ,— խիստ պահանջեց պապը։

Թոռնուհին տարակուսած նայեց. պապը, ախր, տառաճանաչ չէ, ճիշտն ու սխալը էդ ինչպե՞ս պետք է ասուցի և այն էլ, այն էլ՝ գրքով։ Եվ փոթկացրեց ափի մեջ։

— Գիրքն հոս բեր... Շան կաթ կերած... Դե բաց ու ինչպես մեջ գրքին է, էդպես դրուցե։ Կարդա հատիկ-հատիկ,—

խիստ պահանջեց Մամփրեն,— կարդա մեկիկ-մեկիկ ու մեկիկ-մեկիկ ցուցամատ։— Եվ աչքը բաց էջին լարված՝ սպասեց։

— Այբ-բեն-գիմ-դա-եչ-զա...

Մինչ Մամփրեն փորձում էր աչալուրջ հետևել, Թոռնուհու ցուցամատը ցոլաց, և նա շտապելուկով կարդաց այբուբենի երկու շարքը։

— Համբերե։— Նեղսրտեց Մամփրեն։— Քեզ ասի հանդարտիկ կարդա։ Հատիկ-հատիկ կարդա ու ցուցանե։

— Այ՛բ... բե՛ն... գի՛մ... դա՛...

— Համբերե։ Գիմ-ից հետո նորեն կարդա։

Թոռնուհին շփոթվեց և սկսեց նորից.

— Ա՛յբ... բե՛ն... գի՛մ...,— հարցական նայեց պապի աչքերին։

Մամփրեն լարված սպասում էր։

— ...դա՛,— Թոռնուհին մատնացույց արեց և ուզեց շարունակել, բայց Մամփրեն ընդհատեց։

— Համբերե։— Լարված նայում էր տառերի շարուկին։— Հըլը գիմ-ն ցուցամատի։

— Էս է։

— Գիմ-ից հետո հարկ է, որ էղնի՝ ել, Հովակիմ։

— Ի՞նչ։

— Ել, Հովակիմ,— Նեղսրտեց Մամփրեն։

— Ել, Հովակիմ։— Ափի մեջ փոթիկաց Թոռնուհին։— Այդպիսի բան չկա։

— Լավ նայե։

— Չկա, այ պապ, չկա։— Չիք։— Եվ ափերը հաղթական շրխկշրխկացրեց։— Տեսար, որ սուտ ու փուտ չեմ սովորեցրել։ Դե, արի։— Եվ քաշեց եղբոր թևից։

— Համբերե։— Եվ Թոռանը ծնկների արանքում սեղմած, մտածկոտ հայացքը այբբենարանին, Մամփրեն շշնջաց։— Թե էդպես է. գիրքն է սխալ կխաբրե... գիրքն է սխալ կըզրուցե։

Թոռնուհին քաշում էր եղբոր թևից։

—Համբերե,— հերսոտեց Մամփրեն և Թոռանը պինդ սեղմեց ծնկների արանքը։— Այբուբենը ես կսովորեցնեմ իմ ձգուկին։

***

Ա՛յբ, բե՛ն, գի՛մ,
Ե՛լ, Հովակիմ,
Դա՛, ե՛չ, զա՛,
Լծիր եղան։

Վարժապետ Տեր Հարությունը արտասանում էր, և իրենք խմբով կրկնում էին։ Տեր Հարությունը հայոց տառերն էր ասեղնագործում ճերմակ պաստառին, հետո էլ արտասանում այբուբենը, և իրենք խմբով կրկնում էին—

Է՛, ը՛թ, թո՛,
Վե՛ր կաց, Թաթո,
Ժե՛, ինի՛, լյո՛ւն,
Կապիր քո շուն։

Տեր Հարությունը մեծ ու ճերմակ պաստառը կախել էր Տիրամոր նկարի կողքին և վառ կարմիրով հյուսում էր տառերը։ Հայոց տառերը կարմիր են, բացատրում էր Տեր Հարությունը, քանզի սուրբ Մաշտոցը իր սրտից է հանել ի լույս։ Եվ կարմիր են, քանզի թրծվել են արդար Արեգակով։ Եվ կարմիր են, քանզի սրբազան կոիվների են մասնակից եղել։ Եվ ասեղնագործում էր հանդարտիկ, հեռվից ու մոտիկից ուշադիր զննելով, երբեմն այնպես վերացած, որ իրենց թվում էր, թե հայոց տառերը նոր-նոր հորինվում են, և Տեր Հարությունն է ստեղծողը։ Օրը՝ մեկ տառ։ Եվ օրեր շարունակ իրենք կրկնում, հա կրկնում ու սերտում էին այբուբենը—

Խե՛, ծա՛, կե՛ն,
Ո՞ւր է Հակեն։
Հո՛, ձա, ղա՛տ,
Միհրան, Միհրդատ։
Ճե՛ն, մե՛ն, հի՛,
Կգանք հիմի։

Գյուղում բոլորը գիտեին, որ Տեր Հարությունը ճերմակ

պատատուին կարմիր տառեր է ասեղնագործում և, որպես թե՝ ի հիշատակ մշեցի այն ուսուցչի, որին սուլթանը, ասում են, կախաղան է հանել։ Մահապարտ այդ ուսուցիչն է հայոց այբուբենը հանգավորել այսպես,— Ա՜յբ, բե՜մ, գի՜մ, դի՜մ, ե՛լ Հովակիմ,— ներդաշնակել այնպես, որ երեխաները շուտ սովորեն այբուբենը և բոլորովին չմոռանան—

Նա՜ւ, շա՜, ո՜,
Պրծի, Շավո,
Ջա՜, պե՜, ջե՜,
Ուշ է, Վայե։

Ասում էին նաև, որ Տեր Հարությունը շուտով Հնդու աշխարհ պետք է գնա, և գրերը տանելու է Հնդու աշխարհի հայերին։ Ուրիշները թե՝ տառերը ասեղնագործում է ի սեր աշխարհի ծայրը հասած մեն ու միանուկ մի հայի, ճերմակ պատատուին հյուսած հայոց կարմիր գրերը նրան է ուղարկելու՝ աշխարհի ծայրը հասած ու մոլորված միանուկ ու միանուճար պանդուխտ հային։ Նրան է ուղարկելու։ Ոչ, բոլորին առարկում էր գյուղի ամենատարեցը և գյուղի ամենահզոր ընկուզենու տեր Օհան պապը (ասում էին, որ նա, Օհան պապը, և իր հրակա ընկուզենին տարեկիցներ են)։ Ոչ, առարկում էր Օհան պապը, Տեր Հարությունը գրերն ուղարկելու է սուլթանին նվեր։ Այո, այո, նվեր, սուլթանին նվեր՝ ի հեճուկս— Դու մշեցի ուսուցչին կախաղան հանեցիր, իսկ սուրբ Մաշտոցի գրին ի՞նչ կարող ես անել։— Այս մեկ։ Եվ ապա։— Դու սուլթան ես, բայց քո սեփական տառերը չունես և քո արյունոտ հրամանները գրում ես այլոց տառերով։ Իսկ մենք թագավոր չունենք, բայց ունենք սեփական գիր։ Եվ, իմացած եղիր, որ սուրբ Մաշտոցի գիրն էլ մեր թագավորն է։ Եվ մենք քո արյունոտ ձեռքը մերժում ենք և մեր արդարախոս ու արդարամիտ թագավորի ձեռքը համբուրում ու գնում ենք մեր գլխին։ Այ, այդպես։— Ամեն մեկն իրենն էր ասում, իսկ Տեր Հարությունը լուռ ու խորհրդավոր ասեղնագործում էր տառերը, օրը՝ մեկ տառ։ Երբեմն նաև պատմություններ էր անում սուրբ Մաշտոցի և նրա արարչագործ, անպարտելի, ասպետ գինվորների— գրերի մասին։ Հրաշք բաներ, որ լսում էին բերան-

բաց և քնկնում հեքիաթների աշխարհը... Բայց ամենաշատը, ամենաշատը այբուբենն էին սերտում. կրկնում, հա կրկնում ու սերտում էին—

Ա՜, բե՜, գի՜մ,
Մագեց արև։
Տյո՜ւն, բե՜, ցո՜,
Մարդ ատծո։

Հետո մի մամիկ լուր տարածեց, թե Տեր Հարությունը երազ է տեսել. երազում ճերմակ ձիավոր սուրբ Սարգիսը հայտնվել է ու ասել՝ շուտով ջրհեղեղ է լինելու։ Ճերմակ ձիավոր սուրբ Սարգիսն է ձին կանգնեցրել ու ասել Տեր Հարությունին։ Եվ նա հիմա շտապում է ասեղնագործել հայոց կարմիր տառերը և ծոցը գրած բարձրանալ Արարատ։ Դրա համար էլ մեծ-լայն սավանի վրա է հյուսում և գլխա-գլխատառերով... Եվ գյուղը հավատաց։ Եվ հավատացին իրենք, երեխաները, հավատացին, որովհետև վարժապետը այդ օրը եկավ և հայտարարեց,— զավակներս, այսօր մեր վերջին դասն է. սուլթանը պատերազմ է հայտարարել աշխարհին Ռուսիո։ Եվ ես աճապարում եմ ավարտին հասցնել ասեղնագործ գիրն իմ։— Իսկ նախնական պայմանավորվածությունը ալ էր՝ քանի դես ինքը, վարժապետը, տառերն է հյուսում, այդ ընթացքում իրենք պետք է ամեն օր, շաշված կիրակի օրերը, ամեն օր արտասանեին, կրկնեին ու սերտեին այբուբենը և ապա, գործն ավարտելուց հետո, վարժապետը տառ առ տառ պետք է սովորեցներ գրերը։ Այդպես էին որոշել, բայց եկավ և ասաց։— Պատերազմ է, զավակներս, և ձեր հայրերին, հարկավ, ասկյար կտանեն։ Գնացեք ձեր հայրերի մոտ։ Եթե տերը կամենա՝ նորեն կհավաքվենք, և ձեզ կուսուցանեմ սուրբ Մաշտոցի գրերը։ Իսկ այժմ, զավակներս, վերջին անգամ միասին հնչեցնենք այբուբենն հայոց։— Եվ այբուբենի վերջը այնպե՞ս էին ձգում, այնպե՞ս էին ձգում, առանց պայմանավորվելու բոլոր երեխաները միաձուն (և վարժապետն ինքն էլ, վարժապետն էլ) վերջը այնպե՞ս էին ձգում... Չէին ուզում, որ այբուբենը վերջանա—

Վյո՜ւն, վյո՜ւռ, քե՜,
Քելե սրքե,
Ե՜վ, օ՜, ֆե՜,
Ծ՜, ինչ գով է։

— Դե, զավակներս, տերն ընդ ձեզ։

Առավոտ էր, բայց գյուղը լուռ էր։ Այբուբենին դաշնած կանչերը, որ իբեն թվում էր, թե մշեցի վարժապետը իրենց գյուղից, հենց իրենց գյուղից է վերցրել, բարձրաձայն ու բարձրախոս իրենց գյուղացիներից՝ կտուրից-կտուր, թաղից-թաղ, արտից-արտ, ձորից-ձոր միմյանց ձայն տվող բարձրագոչ գյուղացիներից, այդ կանչերը չկային։ Այն, ինչ ամեն օր կար, այդ առավոտ չկար, իսկ այն, ինչ չպետք է լիներ, կար՝ գյուղի շներն էին խառնվել իրար, կտուրներին կանգնած, գնչներն ի երկինք կատաղի հաչում էին։ Շները ինչպե՞ս էին հասկացել, որ թուրքաց սուլթանը պատերազմ է հայտարարել ռուսաց ցարին։ Շները արևոտ ու գուլալ օրով և օր ցերեկով ձեն-ձենոց ոռնում ու հաչում էին, իսկ գյուղի այրերը հավաքվել էին Վարի թաղում, Օհանի ընկուզենու տակ... Մի մասը ուրախ էր, որ սուլթանը պատերազմ է հայտարարել՝ արյունով ներկված գահի վերջն է եկել, ուրեմն, և աստված մոլորեցրել է սուլթանին, և նա ռուսաց ցարին կռիվ է հայտարարել։ Ռուս սալդատների սվինները այս անգամ կփայլեն Ծիրնկատարին, կշողշողան Անդոկ լեռան կատարին։ «Քեռին» այս անգամ անպայման կգա։

Իսկ մյուս մասը նոր պատերազմը դատում էր որպես նոր ազատ. ռուսը իշարկե, կհաղթի, կասկած չկա. սալդատի սվինից ասկյարը գոռում է, ռուսը միշտ է հաղթել և էլի կհաղթի։ Ռուսաց սվինը կհաղթի, այո, բայց վերջում, վերջում, ամենավերջում կհաղթի Եվրոպայի դիվանագիտությունը։ Այո, Եվրոպայի նենգ քաղաքականությունը հաղթող դուրս կգա։ Այ, այդպես կլինի։ Այդպես եղել է և այդպես կլինի։ Եվ անիշխան ու անգեն ժողովուրդը կպատժվի իր երազի, հույսի և ռուսասիրության համար։

Գյուղ հասած լուրը ավետի՞ս էր, թե՞ բոթ... Ավետիս է, թե՞ բոթ... Օհանի ընկուզենու տակ հավաքված այրերը այդպես էլ չորոշեցին, բայց որ գյուղը սուլթանի անարդար բանակին դիմադիր չի տալու, դա արդեն քննելու բան չէր։ Ո՞վ, հայորդին դառնա յաթաղանակիր ասկյար և կռվի ռուս սալդատի դե՞մ... Չի եղել և չի լինի։ Պատմությունը այդպիսի մի օրինակ, գեթ մի փաստ չի արձանագրել։

Եվ մտախոհ ցրվեցին. ով «չախմախլիո» թվանք ունի՝ թող լիցքավորի, ով թուր ունի՝ թող սրի, ով մի կարգին շախու ունի՝ թող սրի։

Հոր հետ քայլում էին լուռ, նշվերում էին իրենց թաղը՝ Վերին... Վերին թաղ, Վերին թաղ և Վերին թաղի վերին տուն... Տան թիկունքին սարալանջն էր, լանջին՝ շաղգամի արտը և շաղգամի արտն ի վեր՝ Մեհրեաղբյուրը։ Առավոտյան ինքը Մեհրեաղբյուրի ջուրը կապեց շաղգամի արտին և ապա գնաց այբուբենը սերտելու։ Իսկ, ահա, ջուրը կտրվել էր... Օսմանի լակոտ, Օսման, աղբյուրի ջուրը էլի նա է կտրել, այդ ճպռոտ լակոտը։ Որտեղի՞ց հայտնվեցին ու հարամեցին ջուրը։ Գյուղը, փողոցը, հողը, ջուրը, աղբյուրը։ Էն խեղճ պառավի (անունն ինչպե՞ս էր) պառավի հիմար որդին զարիպությանն գնաց, գնաց հիմարը ու էլ չերևաց, և պառավը մնաց և պառավի հիմար որդու փոխարեն, որտեղից սրտեղ, այդ հարամ Օսմանը հայտնվեց ու տիրացավ տանը։ Իր անունը Օսման, լակոտի անունը Օսման, աշխարհում էլ ուրիշ անուն չկա։ Հայտնվեց, տիրացավ պառավի տանը և ասում է, թե տունը գնել է. գայմագամից, այսինքն գավառապետից թուղթ ունի։ Երեկ-մյուսօր է հայտնվել, բայց գյուղի անունը արդեն աղավաղել-հարմարեցրել է իր լեզվին, իսկ Մեհրեաղբյուրը կնքել է Աթաբունար, որպես թե հին անունը, աղբյուրի նախնական անունը այդ է եղել՝ Աթաբունար։ Սադալելի ծնունդ, այդպիսի բան ինչպե՞ս կարող է լինել. չէ՞ որ աղբյուրը Մհերի անունով է։ Առյուծ Մհերի անունով։ Աղբյուրն իր պատմությունն ունի. Մհերը, ուրեմն, Սասնա տան Մհերը, հենց այստեղ, այս սարի վրա է առյուծին հանդիպել, հանդիպել ու դատարկ ձեռոք ճղել է առյուծին և, աստծո հրամանով, այդտեղից՝ առյուծին հանդիպած ու ճղած տեղից, աղբյուր է բխել։ Այ, այդպես է եղել։ Եվ Մհերը կնքվել է՝ Առյուծ Մհեր, իսկ աղբյուրը՝ Մեհրե։ Այ, այդպես է եղել...

Եվ լցված ու հերսոտ քշեց դեպի աղբյուրը... Սուլթանը

ռուսաց ցարին պատերազմ է հայտարարել, վարժարանը փակվեց, հորը ուղում են ասկյար տանել, վարժարանը փակվեց, գյուղի շները օրը ցերեկով խառնվել են իրար, վարժարանը փակվեց, դու էլ, Օսմանի ճպռոտ լակոտ, դու էլ Մամփրեի՞ն ես կռիվ հայտարարել։ Հիմա կտեսնենք...

Այո, աղբյուրի շուրը Օսմանն էր կտրել, իրեն հասակակից, ճպռոտ, բայց ցիցքիթ այդ լակոտը։ Շուրը շուռ էր տվել իրենց տան կողմ և նստել էր ուրթին։

Եվ հասնելն ու ոտքի տակ առնելը մեկ եղավ... հետո թևից բռնեց-շպրտեց իրենց հարամ տան կողմ և դարձավ շուրը կապելու։ Մնկեց ուրթի մոտ և...

* * *

— Օխաաշշշ...,— Մամփրեն, թոռանը ծնկների արանքում սեղմած, ձեռքը տարավ գլուխը։ Ոտքերակի մոտ այնպես իրական պոռթկաց ցավը, ինչպես, է՞, այն օրը, երբ այդ նենգ լակոտը, այնուամենայնիվ, թիկունքից քարով զարկեց-շարդեց իր գլուխն ու փախավ։ Փախչում էր և, ուսն ի հետ, քարերի պես շպրտում,— Աթաբունար... Աթաբունար,— որպես թե՝ աղբյուրի անունը Մեհրե չէ, աղբյուրը քոնը չէ...

Մամփրեն ցավով ամբոմբացրեց անցած հուշերին— Օսման, դու ճպռոտ լակոտ էիր, բայց դու պարծենալու իրավունք ունես. նենգորեն շարդեցիր Մամփրեի գլուխը և մնացիր անպատասխան... Կոտորում եղավ, գաղթ եղավ, և Մամփրեն ճար չունեցավ, քեզ ոտքի տակ դցելու հնար չունեցավ։ Մարաթուկ վկա, Մամփրեն քեզ այնպես կարոներ, որ դու այլևս չէիր պղծի աղբյուրի սուրբ անունը։ Սուրբ և տիրակոչ։ Դու ավարառու անօրեն ես, բայց իրավունք ունես պարծենալու. աղբյուրի անունը, այնուամենայնիվ, պղծվեց, իսկ Մամփրեն հայոց գրին, այդպես էլ, անծանոթ մնաց... Տեր Հարությունը հյուսած տառերը դրեց ծոցն ու եկավ Արարատ, գնաց ու կորավ վիհերում ու ձյունների մեջ, և ինքը, Մամփրեն, հայոց տառերին անծանոթ մնաց։

Իսկ ե՞րբ սովորեր՝ կոտորումի ժամանա՞կ, գաղթի ճանապարհի՞ն, հետո... հետո՝ պատերազմի դաշտո՞ւմ... Ե՞րբ։ Բայց եղավ, այդպիսի մի պատեհություն եղավ, ախր, հայտնվեց, բայց այն էլ ինքը չկարողացավ օգտագործել. իր հիմար բնավորության պատճառով՝ խռովկանության։ Այս նոր՝ Քարագլուխ գյուղի սովետականացման առաջին տարիներին գյուղում անգրագիտության վերացման կայան բացվեց, ախր, լիկկայան։ Վարժապետը ջահել, իրենից շատ ջահել մի տղա էր։ Եվ, հենց առաջին օրը, ի՞նչ արեց այդ լղպորը. մատը տնկեց իր կողմ, թե՝ մեկից-տասը հաշվիր։ Վիրավորվեց, բայց, դե, վարժապետն էր պահանջողը, հաշվենք թե՝ Տեր Հարությունը։

— Մեկ, երկու, իրիք...

— Երկու... երեք,— ուղղեց լիկկայանի վարժապետը։

— Երկու... եր... երեք, չուրս...

— Չորս,— ուղղեց վարժապետը։

— Չուրս... չուր... չորս,— քրտնած տակից դուրս եկավ,— չորս, հինգ, վից...

— Վեց,— ուղղեց վարժապետը։

— Վից։

— Վեց։

— Վի... վից...,— և հա փորձեց, վարժապետն էր ստիպում, ու հա անարդյունք և վիրավորված ու խռով թողեց-հեռացավ լիկկայանից։ Չլիներ այդ անհնազանդ «վիցը» (վեց-վեց-վեց... տես, թե ինչ հանգիստ է պատում լեզուն, վից կամ վեց, ի՞նչ տարբերություն), չլիներ այն հիմար վարժապետը, այն ժամանակ Մամփրեն տառերը սովորած կլիներ։ Դրանից հետո այլևս ի՞նչ տառ, ի՞նչ գիր... Լավ է դեռ, Տեր Հարությունի սովորեցրած այբուբենն էլ չի մոռացել, զարմանալի է, որ չի մոռացել. քանի՞ տարի է անցել. վաթսունչո՞րս, վաթսունհի՞նգ, բայց, տես որ, հիշում է,— ա՜յբ, բե՜ն, գի՜մ, դ, Հովակիմ...— Հա, լիկկայանից հետո այլևս ի՞նչ գիր. մինչև քիչ ու միչ ուշքի եկավ, էլի՝ պատերազմ, և Մամփրեն՝ ճակատային և գիր չիմանալու պատճառով, նամակ չգրելու պատճառով, գյուղում լուր էր տարածվել, թե Մամփրեն անհայտ կորած է։ Իսկ պատերազմից հետո... խենթություն կլիներ, որ կռվից տուն գալուց հետո Մամփրեն նստեր ու գրերը սովորեր... Եվ, այդպես էլ, Տեր Հարությունի ասած ժամանակը չեկավ։ Չեկավ և... բայց... գուցե հիմա՞ է, հիմա՞ է հայոց գիրը սովորելու իր ժամանակը։

— Հրմբ թող գիս, ձգուկ։— Մամփրեն թոռանը հրեց

ծնկների արանքից, ոտքի ելավ և սկսեց անհանգիստ քայլել։

«Մարաթուկ վկա, սուրբ Մաշտոցի գրերն սովորելու Մամփրեի օրն ու ժամանակը նոր-նոր տեղ է հասել»։

2

Եվ գյուղը գընգաց. Մամփրեն որոշել է տառաճանաչ դառնալ։ Մամփրեն՝ ութսունին մոտ, ութսուն տարի առանց գրի յոլա է գնացել, իսկ ահա որոշել է գրել-կարդալ սովորել։

Ով լսում էր, հանկարծակիի եկած, Մամփրեի տան կողմն էր նայում. այնպես թե՝ տունը հրդեհվել է, հետո տեսնում էր՝ տունը խաղաղ ծխում է, դառնում ծիծաղում էր,— խելոքել է Մամփրեն։

Իսկ ով մուտք ու ելք ուներ Մամփրեի տունը, գնում-տեսնում էր. Մամփրեն՝ խելքը տեղը, շատ լուրջ, շատ զգաստ և շատ գործնական կուրծքն ի վար մեկնված է հատակին, դիմացը՝ այբբենարանը, դիմացը՝ տետրեր, ձեռքին կարմիր մատիտ և գլխավերևում, որպես ուսուցիչ՝ Թոռնուհին։

— Ասա ա։

— Ա՜յբ։

— Դմբո, այբ չէ, ա՜,— և խփում է գլխին։

— Աղջի, կամաց զարկ, իմ գլուխն է կցավա։ Ա՜։

— Մեծատառ Ա։

— Մեծատառ Ա։

— Մեծատառ չէ, դմբո, մե-ծա-տառ,— և խփում է գլխին։

— Կամաց զարկ, ձգուկ։ Մե-ծա-տառ Ա։

— Դե գրիր մեծատառ Ա։

Եվ Մամփրեն մատիտը երկար թքոտում է։

— Դմբո, մատիտը մի թքոտիր։

— Թող արա թրջեմ, որ գիրն լավ երևա, ձգուկ։

— Դրա համար էլ, ասում եմ, սև մատիտով գրիր։

— Չէ, ձգուկ, սուրբ Մաշտոցի գրերն հարկ է որ գրվեն կարմիրով։ Ասա ինչո՞ւ. քանզի սուրբ Մաշտոցը գրերն իր սրտից է հանել ի լույս։

— Լուսիյո՞ւն։

— Համբերե գիմ խոսքն ավարտիմ, ձգուկ, համբերե։ Ուրեմ, սուրբ Մաշտոցի գրեր կարմիր են, քանզի թրծվել են

արդար Արեգակով։ Եվ կարմիր են, քանզի սրբազան կոիվների են մասնակից եղել։ Իմացա՞ր։

— Ուսուցիչը ե՞ս եմ, թե դու։ Դե գրիր մեծատառ Ա։ Հո չե՞ս մոռացել։

— Չէ, ձգուկ, չէ, մոռանալու բան չէ. ջուխտակ առվակ կողք-կողքի սարից կիջվարեն-կթափվեն պստիկ առվակի մեջ, ու առվակներն ավելի կլցվեն ու ավելի կբարձրանան ու աջակողմյան առվակից պստիկ մեկ առվակ ճոթ կտա դեպ աջ ու բշիկ կերթա ու էլի կդառնա իջվար։ Էս քեզ մեծատառ Ա։ Պատկերն իմ աչաց դեմն է, հրմը...

— Էլ ի՞նչ հրմը, գրիր։

— Մի զարկե, ձգուկ, համբերե, համբերե, քու դալար թեվե՞րն են իմ ուսերին, համբերե։

— Ոչ մի համբերել, վատ եմ նշանակում։

— Կխնդրեմ համբերես, ձգուկ, կգրեմ։ Կգրեմ, ձգուկ, հրմը մատիտն է փոքրիկ։ Մատիտն է փոքրիկ, ու իմ մատներն էս պստիկ-պստիկ մատիտ չեն բռնի։ Քու հորն ասա, թող մեծ ու հաստ մատիտ բերի։ Մեծ ու հաստ ու կարմիր։

— Հիմա գրո՞ւմ ես, թե՞ վատ նշանակեմ։

— Կգրեմ, ձգուկ, կգրեմ։— Եվ Մամփրեն նորից ու երկար թքոտում է մատիտը և, կուրծքն ի վար մեկնված հատակին, լարված սկսում է։— Ը՜ը՜... էսպես...

— Շատ մի երկարիր։

— Թող երկար էղնի, ձգուկ, մեծատառ է։ Մե-ծա-տառ է ու... ու առուն ինչքան երկար, էնքան աղեկ ու էնքան գեղեցիկ ու բարին մեծ։ Ա՜յ՜յ, էսպես։

— Լավ։ Երեք եմ նշանակում։ Կկրկնես, կարգին կսովորես մինչև գամ։ Զանգը տրված է։

Եվ Թոռնուհին զանգուլակը ծլնգացնում է պապի գլխին, իսկ Մամփրեն տնքալով ոտքի է ելնում։

Յա՜... Հարևանը, ժպիտը դեմքին, անկյունում նստած է։ Ե՞րբ է հայտնվել։ Ինչո՞ւ է եկել և ինչ է ուզում։

— Գրասենյակ չերթա՞նք, Մամփրե։

— Չէ, ջանմ... Գրասենյակ։

Մամփրեի խելքն էր շատ, որ աշունքվանից-գարուն գրասենյակից դուրս չէր գալիս։ Պրծա՞վ։ Այլևս՝ ոչ մի գրասենյակ։ Թող պարապ-սարապները գնան՝ ծխեն ու դատարկ խո-

սեն, խոսեն ու ծիսեն և խեղդվեն իրենց ծխի մեջ։ Մամփրեն կարևոր գործ ունի, նպատակ ունի, Մարաթուկին տված ուխտ ու պայման ունի Մամփրեն. մինչև սուրբ Մաշտոցի գրերը չը-սովորի, ոտք չի դնի գյուղամեջ։ Վերջ։ Եվ... և խնդրում է, որ չխանգարեն իրեն։ Այդքան բան։

Բայց էլի գալիս էին, երբեմն նաև նրանք, ովքեր ընդհանրապես մուտք ու ելք չէին ունեցել Մամփրեի տանը։ Պարզապես հետաքրքիր էր. Մամփրեն ինչպե՞ս է սերտում ու գրում տառերը, ասում են՝ միշտ կուրծքն ի վար մեկնված է, ոչ թե սեղանի մոտ նստած, այլ հատակին պառկած, և թոռնուհին հա խփում է գլխին ու սովորեցնում։ Եվ գալիս էին ի տես։

Բայց մի օր Մամփրեն կատաղեց։ Մի ջահել էր եկել և սուսուփուս, աննկատ նստել անկյունում, իսկ Մամփրեն այդ օրը սովորում էր մի տառ, որը իրեն դուր չէր գալիս։ Պետք է սովորեր ճիշտ արտասանել և վարժ գրել Թ-ն։ Իսկ տառը նրան դուր չէր գալիս, հատկապես Թ-ի կտիշը։ Այն, որ այդ տառը շիտակ առվակների սկզբունքից, կարծես, դուրս է. կարճ ու երկար, բայց միշտ շիտակ ու գեղեցիկ տառների պատկերը կարծես խախտում է. դա դեռ ոչինչ. պատահում է նաև առու, որ մի տեղ լճանում է, բայց Թ-ի կտիշը ուղղակի կատաղեցնում էր նրան։ Եվ սկզբում, նույնիսկ այդ տառը սովորելուց ուզեց հրաժարվել. այդքան տառերի մեջ մեկն էլ թող չիմանա։ Բայց թոռնուհին հարցը կտրուկ դրեց՝ կամ պետք է սովորի, կամ ինքը ընդհանրապես հրաժարվելու է ուսուցչությունից։ Եվ Մամփրեն համաձայնեց գրել Թ-ն, բայց առանց կտիշի։ Իսկ թոռնուհին բամփում ու ստիպում էր։ Իսկ երբ Մամփրեն աչքերը մոտիկ-մոտիկացրեց այբբենարանի Թ-ի էջին. զննեց և նկատեց, որ... օհ՜ո, Մամփրեն նկատեց, որ այբբենարանում Թ-ի գլխին նկարված է նաև Դ-ն և... և, ի՞նչ, Սասունցի Դավիթ նկարը... Այո, այո՝ Սասունցի Դավիթը։ Ահա՝ հեծած է Քուռկիկ Ջալալին և Կայծակ թուրը թափով ետ է բերել ու թոցրել Թ-ի կտիշը։ Հենց այդպես։ Նկատեց և շուռ եկավ ու, առը-հա, թոռանը, աշակերտած շաբաթների ընթացքում՝ առաջին անգամ։ Բամփեց և թոռնուհու աչքն ու ճակատը բերեց-կպցրեց այբբենարանի բաց էջին.

— Քու աչքերն լեն բաց ու տես, տես՝ Դավիթին, Սասնո Դավիթին նմանապես էդ չարանուն տառի կտիշի հետ համաձայն չէ։ Համաձայն չէ ու, տես-տես, Թուրկեծակին քաշել ու, առը-հա, կտիշին։ Տես, տես։

— Դմբո,— թոռը պոկվեց պապի ձեռքից և սովոր թաթով բամփեց։— Դմբո, դա նկար է։

— Նկար է, հըմը ո՞ւմ նկարն է։ Տես, տես։— Եվ թոռան գլուխը նորից կպցրեց այբբենարանի բաց էջին։— Տես։

Այս ծեծկոտուքի վրա անկյունում նստած ջահելը փոթկաց, և Մամփրեն հերսոտ ոտքի ելավ...

Ո՞ւմ տղան էր, ո՞ւմ թոռն էր, Մամփրեն չիմացավ, բայց ձեռնափայտով հասցրեց արանքը ճղող ջահելի թիկունքին և հայհոյելով ու ձեռնափայտը թափ տալով՝ դուրս ելավ։

Ուշ աշնան թուխպ օր էր, էլի անձրև էր մաղում, և բակը թաց էր։

Մամփրեն ձեռնափայտը թափ տվեց ջահելի ետևից և դարձավ, հայհոյելով (ջահելը կարծում էր, թե Մամփրե պապը իրեն է հայհոյում), հայհոյելով ցեխի մեջ գծեց անդուր տառը, կտիշը երկար քաշեց և տրորեց,— քու կտիշ...,— տրորեց, հայհոյեց ու տրորեց։ Մամփրեն ցեխի մեջ գծեց տառը, կտիշը երկար քաշեց և կայծակ թուրը, որ ձեռնափայտն էր, վրա բերեց,— քու կտիշ...,— և թոցրեց կտիշը. Մամփրեն ցեխերի մեջ նկարեց տառը և տրորեց կտիշը և զարկեց-թոցրեց կտիշը և հայհոյեց և հայհոյեց և հայհոյեց...

Ջահելը ճամփեզրին կանգնած նայում էր փրփրած ծերունուն և արդեն գիտեր, որ նրա հերսն ու հայհոյանքը իր հետ կապ չունեն։ Եվ այնքան վարակիչ էր ծերունու կիրքը, որ ջահելը որոշեց գնալ և նրա հետ ոտքի տակ առնել տառի կտիշը։

Բայց Մամփրեն ձեռնափայտով նորից քշեց նրան։

Այդ օրն ի հետ, այլևս ոչ մեկը չայցելեց Մամփրեին։

Եվ կամաց-կամաց, ձմռան հետ, մոռացան նրան։ Թե հարսանիքների ժամանակ կամ տխրության (այդ ձմռան Մամփրեի համերկրացի Փողփուշ Մելոն վախճանվեց) հիշեցին, հիշեցին ժպտալով,— ձմեռ է. փոթորիկ է մտել Մամփրեի գլուխը, գարնան հետ դուրս կգա։

3

Եվ գարնան հետ Մամփրեն հայտնվեց գյուղում։

Մամփրեն պատերազմից, կռվի դաշտից էր եկել, Մամփրեն դարիպությունից էր եկել, Մամփրեն սահմանն անցել-գնացել էր էրզիր և ահա եկավ։ Գյուղի հավաքատեղիում այդպես դիմավորեցին՝ նրանք, որ նստոտած էին քարերին, ոտքի ելան, նրանք, որ ոտքի էին՝ ընդառաջ գնացին, ձեռքսեղմում, նույնիսկ ողջագուրություն, և Մամփրեն թև ու թևվատակն ազատելու համար թղթերը խցկեց գրպանները։ (Ճանապարհին ինչքան թուղթ ու թերթի կտոր էր հանդիպել, հավաքել էր, հայհոյել էր թափթփողներին ու հավաքել թևի տակ)։ Թղթերը խցկեց գրպանները, ձեռքվեց ու կարոտած նստեց իր քարին։

Եվ եղավ իմաստուն մի լռություն։

Գյուղի հավաքատեղիում այդպիսի խորհրդավոր մի լռություն մեկ էլ տարիներ առաջ էր եղել. երբ լուր հասավ, թե ռուս մի տղա, տոհմանունով Գագարին, Տիեզերք է թռել-դեպի աստված։

Եվ ինչպես այն ժամանակ, հիմա նույնպես, լռությունը խախտեց տարեկիցներից ամենաանհողը՝ Անդարդ Ավետն։

— Է, Մամփրե, բարի տեսանք։ Քու շարշարանքն՝ ապաշխարանք։

Այ, հենց դա չէր ուզում Մամփրեն։ Հայացքը գարնանագոլ գետնին, Մամփրեն մտածեց. այնուամենայնիվ, լռությունը խախտողը Ավետն չպետք է լիներ. ցավի, ուրախության և խոսքի կշիռը չիմացող Անդարդ Ավետն չպետք է լիներ խորհրդավոր լռության խախտողը։

— Տատերն թամամ սովորեցի՞ր, Մամփրե։

Մշեցի Խաչոն, նեղսրտած, ձեռնափայտը դեմ արեց Ավետին.

— Համբերեք։ Քանց երեխա ինչո՞ւ կթռվռաս։

Մշեցի Խաչոն, որ Մամփրեին ուսնկից էր, վերականգնեց պահին վայել լռությունը, թղթաց-հասկացրեց, որ մեջ ընկնող-խանգարող չլինի, հարմարվեց իր քարին և ձեռքը հանդարտիկ դրեց Մամփրեի ծնկին։

— Օղորմի քու անուշ ծնողաց, Մամփրե։ Մարաթուկ վկա,

քու արածն, քու արածն, Մամփրե, մեծ մարդու արած էր, մեծ բան էր։— Եվ խիստ բարձրացրեց ձեռնափայտն ու շեփ-հայացք նետեց Ավետի կողմ։— Ու ամեն մարդու բան չէ։ Օղորմի քու անուշ ծնողաց։— Կրկնեց մշեցի Խաչոն և շարունակեց բորբոք ու նեղշնչված։

Եվ ասաց, թե ճշմարիտ է, որ ինքը աշնանից մինչև այսօր չի գնացել Մամփրեի տուն, Մամփրեին չի երեսացել՝ պարզապես չի կամեցել խանգարել, բայց գոր ու դիշեր, մտոք, Մամփրեի հետ է եղել և աղոթել է, որ Մամփրեի ուխտը ի կատար ածվի։ Ինքն էլ փորձեց, ախր, հոգի ունի տալու և պետք է խոստովանի. ինքն էլ փորձեց սովորել սուրբ Մաշտոցի գրերը։ Երբ լուր առավ, թե Մամփրեն այդպիսի սուրբ ուխտ է կապել, ինքն էլ զոռեպնդվեց։ Բայց որդին խանգարեց. որդին աղջկա ձեռքից գիրքը վերցրեց-շպրտեց մի կողմ, թե՝ պապիդ իդուր մի շարշարիր։ Հա փորձեց, հա որդին դեմ կանգնեց, ինքը համառեց, և որդին համառեց. ինքը մշեցի էր, իսկ որդին մշեցու որդի՝ ավելի հաստակող և որդին ի չիր դարձրեց Խաչոյի ուխտը և... և-մինչև այսօր, աշունքվանից մինչև հիմա Խաչոն որդու հետ ոչ հաշտ է, ոչ խռով։ Բայց Մամփրեն, Մամփրեն իր ուխտն ու պայմանը կատար ածեց։ Քիչ բան չէ. օր ծերության, սուրբ Մարաթուկը Մամփրեին թող երկար կյանք տա, Մամփրեն երկար տարիներ իրավունք ունի, բայց օր ծերության մարդը ելնի ու սովորի գրերը, հաշվիր, թե այդ մարդը ոչ թե սովորել է, այլ, մեղա սուրբ Մաշտոց, մեղա, այլ՝ ինքն է հորինել։ Հա, Մարաթուկ վկա, այդպես է։ Ու հիմա, հիմա տարոնցի Խաչոն, Մաշտոցի հայրենակից Խաչոն ավելի շատ Մամփրեի իմացած հայոց գրին է հավատում, քան իր որդու, քան իր թոռների։

— Օղորմի քու անուշ մոր, Մամփրե, սուրբ Մաշտոցի գրերն ի՞նչ տեսք ունեն ու ի՞նչ բնույթ ունեն։ Մեկ-երկու նմուշ պատկերե, Մամփրե։

Մամփրեն, որ գլուխկախ լսում էր Խաչոյին (փառք աստծու, ուրեմն գյուղում բոլորը չէ, որ իր արածը ընդունել են խանթությամբ), հիմա շտկվեց և ձեռքը տարավ գրպանը, որ ճամփից հավաքած թերթերից ընտրի գլխատառ գիրը և բացատրի, բայց միտքը փոխեց. գտավ մի կտոր ճիպոտ և ուղիղ մի գիծ քաշեց խոնավ գետնին։

նալի հայոց գրերից վերջին գիրն է՝ Ֆ-ն։ Ահա պատկերը։

— Մաբեն էսպե՞ս,— և ճիպոտով գծեց,— մեկ գետակ, թե մեկ առվակ է ուղիղ կիշնի ու... ու, սուրբ Մարաթուկ, ու մեկ վիշապ, էսպե՞ս. փաթաթվել է սարից իջվարող զուլալ ու շիտակ գետակին... էսպե՞ս փաթաթվել է՝ գլուխն գետակի ակունքին ու կծռած պոչն՝ գետակի վերջին։ Էսպե՞ս փաթաթվել ու կֆշշա ու կֆշշա։ Ֆ,— հնչեց արտասանեց Մամփրեն,— Ֆ,— կրկնեց,— վիշապի Ֆշշոց կլսի՞ք... էդ է։ Փաթաթվել է շիտակ ու զուլալ գետակին ու կֆշշա ու կֆշշա ու կֆշշա...

Այս ի՞նչ փորձանք է, այս ի՞նչ արմանք-զարմանք բան է և ինչպե՞ս հասկանալ։ Գուցե Մաշտո՞ցն է սխալվել, մեղա՜, մեղա. տառապանքից, հոգնածությունից, ուրախությունից, որ վերջին գրին է հասել, սխալվե՞լ է։ Հազիվ թե։ Տարոնցի սուրբ Մաշտոցն անսխալական է։ Եվ Մամփրեն իր կարճ խելքով ահա թե ինչ է մտածում.

— Վայ թե,— և թափով խփեց ծնկին,— վայ թե, Խաչո, սուրբ Մաշտոցն իր արարած տառերի ճակատագիրն է գուշակել։ Հա՜, Մարաթուկ վկա։

Տառերն արարելիս, վայ թե, վերջին տառի պատկերն այդպես է հայտնվել աչքի դիմաց՝ զուլալ գետակ ու գետակին փաթաթված վիշապ։ Այդ պատկերն է ցուցացել աչքի դիմաց, և սուրբ Մաշտոցն դողացել է նոր-նոր լուսաշխարհ բերած իր գրերի ճակատագրի համար։ սորսափել է ու ցավից անքացել, արմանք-զարմանք քար կտրել և դրա համար էլ նախավերջին տառը, որ Օ-ն է, զարմանք ու ցավով բացված շուրթերի պատկերն ունի՝ Օ։

— Մարաթուկ վկա, էդպես է էղել, Խաչո։

Իհարկե, Մաշտոցը կարող էր տեսիլքը ընդունել. կարող էր այդ շարկամ պատկերը շպրտել Եփրատն ու իր գրերի վերջին գիրը արարեր այլապատկեր, բայց չի կամեցել ոչ իրեն խաբել, ոչ ժողովրդին հայոց և, ցավն ի սիրտ, տեսիլքը ընդունել է՝ ի ցույց և ի զգուշացում...

— Մարաթուկ վկա, էդպես է էղել, Խաչո։

Եվ Մամփրեն զուլալ գետակին փաթաթված վիշապը չընչեց, ապա ձեռքը տարավ ղրպանը և հիշեց.

— Գրերն սովորելուց Թունիկն ասիպեց, թե ջղարեն Թոդ։

Ու ես Թարկեցի։ Հրմբ էսօր իմ սիրտն ծխել շատ կուզե։ Եվ Խաչոյի վառած ծխախոտն առավ ու հակվեց ծնկներին։

Ահագին ժամանակ լուռ էին։

Հայոց գրերը խրվում էին Մամփրեի ներսում, թավռում էին հայացքի դիմաց, և նա անհանգիստ էր։ Տանը կանչում էր նրան։ Գրագահարանում նա արդեն իր անկյունն ուներ՝ այբբենարանը, կարմիր տառերով լցված տետրերը, անգրել տետրեր, ծայրած ու անծայր կարմիր մատիտներ, ոտին։ Տետրերն ու մատիտները կանչում էին, և նա ուզում էր ոտքի կենել, բայց գարնան առավոտի արևը շատ էր գուրալի։ Գարնան արևը, խոնավ գետնի գոլը, սարերի ձնհալով լցված գյուղի կենտրոնական առուն, աղբյուրի ծորանից պոռթկացող ջրի շիթը... Ջուրը փշրվում է քարե դռում, և մանրիկ շիթերը պարս էին բռնել աղբյուրի գլխին։ Եվ Մամփրեն հիշեց. վարժապետ Տեր Հարությունը ասում էր՝ սուրբ Մաշտոցից առաջ հայոց գրեր են եղել և հայոց բան՝ փորված քարե սալիկներին։ Հայոց վայրագ թշնամին ջարդուփշուր է արել հայոց քարե մատյանները, և գրերը թափվել են, կերպարանափոխվել մեղուների և թռել սարերը... Տեսնես, սուրբ Մաշտոցից առաջ եղած հայոց գրերի վերջին տառը ի՞նչ պատկեր է ունեցել...

— Մամփրե,— Անդարդ Ալեն խորհող լռությունն չի սիրում,— էսպես իմաստուն խոսք կա՝ ուսումն եփած հաց է, մարդու թեք տակ դրած։

— Թյուռ,— Մամփրեն մեկեն բռնկվեց,— թյու էդ խոսքին առաջին անգամ շունչ ավելին, թյու էդ խոսքին թե տքվողներին։

Ուրեմն Մաշտոցը տառերը էլկենց նրա համար, որ հայերը այդ գրերով հա՞ց աշխատեն։ Վարժապետ Տեր Հարությունը ասում էր, որ սուրբ Մաշտոցը հայոց առաջին դպրանոցները բացեց հայոց երկրի սահմանակցերում։ Շրջում էր հայոց սահմաններով, վարժապետներ կրթում, դպրոցներ բացում, վարժապետներ կրթում, դպրոցներ բացում... Եվ այդ դպրանոցները բերդեր էին սահմանակցերում։ Բերդեր և դարանոցներ։ Քանդի տառերը, Մաշտոցի գրերը, զենքերներ են։ Գենեցկագեմ, մաքուր և գուլալ և արի զինվորներ։ Զինվորներ։ Ոչ թե ասկյարներ, այլ զինվորներ։

Երկրի սահմանները պաշտպանող զինվորներ։
Արդարության, ճշմարտության համար կռվող զինվորներ։
Գեղեցիկն ու բարին պաշտպանող զինվորներ։
Եվ հայոց երկրի թշնամաց դեմ կռվող հերոս զինվորներ։
Ահա այդպես։ Եվ վարժապետ Տեր Հարությունն էր ճիշտ, ոչ թե Օհանը։ Ճիշտ չէր Օհանը. էրզրի իրենց գյուղի ամենամարեց մարդը, նա, որ հզոր ընկուզենի ուներ և իր ընկուզենու հատակակիցն էր, ճիշտ չէր, որ ասում էր, թե հայոց գիրը հայոց թագավորն է, արքան է։ Հայոց գրերը հայոց զինվորներն են։ Իսկ թագավորը, թագավորը Մամփրեն է, Մամփրեն է արքան, այսինքն նա, ով այդ զինվորներն ունի իր հրամանի տակ և նրանց կոիվ է տանում՝ հանուն հայրենիքի, հանուն արդարության, հանուն ճշմարտության, հանուն գեղեցիկի։ Իսկ Մամփրե արքան կարող է հանկարծ փոլնքոտի մեկը լինել և զինվորներին հիմար հրամաններ տալ, այդ դեպքում նա արդեն արքա չէ, այլ սովորական մի փոլնքոտ և հրաման տալու իրավունք չունի, այլ ամենաշատը, ամենաշատը, պետք է հետևի, թե իսկական արքայի հրամանի տակ զինվորներն ինչպես են շարժվում, դեպի ուր են շարժվում և ինչ են անում և եթե կարող է, թող մաքրի իր փոլինքը։ Այդ Մամփրե արքան կարող է հանկարծ նենգ մի ավազակ լինել, իսկ ավազակն արդեն արքա չէ, ավազակ է ու կա, և նրա պիղծ հրամանի տակ այդ զինվորները կարող են դառնալ ասկյարներ։ Այսպես։

Մամփրեն հերսոտ ոտքի ելավ։

Եվ, առուն անցնելիս, ճիպոտի ծայրին առավ փսոր թղթերը. առվում, ցախերի մեջ խճճված փսոր թղթերը առավ ճիպոտի ծայրին և մեկնեց Ավեի ուղղությամբ.

— Ամեն հացակեր հայոց գրերի գլխին հարկ չէ, որ արքա դառնա։— Եվ թղթերը շպրտեց Անդարդ Ավեի ուղղությամբ և հայհոյելով գնաց։

Ճամփից տեարերի ու գրքերի թերթեր, թերթերի պատառներ էր հավաքում, փչում ու ծալում թևի տակ և հայհոյում. հայհոյում էր գրի հետ այդպես վարվող անհոգիներին, հայհոյում էր անորոշ, իսկ ամենաշատը, ամենակրքոտ՝ Ավեին։

Եվ լցված հասավ տուն, գրապահարանի իր անկյունից

վերցրեց անգրել մի տետր, կարմիր մատիտ, նստեց սեղանի մոտ և թափով ու գլխատառերով գրեց.

«Մամփրեն արքա է, իսկ սուրբ Մաշտոցի գրերն զինվորներ են»։

Նա գրել էր առանձին բառեր — աստ, արա, սար, տար — գրել էր անուններ — Արարատ, Սանասար, Միրան, Տիրան... — բայց լրիվ մի նախադասություն, ամբողջական մի միտք՝ սա առաջինն էր։ Եվ գրեց առանց ճիգ ու ջանքի. միանգամից և հուզվեց միայն գրելուց հետո, երբ զննեց թիկունք-թիկունքի զգաստ շարված կարմիր գլխատառերը։

Հետո գրածը խնամքով անջատեց տետրից, խնամքով ծալեց-գրեց ծոցը, նստեց դռանը և սպասեց. ուր որ է թոռնուհին դասից կգա։

* * *

Սակայն առաջին հայտնվողը փոստատարը եղավ։

— Քեռի Մամփրե,— խնդմնդաց փոստատարը,— թերթերի՞ն ես սպասում։

Շան թուլա։ Եթե Մամփրեն գրել կարող է՝ ահա... (ինչպես է տաքացել կուրծքը. ծոցում, կարծես, լուր կա՝ տաք, թպրտացող), եթե գրել կարող է, կարդալ... կարդալը ավելի դյուրին է։

Եվ թերթերից ընտրեց փոքրածավալը. ինչ խոսք, փոքրը՝ մատչելի է... Հերթը մեծերին էլ կհասնի։ Բացեց շրջանային թերթը և մի լուսանկար մեկեն բռնեց հայացքը... Վահ, սա իրենց հարևանուհի Ծաղիկը չէ՞... Շտապ դարձավ հարևանի տան կողմ, չնայած գիտեր, որ Ծաղիկը ձմեռանոցում է. Ծաղիկը կթվորուհի է, իսկ ֆերման ձմեռանոցից դեռ գյուղ չի բարձրացել։ Ծաղիկի սկեսուրը երեկ, հեռվից հեռու, հարսի հետ կռիվ էր տալիս, թե՝ եկ քո լակոտներին տեր կանգնիր, դռանը կանգնած նայում էր ձմեռանոցի կողմ և լացն ու հայհոյանքն ու անեծքը իրար խառնած կոիվ էր տալիս։

Մամփրեն ուշադիր նայեց լուսանկարին... Այո, Ծաղիկն է։ Չնայած լուսանկարում սիրուն է. այնպես մաշված ու կրճատոտ չի երևում, ինչպես իրականում կա, բայց նա է՝ Ծաղիկն է։

«Էս խղճուկ հարսնուկի նկարն ինչո՞ւ են կպցրե մեջ թերթին ու ինչ խաբրիկ է»։

Գիրկասպ կարդաց ակնարկի վերնագիրը՝ «Քարագլխի դուստրը»։

«Դուստր ի՞նչ է»։— Գլուխը բարձրացրեց։

Թոնուհին թովռալավ գալիս էր։

— Երեք հատ հինգ եմ ստացել։

Մամփրեն հեռվից ժպտաց Թոնիկին և ձեռքը տարավ գրպանը։

— Տես ու գնահատե։— Եվ ամաչկոտ ժպիտը դեմքին՝ գլուխկախ ասասկ։

— Արքա... Պահ-պահ-պահ, հենց տառերը սովորեց, դարձավ արքա։ Եթե այդպես լիներ...

— Անխելք փապռեճ, համբերե, մեկնիմ դիմ միտք։

— Սոված եմ։— Եվ բամփեց պապին։— Ապրես։ Հինգ։

Մամփրեն, իհարկե, ավելի բարձր գնահատականի էր սպասում. ուսուցիչը գնահատեց միայն ուղղաշար տառերը, իսկ միտքը չհասկացավ։ Բայց Թոնուհին շտապում էր։

— Համբերե, ծղուկ։ Դուսարն ինչ է։

— Դուսար՝ աղջիկ։

— Լավ մտածե։

— Դուսար նշանակում է աղջիկ։— Եվ շտապեց տուն։

Մամփրեն գրածը խնամքով ծալեց-դրեց ծոցը և նորից թերթը ձեռքն առավ։ Ուրեմն՝ Քարագլխի աղջիկը... Թող այդպես լինի։ Աղջիկ, թե հարս, մեկ է, Ծաղիկի մասին է։ Բայց ի՞նչ են գրել։— Նա... մանկուց... երազում... էր... կթվորուհի... դառնալ...— Կարդին տեղ չհասավ։ Մամփրեն բառ-բառ կարդաց երկրորդ անգամ, երրորդ անգամ, ապա վարժ, ամբողջ նախադասությունը, միանգամից։— Նա մանկուց երազում էր կթվորուհի դառնալ։

— Բյու, սատանի ծնունդ։— Մամփրեն ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես ճմռթեց թերթն ու շպրտեց։ Բայց և շտապեց հոտվից թռթռացող թերթի եռանից։— Տառերն են տգեղ, սուրբ Մաշտոցի գրերի համար է մեղք։— Եվ թերթը հարթեց-դրեց անթատակն ու հուզված սկսեց քայլել անամերձում։

Ծախված հոգի, թեզ ո՞վ է ասել, թե այդ խեղճ հարսնուկը դեռ մանկուց երազում էր կթվորուհի դառնալ։ Մամփրեն,

տխր, լավ է ճանաչում. աղջիկ ժամանակ Ծաղիկը Մամփրեի ձախակողմյան հարևանն էր և դարձավ աջակողմյան հարևանի հարսը։ Էդ խեղճ աղջիկն, տխր, ուսուցչուհի էր ուզում դառնալ, Մամփրեն հո լավ գիտի, մեկ՝ ուսուցչուհի, մեկ՝ բժշկուհի, մեկ՝ պարուհի, մեկ... Թովռուն աղջիկ էր և հաղար ու մեկ երազ ուներ... Սատանի ճուտ, ճշմարտությունն ասա։ Գրիր, որ աղջիկը, այսպես ու այսպես, հաղար երազ ուներ, բայց, կյանք էր, վիճակ էր, բախտ էր, ամուսնացավ, երեխաները թափվեցին գլխին և երեխաներին հաց ու թաց էր պետք, աշխատել էր պետք և Ծաղիկ անվանակիր հարսնուկը փեշերը պոկեց երեխաներից և գնաց ֆերմա, դարձավ կթվորուհի։ Ճիշտը գրեիր, ճշմարտությունը գրեիր, արդարը գրեիր... Մարդու երա՞գն էլ խլեն մարդուց, նույնիսկ անցածգնացած երա՞գն էլ խլեն... Սարալելի ծնունդ, գրերին, սրբադարամիտ ու ճշմարտախոս ծնված գրերին ինչո՞ւ ես դարձնում ստալեղու-ստախոս և թեզ ո՞վ է իրավունք տվել, որ սուրբ Մաշտոցի զինվորներին այդպիսի պիղծ հրաման տաս։ Ո՞վ է իրավունք տվել... Այդ փսլնքոտը քանի՞ տարեկան կլինի... Քանի տարեկան էլ լինի՝ փսլնքոտ է, ինչպես Անդարդ Ավեն... Եվ Ավեի որդին է, թոռն է, արնակիցն է. Մաշտոցի գիրը նրա համար եփած հաց է, թեև տակ դրած հաց՝ կեր ու ման արի... Այս փսլնքոտն է պատճառը, ծախված հոգիներն են պատճառը, որ մբոտած թղթերը, թերթերը, գրերը շան ոտի հետ բշվում են... Այսքանը դեռ գյուղում, փոքրիկ մի գյուղում... Իսկ քաղաքներ կան, աշխարհում աշխարհի չափ մեծ քաղաքներ կան... Անցյալ ամռանը, իրիկնապահին, ինքը, Մամփրեն, քիչ մնաց թե խեղդվեր Երևանի փողոցում։ Լեռներից հանկարծ մի քամի փրթավ-մտավ քաղաք և թղթեր հանեց երկինք և թղթեր հանեց երկինք և թղթեր հանեց երկինք, կարծես շալակի ագռավների ոհմակ էր, որ խըշշոցով հարձակվեց քաղաքի վրա։ Ապա մի թերթ, ամբողջական ու բաց ու մեծ մի թերթ, եկավ ու ծեփվեց Մամփրեի դեմքին։ Եվ ինչպես էր կառչել, ինչպես էր կառչել, պատռվում էր, ճղճղվում էր, բայց չէր հեռանում դեմքից։ Շունը, հա-հա, կորվելու էր։ Անցած ամռան այդ իրիկնապահի պատկերը՝ քաղաքի երկնքում խշրտացող թղթերը շալակի ագռավների ոհմակ երևաց աչքին, լեշակերների խշշացող

— Էս ի՞նչ է, Խաչո։

Մշեցի Խաչոն երկմտեց, իսկ Անդարդ Ավետն ելավ-կանգնեց գծի գլխին և շտապեց՝

— Գիծ է։ Հիմա ես էլ գծեմ ու իմ պապի պապն էլ գա ու չգծե։

— Համբերե,— Խաչոն ձեռնափայտով քշեց Ավետին։— Նստիր քու տեղն ու մեր արևն մի ծրարե։

— Հաշվենք, թե՝ առու է, Խաչո։ Առվակ։— Մամփրեն գիծը խորացրեց։— Առվակ է ու ոչ թե դաշտի առվակ, սարից իջվարող առվակ է՝ շիտակ ու բարակ ու զուլալ։ Մեկ ուրիշ նմանատիպ առվակ կողքն ի հետ կիջվարե՝ շիտակ ու բարակ ու զուլալ։— Եվ զուգահեռ գծեց։— Ու էս ջուխտակ զուլալ առվակներն սարից կիջվարեն ու կհանդիպեն ու կմիանան մեկ ավելի պատիկ առվակի՝ լանջն ի հետ գնացող։ Էս է։— Մամփրեն ճիպոտով զուգահեռ առվակները միացրեց։— Միացա՞ն... թե միացան, թե առվակներն զարկվան իրար, ուրեմն ջուրն կշատանա, ուրեմն առվակներն կլցվեն ափեափ, ուրեմն հարկ է, որ մի տեղից ջուրն ճոթ տա... էս է։ Ուրեմն ճոթ կտա, քշիկ մի կերթա ու... ո՞ւր պետք է երթա, Խաչո, սար է, չէ՞, ուրեմն կդառնա ու էսպե՞ս կիջվորե։ Էս էղավ, ուրեմն, սուրբ Մաշտոցի առաջին տառն ու մեծ տառն՝ Ա։

Պատի տակ նստոտածները՝ բոլորը համերկրացիներ (շատ չէին մնացել, եթե Անդարդ Ավետին էլ հաշվենի, Համփորդ հինգ ծերունի), բոլորը տառերին անծանոթ, լուռ նայում էին Մամփրեի գծած տառին և սպասում, թե Մամփրեն էլի ինչ կասի։

— Գրերից մի քանիսն շիփ-շիտակ առվակների պատկերից փոխս են։ Էն էլ թե ինչո՞ւ, սուրբ Մաշտոցի կամքն է։ Մեկ-երկուսն էլ կան, որ... որ, մեղա, մեղա, սուրբ Մաշտոց... էդ մեկ-երկուսն, Խաչո, իմ սրտին դուր չեն գա։

Եվ գծեց Թ-ն ու կտիշը կտրեց։

— Կտիշ է, օձի կտիշ է, ու իմ սրտին դուր չի գա։

Այս մեկ։

Մյուսը։ Եվ գծեց Ք-ն։ Այ, մեծ առու է։ Առու է, թե գետ է՝ մեծ է. քանզի մի տեղ լիճ է կազմել։ Ահա։ Ապա մի առվակ (առվակ, թե գետակ) գալիս է, թափով գալիս-զարկում-կտրում է այդ մեծ առուն (թե գետը)։ Զարկում-կտրում-անցնում է։

Կտրելը՝ կտրում է, բայց, չգիտես ինչու, չի ձգվում, չի երկարում, այ, այսպես... Եվ հատիչը՝ Ք-ի պոչը հատող գիծը, ձգեց ու տարավ. քանի ձեռքը երկարում էր և քանի ճիպոտը առնում էր՝ ձգեց։

— Այ, էսպես, աստված քու տուն սարքե, ինչո՞ւ ես առվակի դեմն առե,— դիտողություն արեց Մաշտոցին և ներողություն խնդրեց։— Մեղա, սուրբ Մաշտոց, մեղա։ Հլմը իմ կարճ խելքով, Խաչո, էն առվակն, էն գետակն, որ մեծ առուն գետ կկտրի, էդ առվակի ճամփեն հարկ է, որ էղնի երկար ու երկար։

Էլի լռություն եղավ... Մամփրեն այդ ո՞ր աշխարհն է հանում, ո՞ր աշխարհից է գալիս, ո՞ր աշխարհի մասին է այսպես ճարտար պատմում... Օր ծերություն Մամփրեն ելավ ու զարկեց (Դավթի հրեղեն թո՞ւրն էր Մամփրեի ձեռքին), զարկեց և պարիսպներ խորտակեց, և հսկիզոններ բացեց իր համար, երկրից հասավ մինչև երկինք և սուրբ Մաշտոցի հետ վիճի մեջ է։ Իսկ իրենք... իրենք մնացին իրենց քարերին կրպած՝ քարի ոսոխ պես։

Նույնիսկ Անդարդ Ավետն էր անծպտուն ու բերանբաց նայում Մամփրեի գծած հրաշք տառին, որ տառ չէր, այլ գետ ու գետակի հանդիպում ու հատում։ Մամփրեն է ասում։

— Ուրեմն, Խաչո, հայոց գրերն գետերի ու գետակների, սարն ի վար իջվարող ու սարն ի հետ գնացող առվակների՝ շիտակ ու զուլալ ու կանաչափ առվակների հոսք է, կցվնոնք է ու հատոնք։ Էդպես պատկերացրու։

Ուշադիր ու լուրջ լսում էին (հաճելի էր ու շոյող), և Մամփրեն որոշեց հասկացածը մինչև վերջ բացատրել տարեկիցներին։

Ուրեմն՝ այդպես։ Բայց կան նաև տառեր, որ դաշտի, հարթավայրի առվակների պատկերն ունեն. ահա՝ ծայր առան, ոլորվեցին ու տեղն ու տեղը սուզվեցին, ահա՝ ոլորվեցին ու լճացան։ Տառերից մի քանիսն էլ, ուրեմն, դաշտային առվակի պատկերն ունեն։ Բայց այդ պատկերներով տառերը քիչ են։ Ինչո՞ւ։ Քանզի հայոց աշխարհը լեռնային է և գրերի շատը, ուղի-շուղի, լեռնային գետակների, առուների ու առվակների պատկերը պետք է ունենային։ Այս էլ՝ այսպես։

Սակայն տարօրինակն ու զարմանալին, անչափ զարմա-

կարոտնք, կտաք բուլդոզերի բերանը, կլքնք-կտաք հեղեղի բերանը՝ կլցնեք ձորը (ինչպես որ եղավ, ինչպես որ եղավ), Թողնք, առում էր, թող այդ լաթ արտը խաչոյի ձեռքին մնա և սարալանջին կպած։ Բայց լսողն ո՞վ էր։ Քանզի խոսքը բանավոր էր՝ քամու բերան ընկած աշնան տերևներ։ Իսկ գիրը, գիրը, ճշմարտախոս գիրը... Հաշվիր, թե խոսքդ քարի վրա ես քանդակել, ժայռերի վրա՝ միշտ աչքի դիմաց, հաշվիր, թե քանց ցորեն ցանել ես, և ծիլ է ավել, կանաչել է, հասունացել ու ծփում է։ Դե եկ ու մի նայիր, եկ ու ասա այստեղ արտ չկա և ասա, ասա՝ ցորենի հասուն արտը ոչ մեկին, ոչ մեկին պետք չէ։ Ախ, նրա Մամփրեն հայոց գրերին էն գլխեն ծանոթ լիներ։ Բայց ուշ չէ, բոլորովին էլ ուշ չէ, մի օրվա կյանք էլ ունենաս, այդ մեկ օրն էլ հարկ է, որ կովես արդարության համար, ճշմարտության ու դեղեցիկի համար... Խաչոն դեռ «ավելորդ» մի արտ ունի, մշեցի խաչոյի վերջին արտը դեռ մնում է սարալանջին, խաչոն առվույտ է ցանել ու սպասում է նախագահի վճռին։ Ոչ, այդ արտի ճակատագիրն արդեն Մամփրեն է վճռելու։ Մամփրեն հենց այս գիշեր Մաշտոցի ասպետ զինվորները կշարի և արևը շծագած կքշի ուղիղ կոլանտեսության գրասենյակ։ Այդպես։

Մատիտը բռում սեղմած, Մամփրեն մարտական քայլում էր, այլևս ոչ մի անկողին՝ առանց այն էլ քուն չի գալիս աչքերին, այլևս ոչ մի անկողին՝ առանց այն էլ ապրելու քիչ ժամանակ է մնացել, իսկ Մամփրեն անելիքներ ունի։ Գործ ունի։ Կռիվ ունի։ Զորօրինակ...

Տես, թե այդ հիմարները, կոլտնտեսության վարչության ու գյուղսովետի խելոքները ինչ են որոշել. որոշել են ծառերը կտրել և հրապարակ պատրաստել, ուռենիները իրենց հով ու զովով, անուշ սովերներով սրբել և տեղը ասֆալտ փռել։ Ուրեմն աղբյուրի մոտ ուռենիները...

Եվ հանկարծ դայլենց։ Թվաց, թե տատիտակատաս հատակին քար հայտնվեց-կտրեց ճանապարհը, գարկվեց ոտքին։ Մամփրեն գայլենց և ձեռքը տարավ գլուխը.

— Օխաաշշշ...— Ծոծրակի մոտ այնպես իրական պոռթկաց ցավը, ինչպես, է՞, այն օրը, երբ ինքը Մեհրեաղբյուրի մոտ Օսմանի ենենգ լակոտ Օսմանին լավ արտրեց, ապա ծրնկեց՝ ջուրը դեպի իրենց շաղգամի արտի կողմ շտկելու, իսկ այդ հայոտ լակոտը, այնուամենայնիվ, թիկունքից քարով գարկեց-ջարգեց իր գլուխն ու փախավ և ուսն ի հետ քարերի պես շպրտում էր.— Աթաբունար... Աթաբունար,— որպես թե՝ աղբյուրի անունը Մեհրե չէ, այլ Աթաբունար, որպես թե՝ աղբյուրը քոնը չէ, այլ իմը...

— Օսման, ես քու հավատը...

Կոտորումն ու գաղթը վրա տվեցին և Մամփրեի ու քո կրանիվը կիսատ մնաց։ Եվ մնաց որքա՞ն ժամանակ, որքա՞ն ժամանակ, մինչև այսօր... Իսկ այսօր, հիմա, հենց այս գիշեր Մամփրեն քո ենենգ հերը կանիծի... Ահա թե ինչի համար, թե ինչի համար, ինչի համար Մամփրեն սովորեց հայոց գրերը... Ցա՜, Մարաթուկ...

Գլխատատուտի մեջ և աչքերը մթնված և շունչը հնիհև ափրփում էր դեպի սեղանը և այն մտքից, թե կարող է հանկարծ շունչը փշել, Մամփրեն սարսռաց... Տեր աստված, այդպիսի դաժանություն չանես, այսքան կյանք ես պարգևել Մամփրեին, շնորհիր նաև մեկ գիշեր, թող մեկ գիշեր, այս գիշերն ի լույս։ Եվ բավական է։ Եվ Մամփրեն գոհ կմնա։ Եվ Մամփրեն խաղաղ աչք կփակի։ Սուրբ Մարաթուկ, դու, դու ճանանչ ես, ախր, Մամփրեին, դու օգնիր, որ Մամփրեն իր անպատասխան կռիվը անի (ահա թե ինչի համար սովորեց հայոց գրերը), իր պարտք-կռիվը տա, ապա կամքը քոնն է։ Ցա, Մարաթուկ...

Բայց հայացքի դիմաց մշուշ էր, ճերմակն ու կարմիրը խառնվել էին իրար։ Նա բռունցքով տրորեց կուրծքը, քունքերը և օդնության կանչեց էրդրի սարերի շունչը, տրորեց աչքերը և օդնության կանչեց սարերին փլված ճանանչ եկեղեցիների զորությունը, և մատիտը ձեռքն առավ... Հիմա, հիմա... Ահա թե ինչի համար, թե ինչի համար սովորեց հայոց գրերը։ Հիմա...

Բայց մատները չէին ենթարկվում, ձեռքը դողում էր և հենց առաջին տառը ճզվեց։

— Քու անունը... Օսման։

Ոտքի ելավ և հուզված սկսեց քայլել... Հիմա, հիմա, սիրտը կհանդարտի, դողը հիմա կանցնի, աչքերը կլուսավոր-

վեն, կհանդարտի սիրտը, և Մամփրեն քո հարամ հերը կանիծի, ճամփաների դարանակալ ավազակ... Ահա թե ինչի համար, ինչի համար Մամփրեն սովորեց հայոց գրերը։ Համբերիր, հիմա, հիմա...

Հետո ենչաբանից բերեց որդու ծիսախառը, վրա-վրա ծքխեց և քշեց դեպի սեղանը։ Ցա, Մարաթուկ...

Ընտրեց տետրերից լավագույնը, մատիտներից՝ ամենակարմիրը, թքոտեց մատիտն ու սկսեց.

«Օսման, ես քու հավատը...»։— Ոչ, սուրբ Մաշտոցի տառերով այդ հարամին հայհոյելը մեղք է։ Եվ բացեց տետրի նոր էջ։

«Օսման, թալանչի Օսման...»։— Այ, այսպես, հենց այսպես պետք է սկսել, բայց... անտեր աչը ինչո՞ւ է գողում։ Նա ձախով խփեց աջին և բացեց նոր էջ։

«Օսման, թալանչի Օսման...»։— Ոչ, մատիտը, կարծես, ուղած կարմիրը չէ, հարկ է ընտրել վառ կարմիրը, այն գույնով, որ վարժապետ Տեր Հարությունը տառերն էր գործում, այդ գույնով պետք է գրել՝ արնագույնով։ Եվ բացեց նոր էջ։

«Օսման, թալանչի Օսման...»։— Ոչ, տառերը, կարծես, փոքր ստացվեցին և ոչ այնքան զգաստ։ Հարկ է գրել գլխատառերով և այնպես շեշտ ու զգաստ, որ ավարառուն գրի տեսքից իսկ գոռա։ Եվ բացեց նոր էջ։

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

Լուսաբացին որդին հորը գտավ սեղանի մոտ մարած, ճակատը սեղանին, սեղմված բռունցքում մատիտը և ճակատի տակ՝ կարմիր գլխատառերով գիրը.

«Օսման, թալանչի Օսման, ուրեմն որպես ավազակ որ ճամփին կանգնեցիր, էդ ճամփեն քոնն է, հա՞։ Քու թալանչի ձեռքն, որ գռան դիպավ, էդ տունը քոնն է, հա՞։ Քու գիշատիչ աչքն, որ սարը տեսավ, էդ սարը քոնն է, հա՞։ Քու հարամ շունչն որ աղբրակին դիպավ, էդ աղբյուրն քոնն է, հա՞... Աթաբունար... Մամփրեն ճար չունեցավ, թե քեզ տրորեր, տրորեր ու տրորեր, ու գու հասկանայիր, թե Տարվորիկի տաքերում ու ողջ Սասնո սարերում Աթաբունար հարամանուն

աղբյուր չկա։ Չկա ու չկա։ Աղբուրի անունը Մեհրե էր ու Մեհրե կմնա՝ Մեհրեաղբյուր։ Պատմություն կա, արարիչ կա ու հնուց եկած զրույց։ Առյուծ Մհերն էդտեղ, հենց էդ աղբրակի բերան տեղն է հանդիպել առյուծին ու ճղել զառյուծն ու, կամոք արարչի, տեղն ու տեղն աղբուր է բխել։ Եվ արարիչն ինքն է կնքել՝ Մեհրեաղբյուր։ Արարիչն է ծնել ու արարիչն է կնքել։ Օսման, թալանչի Օսման, ես էլ մեռնեմ, դու էլ մեռնես, աղբուրի անունը Մեհրե էր ու Մեհրե էլ կմնա։

Մամփրե արքա»։

ոմակ. այդպես երևաց, որովհետև ամռան այդ օրը ինքը, Մամփրեն, տառերին դեռ անծանոթ էր և մտհան էր արել վարժապետ Տեր Հարությունի խոսքը՝ գրերը զինվորներ են։ Իսկ հիմա, հիմա Մամփրեն հասկանում է, թե այդ օրը, այդ իրիկնապահին ինչ էր կատարվում քաղաքի երկնքում...

Պարտված զինվորների փախուստ էր։

Այո, այո, այդպես էր, այդ էր. եթե տառերը զինվորներ են (և զինվորներ են), այդ զինվորներին սխալ հրամաններ էին արձակել, հիմա՝ հրամաններով էին շարժել ու պարտության մատնել և ահա՝ լեռներից իջած մի քամի և... պարտված զինվորները փախչում էին... Ախ, այդ փսլնքոտը, Մաղիկի մասին գրողը հիմա ընկներ Մամփրեի ձեռքը... Բայց ո՞ւր էին փախչում պարտված գրերը այն երեկո... Պարտված գրերը ո՞ւր պետք է փախչեն, այս երկրից հո դուրս չե՞ն գա։ Նորից պետք է իջնեն երկիր, և երկիրը, երկիրը պետք է լցվի պարտված զինվորներով և գլուխը կորցրած պետք է պտտվի, պտտվի, պտտվի... Ինչքա՞ն դիր գրված կլինի աշխարհում։ Աշխարհի բոլոր լեզուներով ինչքա՞ն դիր գրած կլինեն։ Եթե փռես՝ երկիրը քառասուն տակ կծածկվի, գրերն էլ հետը։ Իսկ եթե այդ բոլոր-բոլոր-բոլոր գրվածքները ճշմարիտ լինեին, ինչի համար արարվել են աշխարհի բոլոր գրերը՝ ճշմարտությունը պաշտպանելու և սուտը մերժելու, արդարը պաշտպանելու և անարդարը կործան անելու, գեղեցիկը պաշտպանելու և դեշը մերժելու, բիրտ ու նենգ ուժերի դեմ կռվելու, կռվելու և հերոսանալու և սրբագործվելու... Եթե այդպես լիներ, եթե աշխարհի բոլոր գրերով բոլոր գրվածքները արդարաշունչ լիներին։ Այսպես եթե շարունակվի, այսպես եթե շարունակվի, աշխարհի բոլոր տառերը, որ ծնունդով անարատ են, տառերը, որ կոչումով ասպետ զինվորներ են, կբարոյալքվեն։ Հա, Մարաթուկ վկա, կդառնան գող, ավազակ, թալանչի, մատնիչ, նենգ, դավաճան, վախկոտ, սուտասան, ստոր, ստրկամիտ, ծախու, անուղղելի դասալիք... Եվ... և երկիր մոլորակը ուղեծրից դուրս կգա... Ախ, այդ վաճառված հոգին, այդ... այդ սադայելի ծնունդը հիմա ընկներ Մամփրեի ձեռքը։

Երբ երեկս եղավ, և գերդաստանը քնեց, Մամփրեն վերցրեց տետրերը, վերցրեց այբբենարանը. տետար ու գրերից

մեկի պատկերը մտքից թռավ, վերցրեց մատիտներն ու ռետինը և նստեց սեղանի մոտ։ Հիմա Մամփրեն այդ փսլնքոտին այնպիսի դաս կտա. այնպիսի մի կոթող կդրի, որ մուխը պնչներից դուրս գա և ողջ կյանքում ձեռքը գրերից հետ քաշի... Բայց ինչպե՞ս սկսել, ինչպե՞ս դիմել...

Եվ ծոցից հանեց գրածը — Մամփրեն արքա է, իսկ սուրբ Մաշտոցի գրերը զինվորներ են — հաճույքով կարդաց և մեկնեց սեղանին. պետք է գրել այսօրինակ՝ գլխատառերով, այսպես՝ թիկունք-թիկունքի, զինվորների պես զգաստ շարված և, անշուշտ, կարմիր մատիտով։ Եվ մատիտը թռուցեց։

«Տղա, փորի համար հոգին չեն ծախի։ Դու հոգի չունես, տղա, սուրբ Մաշտոցի արդար զինվորներին անարդար հրաման մի արձակեն։ Դու արքա չես ու գրերին հրաման արձակելու իրավունք չունես։ Քու հարամ աչքը քեզ քաշե, տղա։ Թե կընկնեիս իմ ձեռք...»։

Սատացվեց այնպես, ինչպես ուզում էր՝ գլխատառերը հավասար և ձիգ և առանց տողադարձի, որը Մամփրեն չսիրեց ու չընդունեց։ Միայն Թ-ի վրա աչքը դողաց, բայց տեղն ու տեղը գայրացավ և գրեց թափով ու առանց կտիլի։ Մի քանի անգամ կարդաց գրածը, խնամքով ծալեց ու գրեց սեղանին։

Այս մեկ։

Որքան բան կա գրելու։ Որքան և որքան ճշմարտություններ ունի ասելու Մամփրեն։ Ափսոս, հազար ափսոս, որ գրերի հետ ուշ ծանոթացավ— օր ծերություն։ Լավ էր գտնե, որ Մարաթուկը ուխտը կատարեց, և հիմա Մամփրեն կարող է Մաշտոցի զինվորները շարքի կանգնեցնել ու շարժել։ Որքան է խոսել և միշտ՝ ճշմարիտը, ժողովներին որքան և որքան է ոտքի կանգնել։ Հարյուր անգամ միայն՝ Խաչոյի համար։ Այո, մշեցի Խաչոյի արտի, արտերի համար նախագահի, նախագահների դեմ հա ճակատ է տվել. խեղճ մարդը, մշեցի Խաչոն, տարին մի արտ էր պատրաստում լանջերին, ձորաբերանին, քարերի մեջ, նախագահը խլում էր, թե ու թիկունք ջարդելով մշեցի Խաչոն քարշանք սարալանջերից էր հողը խլում, ձորից էր հողը խլում, նախագահը... նախագահը՝ Խաչոյից։ Եվ ինքը, Մամփրեն, ամեն ժողովի ոտքի էր կանգնում՝ արդար չէ, բողոքում էր, սխալ է և բացատրում էր՝ արտը Խաչոյից խլեցիք, իմացած եղեք, որ այդ արտը կկորցնեք.

և, այն է պետք է եղեր, հրացանը որոտաց»: Եթե սա ան-բացատրելի մի հատկանիշություն էր, ապա կան հանրա-հայտ փաստեր, երբ նկարագրելով իր հերոսի զոհվելու հան-գամանքները՝ գրողը ասես կանխատեսել է այն, ինչ իր հետ պետք է կատարվեր: Բազմ Առամելը ասածուց բանաստեղծի հոգի էր ստացել. իր պատրանքի զոհը աշխարհից հեռացավ բարի ու խաղաղ ժպիտով, հանգի կարողացավ իրական տեսք տալ այդ դյուրական պատրանքին:

Ամերիկյան գրականության պատմությունում Ռիդյարդ Սարոյանի «Իմ սիրտը լեռներում է», «Ձեր կյանքի հանա-պարհը» պիեսների մասին նշվում է. ով մտածում է քաղա-քական և սոցիալական կատեգորիաներով, հստակորեն է, որ նման երկերը ոչ միայն չեն պատկերում իրականությունը, այլև ասես երազում ապրող և հեղինակի անհատականու-թյունը միայն արտահայտող մտացածին դեմքերով բնակեց-ված դատարկ ֆանտազիաներ են[1]:

Այսպես մտածողները չկին կարող իմանալ, որ Սարոյա-նի այդ «ֆանտազիաները» հրա հայկական ոգու ծնունդն են: «Մտացածին» են նաև Մուշեղ Գալշոյանի «Մարուրա սարի ամպերը» գրքի կերպարները: Երևակայականի ու իրականի, ներկայի և անցյալի սահմանագծերում պատապարված, ուրիշ մի աշխարհից հայտնված տարօրինակ մարդիկ՝ լի բնության ու գեղեցկի անհասկանալի սիրով, հեռավոր եզերքի տե-սիլներով, մանկան նման պարզ ու անմիջական, անսահման բարի ու բնության տարերքի նման մոլեգին, փափուկ ու համառ, մեղմ ու խստաբարո, փխրուն ու կարծր: Այո՛, հրանք տարօրինակ կարող են թվալ օտարականին, բայց ինչ-պիսի կատեգորիաներով էլ դատի հայոց պատմությունն ու մշակույթը իր խորքով ապրած մարդը, կկապվի հրանց, կտա-կած չունենալով, որ ռեալությունների մարմնավորումներ են:

Մարմնացնել պատրանքը. սա մի՞թե արվեստագետի խնդիրը չէ: Այդ մարմնացման տառապանքի մի խտացում է Թումանյանի «Պատրանքը» բանաստեղծությունը, որը, թերևս, մտանղացում է տվել Մուշեղ Գալշոյանին իր «Պատրան-

[1] Литературная история Соединенных Штатов Америки, т. 3, М., 1979, стр. 461.

քը» ստեղծելու համար: Պատրանքը, որն այլ լույսով ու գույ-նով վերստեղծված իրականություն է, տեսլային իրակա-նություն: Գեղարվեստը և պատմությունը միաձուլվում են, բանաստեղծական երևակայությունը դառնում է իրականու-թյուն, իսկ այն պատրաստում է անցյալի վերադարձի, հերո-սի հոգևոր հաղթանակի գաղափարը: Ընթերցողը կարող է տարակուսել. հաղթանա՞կ, երբ զոհվում է հերոսը: Մինչդեռ համոզիչ է դա, քանզի հերոսը զոհվում է հանուն պատրան-քի հաստատման. քարերը շունչ են առնում: Հայրը, Բազմ Առամելը, շունչ, ոչխարի հոտը պետք է քարանային որպես առասպելյալ քանդակներ՝ անցած-դարձածի հավերժական վկաներ: Հավերժական, ինչպես գեղարվեստական բարձրա-բարձր երևակայության բոլոր ազնիվ պտուղները են: Բայց գեղարվեստը ժամանակը պտտում է հակառակ ուղղությամբ, կենդանացնում է անցյալը, վերադարձնում է կորցրածը: Ձմե-ցած աշխարհը, սավերներ դարձած մարդիկ նորից լցվում են կենդանով: Գեղարվեստը, ինչպես ժամանակի հրաշագործ մե-քենա, ետ ու առաջ է տանում իրականության պատկերները՝ գոյության խորհուրդը պարզելու, իմացության դժվարին ուղին լուսավորելու համար:

Պատրանքի մեջ խտանված են գեղեցկությունն ու մղձա-վանջը: Հեռավոր ու մշուշված պատկերի հանկարծական հրա-տակացումը հերոսի գիտակցության մեջ ուրվագծում է ոչ թե սովորական մի հովվերգություն, ինչպես երբեմն լինում են անցյալի հուշերը՝ կեցության մանրամասներից, կենսապայքա-ռի տեսանելիություններից մաքրված, այլ ավելի ցցուն դարձած անավոր ողբերգությունը: «Գրողի ծոցն այն կյանքը, որ այդ օրն իր հետ ապրեց հայրը, ապրեց հոտը, ապրեց շունը, որ հետո գայլերի բաժին դարձավ...»:

Պատրանքը ոչ միայն պատմական որոշակի արմատներ ունի, այլև գեղարվեստական բնաբացի որոշակի հուն. ակուն-քը կորավող հայրենիքի տեսիլքի մորմոքող հայտնությունն էր հայ գրականության մեջ Դանիել Վարուժանի «Հացին երգը»՝ հայկական հեռոմանտիզմի վերջին երազը: Համաստե-ղի, Մենուրու բանաստեղծական աշխարհում տեսիլքը դարձավ գերիշխող, պոետիկական սկզբունքի վերածվելով Ակսել Բա-

ԿԱՊՈՒՅՏ ԱՇԽԱՐՀ

«Բրաբիոն ծաղիկ սրոնողը» խոսք չէ միայն Դաշտենցի հիանալի վիպասքի մասին: Այն շերտ առ շերտ նշդրտարեն բացում է նաև իրեն՝ խոսքի հեղինակի ստեղծագործության բնությունը: Այդպես կգրի ոչ միայն սոսկ երկրակիցը, այլև հոգեհարազատ արվեստագետը. չէ՞ որ Դաշտենցը ու Գալշոյանը նույն արմատներից են գալիս, նույն ոգին ու արյունն են ժառանգել:

Խաչիկ Դաշտենցի «Թանշպարների կանչը» առացավ մի մեկնաբանություն, որը կարող էր հեղինակել միայն նա, ով իր հոգու խորքում զգացել էր էպոսաշունչ այդ պատմության գեղարվեստական արձագանքը՝ լսել նատակ և ապա տեսել իր հոգու աչքով, շոշափել նվիրական մասունքները, շնչել խենթացնող բույրերը, ապրել ու վերստեղծել նույն աշխարհը իր բնությամբ ու մարդկանցով, իր դժոխքով ու հերոսականությամբ: Մուշեղ Գալշոյանն էր դա. «Առասպելը հայտնվում է որպես իրականություն, իրականությունը դառնում է առասպել, դժվար է նաև զատել սահմանները ...Եվ այդ իրականը ո՞ր ժամանակում է... Ժամանակները խառնվում են՝ հազար տարի առաջ անցած օրը գալիս-ծուլվում է հեռկա օրվան, դարերը ձուլվում են վայրկյանին, վայրկյանը՝ հավերժությանը, և ազոռիի անկասկած բարերը շարունակում են պտտել Սասնա տան հին ու նոր հեքիաթը»:

Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման բազում նվիրյալներից մեկի, իր պապի՝ Գալշոյի Մանուկի անունը Մուշեղը դարձրեց գրական անուն: 1880-ին ծնված Հովհաննեսը (Հովհան) հինգ-վեց տարեկան էր, երբ Գալշոյի Մանուկը գիտակցաբար հայրենասիրական շարժման, մասնակցեց 1892—94

թվականների Սասնո ապստամբությանը, Բերդակի, Ղարսի, Խասգյուղի, Առաքելոց վանքի և այլ կռիվների: Մուշեղի եղբայր Մարգսեթը վերհիշում է ծնողների պատմածը, թե ինչպես հայրը Մեծ եղեռնի օրերին կորցրեց կնոջը, շորս երեխաներին, Մուշեղ եղբարը, ինչպես ամուսնացավ մոր՝ տասնչորսամյա Հռոմեի հետ: Մայրն էլ կորցրել էր հարը՝ քաջ և հաղթանդամ Գրիգորին, որին բուրքերը սպանել էին խաբեությամբ, իսկ զաղթի ճանապարհին մահացել էին երկու եղբայրներն ու մայրը: 1917-ին Հովհան Հռոմեին վերցրած, հանձնյալ զորքի հետ անցավ Արևելյան Հայաստան: Կազգվանում հանդիպեցին հարը՝ Գալշոյի Մանուկին, որին վաղուց չէին տեսել: Հայր և որդի մտան Փեքարա Մանուկի «Սասունցիների պոկը», մասնակցեցին Բաշ Ապարանի, Կոզրի, Ներմին Թալինի մարտերին, ինչպես և Սարդարապատի հերոսամարտին: Սովետական կարգերի հաստատումից հետո Գալշոյի Մանուկն ու Հովհան հրաժեշտ ավելցին զեմերին, վերջապես հնարավորություն ստացան ապրել խաղաղ աշխատանքով: 1928-ին վախճանվեց Գալշոյի Մանուկը, 1972-ին՝ Հռոմեն, 1977-ին՝ Հովհան:

Մուշեղի մայրը՝ Հռոմեն, օժտված էր ժողովրդական բանաստեղծի ձիրքով: Նա ունեցավ վեց աղջիկ և երկու տղա. անլուր տառապանքի, անհավատար, հերոսական մաքառման, մահվան միջով անցած արտակարգ մարդկանց անկոտրում կամքի ևս մի վկայություն: Սա մի առանձին պատմություն չէ: Այս պատմության շատ գրվագներ կրկնվել են բազմաթիվ անգամներ: Եվ ամեն անգամ ասես արմատից կտրված տանմածառի վերընձյուղումը պատմության հաշվին է, վերածնության խորհուրդը: Դրա համար էլ այս պատմության արամաբանությանը չի ենթարկվում Հովհի որդի Մուշեղի գոնվելը:

Մուշեղ Հովհի Գալշոյանը վախճանվեց 1980 թվականի հոկտեմբերի 15-ին, առավոտյան յոթն անց հինգին, մի դարից փիչ պակաս ապրած իր հարից երեք տարի հետո, հանդուրժելով շրացրած:

«Պատարագ» պատմվածքում Բագե Առամելը գոնվում է գրեթե հայկական պատանական կրակոցով, երկվազանի հրացանում մնացած վերջին փամփուշտով. «հենեցվեց հրացանիկ

կուճի մոտ[1]: Այս վարպետների արվեստի մասնագետն է Մուշեղ Գալշոյանը՝ նույնպիսի մի վարպետ:

Ի տարբերություն իր նախորդների, որոնք կյանքի մի հատված անց էին կացրել Արաքսից այն կողմ, կամ տեսել էին ի մոտո, Գալշոյանը այն սերնդից է, որոնք կուսակալ երկիրը պատկերացրել են կամ երևակայության մեջ, կամ տեսել հնովից, զրկված իր բազում գույներից, ներկված միայն կապույտով: Բայց նա օժտված էր արտաքոց երևակայությամբ. ինչ որ պատմում էին ակնատեսները, նա կարողանում էր գեղարվեստական խոսքով կյանքի կոչել: Իր շտեսած միջավայրը, դեպքերը, մարդկանց նա ճկարագրում էր այնպիսի անմիջական կոնկրետությամբ, այնքան կենդանի, որ թվում է, գնացել է հայրենի երկիր, անցել ասանամյակների բովով, բծվել իրադարձությունների հնոցում և վերադարձել անցյալի մասունքների բանկացին բեռով, վերակառուցել այն ոչ թե կարտված, պատատիկներով, այլ համակողմանի ամբողջությամբ: Եվ գիրքն աչքի է բնկնում ոչ միայն անցյալի վառ ու անմոռաց մանրամասների դրվագումով, այլև ընդհանրացված-բովանդակալից վրձնահարվածներով: Սա ասում ենք ուղիղ իմաստով. արձակագիրը ճկարշարենն պատկերելու, կամ, ավելի ճիշտ, ներկայացվող շրջադրության ճկարշական ցայտուն մոտպատկերներ առաջացնելու ճնարներին է դիմել: Դա ծանր և ազնիվ պայքար է կապույտ աշխարհի բազմագունությունը բացելու, պատարանքին իրական տեսք տալու, կատարվածը էությամբ ըմբռնելու համար: Ձեղքել մշուշը, հասնել ժամանակի ու իրադրության հիմքերին: «Մեղապարտ» պատմվածքում հերոսը որոնում է պատճառների պատճառը: Արձակագիրը նմարեն առաջ է տանում պատումը, հարցականությունը դարձնելով ճնար հերոսի ներքին բնության, ինքնազննության, ժողովրդի հակասագրի կենսոտ հարցերի խորասույզ բնության: Երբեմ նա չի մնում մակերեսի վրա, որքան էլ այն գրավիչ լինի:

Եթե գրականությունը բնորոշելիս կարելի է օգտագործել *խորք* բառը, ապա անհերկայտրեն կարելի է ասել, որ Մուշեղ Գալշոյանը խորքի արձակագիր է, ավելին, նա ձգտում է թափանցել խորքերի խորքը:

«Մարդու սարի ամպերը» առաջին տպավորությամբ կարող է տարբեր կերպարների մի պատկերասրահ թվալ: Բայց այդ կերպարները ոչ միայն կապված են իրենց բախտով, հոգեբանական հարաբերություններով, այլև բոլորը արտացոլում են ժողովրդի պատմությունը, կենսափիլիսոփայությունը, գործն ու ոգին: Սա մի իշխող գաղափարի ու նպատակի, մի միջավայրի ու պատմության ճշմարիտ գեղարվեստական համապատկեր է, հեղինակի հոգում մարմնացած մի համատարփակ կերպարի ձևափոխումներ: Բոլոր այդ կերպարները լիարյուն, հույժ ինքնատիպ անհատականություններ են, միաժամանակ, միասին տեղծում են անանման մարդկային, հիմքի մեջ զարմանալի միասնական, էպոսային մի ոգի: Այդ ծերունի, կյանքից հեռացող կերպարների ուժը հենց դրա մեջ է, այդ ոգու. նրանց արարքները պատմական նշանակալի իմաստներ են ստանում, խորհրդանշական արժեք: Մարդ և բնություն և հայրենիք, մարդ և պատմություն և ազատության պայքար— ահա գրքի էությանն առնչվող մի քանի խնդիրներ: Որանք մաշված սխեմաներ չեն, ուր մի կերպ պատքսարվում են հեղինակի զուտ ցանկությամբ իմաստունի դեր ստանձնող ծերուկները, վերածվելով հնաոանյաց զանազան վախտ մարերի ու խրատների տոպրակի: Գալշոյանի ծերունիները քանդում են ժամանակների շղթան, հարակցելով հեռուն ու անցյալը կենդանի միասնության մեջ: Նրանք մի տեսակ խտացնում են հարատևության այն պայծառ գաղափարը, որ հանձնարեղորեն գրված է հայ ժողովրդի հերոսական էպոսի հիմքում: Նրանք երկրի ուժը կրողներն են, դրա համար էլ ներդաշնակ ձևավորմամբ հանդես են գալիս մի կողմից բնության, մյուս կողմից ժամանակների հետ, մի աշխարհից անցնելով մյուսը, տեսիլից իրականություն, անցյալից ներկա, գոյության մի ձևից մյուսը: Նրանց համար կարծես նույնիսկ *մահ չկա*: Սոլոատարի Օհանը լսում է բուրքերի ձեռքով սպանված հոր ձայնը և պատրաստվում մեկնել հոր մոտ, Սոլոատար, խոսում է մահացած կնոջ հետ. «— Պառավ, երգիր կերթամ... կգարմանա՞ս...»: «Պատուհանից հետս փրթած

[1] Տեսիլը արդեն «Երկիր Նաիրի» խաչից Տերյանի, Չարենցի ստեղծագործության մեջ:

լուսե մի բել եկել է Դավոյին երկինք տանելու»,— ասում է հեղինակը, «Դավոն ճամփորդ է»,— մտածում են Դավոյի գենքի բեկերները, իսկ ինքը՝ Դավոն, «— Դավո, ո՞ւր է կերթաս» հարցին մտքում, որովհետև հոգեվարքի մեջ խոսել չի կարողանում, պատասխանում է. «— Կռիվ է կերթամ, Պշուկ...»: Խնդիրն այն չէ, Օհանը, Դավոն, նրանց բեկերները հավատում են հոգիների անմահությանը թե ոչ (գուցե և հավատում են), այլ նին երազի իրականացման բաղձանքը, որը ժողովրդական իմաստնության հոգեբեն բովանդակության բաղկացուցիչ մասն է կազմում: Խնդիրն այն է, որ նրանք հավատում են արդար գործի անմահությանը: Այսպես են նրանք ըմբռնում կյանքի ու մահվան առեղծվածը:

«Հոգեվարք» բառն այս իրավիճակին չի համապատասխանում, կորուսյալ հայրենիքում արյուն տեսած ու արյուն թափած հերոսները մահ չունեն, ինչպես մահ չունի փոքր Մհերը: Անա այստեղ է, որ ավելորդ են դառնում հարցերը, թե ինչո՞ւ անընդհատ հիշել անցյալը, ո՞ւմ է պետք այն, ի՞նչ է մնում այդ անցյալից: Ավելորդ են, որովհետև անցյալից մնում է հերկան, առանց անցյալի նշման հնարավոր չէ ապագա կառուցել: Մոնումենտալ Դավոն և մյուսները դրա վկաներն են:

Այդ հերոսները շնչավորում են ողջ արտաշխարհը (դա հիշեցնում է դիցաբանական այն ժամանակները, երբ բնության ուժերը, զայր բնկալվում էր որպես կենդանի արարչություն), զրուցում են անցյալի, հարազատ մեռյալների, կենդանիների, իրերի, բույսերի, անկենդան աշխարհի հետ: Քարը, եզը, ամբարը, ծառը, ամեն ինչ, որ շրջապատում է մարդուն, նրա գործունեության ոլորտն է կազմում, ամեն ինչ, որ իմացության ու հիշողության ամենաբանկ բաժինն է՝ իր մեջ կյանք ու հոգի է կրում: Այս առիթով մեր հիշում ենք «Գինարբ ծաղիկ» պատմվածքը, ուր ծերունի Բարսեղը «Զեռնափայտը թխթխացրեց քարին ու լսեց ծանոթ պատասխանը», «Աղորիքը», ուր հալեն բարձրաձայն ասում է՝ «Ան ու ուրախություն տուր», որ ամբարը լսի, «Միայնակ ծառը», ուր Հազրան կանչում է «ձորի», իսկ ծառը չի ուզում լսել նրան, որովհետև կացնահարված է, «Դաշտապանը», ուր Մոսեն ջնջում է քարի վերքը՝ դանակով գրված անունը:

Սրանք սոսկ գեղարվեստական հնարքի՝ բնության անձնավորման արդյունքը չեն, այլ հայրենիքի հանդեպ այրող սիրո արտահայտություն: Իր գրքում էջ առ էջ, դրվագ առ դրվագ, զգացմունքային մեծ լարվածությամբ, բանաստեղծական մեծ շիկացումով արձակագիրը բացում է հայրենասիրության էությունը: Հերոսների գիտակցության ամեն պահը լցված է այդ էության անքիվ մարմնացումներով, որ հանախում են մեր առջև երազ, մեր առջև շոշափելի իրողություն. «Տեսնես այնտե՞ղ էլ, էրզրո՞ւմ էլ նույն եղանակն է այսոր... Հիմա, այս պահին հայրենի գյուղո՞ւմ էլ բոն է ու մշուշ... Մուժը մտնում էր գյուղը, բավարվում ձորում, մոլորվում ծառերի մեջ...

— Եկի վերցրու հրացան, եկի վերցրու հրացան... Աղբյուր Սերոբը մեռնելու իրավունք էլ չուներ, հենգությամբ սպանեցին... առասպելական հեքիաթային հերոսություն... մեկը հազարի դեմ՝ կռիվ... գերությունից դուրս գալու հավատ... հույս, սերեղեսերունդ փախանցվող հույս... հույս... և այդ ամենի արդյունքը և արդյունքը՝ մշուշով լցված ավերակներ... Որքան խորհրդավոր է աշխարհի բնույթը՝ մութ, խորհրդավոր, և որքան անստույգ է մարդու ճակատագիրը...»:

Արձակագիրը նյութը բռնում է իր հոգու բոցերով, այնպիսի ջերմությամբ ու լույսով է ողողում խորհրդավոր աշխարհի ու անստույգ ճակատագրի պատկերները, որ թվում է արձակի գեղարվեստական բնությունը պետք է խարխլվի լիրիկականության առաջ, հատկապես որ տեսիլքի գրականությանը հատուկ է հեռավոր կորուսյալ իրականության բանաստեղծացումը, ոչ թե սոսկապես *կերտումը*, այլ *գեղակերտումը* բառիս ուղիղ իմաստով: Երբեմն զարդարուն է թվում այդ արձակը իր տարբեր վարպետների մոտ: Դա սխալ ապավորություն չէ, սակայն նրանք կատարյալ մի մոգությամբ մնում են օբյեկտիվ, հավասարակշիռ, անհրաժեշտության դեպքում՝ զուտ պատկերման դիրքերում, բանաստեղծականության կրակը բորբոքելով ներսից: Գալշոյանը նույնպես «չի խառնվում» իր հերոսների գործերին պարտադրելով «իր կարծիքը», դեպքերը չի շտապում բաց էմոցիոնալ հափշտակությամբ, անընդհատ դրսևորելով իր ներ: Ամեն ինչ նա դիտում է «կողքից», սրտի, բայց ոչ անտարբեր հայացքով,

երբեմն շափազանց գրավիչ, նուրբ ու առողջ հումորով ներկայացնելով իր հերոսների արարքները, բայց խորապես մտահոգված նրանց բախտով: Աշխատագեթի անհանգստությունն ու պատասխանատվության զգացումը կենդանի, շարժուն ընթացք, հաչրանուն ռիթմ է հագորդում էպիկական անկաշկանդ պատումին, ստեղծագործության տարրերի ամբողջությանը: Այդ տարրերի և՛ առանձին-առանձին, և ամբողջական համակցության գենումները ի հայտ են բերում ներդաշնակության, շափի էսթետիկական ճշգրիտ զգացումը, բարձր հաշակը, ամեն ինչ գեղեցկի ու բարու պրիզմայով անցկացնելու, ժամանակները ու արարքները իդեալի բարձրությունից գնահատելու հատկությունը. գծեր, որ պատիվ կբերեին ամեն մի ճշմարիտ աշխատագեթի: Շարադրանքը նա տանում է նյութի պահանջած լեզվով ու ոճով, որպեսզի այն իրեն հատուկ և հարմար ձևն ունենա: Խոսքը հղկված ու կլանիչին է, անբռնազբոս ու ճկուն, սեղմ ու ծանրակշիռ: Կարելի է հիշել բազմաթիվ օրինակներից մեկը՝ շոկան «Գավոն» պատմվածքում. արան հոգ և ցցուն է այն, թեև շուկայի արատին գծերի ոչ մի ճկարագրություն չկա: Մի քանի տողով արձակագիրը ստեղծում է անողոք իրականության ցնցող պատկեր: «Մարդիա սարի ամպերը» գիրքը այդպես ցնցող է սկզբից մինչև վերջ թե՛ բովանդակությամբ, թե՛ ճմուտ, անբասիր կառուցվածքով: Նաև գեղեցիկ գործ է ընդհանուր առմամբ նաև «Մուշ քաղաքի վերին թաղի տղան»[1], բայց մասամբ, խախտված է շափը հեքիաթի հատվածներում:

Գրքի առաջին՝ «Կանչը» և վերջին՝ «Մամփրե արքան» գործերում ընդգծվում են հայոց պատմության երկու գույներ: Առաջինը երգի զույնն է. «...այսպիսի կապույտ ու փափուկ մի առավոտ կար, կապույտ աշխարհ, Մարդիա սարը կապույտ ճոպն ի գեմին, ձորերն ու կիրճերը կապույտ երկրնքով լցված, ծերպերին ու ձորաբերանների բառած գյուղերի շունչը կապույտ էր, սանձը կարած Տարսոնի հեքից ձորը լցված կապույտը քլքլրում էր...»: Մյուսը արյան և պայքարի զույնն է. «Հայոց տառերը կարմիր են... հանգի սուրբ Մաշտոցը իր արտից է հանել ի լույս: Եվ կարմիր են, հանգի բրժվել են արդար Արեգակով: Եվ կարմիր են, հանգի արքաման կոխվների են մասնակից եղել»:

Հայոց այրուրենի և նրա ստեղծողի մասին գեղարվեստական գանձերից է «Մամփրե արքան»: Այս երկում հեղինակը ամփոփում է, ի մի է բերում այն, ինչ ասել է ամբողջ գրքում և որպես գրչի գինվոր, Մաշտոցի իսկական աշակերտի իրավունքով երգվում է. «...մի օրվա կյանք էլ ունենաս, այդ մեկ օրն էլ հարկ է, որ կռվես արդարության համար, ճշմարտության ու գեղեցկի համար»: «Մամփրե արքան» ձևակերպումն է նաև գրողի գերագույն խնդրի. գերը գործածել այնպես, որ հերոսանան, արքագործվեն, որ չքարայլվեն գառնան գող, գավառան, սատ, սարկամիտ, ինչպիսին գրքում հայտնվող որոշ տիպերն են: Այդ տիպերը կարևոր տեղ չեն գրավում, երբեմն ուրվագծվում են, սոսկ հիշատակվում կամ երևում ու անցնում: Բայց մեկը մյուսից ցայտուն հետք են թողնում: Անա գրանցից մի քանիսը. շրջկոմի նախագահ Վիրաբ Եզարիշը («Ներսեն»), նախագահը, Քաղցր-մեղցր ժպիտով հավիվը («Դաշտապահը»), Վասիլյանը («Զեռնիաշ Հերան»), Ռենիշը («Մեզապարար»), ոչխար գնող երիտասարդները («Ճուկան»): Վերջին պատմվածքում կարևորում մի ուրվագծով արձակագիրը ներկայացնում է հասարակական մի ողջ շերտի կերպարը՝ գեր, կրկնակզակով, անգույն, անտարբեր երիտասարդի միջոցով, որը ծերունու երեսին է շպրտում գոփած, զողացած փողը. «— Առ, գնա ապրի»: Երևի բան, որ ամբողջովին մերկացնում են այլանդակ մի էություն. դրա բերած վնասները չեն շափվում միայն կողոպտված

[1] Պատմվածքներն այդպես դասավորել է հեղինակը:

[1] Լույսիկ Դաւյանը 1970 թ. Մուշեղ Գալշոյանին է նվիրել «Ուրվագրերդ» բանաստեղծությունը արձակագրին հոգենարազան պատկերով.

Քերդին արծիվ թռավ՝ կռուցին օձ,
. . . . . .
Եվ հետո մուրճ առան, առան հասիր,
Քերդի բարձրացնա ցոլուն պատին,
Որպես հաղթանակի վիճանշան,
Արծիվ Բանդակեցին՝ կռուցին շանթ:

դրամի մեծությամբ, բառյական վնասները անհամեմատ մեծ, երբեմն էլ անդառնալի են:

Իր հերոսներից ամեն մեկի մեջ արվեստագետը դնում է իր հոգու մի մասնիկը: Ներկա գրքում էլ նույնն է կատարվել, սակայն այդ հերոսները որքան էլ օժտված են էպոսային ոգու բնական ու աներդմ հատկանիշներով, նույնքան իրական են: Ավելին, ռեալ հակատագրով, անցյալով ու ներկայով իրենց նախատիպերն ունեն, որոնց շրջանում է ծնվել ու ձևավորվել գրողի մարդկային ու ստեղծագործական նկարագիրը: Իր հերոսներին նա վերադարձել է նրանց նախատիպերից ստացածը:

«Փոդփուչ Մելոն» պատմվածքում նկարագրված է Հովնի եղբայր Իսրոն: Մուշեղի հարցին թե՝ «Իսրոյին նմանություն ունե՞մ: Հայրս մատնեց-մատնեց... և առանց ինձ հայելու ասաց. «Իսրոյի աչքերն նմանապես կապուտ են»: Այս նուրբ ինքնահենգնանքը, որ պետք է բնդգծեր իր և խիզախ հայդուկի խոր տարբերությունը, լոկ բնդգծում է Մուշեղի համեստությունը, հանգի նրա ստեղծագործությունը ոչ միայն վավերացումն է նախնիների հերոսականության, այլև կատարյալ սխրանք:

ՍՏԵՓԱՆ ԽՈՓՉՅԱՆ

ՀԱՅԿՈՒ ԳԱԼՍՏՅԱՆԻ
№ 140
ՊՈՂՈՍՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿՈՒ ԳԱԼՍՏՅԱՆԻ
№ 140
ՊՈՂՈՍՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Էս հին ու նոր օրեր...	3
Կանչը	6
Քեռի Թորոսը	23
Նեբսեն	45
Դավոն	56
Սովասարի Օհանը	69
Փոդփուչ Մելոն	78
Թաթոն	88
Զեռնքաշ Հերոն	96
Աղորիք	105
Գինարբ ծաղիկ	117
Պատրանք	125
Խութեցի Ափրեն	138
Շուկան	148
Միայնակ ծառը	161
Դաշտապահը	184
Մեղապարտը	210
Մուշ քաղաքի վերին թաղի աղան	250
Մամփրե արքան	264
Կապույտ աշխարհ (Սա. Թոփչյան)	294

ՄՈՒՇԵՂ ՀՈՎԻՒ ԳԱԼՇՈՅԱՆ

Մարութա սարի ամպերը

МУШЕГ ОВЕОВИЧ ГАЛШОЯН

Облака горы Марута
(На армянском языке)
Издательство «Советакан грох»
Ереван—1981

Խմբագիր՝ Ռ. Գ. Սարգսյան
Նկարիչ՝ Վ. Վ. Վարդանյան
Գեղ. խմբագիր՝ Դ. Խ. Գրիգորյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ս. Մ. Սիմոնյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Հ. Ն. Զաքյան

ՀԲ № 936
Հանձնված է շարվածքի 10. 09. 80 թ.։
Ստորագրված է տպագրության 12. 12. 80.։
Ֆորմատ՝ 84×108¹/₃₂։ Թուղթ՝ տպագրական № 1։ Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»։ Տպագրություն՝ բարձր։ 16,17 պայմ. տպ. մամ., 13,5 հրատ. մամ. + 1 ներդիր։
Պատվեր 1421։ ՎՖ 02337։ Տպաքանակ 25 000։ Գինը՝ 1 ռ.։
«Սովետական գրող» հրատարակչության, Երևան—9, Տերյան 91։
Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.
ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9, Տերյան 91։
Полиграфкомбинат им. Акопа Меганарта Госкомитета по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Арм. ССР Ереван-9, ул. Теряна, 91.

«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ»